

Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК, АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

■
49-йил чиқиши

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1981 8

МУНДАРИЖА

Ж. Оймурзаев. Армоним йўқ. Туркум шеърлар	3
Н. Қобул. Янги қор ёққан кун. Қисса	7
Г. Нуруллаева. Хайрат ранги. Туркум шеърлар	29
И. Раҳим. Оқибат. Роман. Давоми	36

ЁШЛАР ИЖОДИ

Н. Муҳаммад. Эзгулик., М. Бобоқулов. Бир томчида., С. Тўлағанова. Балоғат., И. Султонов. Минг шукрки..., Шеърлар	109
М. Осим. Нур ва зулмат. Уч ҳикоя	114
А. Юнусов. Гилоснинг гулидай..., М. Қайнаров. Ҳаёт бахш айлади..., О. Даминов. Юлдузли, қуёшли, Ойли осмон..., А. Носиров. Умид соҳили. Шеърлар	132
М. Икром. Леди. Овчи хотираларидан	137
А. Обиджон. Юрак., У. Темур. Тушларимга киради онам..., З. Баҳриддинов. Ватан севгиси., В. Николаева. Уруш бўлмасин, А. Мусақулов. Кўза. Шеърлар	152
Р. Тагор. Бибҳа соҳили. Роман	159

ПУБЛИЦИСТИКА

В. Зоҳидов. Шарқ енгмоқда	198
М. Нишоннов. Савр инқилоби миллатлар тақдирида	210

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

М. Али, У. Норматов. Поэма қалб кўшиғи	215
Б. Норбоев. Илк изланиш мезалари	223

ТАҚРИЗЛАР

О. Шарафиддинов. Қардошлик кўшиғи	226
М. Азимова. Давр даъвати — қалб даъвати	229
Н. Бекмирзаев. Чўлқуварлар кўшиғи	231

ЙИЛЛАР, ҲУЖЖАТЛАР, ВОҚЕАЛАР

О. Собиров. Мазмунли умр	234
Гулқайчи	237
Маданий ҳаёт	239
«Звезда Востока» август сониди	239

Жўлмурза Оймурзаев,

Ўзбекистон халқ шоири

Армоним йўқ...

Не истасам бажо этди замоним,
Номим улуғ, бутун эрур
имоним,

Илҳомимга қанот берди ватаним,
Бу дунёда не армоним бор менинг.

Доҳий Ленин пешонамни силаган,
Оқ сут берган онам оқ йўл тилаган,
Юрган йўлим чаман бўлган —
гуллаган,

Бу дунёда не армоним бор менинг.

Камол топдим, мен элимга суяндим,
Тупроғимга — жон-дилимга суяндим,
Ҳалол меҳнат ҳам илмга суяндим,
Бу дунёда не армоним бор менинг.

Юртим суйган жангчи бўлиб жанг
қилдим,

Сарҳадларда ёв ҳолини танг қилдим,
Рақибимнинг икки кўзин нам қилдим,
Бу дунёда не армоним бор менинг.

Чўлни кездим, тоғ, тўқайда тунадим,
Дўст меҳрини, ёр ҳажрини синадим,
Одамзодга имон, иқбол тиладим,
Бу дунёда не армоним бор менинг.

Оҳ урмадим узоқ йўлда толганда,
Гоҳ ғанимлар бошга қайғу солганда;
Енгдим — теграм ғам лашкари олганда,
Бу дунёда не армоним бор менинг.

Хизмат қилиб, кўрдим иззат-сийимни,
Эл ардоғи баланд қилди бўйимни,
Юртим дедим, сизга айтдим куйимни,
Бу дунёда не армоним бор менинг.

Иродам...

Ешлик бу — умрнинг юлдузи экан,
 Ешлик бу — тириклик кундузи экан,
 Жасорат йигитнинг ҳақ сўзи экан,
 Шу ҳақ сўз кўнгилнинг чироғин ёқар.

Ешлик қушдек бўлиб учиб ўтганда,
 Кексалик қошинга келиб етганда,
 Ногаҳон қўлингга асо тутганда,
 Қуёш ҳам фалакдан мунғайиб боқар.

Аламдан эгилса йигитнинг боши,
 Ортидан отилса маломат тоши,
 Йўлинг ёритмаса ақл қуёши,
 Номарднинг ҳар сўзи чаёндек чақар.

Донолар сўзингга қулоқ солмаса,
 Ё сени нодонлар кўзга илмаса,
 Қўлларга бирорта дўстинг бўлмаса,
 Фарёдинг кўзингдан ёш бўлиб оқар.

Эй орзум қаноти, асло синмагин!
 Эй шеърим жаранги, ногоҳ тинмагин!
 Жўлмирза, бас, сира куйиб-ёнмагин!
 Ироданг кеккайган тоғларни йиқар. *

Кунлар

Кунлар борки, нақд олтинга бермайман,
 Кунлар борки, самарин ҳеч кўрмайман.

Кунлар борки, хотирлайман бир умр,
 Кунлар борки, елдек ўтар бешуур.

Кунлар борки, ҳар лаҳзаси — сурурим,
 Кунлар борки, ерга урар ғурурим!

Кунлар борки, сароб турган-битгани,
 Кунлар борки, имконим йўқ етгани.

Кўп яшадим, кўрдим яхши-ёмонин,
 Лекин ҳеч вақт йўқотмадим имоним!

Чимбой гўзали

Ой деса — ой юзинг, кундек кўзинг бор,
 Элингга ярашган баҳор, ёзинг бор,
 Вафоли сулувсан, ширин сўзинг бор,
 Мен сенга ошиқман, Чимбой гўзали.

Кокилинг қирқ толим, лабингда холинг.
Юлдуздан ёрқинроқ порлар иқболинг,
Паридан зиёддир қадди-камолинг,
Мен сенга ошиқман, Чимбой гўзали.

Опоқ ўтовингда оппоқ тонг отиб,
Миннатдор бўлади сени уйғотиб,
Дуч келсам, қошингда ҳушим йўқотиб,
Мен сенга ошиқман, Чимбой гўзали.

Ер, дея дунёдан ўтганлар қанча!
Кўйида хуноба ютганлар қанча!
Етолмай ғуссага ботганлар қанча!
Мен сенга ошиқман, Чимбой гўзали.

Суймасам, севгилим, суйдим демасман,
Сўзим рост, ёлғонга толиб эмасман!
Боқшинг ҳеч кимга раво кўрмасман,
Мен сенга ошиқман, Чимбой гўзали.

Жўралар

Сафар Хўжаниёзовга

Сочимиз оқарди, ақлимиз тўлди,
Гоҳ бошимизга бахт қуши қўнди,
Ҳалол ишладик биз, қаридик энди,
Бахт нима, ғам нима — кўрдик,
жўралар.

Одам — одам эмас, дарё кечмаса!
Бургут — бургут эмас, баланд учмаса!
Шоир — шоир эмас, доврўғ қучмаса!
Элда давру даврон сурдик, жўралар.

Ҳам севдик, севилдик, ёниб яшадик,
Бориға, йўғига кўниб яшадик,
Гоҳ нотинч, гоҳ ўздан тиниб яшадик,
Жаҳд этиб, қилни қирқ ёрдик, жўралар.

Қўй боқдик, ер чопдик, тиним билмадик,
Ёв билан жанг қилдик, аммо ўлмадик,
Ахир, биз дунёга бекор келмадик,
Сув босса тўғон бўп турдик, жўралар.

Биз борки, қуримас жўшқин наҳрлар,
Биз борки, очилгай тилсим-сеҳрлар,
Ердан дур ундирди бизнинг меҳрлар,
Меҳримиз ватанга бердик, жўралар.

Тилагим

Етмиш ёшнинг етмиш ботмон тошини
 Орқаладим, куч бор экан белимда.
 Қўл кўксимда, таъзимдаман бир умр,
 Ўз бахтини ўзи топган элимга.

Эллик йилки, қўшиқларим жаранглаб,
 Баҳор янглиғ гуллар очди ҳар фасл.
 Кўнгил қушим парвоз этди фалакда,
 Орзу боғим чаман бўлди муттасил.

Эллик йилки, мен элимга дастёрман,
 Ўғил-қизим босар бугун изимни.
 Она юртим, ўзинг бахтим, паноҳим,
 Бир фарзанддек оқлагайман тузингни!

Эллик йилки, шоир деган номим бор,
 Шеърларимда — мард халқимнинг баёни.
 Ер юзига тинчлик, толе тилайман,
 Бахтли кўргум келар бутун дунёни!

Қорақалпоқ тилидан
 Амиркул ПУЛКАН таржимаси.

Нурали Қобул

ЯНГИ ҚОР ЁҚҚАН КҮН

*Ойқорга озор берган кишига
она юрти тупроғи буюрмайди.
Дўстмурод Бобо сўзи.*

ҚИССА

Биринчи боб

Мен худонинг бир неча бегуноҳ бандаси хунига зомин бўлганман. Уларнинг жони чиқаётгандаги қиёфалари кечалари менга тинчлик бермади. Кўзимни юмишим билан қаршимда ўша аламли юзлар пайдо бўлаверади. Айниқса, икки қиёфа уззукун атрофимда гир айланади, — дерди у деярли ҳар келганида энамга шивирлаб, синиқ ва ёқимсиз овозда.

Энамга қандайдир узоқ қариндош бўладиган ва ҳамма Суюнбой супрақулоқ дейдиган бу одам бизниқига аҳён-аҳёнда, кўпинча бемаҳалда келарди. Унинг барча хатти-ҳаракатлари гайритабиий бўлса-да, даҳшатли саргузаштларини эшитишдан ўзимни тиймасдим. У эса уйимизда фақат энам билан гаплашади. Қолганлар билан «какдиги сайрашмасмиш». Узи шундай дейди. Ер юзида уни тушунадиган бирдан-бир одам энам экан. Бошқа одамлар ўқиган бўлса ҳам, бари бир бефаҳм эмиш. Қишлоғимиздан ҳеч қачон пичоққа илинадиган одам чиқмаган, бундан буён ҳам чиқмасмиш.

Энам эса ҳамма билан тил топишиб кетаверадилар. Узларининг айтишларича, одам шундай, барчага баробар бўлиши керак. Қимирлаган жон борки, худонинг бандаси. Одам боласидан ҳечам авлиё ёки фаришта чиқмаганидек, бенуқсон — яккаю ягона парвардигор экан. Мени эса аҳён-аҳёнда одам бўлсин деб тергаб қўядилар.

— Нима, мен одам эмасманми? — дедим бир куни астойдил хафа бўлиб.

— Туғилганнинг ҳаммаси одам бўлганда эди, олло-таоло ер юзи қолиб, жаннатни етти қават ер остига тушириб юбормаган бўларди. Сен бировлар учун яшай бошлаганинда, инсонлар сендан яхшилик кўргандагина одам бўлдим дейишга ҳақлисан! Уқдингми?— дедилар бир зум урчуқ йигиришдан тўхтаб жиддий ва маъноли оҳангда.

Мен нима дейишимни билмай, жимиб қолдим. Энам эса яна шаҳд билан урчуқ йигиришга киришдилар. Бундай гап-сўзлар уйимизнинг кун чиқиш томонидаги усти теп-текис ясси қирда бўларди. Қуёшнинг тафти қайтиши билан энам қирга чиқиб, урчуқ йигирардилар. Мен эса атрофларида уймалашиб, қистай-қистай охири бирорта эртак ёки афсона айтишга кўндирардим.

Айниқса, Муҳаммад пайғамбар ва унинг чориёрлари ҳақидаги ривоятлар менга тинчлик бермасди. Бу афсоналарни энам қайта-қайта айтсалар ҳам, маза қилиб эшитардим. Энам эса, ҳар айтганларида илгари хотираларидан кўтарилган жойларини қўшиб, янада қизиқарлироқ ҳикоя қилардилар.

Ҳовлимиз шундоққина сой бўйида, кунчиқар томонда жойлашган. Эшиги сой тарафга очиладиган алоҳида ҳужрада энамлар билан иккимиз турамиз. Оиламизнинг қолган аъзолари катта уйимизда яшашади. Уйимизда фақат мен энамнинг боласи, опам ва укаларим дадам билан аямнинг болалари экан — энам шунақа дейдилар.

...Бир куни, катта уйдагилар ётмоқчи бўлиб турганда, кўча эшиги гийқиллаб очилди.

— Суюнбой келди-ёв, ундан бошқа ҳеч ким бемаҳалда юрмайди,— дедилар энам токчада хира ёруғ таратиб турган лампа-чироқнинг пилигини кўтариб, дока рўмолларини қайтадан ўрарканлар.

Суюнбой дадам билан кўришиб наридан-бери ҳол-аҳвол сўрашган бўлди-да, биз томон юрди. Мен деразадан унинг ҳаракатини кузатиб турардим.

— Утиринг, Суюнбой, чой-пой ичинг,— деди дадам уни сўрига таклиф қилиб.

— Қорним тўқ, чой ичсам, аммамга айтарман,— деди у биз томонга ишора қиларкан ва,— ассалому алайкў-ў-ў-м!— деди у одатдагидек чўзиб.

— Ҳа, кел, Суюнбойжон!— деди энам қишин-ёзин бир жойда турадиган тунука печканинг ёнига пўстакнинг ярғоғини ташлар экан. У этиги билан уйга киргани учун доимо пўстакнинг ярғоғини солиб беришарди.

— Қишлоққа келувдим. Сиздан бир хабар олиб кетай дедим,— деди у фуфайкасини ечиб, тирсагига қўйиб ёнбошлар экан.

— Мол-ҳолинг тинчми, ўзинг омонмисан?— сўради энам.

— Сурувимиз Қўшқўрада. Лаънати бўрилар тинчлик бермаяпти. Иккита олқорни отгандим. Холбек тоғбеги акт қилиб, милицияга топширибди, номард,— деди у пахтаси чиқиб кетган телпагини олиб, қиртиллатиб бошини қаширкан.

— Ахир нега олқорларни отасан? Давлат отма дегандан кейин отма-да,— деди жиддий ташвишланиб энам.

— Қаҳрим келса, Ойқордаги бутун жондорларни бир кечада қириб ташлайман! Нима қилишади мен билан ўчакишиб. Ўзи Холбек яшаш планини бажариб қўйганга ўхшаяпти. Улигини айиқлар саспига еганини ўзи билмай қолади,— деди у ўзини «керак бўлса бир кунда тинчитаман» дейишдан зўрға тийиб.— Ҳалиям жониворларни илгаригидек отмаяпман-ку! Жон десин! Қўй гўшти жонимга теккан, ҳар ҳафтада битта кийик ёки олқор отаман. Шу билан камайиб қолармиди! Камайганда менга нима! Ҳеч қачон кийикларни сурув қилиб боқишмаса керак! Катталарнинг ўзи келиб хоҳлаганча отишади. Иблис Холбек

уларга яхши кўриниш учун кийикларни отиш қулай бўлган жойга ҳайдаб келади...

— Тирик жонга озор бериш сенинг йўрғагингда теккан касал! Ҳамма бемазагарчиликни ақлинг етиб туриб қиласан! Ота-онанг ҳам ҳузурингни кўрмай ўтиб кетишди! Бир эмас, беш боланинг отаси бўла туриб, йўқ ердаги ишларни қилиб юрасан! Бугун кийик отсанг, эртага айиқ! Ҳеч ким қилмаган тирикчиликни қилиб, айиқларни сўйиб, ўтини пуллайсан! Ҳалиям барча қилмишларинг давлатга аён эмас! Бўлмаса терингга сомон тиқишарди.

— Эҳ-ҳе-е! Қани ўша сомон тиқадиган азамат! Одамлар ҳамма нарсани билишади. Лекин ҳечам ўзларининг бошига ортиқча ғалва орттиргиси келмайди. Иблис бўлиш учун ҳам ақл керак!

Бу гапларни эшитаётганимдан безовта бўлган Суюнбой менга имо қилиб, чой олиб кел, дегандай чойнакни кўрсатди. Секингина чойнакни кўтариб ҳовлига чиқдим. Қишлоқни қалин қоронғилик қоплаган. Ёғоч қозиқларга боғланган икки говмиш ҳафсала билан кавш қайтаришар, четан деворли қўрачага қамалган эчкилар бир-бирини қувлашарди. Аям ҳамон ошхонада гимирлаб юрар, сўрида бетартиб ағанашиб ётган укаларим аллақачон ухлаб қолишганди. Аям дамлаб берган чойни кўтариб қайтиб келганимда суҳбат қизғин давом этарди. Бир зум эшикнинг олдида гапларига қулоқ солиб турдим.

— Эт билан тирноқни ажратиб бўлмайди. Раҳматли амакивачамдан қолган биттаю-битта ёдгорликсан. Бечора отанг ўлими олди-дан: «Суюнбойга кўз-қулоқ бўлинг, ундан сиздан бошқа ҳеч ким хабар олмайди», деган эдилар. Сени яхши бўлгин, бола-чақангни бошида эсон-омон тургин дейман-да,— деди энам.

— Мен ҳам насиҳатингизни олай деб келаман-да. Биласиз-ку, қишлоқда сиздан бошқа ҳеч ким билан гаплашмайман. Қишлоқда ўзи сиздан бошқа эс-ҳуши жойида одам йўқ,— деди Суюнбой.

— Бу гапинг нотўғри. Тўдадан ажраганни бўри ер дейдилар. Ердан ажрасанг ҳам, элдан ажрама. Одамнинг дардини одам олганидек, инсоннинг тобутини инсон кўтаради...

— Кунимиз битиб ўлсак, бир гап бўлар. Улганингдан кейин хоҳ кўмишсин, хоҳ пишириб ейишсин, бари бир.

Расмларни Э. РУЗИБОЕВ чизган.

— Кофирни гапине гапирма! Яхши ният — ярим давлат! Ундан кўра худодан ризқ-рўз, бола-чақангни бахтини тила! Одам оғзим бор деб ҳар нарсани гапиравермайди!..

Гап таъсир қилди шекилли, Суюнбой жимиб қолди. Чойни доимо ўзи қуйиб ичишини эслаб, чойнакни Суюнбойнинг олдига қўйдим. У ҳечам бировнинг қўлидан чой ичмас ва овқат емасди. Энам бир кун: «Нега ундай қиласан, ахир одамларнинг кўнглига келади», деганларида, у: «Ҳозир одамларга ишониб бўладими, чойга қўшиб дори-пори бериб юборса, нима бўлади. Нима кўп, ҳозир дори-дармон кўп», деди совуққина. «Гапине совуқлигини бунини. Ҳозир биров-бировни ўлдирдиган замонми?» — энам шундай деганларида, Суюнбойнинг қуёшдан қорайган юзи кўкимтир тусга кириб, кўм-кўк, бир жойда турмайдиган бит кўзлари қисилиб қолди. Пешонаси терлаб, бир зум дами ичига тушиб кетди. Энам ҳам жимиб қолди. Мен ўзимни ухлаганга солиб, ўраниб олдим.

— Иккита одамни ноҳақ ўлдирганман! Уларнинг хуни мени тинч қўймаса керак! — деди у чуқур хўрсиниб.

— Қўй энди шу гапингни. Учган чўғни кавлама! — деди энам овозини пасайтириб, синиқ оҳангда.

— Инсон қачонлардир умрида бир марта тўғри гапиради! Ҳамма нарсани ичингда асраб юраверсанг, асабийлашиб, одам қиёфасидан чиқиб боравераркансан! Айниқса, бу ишинг қабиҳлик бўлса! Кўз олдингда бутун борлиқ душманингга айланаркан. Олдин тошларга ҳам жон кириб, сени босиб қоладигандек туюлаверади. Юрагинг сиқилиб, ўзингни қўярга жой тополмай қоласан киши. Шундай пайтларда сизнинг олдингизга келиб, бир зум ўша қийноқлардан халос бўламан. Айниқса ўша икки қиёфа...

— Ахир ўша пайтда худодан, уларнинг гуноҳидан қўрқмадингми?

— Эсимни таниб, бирор савоб иш қилмаган бўлсам, ўзимни гуноҳ қилишдан тия олармидим!

— Ҳозир ҳам савоб билан гуноҳнинг фарқига бормайсан. Сен одамларга ҳам, қўйларга ҳам, дов-дарахтларга ҳам бир — ёмон кўз билан қарайсан! Сенинг учун ҳаммаси бир чақа!

— Балки шундайдир. Биров билан менинг ишим йўқ, мен билан бировнинг. Мен инсоннинг жони узлишини ҳақиқий ўлим демайман. Инсон уни ҳеч ким йўқламай қўйганда, бор-йўқлиги аҳамиятсиз бўлиб қолганда ўлади. Балки, аслида, мен ўлгандирман... Шу хаёллар билан ўзимни чўққидан ташлаб юборай дейман-у, тезда жон чиқмай қийналишдан қўрқаман.

— Бўлмаган гапни қўй! Бола-чақангни кимга етим қилиб ташлаб кетасан? Қаллангдан чиқариб ташла бу ўйларни!

Сўнгра у, суҳбатдошининг эшитгиси келмаса ҳам, ўша мудҳиш қилмишини ҳикоя қила бошлади. Бундай пайтларда унинг кўзларига тикилиб қараб бўлмайди. Совуқ кўзлари қинидан чиққудай бўлиб, юзлари оқимтир, энамнинг айтишича, мурданинг рангига ўхшаб кетар экан. Тасодифан у билан кўзим тўқнашиб қолса, этим жимирлаб кетади.

— Лекин менинг ҳақиқий баҳомни ўша — Саидмурод чўпон берган эди. Улар ака-ука Саидмурод билан Абдумурод — сурувини Арчалисойга ташлаб, мен ўтирган Қаршиучган чўққисига чиқиб келишди. Ажал ҳайдаб келган-да, бўлмаса икки чақиримлик йўл — Қаршиучганда бало борми! Мени инсон ҳиди ёқмас, худонинг қарғишига учраган одам эканлигимни билишарди-ку! Улар аввал ўзаро гурунг қилиб ўтиришди. Мен бир огиз ҳам гапирганим йўқ. Улар нимани гаплашмасин, бари бир, менга ёқмасди. Нималарни гапиришгани эсимдаям йўқ. — Эй-й, Саидмурод! Бойқушдек мунча қақиллайсан, қиладиган ишинг йўқми! Бор жўна! Минг гапирган ўлади дейишарди, сен ўн минг гапирсанг ҳам ўймайсан! — дедим аччиғим чиқиб.

Уни укаси олдидан жеркиб, ҳақорат қилганим тегиб кетди шекилли... Бўлмаса, бир ўзи бўлганда, дўппосласам ҳам гинг демасди. «Сен одамзодга иснод келтирувчи иблиссан! Сени кўрсам одам зотидан ихлосим қайтиб кетади! Тур, Абдумурод, кетдик!» деди укасига, ўрнидан туриб, сойга қараб юраркан. Мен ҳеч нима демадим. Дейишга ҳушим ҳам йўқ эди. Биласизку, азалдан умуман, гапиришни ҳам, тинглашни ҳам ёмон кўраман. Ўзи эс-ҳуши жойида одам кўп гапирмайди. Қўлимдаги ирғай гавроннинг йўғон учи билан бўйнига бир туширдим, холос. У гандираклаб чўққидан учиб кетаёзганди, укаси тутиб қолди. Суяб ётқизди. Мен ҳаммасини совуққина кузатиб турдим. Оғзидан қоп-қора қон келди. Укаси огиз очиб, бирор нима демади. Саидмурод кўзининг энг сўнги нурларини йиғиб менга бир марта тикилди. Эҳ! Унинг қиёфаси... Ҳамон мени азоблайди. Укаси пиқиллаб йиғлай бошлади. Унинг йиғиси, негадир, шу қадар ғашимни келтирдикки, ҳалигача нега шундай бўлганлигига тушуна олмайман. Унинг бўйнига ҳам гаврон билан шу қадар тезликда туширдимки, асабларим босилиб, ўзимга келганимда, унинг ҳам оғзидан қора қон келиб, ўлиб ётарди. Юзида даҳшат аралаш совуқ табассум қотиб қолганди. Негадир энгил нафас олдим. Танам оғир бир дарддан фориг бўлгандай энгил сездим ўзимни. Ҳалигача нега шундай бўлганлигига ақлим етмайди. Ваҳоланки, бир эмас, икки кишини ўлдириб, қўрқувдан ўзимни йўқотиб қўйишим керак эди. Ўйлаб ўйимга етмасдим. Умуман, бирор нарса устидан бош қотириб ўтириш менга ёт. Бирор нарса ни ақл тарозиси билан ўлчаб кўриш қўлимдан келмайдиган иш эканлигини кейинчалик билдим. Ваҳоланки, ҳеч нарса ни ўйлашни иста-

масдим ҳам. Мен йўлимга тўсиқ бўлган, тинчлигимни бузган нарсаларни ўша заҳотиёқ бартараф этардим. Шунинг учун ҳам ўйлаш менга ортиқча ташвиш эди. Кўнглимдаги қабихликни амалга оширганимдан сўнг икки-уч кун ўзимни эркин ва осойишта сезардим. Бир зум жасадларни нима қилишни ўйлаб, туриб қолдим. Атрофда инсон зоти йўқ. Шунинг учун бемалол ҳаракат қилардим. Бирдан ҳаёлимга Қизилтошдаги айиқлар яшайдиган Имомнинг ғори келди. Кеч кириб, қуёш ботиб борарди. Бу пайтда ҳамма айиқлар ғордан чиқиб, ўлжа излай бошлашди. Кечаси эса у ёққа йўлашга юрак бетламайди. Иккисини ҳам ғорга яқин жойга элтиб қўйдим. Балки, кечаси айиқлар кўтариб кетар, дея ҳам ўйлагандим. Тун бўйи шаррос ёмғир қўйиб, чўққидаги қон изларини ювиб кетди... Эрталаб борсам, иккисининг ҳам оғзи карракдек очилиб, қандай ташлаб кетган бўлсам, шундайлигича ётибди. Жасадларни йўқотиш фикри тинчлик бермасди, мен ўйлаб-ўйлаб, охири иккала танани ҳам, ғор нишаб эмасми, пастга юмалатиб юбордим... Бир пайт айиқларнинг ўкиргани эшитилди. Айиқлар тўдаси ғордан чиққунга қадар мен қочиб улгурдим. Биласизми, амма, мени Ойқордаги барча жонзотлар ёмон кўради!— деди у ниҳоят хўрсиниб.

— Э-й, қўйсангчи, тоғу тошдаги жониворлар одамнинг яхши ёмонлигини қаердан билиб ўтиришибди!— дедилар энам.

— Йўқ амма, сиз билмайсиз. Ҳайвон одамни ажратади. Мен жасадларни ғорга элтиб ташлаганимдан сўнг жуда қизиқ ҳодиса рўй берди. Мен айиқлар очроқ бўлса, жасадларни уч-тўрт кун кўмиб қўйиб, сасигандан сўнг ейишар деб ўйлагандим. Уруш пайтида бундай воқеаларнинг шоҳиди бўлганман. Биз Ғовқўтондаги ғорда яшардик. Ўша пайтда тоғу тошдан ҳам барака учган экан, адирда очликдан изғиб юрган бўридан бўлак ҳеч нима учрамасди. Ушанда очликдан битта касал бўрининг инини ковлаб суғуриб олиб, сўйиб еганмиз. Қизилтошнинг этагида эса иккита айиқ боласини чавақлаб, бир ҳафта тандир каюб қилганмиз. Айиқнинг гўшти жуда юшоқ бўлади. Эсингизда бўлсин, ўша йиллари Сулаймон товачининг Сайфиддин исмли ўғли ўз-ўзидан йўқолиб қолди.

— Ҳа-да,— эсимда бор,— деди энам сергак тортиб.

— Ушани ўтин териш учун юборганимизда, айиқлар тутиб олиб, Имомнинг ғорига кўтариб кетган эди. Айиқлар кўп эди, қўлимиздан ҳеч нима келмади.

— Нега ўшанда ота-онасига айтмадиларинг? Ўғлини излаб эси кетди бечораларни.

— Айтсак, «сенлар ўлдиргансан» деб ёқамизга тирмашарди-да!

— Гапинг қурсин сени! Бўлди, бас қил энди! Бошимни оғритиб юбординг!

— Унисиям, бунисиям майли-ю, кўп шерикларини ўлдирганим учун тоғдаги ҳамма жониворлар мени яхши таниб қолишган. Бир кунмас бир кун гўштимни бурдалаб кетишмаса деб қўрқаман.

— Бўлди, бас қил, Суюнбойжон! Азбаройи худо, менга ҳам раҳминг келсин!— деди энам бўғилиб.

— Хўп, майли, ўша воқеанинг давомини айтиб берай бўлмаса. Эртасига Қаршиучганиннг орқа томонидан Имомни ғорини кузатиб, ёқамни ушладим. Айиқлар уч-тўрттадан бўлишиб, иккала жасадни ҳам ғорнинг қаршисидаги ялангликка кўтариб чиқишди. Бу воқеани Саидмурод ва Абдумуродларни излаб, сойма-сой ёйилиб кетган сурувини тўплаб юрган Абдусалом чўпон ҳам кўрди. У итлари билан ҳай-ҳайлаб, айиқларга ҳамла ҳам қилди. Бу ёвуз қотиллик ўзларига юкланган — айбсиз айиқлар олдинги оёқларини маъносиз осилтириб,

жойларида узоқ туриб қолишди. Қани энди у бечораларда тил бўлса-ю, «буларнинг қотили биз эмас, ана у», дея мени кўрсатишса.

Булар энди мени азоблайпти. Анчадан кейин қўйларини суриштириб олдимга келган Абдусалом: «Чўпонларимни айиқлар бўғиб ўлдиришибди», деди. Шу-шу бутун қишлоқ айиқларни ёмон кўриб қолди.

Астойдил ҳаяжонлангандек юзлари оқариб, ўзини йўқотиб қўйган энам энди унинг ҳикоясини эшитмасдилар.

— Ҳақиқатан ҳам айиқ мард бўларкан. Бир кун сурувни Қўшқўтонда қолдириб, ўзим Бўриўйнарнинг кун ботишидаги тепаликка чиқиб ётдим. Чарчаган эканман, кўзим илинибди. Ниманингдир шарпасидан уйғониб кетдим. Мендан беш-ўн қадамлар нарида бир тўп малла айиқлар туришарди. Бир айиқ эса менинг у ёқ-бу ёғимни искаб кўрарди. Мен кўрқув аралаш ўрнимдан қўзғалганимдан сўнг у тўдага қараб юрди. Тўдада уч-тўртта айиқ болалари ҳам бор эди. Кўрқувдан ётган жойимга қапишиб қолгандай бўлдим. Аҳмоқ ҳамманн ўзига душман деб билади. Кўз олдимга айиқлар еган ўша Сайфиддин келиб кетди. Шошганимдан пичоғим борлигини ҳам унутган эканман, пайпасланиб ўрнимдан турмоқчи бўлаётганимда, қўлим пичоқ қинига тегиб, танамга жон кирди. Уни қандай қинидан суғуриб олганимни билмайман. Айиқлар тўдаси бирдан орқага тисарилди. Кўрқитмоқчи бўлиб, пойинтар-сойинтар қадам ташлаб уларга қараб юрдим. Шунда бир айиқ тўдадан чиқиб, менга рўбарў бўлди. У менга ташланмай, инсоф кутгандай олдинги оёқларини ҳайрат билан осилтириб, орқа оёқларида тик турарди. Менинг эса ўшанда ҳеч нарсадан қайтмайдиган даражада қоним қайнаб кетган эди. Қаддимни бир оз эгиб, пичоқ солдим. Мўлжалим ноаниқ кетди. Юз тубан ерга йиқилдим. Талвасага тушиб қолган айиқ устимга ўзини ташлаб, кўксин билан мени ерга ишқалай бошлади. Бир амаллаб ўғирилдим-да, кекирдагидан ушлаб олдим. Шу ушлаганимча қайтиб қўйиб юбормадим. Тўрт оёғининг орасига кириб, қорнига ёпишиб олганим учун у мени ҳеч нима қилолмасди. Ниҳоят, айиқнинг оёқлари бўшашиб, гурсиллаб йиқилди. Ушлаган жойимдан тирқираб қон чиқиб кетди. Айиқнинг жони тез узилмаслигини билиб, ҳамон кекирдагини қўйиб юбормасдим. Унинг косасидан чиқаёзган кўзлари қонталаш бўлиб, хириллаб, қимирлашга мажולי қолмагандагина қўйиб юбордим. Аммо қўлим кекирдагини тешиб ўтиб, қотиб қолган эди. Уни қанча бўғиб турганлигимни билмайман. Ушанда миямга келган фикрлар... Шу пайтга қадар яшаган умрим бир бўлди-ю, шу дақиқалар бир бўлди. Шунда қўлим томоғидан чиқиб кетса борми, суягимгача ғажиб ташлайди. Орқага тисарилган шериклари унга кўмакка келиб қолса-чи!.. Хуллас, ўшандаги кечмишларимни танҳо ўзим биламан-у, худо билади.

Бир амаллаб қўлимни суғуриб олдим. Утлар орасини пайпаслаб, пичоғимни топдим. Ҳечам ўзимга келолмасдим. Тушимми, ўнгимми — билмасдим. Шу ўйда баданимнинг бир-икки жойини чимчиб кўрдим, ўнгим эди. Баттар кўрқиб кетдим. Негадир атрофдаги айиқлар кўринмасди. Бир оз енгил тортгандай бўлдим. Оёқлари шалпайиб, сулайиб ётган айиқ бир-икки хириллаб қўйди. Оёқ-қўлим ўзимга бўйсунмас, ҳушимни йўқотиб қўйган эдим. Вақт ганиматлигини фаҳмлаб, шоша-пиша тепаликдан пастга туша бошладим. Бўриўйнарга чиқишдан ҳам тушиш қийин. Тепаликнинг ярмидан ҳам тушиб улгурмаган эдим, орқа тарафдан ўкирган овозлар эшитилди. Қайрилиб қарадим. Уша айиқ тўдаси қувиб келарди. Лекин болалари кўринмасди. Улар болаларини хавфсиз жойга қўйиб келишганди. Баттар қоча бошладим. Неча марта йиқилганимни билмайман. Йўлни кўриш учун кўзимни тер ва қондан тозалаб борардим. Айиқлар юмалатган тошлар ён-веримдан ўтиб кетар ёки арчаларга тегиб, тўхтаб қоларди.

Қўшқўтондан ҳурганича қўриқчи итлар отилиб чиқди. Улар дастлаб танимай менга ташланнишди. Овозимни эшитгач, думларини ликиллашиб, айиқларга қараб ҳура бошлашди. Зўрга қўтонга етиб келиб, Бўриўйнарга қарадим. Айиқлар тепаликнинг ярмигача келиб, чўнқайганча пастга қараб ўтиришарди. Қўтонга бостириб келишмади. Одатда, битта айиққа ҳам итлар рўбарў бўлолмасди. Тўрт кун деганда зўрга ўзимга келдим...

Хайрият, ҳалиям куч-қувватим бор! Учраган тўсиқлардан ўтиб келяпман! Атрофимдаги барча нарсалар мен истагандай бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши керак. Шунинг акси бўлган куни менинг куним битади...

— Ёмонсан, ёмонга ўлим йўқ!..

— Йўқ, амма! Ёмонлар кунидан бурун ўлади! Айтганингиздек, ўлиш билан ўлишининг фарқи бўлади! Иззат-икром билан юрганлар иззат-икром билан ўлади! Мен-чи? Ўзим ўлдирган айиқдек!..

Энам унинг гапини эшитишни истамаётганликларини сездириб ўзларига ётиш учун ўрин ҳозирлаган бўлдилар. Унинг эса эшитган-эшитмаганингиз билан иши йўқ. Кўзлари ола-кула бўлиб гапираверади. Уни бирдан-бир тергайдиган энам ҳам гоҳида унинг ҳеч ниманикига ўхшамайдиган совуқ кўзларидан ва асабий титрашларидан сесканиб, овозлари чиқмай қолади. Бундай пайтларда мен баттар қўрқиб кетаман. Супрақулоқнинг кўзига кўзим тушмаслиги учун бошимни кўрпага ўраб, биқиниб оламан. Аммо кўзимни юмишим билан қоронғилик қаъридан бир жуфт совуқ кўз мен томон яқинлашиб келаверади. Қўрқувдан яна кўзимни очиб юбораман. Унинг даҳшатли саргузаштларидан қанчалик қўрқмайин бари бир, эшитгим келаверарди.

— Лекин Абдусалом чўпон Абдумурод билан Саидмурод ғойиб бўлган куни бу атрофда меникидан бошқа ҳеч қандай сурув йўқлигини, уларга нима жин теккан бўлса, мендан чиқишини жуда яхши биларди. Бироқ, ўзидан қўрқиб гинг демади. Мени хавфсирамасин деб, «чўпонларимни айиқ бўғиб ўлдирибди», деди. Тўғри-да, унга ҳам жон ва тинчлик керак. Соғ бошини гавгога қўйиб юрадим. Аммо бу ишнинг хамирдан қил суғургандек осон кўчиб, гап-сўзсиз бости-бости бўлиб кетгани мени азобга соляпти. Балки, шу ишим учун қамалганимда, бир умр ўзимдан-ўзим рози бўлиб ўтармидим. Агар ҳозир милицияга бориб: «Ўша икки кишининг қотили менман», десам, «бу жинни бўлган» деб, сира ишонишмайди. «Гувоҳлар топиб кел», дейишади. Одам гувоҳ билан одам ўлдирадимиз? Милиционерларга ҳам тинчлик керак-да. Йўқ ердаги жиноятни кўзгаб, бошини қотириб юришадими? Унинг ўрнига кийик отганларни сўроқ қилишади!

— Бошимни оғритиб юбординг-ку, Суюнбойжон! Бас қил энди! Вақт ҳам алламаҳал бўлди! Ҳадемай тонг отади! Мен — қари кампирга озор берадиган гапларни айтиб бунча қийнайсан! Бир оёғим ерда бўлса, бир оёғим гўрда бўлган бир кунда сенинг дўзахи ишларингга шоҳид бўлишни истамайман! Агар ҳадеб шундақа гапларни айтаверсанг, майли, келмай қўяқол!— деди энам охири кўзлари ёшланиб.

Суюнбойнинг юзи тундлашиб, бирдан жимиб қолди. Пешонасидаги ажинлар кўпайиб, бир жойда қотганича кўкиш тусга кирди. Кўзлари ерга қадалганича қотиб қолди: Энам эса енгларининг учи билан кўз ёшларини артардилар.

— Ҳар ҳолда, оз бўлса ҳам, сизга дардимни айтиб, ёзилдим-ку! Тоғда ойлаб ҳеч ким билан гаплашмай юраман. Умуман, одамлар билан гаплашишни ёмон кўраман! Ҳаммаси бачкана, майда гап. Бир-бирини иғво қилишдан нарига ўтмайди. Сиз билан гаплашсам, ҳузур

қилиб, ўзимни енгил сезиб юраман. Бошқаларга қанчалик кўринмасам, шунчалик тинч юришади.

Энам ўринларига чўзилди. Қиёфасидан Суюнбойга бўлган қандайдир нафрат аралаш шафқат сезилиб турарди. Бунга сезиб, у ҳам гаврон таёғини қўлтиғига қисганича, совуққина хайрлашиб чиқиб кетди. Кўрпадан бошимни чиқариб, орқасидан қараганимда, кўзимга фақат пийёладай келадиган икки қулоғи кўринди. Эшик ёпилганда енгил нафас олиб, беихтиёр хўрсиниб юбордим.

— Ҳа, келмай келиқсиз кет! Бу кунингдан беш баттар бўл! Гапидан лаҳаднинг ҳиди келади-я!— деди энам ўзига-ўзи.

Мен нафасимни ичимга ютиб, миқ этмай ётардим. Саргузаштлари қанчалик қизиқ бўлмасин, энди ҳечам унинг уйимизга келишини ис-тамасдим...

Иккинчи боб

Эртаси куни қишлоғимиз бўйлаб қувончли хабар тарқалди. Бир гуруҳ ҳамқишлоқларимиз янги ерларни ўзлаштириш учун Мирзачўлга кўчиб кетадиган бўлишибди. Эшитиб, суюниб кетдим. Бирдан хаёлимга «у ерларга Суюнбой совуқ бора олмайди» деган фикр келди. Бу орада дадам ҳамқишлоқларимиз кўчиб борадиган даштга бориб, ажойиб-гаройиб гаплар топиб келдилар. Чўлда мени кутаётган саргузашт тушларимга кириб чиқарди. Кўчимиз ортилган машинанинг устига чиқиб олганимда кўтариб кетиш учун қизил алвондан байроқча ҳам тайёрлаб қўйдим. Синглим Ойхон «менга ҳам» деб ғинғиллаганди, унга ҳам ясаб бердим.

Энди эрта-кеч уйимизга Абдураҳмон амаки ҳайдайдиган каттакон кўкиш юк машинасининг келишини кутардим. Бир куни уйимизга самосвал машина ҳам келган. У устидаги буғдойни тўкканида, энам:

— Вой тавба-ей, ана худонинг қудрати! Юкини ўзи туширади-я!— дегандилар ёқаларини ушлаб.

— Машинани худо яратмайди-ку? Нега энам ундай дейдилар!— сўрадим дадамдан.

— У киши ҳамма нарсани худо яратади деб биладилар. Машинани худо яратмаган экан, деб айтиб юрмагин. Хафа бўладилар,— жавоб қилди дадам секингина.

Бу хабардан сўнг энамнинг юзлари сўлғин тортиб, кўзлари нурсизланиб қолгандай эди. Уйимизда эса сафарга ҳозирлик кўриларди. Дадамнинг айтишларича, қишлоғимиздаги асосий ишлар мавсумий бўлгани учун одамларнинг қимматли вақтлари бекорга ўтаётганмиш. Шунинг учун ҳам қишлоғимизда аризабоз ва шикоятчилар кўпайиб кетибди. Меҳнат бор жойда бундай номаъқул ишлар камроқ бўларкан. Тоғларда ҳам сув омборлари қурилиб, яйловлар ва лалми ерларни сугордиш ишлари йўлга қўйилгунга қадар чўл ўзлаштирилиши тугалланаркан. Сўнгра тоғ ёнбағирларига ҳужум бошланаркан.

Эртага чўлга кетамиз деб турган кунимиз энам дадамга:

— Мен чўлга боролмайман, болам!— деди.

— Сизни ташлаб кетсак, ким бизга бош-қош бўлади? Чўл ҳавосидан бир нафас олиб кўрсангиз, ёмон бўлмас?— деди дадам ташвишга тушиб.

— Отанг раҳматлига, «мени ҳам, албатта, сизнинг ёнингизга, Ой-қор кўриниб турадиган жойга кўмишади», деб ваъда бергандим. Улигим чўлу бийбонларда қолиб кетсинми?!— деди энам кўзлари ёшланиб.

— Нималарни ўйлаб юрибсиз-а? Худо хоҳласа, ҳали юз элликка кирасиз!— деди дадам энамнинг кўнглини кўтаришга интилиб.

— Мени қолдириб кетақол, болам! Уй-жойларингга кўз-қулоқ бўлиб ўтираман! Тез-тез келиб турарсизлар! Ота жойингни қандай кимсасиз ташлаб кетасан! Агар кўнса, Донавойни қолдириб кетинглар! Кўнмаса...

— Хафа бўлманг! Сиз нима десангиз, айтганингиз бўлади! Сиздан бемаслаҳат бир чўпни иккинчи жойга олиб қўймаймиз!— деди дадам энамга тасалли бериб.

— Болаларингдан қайтсин, ўғлим!

Бу кутилмаган гапдан шошиб қолган дадам маслаҳатлашгани уйда бўхча тугаётган аямнинг олдиларига кириб кетди. Негадир шу пайтда энамга бирам раҳмим келиб кетдики, олдиларига югуриб бориб: «Энажон! Ҳечам хафа бўлманг! Сизни ёлғиз қолдириб кетмаймиз! Мен албатта сиз билан бирга қоламан!» дегим келиб кетди.

— Донавойжоннинг эси кўп. Сиз бирор нима деганингизда, йўқ деган жойи борми?— деди аям уйга киришим билан.

— Ахир, ўнга кирдинг — сонга кирдинг дейишади! Донавойимизнинг ҳам эси кириб, борди-келдини тушунадиган бўлиб қолди-да!— деди дадам мени қишлоқда қолишга гап-сўзсиз кўнишимни астойдил истаётганликларини яширмай.

— Энам мен қишлоқда қоламан, Донавойжон ҳам мен билан қолсин деяптилар,— деди аям дадамнинг оғзидан гапини олиб.

— Майли, қолсам қолавераман,— дедим.

Улар ишни бунчалик осон битганидан суюниб, бир-бирларига гал бермай мени мақтаб, ваъдалар бера кетишди.

Ўқиш бошлангунга қадар туратур, сўнг яна ўйлашиб кўрамиз. Балки унғача зерикиб, энамизни ҳам чўлга кетгиси келиб қолар,— деди дадам.

— Сенсиз мен нима қиламан? Укаларингга ким қарашади энди?— дедилар аям.

Мен ҳеч нима демасдим. Қишлоқда қолишга рози бўлганимни эшитган энамнинг кўзлари ёшланди. Шунда негадир менинг ҳам йиғлагим келади. Дадамнинг айтишларича, энам умри бино бўлиб бировга озор бермаган экан. Бирортамиз ножўя иш қилсак ҳам, «қаҳ, илоҳим уйингга буғдой тўлсин», деб койийдилар.

— Нега сиз аямга ўхшаб ҳеч кимни койимасиз?— сўрадим бир кун энамдан.

— Ҳе-ей, боламей! Нима қиламан гуноҳимни кўпайтириб. Дунёда энг ёмон гуноҳ инсоннинг инсонга озор беришидир. Дастлаб ўлимни худо тоғлар учун чиқарган экан. Одамни эса ўлмайдиган қилиб яратган экан! У одам боласи ер юзидаги барча хайрли ишларга бошқош бўлиб, тинч-тотув яшайди, деб ўйлаган экан-да. Аммо... Одамзот кўпайиб ер юзини қоплагач, бир-бирини иғво қилишибди, ўлдиришибди. Олло-таолонинг бошқа жондор ва ўсимликларига ҳам озор беришибди. Худо бундай қараб кўрса, одамларнинг бутун ер юзига ўт қўядиган шашти бор. Шундан сўнг у одамларни маълум ёш ва ризқ-рўз билан яратадиган бўлибди. Ҳозир одамлар борган сари ўз-бошимча, бепарво ва тўқликка шўхлик қиладиган бўлиб боришяпти. Инсон инсонни бошига кўтармаса, бу дунё барбод бўлади!— деди энам.

У кишининг айтишларича, ёлғон гапирган одамдан ҳамма нарса-

ни кутиш мумкин экан. Шунинг учун ҳам мен ҳеч ёлгон гапирмайман. Агар киши тасодифан гуноҳ иш қилиб қўйса ҳам, дарҳол уни оқлаш учун савоб иш қилиш керак экан. Одам қандай яшамасин, оддий туғилиб, оддий ўларкан.

У кун и болалар билан Заргул момонинг ҳандалак поллизига ўғирликка тушидик. Мен ҳечам бундай ишларга қўшилмасдим. Донио болаларни ҳар хил номаъқулчиликларга бошлаб юрадиган миқтигинна Ражаб калта қўймади. «Бу ҳечам ўғирликка кирмайди. Заргул момодан ҳандалак сўрасак ҳам беради. Лекин ўғирлаб сган ширин бўлади. Сен Заргул момо билан чайласида гаплашиб ўтирсанг, бас. Ўзи ким билан гаплашишини билмай, зерикиб ўтиргандир» деди қастаб. Истар-истамас рози бўлдим.

Шувоқзорга туташ поллизга яқинлашишим билан димоғимга шувонинг ачқимтир ҳидидан сўнг ҳандалакнинг ёқимли, сўлакни оқизадиган ҳиди урилди. Поллизнинг кун ботиш томонидаги қуриган шохшаббалар устига ташланган янтоғи сарғайиб кетган чайлада урчуқ йнгириб ўтирган Заргул момо ўзича хиргойи қиларди. Чайлага яқинлашгач бир зум тўхтаб, ашуласига қулоқ солдим.

Шафтоли шохи ларзон,
Йигит қиммат, қиз арзон.
Қизингни қиммат сотсанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...

Заргул момонинг ашуласи шу қадар ёқимли ва таъсирчан эдики, нега келганлигини унутиб, бир зум жойимда туриб қолдим. Анчадан сўнг келаётганимни билдириш учун йўталган киши бўлиб, чайлага яқинлашдим.

— Ким у-у-у!— деди Заргул момо.

— До-до-донавойман!— дедим тутгилиб.

— Ҳа, Донавоймисан! Ке! Энанг яхши юрибдими? Ҳар замонда айланиб келиб турарди, кўринмай қолди!— деди Заргул момо ўзи ўтирган пўстак ярғоғининг четини кўрсатиб.— Утир, болам. Она-бола зерикмай ўтирибсизларми? Сени ҳам энанг билан бирга қолдириб кетишибди-да. Нимаям қиласан ўша қақраган чўлда. Айтишларича тўқайлар тўла шоқол эмиш. Увиллаб, кечаси билан уйқу бермасмиш. Одамларни ўпкасини қўлтиқлаб чўлга жўнаётганини кўриб ҳайрон қоласан, киши. Худди бир нарсани тайёрлаб қўйгандай. Чўлнинг пашшаси жонига теккач, қайтиб келишади.

Заргул момонинг гапларига қўшилмасам-да, пўстакнинг четидан чиқиб турган жунларини ўйнаб, индамай ўтиравердим.

— Отанглар кўчиб кетгандан бери Супрақулоқ уйларингга кўпроқ келадиган бўлиб қолгандир?— сўради Заргул момо савалган жун ўрамини йнгираётган урчуқ ипига уларкан.

— Келгани йўқ!— дедим ердан кўзимни узмай.

— Энангга айт, уни кўпам уйларингга қўявермасин! У йўлаган жойдан қут-баракка кўтарилди!

— Ҳозир келмай қолган,— дедим ёлгондан.

— Боридан йўғи маъқул ўшанинг. Қорасини кўрсам, этим жунжикади. Ҳеч кимнинг кўзига тикилиб қаролмайди. Кўзингга тикилиб қаролмайдиган одамдан ҳечам яхшилик кутма.

Мен Заргул момога Суюнбойни ёмон кўришимни айтай дедиму гапириб турмаса, бирор кори ҳол бўлиб қоладиган Заргул момо уни кўрганда: «Қўй, Суюнбойжон, Шоҳзода момонгникига кўпам бораверма! Улар сени ёқтиришмайди», деб гуллаб қўйишидан чўчидим. Дарвоқе, Заргул момонинг ким билан гаплашса ўшани мақтаб, кетган-

дан сўнг иккинчи одамга ёмонлаб гураверадиган одати бор. Шунинг учун дамимни ичимга ютиб ўтиравердим.

Дарҳақиқат, Заргул момо айтганидек, оиламиз чўлга кўчиб кетганининг иккинчи куни гавронини қўлтигига қисганича Суюнбой кириб келган эди. Негадир у хурсанд эди. Унинг келаётганини кўриб, нарироқ кетдим. Энам эса оиламиз чўлга жўнайдиан куни сўйилган қўйнинг терисини ошлаётган эди.

— Ҳа, кел, Суюнбой,— деди энам одатдагидай унинг юзига қарамай совуққина.

— Кетишибди-да,— деди у ёқимсиз жилмайиб.

— Ҳа, кетишди. Нима, одамлар кетиб, сен яйраб қолдингми?

— Кўпчилик кетиб, қишлоқ ҳам тинчиб қолибди. Бир-бирини устидан ёза-ёза қилиб охири ҳаммаси тинчиди.

— Улар ўз виждони билан чўлларни обод қилишга кетишди. Сен бўлсанг, юрибсан кўча чангитиб!

— Яширмайман. Рост, Қани энди қолган-қутгани ҳам кўчиб кетса эди!— деди у.— Аммо, мен сизга айтсам, улар ҳечам ўз истаги билан кўчиб кетишгани йўқ. Давлат мажбуран кўчирма қилди-ку. Ўша бир-бирининг устидан ёзиб юрганларнинг беш-олтигаси қишлоқ аҳли номидан «бутун қишлоғимиз билан чўлга бориб ишлаймиз», деб ёзиб юборибди. Шунинг касрига мана энди бутун қишлоқ кўчини кўтариб, овора-сарсон.

— Бекор айтибсан! Бу сенга ўхшаганларнинг топган гаши! Қишлоқда фақат қари-қартаглар қолди. Ҳадемай булар ҳам чин дунёга кетишади. Сўнгра бойўғлидай сўппайиб бир ўзинг қоласан. Билсанг, одамлар ичида ўлиш ҳам бир давлат!..

— Худди мен ўлимдан қўрқадигандай гапирасиз-а. Ўиламан, мен енгилган куним ўламан. Аслида, ўлишни истаган ёки ўламан деган одам ўлмайди. Ҳеч ким ўлишини хаёлига келтирмаган одам ўлади.

Энам индамади. Супрақулоқ этигининг қўнжига тикилган халачўпини олиб, учини ўгирлаб ўтираверди. Энам узоқ вақт ўз ишлари билан овора бўлиб, унга гапирмади. Сўнг Суюнбой кетишга чоғланди.

— Хўп, амма, мен кетдим. Вақтим бўлса, яна айланиб келарман.— деди у худди болалардек мўлтираб.

— Яхши бор, болаларингни сўраб қўй. Ҳай, Суюнбой, айтгандай, эшитдим. Утган якшанбада хотинингни урибсан. Кўчага додлаб чиқибди. Иягинга ота соқоли битиб, қачонгача хотинингни урасан. Ахир раҳминг келсин ўша бечорага. Сенга тегиб, нима кўрди шўрлик. Ҳеч ким сенга қизини бермай, одамгарчиликдан чиқариб ташлаганда, бетимнинг суви беш томиб, ўша етимчанинг тоғасини кўндиргандим. Энди инсоф қил. Ешлигида урганларинг ҳам етар. Ноҳақ ураверсанг, охири қўлинг куяди, бола. Бандасидан қўрқмасанг ҳам, эгамдан қўрқ. Улиб қолса, болаларингга ким қарайди. Улар қўй эмаски, сурувга қўшиб боқиб юрсанг. Уғри бўл, гар бўл, эви билан бўл. Энди ешлигинг қолмади. Эрта-индин қизингни куёвга берсанг, неварали бўласан. Шунда ҳам беёқим қилигингни ташламасанг, одамлар оғзи қолиб, бошқа ери билан кулади.

У «хўп» дегандек бошини ирғаб, гавронини қўлтигига қисганича говдан чиқиб кетди.

Заргул момонинг гапларини тинглаб ўтириб, шулар хаёлимдан кечди. Ростдан ҳам энди у бизникига кўпроқ келарди.

— Гап билан бўлиб, сенга ҳандалак сўйиб бериш ҳам ёдимдан кўтарилибди,— деди Заргул момо урчуғини ерга қўйиб, ўрнидан тураркан.

— Раҳмат момо, емайман. Энам Заргул момонинг аҳволидан бир

хабар олиб кел, тинч ўтирибдимикан, дегандилар. Шунга келувдим,— дедим ёлгон гапирганимдан қулоғимгача қизариб.

— Энангин худо сўрасин. Тўхтаб тур бўлмаса, иккита ҳандалак узиб берай. Биттаси ўзингга, биттаси энантга. Бу йил ҳандалагимиз яхши бўлди, бутун қишлоққа етади.

Заргул момо иккита каттароқ ҳандалакни узиб, икки қўлтиғимга қистириб қўйди. Мен ўзимдан нафратланиб, мени Заргул момони чалғитишга юборган Ражаб калтанинг гўрига гишт қалаб борардим. Ахир, менга Заргул момо иккита ҳандалак ҳам берди-я! Қошки мен шу иккита ҳандалакка арзисам...

Келишилган жойга етиб борганимда, болалар тўпланишиб ҳандалак ейишарди. Улар ўғирлаб чиққан ҳандалаклардан беш-олтита қолган эди.

— Эҳ-ҳе-е! Янасин ҳақиқий доно бола Донаво-ой! Бир йўла ўз ҳақини ҳам олиб чиқибди! Ҳандалакларни бемалол тушираверинглар-а-р! — деди Ражаб калта, қўлидаги ҳандалакни ёрмоқчи бўлиб.

— Тўхта, Ражаб! Ҳандалакни ёрмай тур! Урнига, мана, ўзимникини бераман!— дедим баланд овозда.

Болалар ҳайрон бўлиб менга тикилиб қолишди.

— Биз нотўғри иш қилдик!— дедим титроқ овозда.— Ҳаммамиз кўра-била туриб, кечирилмас гуноҳ қилдик. Энди ҳаммамиз дўзахи бўламиз. Қолган ҳандалакларни Заргул момога қайтариб бериб, кечирим сўраш керак. Ҳаммамиз биттадан гуноҳимизни ювадиган савоб иш қилишимиз керак!

Болалар бир зум ҳайратдан қотиб қолишди. Фақат безбет Ражабгина пишиллаб ҳандалак ерди.

— Сенга айтяпман, очофат!— дедим қўлидаги ҳандалак пўчоғини уриб юбориб.

У менга ҳамла қилмоқчи бўлиб, жаҳл билан ўрнидан турди. Бироқ болалардан бирортаси ҳам унинг тарафини олмаслигини сезгач, яна жойига ўтирди. Лекин аламини қолган ҳандалаклардан олди... Биз тўпланишиб, Ражабни урмоқчи ҳам бўлдик. Аммо у ҳамма айбни бизга тўнкаб, сиримизни очиб қўйишидан чўчиб, индамадик. Заргул момо берган ҳандалакларни қўлтиқлаганимча уйга келдим. Бугунги гуноҳимни ювиш учун қандай савоб иш қилиш ҳақида ўйлардим. Ҳандалакни кўрган энам суюниб кетди. Коса қилиб, нон тўғраб едилар. Сўнг урчуқ йигиришга киришдилар. Мен эса тоҳ кўзим илиниб, гоҳ уйғониб ёнлариди думалаб ётдим. Шу пайт хаёлимга келган бир фикрдан сакраб ўрнимдан туриб кетдим.

— Вой-ей! Қўрқитиб юбординг-а! Худди ёв қувгандай иш қилсан-а, болам!— деди энам ёқаларига туфлаб.

Ноўрин ҳаракат қилган эдим. Дарвоқе, бу ишни у киши билмаслиги керак эди. Урчуқ йигиришдан чарчаб, садақайрағочнинг соясига чўзилганларида, оёқ учиди уйга кириб, дадамнинг бир-икки кийилган янги этикларини олиб чиқдим. Этикни қўлтиғимга қисганимча ҳеч кими йўқ Ёрбек бобоникига қараб кетдим. Аҳён-аҳёнда энам, қишлоғимиздаги Ёрбек бобога ўхшаган «қўли калта» одамларга мenden бирор кийгүлик ёки егулик нарса бериб юборарди. Айниқса, қурбон ҳайит ва рўза ҳайитларида бу одатларини канда қилмасдилар.

— Энам бериб юбордилар, кияркансиз!— дедим этикни Ёрбек бобога тутиб.

От, эшак ва шу каби ҳайвонларга нўхта тикиб, эгар-жабдуқларга терп қоплаб тирикчилик қиладиган Ёрбек бобо суюниб кетди. Болалек қувониб, ўша заҳотиёқ этикни кийиб кўрди. Улчагандай тўғри келди. Менга қандай миннатдорчилик билдиришини билмай, бир зум

ўзини йўқотиб қўйди. Кўзи беихтиёр намланганини ҳам пайқадим. Менинг ҳам кўнглим бўшашиб кетди.

— Чориғим йиртилиб, тоққа, ўтинга боролмай турган эдим. Ҳозир бир-икки эшак қуриган шох олиб келмасам, тоғларга қор тушгандан сўнг, Ойқорга боришга қани менда мадор!— деди Ёрбек бобо, кўзи ёшлангани учун атайлаб тоғ томон ўгирилиб. Сўнг ёшига мос келмаган ҳаракат билан уйга кириб, ҳовучида бир сиқим тўйларда дастурхондан-дастурхонга ўтавериб бир оз кирланган парварда олиб чиқди. Қўллари қайтмасин деб парвардани олдим-да, низимга қайтдим. Бу билан бугунги қилган гуноҳимни ювгандай эдим...

...Энди мени ҳаммадан кўп ўйлантирадиган нарса Суюнбой супрақулоқнинг яна уйнимизга келиши эди. Уни эсладим дегунча аъзойи баданим жунжикиб кетарди. Гоҳида, нега у уйнимизга келса индамайдилар, деб энамдан ҳам норози бўлардим. Қишлогимизда эса одамлар камайиб, кечалари кўчаларда ҳеч ким юрмайдиган бўлиб қолган эди. Кеч кириши билан қолган-қутган болалар уй-ўйларига кириб кетишар, бутун қишлоқни Каттасойнинг шарқираши ўз оғушига оларди. Мен ҳам кечки ўйинимизни чала-чулла тугаллаб, худди орқамдан Супрақулоқ етиб келадигандек уйга шошилардим. Бир оз кечиккудай бўлсам, энам мени қидиришга тушардилар.

Учинчи боб

Уқувчилари озайиб қолган мактабимизда энди ўқини бошланган эди. Доимо шов-шув гап тарқатиб юрадиган Ражаб калта нохуш хабар тэпиб келди. Гаффор овчи кийик отаман деб чўққидан учиб кетибди... Одамлар икки кундан сўнг Учкўл чўққисининг этагидан ўлигини топишибди...

Шу куни мактабдан нохуш кайфият билан қайтдим. Энам Гаффор овчиникига жанозага бориб келдилар. Тушдан кейин иккаламиз ўрми кечикиб, гуллаб кетган бедани ўришга киришдик. Кун қорайиши билан у киши овқатга уннадилар. Мен подадан эчкиларни айриб келишга кетдим.

Ойқорнинг икки-уч жойида гулхан милтираб, тоғ тим қора тусга кирган, хира чироқ ёруғида энам эски кўрпанинг пахтасини алмаштириб қашиб ўтирар, мен эса дарс тайёрлардим. Шу пайт бехосдан говнинг ёғочлари шарақлаб кетди. Иккимиз ҳам чўчиб тушдик.

— Қимса-ан!— деди энам қўрқув аралаш баланд овозда.

— Ме-е-н, Суюнбойман!— товуш келди гов томондан.

— Овоз бериб келмайсанми! Арвоҳга ўхшаб бемаҳалда юрганнинг-юрган!

Чироққа яқинлашганда, унинг супрадек қулоқлари, тешиклари катта-катта япалоқ бурни ва ёрилган қалин лаблари кўзимга бадтар хунук кўриниб кетди. Худди елкамдан биров совуқ сув қўйиб юборгандек бўлди. Қўрққанганимни билдирмаслик учун яна китобга тикилдим. Қанча уринмайин, ўқийётган жойимни тополмадим. Назаримда, ҳарфлар Суюнбой ва Гаффор овчи шаклига кириб кўз олдимдан физиллаб ўтаётгандек эди. Китобни ёпиб қўйиб, уларнинг суҳбатига қулоқ солишдан бошқа иложим қолмаган эди.

— Дастлаб унчалик билинмаган экан, ростдан ҳам қишлоқ бўшаб қолибди,— деди у сўрининг четига ўтирар экан.— Худди уруш пайтларини эслатади.

— Сен ҳам одамга ўхшаб бирорта илиқроқ гап топиб келган ку-

нинг бўладими, Суюнбойжон? Одам бунча совуқ гапли бўлмайди!— деди энам норози бўлиб.

— Э-э, амма, қани энди шундай илиқ гапларни билсам. Одам боласи менга мана шундай дегин дея ўргатмади. Ўзим ҳам доимо одамлардан олис юрдим. Мактабга бориш у ёқда турсин, китоб бетини кўрмай ўтиб кетдик. Биздан нима гап чиқарди,— деди у оғир чўқаркан.

— Эски замонда ҳеч ким ўқимаган. Шунда ҳам ҳаммининг эсҳуши жойида бўлган. Ҳеч ким жинни бўлиб кетмаган. Билсанг, ота-онангининг ўлими, бошингга тушган катта-кичик ташвишлар, одамларни борди-келдисини ўзи ҳам мактаб. Сен ўзи бошидан бўлмайдиган одам эдинг.

— Шундай экан, нима қиласиз менга насиҳат қилиб. Қандай турилган бўлсам, шундай ўламан. Мени ҳеч ким ўйламайди. Мен ҳам ҳеч кимнинг ташвишини чекмайман. Ота-онам ҳам мендан ризо бўлиб ўлмаган. Болаларим ҳам мени бошига кўтариб, қабримга мрамартош қўйишмайди. Мени фақат бир нарса ўйлантиряпти. Сизнинг ўша гапингиздан сўнг шу ҳақда ўйлаб қолдим. Одамлардай тинчгина, ўз ажалим билан ўлсам, дейман.

— Ҳа, баракалла! Шундай экан, болаларингга, муштипар хотинингга озор берма! Сени кўмадиган ўшалар!

— Менинг одатимни биласиз-ку, амма. Менга гапиришмаса, гашишга тегишмаса, ҳеч ким билан ишим йўқ. Ҳадеб кўзимга кўринаверган одамни ҳам ёмон кўраман. Нима қилай, феълим шу.

— Феълинг қуриб кетсин сени! Ҳа деб болангни, хотинингни тутиб олиб уравсанг, кўмиш нари турсин, ҳаммаси бир бўлиб сени ўлдирадди-қўйишади.

— Сиз ҳам қизиқ одам экансиз. Мени қўрқитмоқчи бўляпсизми? Гаффор овчига ўхшаб чўққидан учибми, бошқа бўлибми ўлсам керак. Сабаб—мен нима қабиҳлик қилсам, тоғларда қилганман! Тоғ, ўсимликлар ва бутун мавжудот мендан озор чеккан. Улар қачондир мендан қасос олишса керак. Гаффор овчининг ҳам тоғда отмаган жонивори қолмаган эди. Айтишларича, танасининг ўнг томонини алла нима еб кетибди.

— Куни битган экан бечоранинг, бугун кўмишди,— деди энам овозини янада пасайтириб.

— Тоғдан тушаётиб қабристонга бораётган одамларга дуч келдим. Сўнг ноилож қабристонгача бордим. Энг ёмони, амма, уни оёғи букилганича кўмишди. Жасади тоғда бир неча кун қолиб кетгандан сўнг нима бўларди.

— Жағи, оёқ-қўли боғланмагандан сўнг шундай бўлади. Синдирсанг ҳам ўз ҳолига келмайди...

— Ёмон бўлди. Энди қишлоғимиздан кўп одам ўлади. Оёғи букилган ҳолда кўмилган киши ортидан одамларни чақираверар экан.

— Чакки иш бўлибди. Ростдан ҳам оёғи букилганмиди? Ўз кўзинг билан кўрдингми?— жиддий сўради энам.

— Шундай қоронғи кечада сизни алдайманми? Тобутда тиззаси билан оёғининг учи дўппайиб бораётганини ҳамма кўрди. Кўп одамлар шунинг учун ҳам қабристонга етмасдан қайтди. Беш-олтита қариндошигина тобутни кўтариб кетди. Мен Отажон бобонинг уйи олдидан қайтдим. Дўстмурод бобонинг айтишича, кимга унинг қабрини тупроғи тегса, шуни ёнига қақирар экан.

— Эй, худо-ей, ўзинг сақлагин-да! Бахт ҳам, яхшилик ҳам одамлар билан экан! Ҳамма кўчиб кетиб, қишлоғимиздан хайр-барака кўтарилди.

— Қизиқ, у биринчи бўлиб кимни ёнига қақирар экан-а?

— Нафасингни иссиқ қилсанг-чи! Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам

фаришта омин дейди. Худодан астойдил ризқ-рўз сўраган одам қиёматдан ҳам омон чиқади.

— Қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади-ю, лекин синдириб бўлса ҳам унинг оёғини тўғрилаб кўмиш керак эди,— деди Суюнбой совуқ кўзларини ерга қадаб.

— Тўғри айтасан, шундай қилиш керак эди. Бўлмаса, қишлоғимизда катта жанжал бўлади. Қариндоши ўлган одамлар Гаффорнинг уруғларига гармашади.

— Ҳалиям кеч эмас, жасад айнимасдан очиб, оёғини тўғрилаб кўмиш керак.

— Ким қилади дейсан бу ишни. Тоғдек юрак керак бунга.

— Бектўра гўрков билан Сувон мурдашўйга юз сўмдан беришсин, ўнта гўрни деса ҳам очиб беришади.

— Ўзлари билади-да, ҳозир ҳамма ақлли бўлиб кетган, бировга ақл ўргатсанг ҳам балога қолиб кетасан.

— Унинг касофати бутун қишлоққа урмасдан оқсоқоллар Гаффорнинг қариндош-уруғларига айтишлари керак.

Энам индамади. Мен ҳам тахтадек қотиб, уларнинг гапларига қулоқ солиб ўтирардим. Қўрқиб кетганимни сезган энам Суюнбойни жўнатишга тараддулланиб:

— Вақт ҳам алламаҳал бўлди. Сен ҳам уйингга бор энди, Суюнбой,— деди дастурхонни йиғиштирар экан.

Суюнбой оғир қўзғалиб ўрнидан турди-да, говга қараб юрди.

— Оти ўчсин-ей шуни! Одам бўлиб илиқ гап топиб келган куни бўлмди жувонмаргнинг! Гапингни шамол учирсин-ей!

Урнимга чўзилганимда ҳам у киши нималардир деб сўри атрофида ўралашиб юрарди. Ётишга ётдим-у, лекин ҳечам уйқум келмасди. Кўзимни юмишим билан қаршимда чайқалиб бораётган тобут ва унинг орқасидан ўғринча писиб кетаётган Суюнбой гавдалана-верарди.

— Эна, энди Суюнбой уйимизга келмасин!— дедим анчадан сўнг осмонга, кўзни қамаштириб чарақлаётган юлдузларга энтикиб тикиларканман.

— Нега, болам?— дедилар энам менинг кутилмаган саволимдан ажабланиб.

— Унинг ёмон одам эканлигини ўзингиз ҳам биласиз-ку! Биласизу индамайсиз! У ҳеч кимни, ҳатто сизниям яхши кўрмайди. Заргул мо-мо, у йўлаган жойдан қут-барака кўтарилади, дедилар,— дедим Суюнбойга бўлган бутун нафратим жунбишга келиб.

— Заргул момонг тўғри айтган! Ўзи Суюнбой бечораям ўлим талвасасига тушиб қолибди, узоққа бормаса керак... Қўй, майли, куни битаётганда уйимиздан ҳайдамайлик... Агар у келганда биз билан ўтиргинг келмаса, ўйнагани Норқулларникига чиқсанг ҳам майли.

— Нега... Сиз қаердан биласиз, эна?— дедим нафасим ичимга тушиб.

— Айримлар ўлими яқинлашса, шундай талвасага тушиб, айримлар эса босиқ бўлиб қолади... Унинг ҳам юзидан ажал шамоли эсиб турибди...

— Суюнбой энди ўладими?

— Ажаб эмас! Тавба қилдим-ей! Эй худо, худованди карим, осий бандангни ўзинг кечиргин! Меҳр-оқибат кўтарилиб боряпти! Бандаларингга ўзинг инсоф ато қил!

Шундан бошлаб энам ҳам кўзимга афсонавий ва қўрқинчли кўрина бошлади. Шу кеча қандай кўзим илинганини билмайман. Бетқўлимни ювиб, эчкиларни подага қўшиб келдим. Шу кундан бошлаб Суюнбой кўз олдимда жонсиз қиёфада гавдалана бошлади.

Уша гапдан сўнг у яна икки марта уйимизга келди. Болалар билан Уртақирда тун оққунга қадар ўйнаб, кечроқ уйга қайтганимда, у говдан чиқиб кетаётган экан.

— Ассалому алайкўм!— дедим довдираб.

— Ҳ-м-м-м. — деди у менга аллахил совуқ табассум билан.

Унинг юзи на кулганга, на йиғлаганга ва на жим турганга ўхшарди. Говнинг оғзида серрайиб туриб қолдим. У эса менга қайтиб қарамай, қирга чиқиб кетди. Шу кунларда қишлоқда «Ғаффор овчининг қабрини очишармиш» деган гап тарқалди. Ҳовлига кирмасимданоқ энамнинг полиётганликларини эшитдим. У киши куйиб-пишиб Суюнбойни қаргаб ўтирардилар.

— Улган биров, кўмган биров, сенга нима! Келиб менга нуқул «Ғаффор овчининг қабрини очтириш керак» дейди. Нима, мен худомидим, одамларга «Ғаффор овчининг қабрини очинглар» деб буюрсам. Ҳ-э, ўша Ғаффор овчинг ёнига чақирсин сени!..

Гап яна ўша Ғаффор овчи ҳақида кетганлиги маълум эди. Энамнинг жиғибийрови чиқиб турганлиги учун ҳеч қандай гап қўшмадим. Секингина бориб, садақайрағочнинг остидаги сўрига чўзилдим. Энам Суюнбойни жўнатиш билан овора бўлиб, эчкиларни соғолмаган эканлар, улоқларни ушлашиб турдим. Эчкиларни соғиб бўлганларидан сўнг улоқларни онасига қўшдим-да, яна сўрига чўзилдим. Осмоннинг ҳар ер-ҳар ерида милтиллаб юлдузлар кўринди... Негадир юрагим орзиқиб кетди. Бирдан кўз олдимда чети уфққа туташ бепоён чўл, оппоқ пахтазорлар ва унда сузиб юрган кўм-кўк пахта териш машиналари, аям, дадам ва укаларим пайдо бўлди. Бу манзара жуда чиройли эди. Соғинчдан кўнглим бўшашиб, беихтиёр кўзим ёшланди. Дадам тезда келаман дегандилар. Дараклари бўлмапти...

...Кейинги пайтда энам тез-тез чўлни мақтайдиган бўлиб қолдилар. Одам чўлга бориб тўйиб-тўйиб ишласа, соғлом ва бақувват бўларкан. Қишлоғимизнинг ҳамма меҳнатсевар, юрагида ўти бор одамларни чўлга кетиб, бу ерда Суюнбойга ўхшаган сатта дордан қочганлар қолган эмиш...

Шундан кейин у уйимизга яна бир марта келди. Биз ўриб қуририлган бедани ялпиздан боғлиқ қилиб боғлаётган эдик. У менга қайрилиб қарамади ҳам. Мен ҳам пшдан бош кўтармадим. Энамнинг айтишича, унинг кўзи одамни чақар эмиш. Қизиқ, кўз ҳам одамни чақадими?..

Улар нималарни гаплашиганини билмайман. Одатдагидек узоқ ўтирмади. Гавронини қўлтигига қисганича ҳовлининг ўртасида узоқтик туриб қолди. Эчкиларнинг елинхалтасини ечаётган энам унга ёлвориб алланмаларни уқтирардилар. Говдан чиқаётганида кўз ёшларини артаётганлигини пайқадим. Шунда негадир унга раҳмим келиб кетди. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Кейинчалик, бир неча йиллардан сўнг, бу ҳис — унинг тўлақонли одам эмаслигига ачиниш ҳисси эканлигини пайқадим.

...Бу хабарни совуққина қабул қилдим. Суюнбойнинг юз-кўзлари ўзига ўхшаш, қулоқлари катта-катта ўғли йиғлаганича говдан кирганидаёқ ҳамма нарсага тушунган эдим... Отасини Жийдалининг даштида кимдир ўлдириб кетибди. Жарбулоқлик ўтинчилар келиб айтишибди. Бу хабардан энам шошиб қолдилар.

— Хаҳ бечора-ей, хаҳ бечора-ей! Охири жувонмарг кетдида!— дер эдилар Суюнбойнинг йиғлаётган ўғлини бағриларига босиб.

Кейин мени қўшнимиз Баҳром бобога юбордилар. Бу хабарни эшитиб, Баҳром бобоникига келган иккита меҳмон ҳам бизникига чиқди. Энам Баҳром бобога алланмаларни тайинлаб, Суюнбойнинг эгли билан уларникига қараб кетдилар.

— Уйдан жилмай ўтиргин!— дедилар говдан чиқаётиб менга.

Бош силкиб, «Хўп» ишорасини қилдим. Баҳром бобо меҳмонлари билан қишлоқдан яна иккита одамни олиб, Жийдалининг даштига қараб кетишди. Оёғим тортмаса-да, уларнинг орқасидан эргашдим. Менга Баҳром бобонинг шўх, текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган қорамағиз ва чайир ўғли Норқул ҳам қўшилди. Одамлар тўпини қоралаб кетавердик.

Жийдали даштининг ғаллазорга туташ ерида, экинзорда сурув ёйилиб юрарди. Таёғини ўнг қўлтиғига қисиб, эшак минган чўпон сурувни атайлаб ғаллазорда ҳайдаб боқарди.

— Кимнинг суруви экан-а? Нега яйлов қолиб, ғаллазорда боқиб юрибди?— деди Норқул синчковлик билан сурувни кузатаркан.— Яқин атрофда бошқа отар кўринмайди. Суюнбойнинг суруви қаерда экан?— қўшиб қўйди анчадан сўнг.

— Уша сурув Суюнбойники!— дедим кўнглим сезиб паст овозда. У менга бир қараб қўйди-ю, индамади. Сурувга яқинлашган одамлар даҳшатдан қотиб қолишди. Эшак минган киши Суюнбой эди. Сурувга ўрганиб қолган эшак безовта бўлар, унинг устига ўтқазилиб, қўлтиғига таёғи қистириб қўйилган Суюнбойнинг оғзи карракдек очилиб қотиб қолган экан... Оёқлари болдиридан бир-бирига боғланган бўлиб, у шу ҳолатда бир неча кундан бери юрганлиги билиниб турарди.

Норқул иккаламиз бўлиқ ўтлар орасига писиб, ҳамма воқеани кузатиб турардик. Одамлар бир зум нима қилишини билмай ҳанг-манг бўлиб қолишди.

— Эрта кунни кеч қилмайлик. Бўлар иш бўлибди. Жасад айниган кўринади, бугундан қолмай чиқариш керак,— деди Мамараҳим исмли киши. У бош чўпон эди.

— Қандай қилиб олиб кетамиз?— деди Баҳром бобо.

— Шу туришда олиб кетилса ҳам бўларди-ю, бироқ уят бўлади. Эшакка юз тубан ўгириб, устига чакмонини ёпамиз!— деди Мамараҳим биринчи бўлиб унга яқинлашаркан.

Одамлар унинг бир-бирига боғланган оёқларини ечиб, зўрга эшакдан тушириб олишди. Сўнг худди қўйдек қилиб, эшакка юз тубан ўнгаришди. Биз улар ўтиб кетгунга қадар жойимизда писиб ётавердик. Мамараҳим чўпон сурувни ғаллазордан чиқариб, яйловга ёйиб юборди.

Қишлоқдаги юракни эзадиган ёқимсиз сукунат ва шов-шувнинг чеки йўқ эди. Негадир ҳеч ким йиғламасди. Жанозага келган саноклигина одамлар ҳам унинг уйига яқинлашмасди; уни нега ва ким ўлдирганлиги тўғрисида ҳеч ким оғиз очмасди.

Одамларнинг гапига қараганда, мурдашўй ювмайман, гўрков гўр қазимайман дебди. Қишлоқ оқсоқоли уларни бир амаллаб алдаб-сулдаб кўндирибди. Мен, Пардавой ва Ражаб уччаламиз Заргул момонинг томига чиқиб, бўлаётган воқеаларни кузатиб турдик. Аҳён-аҳёнда Ражаб калта бориб, янгилик топиб келарди.

Тобутни кўтариб кетишаётганда кўз олдимга Суюнбойнинг Гаффор овчини қандай кўмишганини сўзлагани келди. Тобут устида худди учта одам ўтириб, устига битта мурсакни ёпиб олгандай эди. Қабристонга кўп одам бормади. Шунинг учун ҳам уни кўмиш чўзилиб кетди. Энди биз Дунётепанинг устига чиқиб уларни кузатардик. Доимо вайсаб юрадиган Ражаб калта ҳам ўз-ўзидан жимиб, миқ этмай ўтирар, Пардавой эса аҳён-аҳёнда бурнини тортиб, менга мўлтираб қараб қўярди.

— Одамлар жаноза ўқиб, қабрдан етти қадам узоқлашганларидан сўнг унинг олдига Мункар-Накир келади,— деди Ражаб қўрқинчли овозда.

Бу гапга журъат қилиб ҳеч ким жавоб қайтара олмади. Мен ўзимча энам сўзлаб бергандек Суюнбойнинг Мункар-Накир билан учрашувини тасаввур эта бошладим... Тирноқлари ўсиқ, юзларини жун босган баланд бўйли Мункар ва Накир қабрга кириб, шармандаларча ётган Суюнбойни кўриб, бир зум ҳайратдан ёқа ушлаб қолишади. Улар миллионлаб одамларни дўзах ва жаннатга жўнатиб, ҳеч бундай хунук ўлган одамни кўришмаганди. Сўнг бир дуо билан Суюнбойга жон киритишди. Унинг букилиб ётган оёқлари қарсиллаб аввалги ҳолига келди. Суюнбой бир дақиқа ўзини йўқотиб қўйди. Мункар-Накирга кўзи тушиб, уларга нафрат билан тикилди.

— Ўрнингдан тур, худонинг шарманда бандаси!— деди улардан бири Суюнбойга ҳазар билан тикилиб.

— Гапиравер, нима ишинг бор менда!— деди Суюнбой тескари қараб.

— Мункар билан Накир келганда ҳамма ўрnidан туради! Нега сен жойингдан жилмайсан?— сўради жаҳл билан Мункар.

— Қаердан билай, сен ер юзида менга Мункар-Накир билан қандай мулоқот қилишни ўргатганмидинг! Еки ер юзида шундай мактабинг борми?— деди Суюнбой ҳам аччиғи чиқиб.

— Ортимдан юр! Дўзахисан! — деди Мункар.

— Нима, шу билан мени қўрқитмоқчимисанлар! Нима қилсанг шу ерда қилавер, ортингдан эргашиб юрмайман! Шаҳидлар дўзахи бўлмайди.

— Кўп гашимга тегаверма! Нима, бир ўлган сенми? Дунёни сўраб турган одамлар кўзи тўрт бўлиб, бизни қаерга юборар экан, деб мени кутиб туришибди! Вақтимиз йўқ! Ҳар куни биз сенга ўхшаганларнинг минги билан мулоқот қиламиз! Жонингни биз эмас, Азроил олган, қасдинг бўлса, ўшандан ол! Агар жиғимизга тегаверсанг, тилка-порангни чиқариб ташлаймиз!

— Азроил эмас, мени одамлар ўлдиришди!

— Азроил ўша одамларга буюрган-да!

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўларди. Уларнинг юрагига сени ўлдириш ҳиссини солган. Ўзи эса томошабин бўлиб тураверган!

— Қани энди қўлимга тушганда, ҳаммасини тилка-пора қилиб ташлардим!

— Гап-сўзингга қараганда, сен ҳақиқий тошбағир ва айтганингни қиладиган одам кўринасан. Шу феълинг бизга ёқпти. Сен билан бемалол гаплашса бўлар экан. Агар айтганимизни қилсанг, ҳозироқ жаннатга ўтказиб юборамиз! Ҳаммаси қўлимизда!

— Айт!

— Қиласанми?

— Қиламан!

— Ўша сени ўлдиртирган Азроил ер юзида менга яқин бўлган бир неча кишининг кунидан бурун жонини олди. Қандай қилиб қасос олишимни билмай юрибман. Азроилнинг жони худо ўтирадиган тахтнинг ўнг томонида. Хонақоҳга киришингда ўнг томондаги токчада. Шунини ўғирлаб чиқиб, қиймалаб ташлаш керак. Шунда Азроил абадий ўлади. Кейин ўзимизнинг одамни Азроил қилиб тайинлашади.

— Сўнгра мени бир йўла яна ер юзига чиқариб юбора оласанми?

— Мумкин. Фақат бошқа қиёфада ва бошқа юртга. Бўлмаса, худонинг сирини очилиб қолади.

— Розиман. Лекин битта шартим бор. Мени бир кунга ер юзига чиқариб юборасан! Ўзимни ўлдирган одамларни бир ёқлик қилиб келаман!

— Бунинг учун аввал Азроилни ўлдириш керак. Бўлмаса, у сени чиққанингни пайқаб қолиб, худога айтади. Кейин ҳамма режамиз бар-

бод бўлади, — дейишди улар Суюнбойнинг ер юзига чиқса қочиб кетишидан қўрқиб.

Суюнбой бир зум хаёл суриб жимиб қолди. Хаёлидан «балки мени Азроилни ўлдиришда фойдаланиш учун атайлаб Мункар-Накир ўлдиртиргандир» деган фикр кечди.

Баданим музлаб, чўчиб тушдим. Чарчоқдан ўтирган жойимда кўзим илинибди. Рангим оқариб кетган шекилли Ражаб бидан Пардавой менга тикилиб туришарди. Ҳеч нарсани сездирмаслик учун ўзимни дадил тутиб, ўрнимдан турдим.

Ниҳоят, одамлар қайтишди. Биз ҳам аллақандай нохуш кайфият билан қишлоққа қайтдик. Назаримда, Суюнбой эрта-индин тирилиб келадигандек, қишлоғимиз ағдар-тўнтар бўлиб кетадигандек эди...

Уйга келсам, энам ҳали жанозадан қайтмаган экан. Кечқурун пода қайтар маҳали келдилар.

— Ҳеҳ, энанг ўлсин! Бир ўзинг очиқиб кетгандирсан! Рангинг ҳам синиқиб қолибди. Борди-келди билан бўлиб, анча ушланиб қолдим, — дедилар оғир уҳ тортиб.

...Шу кундан бошлаб Суюнбой ҳақида гаплашмадик. Энам кунора ёки ҳафтада унинг болаларидан хабар олиб турар, гоҳида мендан бир челақ шафтоли ёки узум бериб юборардилар. Аввал унинг уйига ҳеч бормаган бўлсам-да, энди бораверардим. Етим қолган, усти юпун болаларига раҳмим келарди. Уларга катта-катта яхшиликлар қилай дейман-у, қўлимдан шу майда-чуйдаларни элтиб беришдан бошқа иш келмайди.

Суюнбойнинг хотини Энаой хола эрини одамлар ўлдириб кетганлигидан додлаб ҳеч қаерга бормади. Милиционерлар келиб алланималарни ёзиб кетишибди. Шу билан Суюнбой ҳақидаги гап-сўзлар тинчигандай эди.

Ҳаммаси Суюнбойнинг ўзига ўхшаган, Панжакент томонда қўй боқадиган супрақулоқ укаси Исрофил қишлоққа келиб, акасининг ўлимидан хабар топгандан сўнг бошланди. У қишлоққа келган куннёқ «заҳар бериб акамни сен ўлдиргансан» деб янгасини, иккинчи кунни совхоз буғдойзорининг қоронули Асадулла паканани судга берди. Кейин қишлоқда кимни ёмон кўрса, ҳаммасини бирма-бир ёзиб берди.

Қишлоғимизда Суюнбой супрақулоқнинг ҳақиқий жанжали энди бошланган эди. Қишлоқдан районга — милицияхонага чақирилмаган одам қолмади ҳисоб. Ҳансираб, куйиб-пишиб Исрофилни қарғанича энам ҳам икки марта пойи-пиёда районга тушиб, милицияга сўроқ бериб келдилар.

...Бу гапни менга Ражаб айтди. Докторлар Супрақулоқнинг қабрини очишармиш. Нега ва қандай ўлганлигини текширишармиш.

— Бориб пойлаймиз. Энам, «Суюнбой дўзахи» дегандилар, — деди Ражаб.

— Докторлар қўйишмайди, — дедим бу нохуш воқеани кўришни нстамай.

— Улар келмасдан бурун бориб, очиқ қабрлардан бирортасига кириб оламиз.

Унинг гапига Пардавой ҳам қўшилди. Негадир «листия-пистин» ўйнаганимизда, яширинишга жуда қулай ва рақибларимиз излашга юраги бетламайдиган эски, очиқ қабрларга бир эмас, бир неча марта кириб чиққанлигимиз учун мен ҳам индамай рози бўлдим. «Докторлар келармиш» деган кунни эрталаб сигиру эчкиларимизни подага қўшидигу, ичиди ёввойи мушуклар миёвлаб юрадиган Мушукжарни еқалаб, қабристонга қараб кетдик. Моллар ёйилмагани учун қабристонни бўлиқ, қовжираган ўт қоплаганди. Унг томони Мушукжарга ва чап томони ғалласи ўриб олинган яйдоқ ангорга туташган эди. Қабристонда изғиб

юрган беш-олтита ёввойи итлар бизни кўриши билан Мушукжарнинг одам йўламайдиган чакалакзор ирмоқларига ғойиб бўлишди.

Докторларнинг келишини кутиб, кичикроқ бир тепаликка чиқиб ўтирдик. Қуён Ойқор ортидан кўтарилиб, Замонаро чўққисининг қоқ тепасига келганда қабристоннинг Барлос қишлоғига туташ томонига докторларнинг устига қўшув белгиси туширилган яйловранг машинаси келиб тўхтади.

Биз югуришиб бориб, дуч келган ҳандаққа ўзимизни ташладик. Исрофил учта доктор, иккита милиционер ва яна бир кишини эргаштириб қабр бошига келди. Исрофилдан бошқа ҳамма противогаз кийиб олишди. Сўнг шофёр Исрофилга ҳам противогаз кийдириб қўйди. Биз қаттиқроқ нафас олишга ҳам чўчиб, миқ этмай ерга қапишиб ётардик.

Ниҳоят, улар қабрнинг тупроғини тортиб бўлишди. Исрофил противогазнинг ичида пиқиллаб йиғлаган киши бўлди шекилли, противогазга қўлини суқиб, кўз ёшларини артди. Бир вақт шундай қўланса ҳид тарқалдики, нафасимиз бўғилиб, жойимизда туролмай қолдик. Бу пайтда улар мурдани ўртага олишган эди.

— Уларнинг противогаз кийиб олишганларича бор экан-да,— деди Ражаб қўли билан оғзи-бурнини беркитиб зўрға нафас оларкан.

— Баттар бўл! Сени биров бу ерга келсин деганмиди!— дедим ёқимсиз ҳиддан кўзим ёшланиб.

— Кетдик, бўлмаса ўлиб қоламиз,— деди Пардавой йиғлагудек бўлиб.

Бошқа иложимиз ҳам йўқ эди. Биринчи бўлиб очиқ қабрдан оқ сурп иштон-кўйлак кийган Ражаб калта отилиб чиқди. Унга кўзи тушганлардан бири додлаб юборди. Мушукжарга етганимизда бараварига орқамизга қарадик. Уша додлаб юборган одам ҳушидан кетган эди... Саросимага тушиб қолган кишилар уни кўтариб, машина томон борар, Исрофил қабр атрофида зир югурарди.

Илон изи йўлнинг Мушукжарни кечиб ўтадиган жойидан шошапиша сув ичдик-да, дам олмасдан Дунётепага чошиб чиқдик. Тепаликнинг устига узала тушиб, уларнинг хатти-ҳаракатларини кузата бошладик. Исрофил билан яна бир киши қабр тупроғини уяр, қолганлар машина атрофида уймалашарди...

Мен учовимизнинг ҳам уст-бошимизга назар солдим. Ражабнинг иштон-кўйлаги, мен билан Пардавойнинг иштонимиз оқ, менинг сариқ кўйлагим қуёшда оқариб қолган, Пардавойнинг кўкимтир қора кўйлагининг елкасини офтоб урган, орқадан оқ кўринарди. Биз уларнинг капалагини учуриб юборган эдик. Бу воқеа кулгили ва даҳшатли эди...

Биз қўрқа-писа уй-уйимизга тарқалдик. Уйга келсам, энам чўлга кетишга тайёргарлик кўраётган эканлар.

— Даданг кела қолганда эди, биз ҳам чўлга кетардик. Иш бўлмаган жойда шундай йўқ ердаги гап-сўзлар бўлаверади. Чўлнинг нимасини айтасан! Тўйганингча ишлаб, мириқиб ҳордиқ чиқаришга нима етсин,— дедилар кичикроқ бўхчани тугарканлар.— Аммо, бола, ёдингда тут, дадангга айтасан, куним битиб оламдан кўз юганимда, ўзимизнинг қабристонга олиб келиб кўмишсин.

Кейин Суюнбойдан гап очдилар.

— Емонлигидан ергаям сизмади, бечора, қабрини очиб, ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилишибди,— дедилар секингина.

...Автобуслар пахта теримига одам ташиётгани учун Мирзачўлга усти ёпиқ юк машинасида кетдик.

— Суюнбойнинг қабрини очганлар яхши кўмишмаган экан, Мушукжарнинг ёввойи итлари жасадини еб кетибди,— деди биз билан кетаётган ҳамқишлоқлардан бири.

— Қабрини очишганда укасининг кўзига инсу-жинс кўринган экан, ўзига келмай ётган эмиш, дўхтирлар одам бўлиши гумон дейишибди,— деди яна кимдир...

Мен машинадан атрофни томоша қилиб борардим.

Ойқорга янги қор тушиб, тоғ қаърида қорайиб кўринадиган қишлоғимиз ҳам оқариб кўринар, оппоқ беғубор қор уни мен ҳамма нарсадан яхши кўрадиган Ойқорга, қорли чўққиларга қўшиб юборгандай эди... Чўққиларни нур рангига бўяган қуёш водийга зиё таратар, этакдан эсаётган кеч кузнинг салқин шамоли димоққа намиққан ўт-ўланлар ҳидини урарди.

Гулчеҳра Нуруллаева

ҲАЙРАТ РАНГИ

Сино билан мулоқот

Аниқ қиёфангиз келмабди етиб,
Чеҳрангиз чизолмай, ранглар дарбадар.
Суратни сийратдан тасаввур этиб,
Сизни ўйлаяпман, эй буюк падар.

Кулмайсиз-да, устоз, мен — оддий кимса,
Даҳолар ҳаётин ўйига тўлсам.
Буюклик не? — билмай, боисин эса
Оддий нарсалардан кашф этар бўлсам.

Бошингизда турган дамдўз булутни
Балки кўрмагансиз, балки кўргансиз.
Мен бепарво босиб ўтар қай ўтнинг
Лекин сиз тилини англаб юргансиз.

Юргансиз боқиб ё боқмай офтобнинг
Тонгда шод намозгар тунд боқарига.
Мен ҳатто кўрмаган қанча китобнинг
Лекин сиз киргансиз қаъри-қаърига.

Дерлар: «Ҳар Пушкиннинг ўз Дантеси
бор».

Балки билмагансиз: ким у муҳолиф?
Лекин дўст-ёрларга бўлгансиз бисёр,
Юргансиз улардан қанот, руҳ олиб.

Сизга чанқоқ турган камёб шуҳратнинг
Кирмагани аниқ ҳаттоки тушга.
Мен лоқайд, беписанд ўтказар вақтни
Сиз сола билгансиз лекин юмушга.

Билмам: хаёлингиз этганмикин банд
Бирон-бир дилором, бирон-бир малак.
Лекин сиз башарий бахтга орзуманд,
Халқ деб, ёруғлик деб юргансиз ҳалак.

Улар дарахт эмас,
Одам кўринар-да,
Кўзларимга менинг тўлар ҳайратлар.

Ҳаёт озроққина
Синов кўрсатса,
Сарғайган дарахтдай синиқар қай ким.
Андакқина шамол
Етиб ортар унга,
Дув тўкилиб кетар бардоши қай кун.

Сўз очгим ҳам келмас
Шийдам дарахтдан.
Кузнинг дарағиёқ унга етарли.
Йўқса ўзлигини
Эл-юрт назарида
Энг биринчи ошкор мағлуб этарми?!

Барги кўк дарахтлар
Ишчан, курашчан,
Бепарво, беписанд — шамоллар елса.
Айбга буюрма,
Пахтакорим, сени —
Шу кўк дарахтларга ўхшатгим келса.

Баргларига қара:
Ёмғир эса ҳам,
Шамол юлқиса ҳам чандон кўк улар.
Тўкилар бўлса ҳам,
Муродига етиб,
Оппоқ қор устига тўкилар...

□

Деразага кўзимни тикиб,
Ташқаридан изласам фарах,
Сарғайишдан чарчаб-зерикиб,
Тўкаётир дардларин дарахт.

Мен истовдим яшноқ бир хаёл,
Турмоғини ҳаёт гупириб.
Қани, сен эй ақлли шамол,
Куз дардларин ташла супуриб.

Ташрифига атаб оқ қишнинг
Очиб қўйгил топ-тоза йўлак.
Тезроқ кўрсин оппоқ боқишни
Сарғайишдан толиққан юрак.

Маънос дарахт кўнглин хушласин
Оқ либосли, оқ бадан фарах.
Сўнг оқ тушлар кўриб ухласин
Дардларидан бўшанган дарахт...

Кутуш

Сен билан қайтишин биламан қўшиқ,
Сен билан қайтишин биламан тинчим.
Тонгда умид билан очади эшик —
Сенинг висолингга зор-зор соғинчим.

Дилимдан чиқармай дил оҳимни мен,
Қўл силтаб қалбимнинг поралигига,
Пойлоқчи этаман нигоҳимни мен
Узим билан эшик оралиғига.

Неча бор ҳаллослаб югурар нигоҳ,
Қайтишда боши хам, қадамлари сушт.
Умид менга эди тонгда хайрихоҳ,
Нодўст бўлиб чиқар эрталабки дўст,

Мен чарчаб кетаман эртадан то кеч
Кутиб алданишдан. Уфлайман секин.
Тунда алам бўлиб кўз юмган соғинч
Тонгда умид бўлиб уйғонар лекин.

Мен эшик очаман тонг билан яна...

Мен сезиб тураман гуноҳкорлигинг,
Ва бунни сира тан олмаслигинг ҳам.
Бошланиб бу ҳолга исёнкорлигим,
Бергим келиб кетар барига барҳам.

Кетаман. Кунларим ўтади ёлғиз,
Жўшган исёнлар ҳам қолади тинчиб.
Энди бахт онларин эслатиб ҳаргиз,
Сен томон тортқилар юрак ўтинчим.

Мен қайтиб келаман. Шудир бўлганим.
Сезаман сенда ҳам йўқлигин ҳузур.
Мени кутиб олар кўзга тўлган-у
Сўз билан ҳеч қачон айтилмас узр...

Пушкинга

Шоир қалб боғига тошлар отдилар —
Иғволар тошини, ҳасад тошини.
Дедиларки, эгиб, синдириб улар,
Қанча-қанча шохнинг есин бошини.

Шоир қалб боғига тошлар отдилар,
Ёвузлик кучига қўйганча ихлос.
Лекин тошлар тегиб туйғу шохига,
Шеърый меваларни тўкдилар, холос...

Муз устида балет

Муз устида турар хадик ва ишонч,
Муз устида турар мағлублик, зафар.
Ҳали оқмаган ёш,
Ҳали сир қувонч,
Балки нохуш мужда, балки хушхабар.

Билмайди раққоса: не кутар уни?
Биларки: маҳорат — биргина чора.
Қураш майдонига тушар шу куни
Бор ҳам ошкораю йўқ ҳам ошкора.

Ҳеч ким қўя олмас борни яшириб,
Ҳеч ким қўя олмас ошириб камни.
Бунда сир бўлмас пинжига кириб
Адолат аталмиш одил ҳакамнинг.

Илҳом, машаққатга очиб тўшини,
Муз устида учган раққоса мисол —
Сен ҳам, эй тингловчим, бахтинг қушини
Тута олармисан ошкора, ҳалол?

Яхши-ёмонингни эл назарида
Қўя билармисан кафтинг устига?!
Борингни ошириб,
Нуқсинг яшириб —
Тушмадингни экан шуҳрат қасдига?!

Нопокликка душман, ҳаққа шайдони
Сўроқлаб тураркан муз усти бу пайт,
Агар бўлолмаса у бахт майдони,
Сен фақат ўзингдан кўрармисан, айт.

...Гулларга кўмилиб, гул бўлиб кетган
Раққосага қараб ҳайқирав хаёл:
— Бор бўлсин муз усти — борни
кўрсатган,
Бор бўлсин шон-шуҳрат, бўлса гар
ҳалол!

Насрдаги шеър

Мен шеър ёзар эдим
Гуллар қиқирлашганини кўриб,
Дугона юлдузлар
Сирли-сирли фикрлашганини кўриб.
Шеър ёзардим —
Қуёш ёруғ истакларим берилиб тинглар
экан,
Пойидаги юрагимни ўзига тенглар экан.
Шеър ёзардим —
Висолга ошиққан қизнинг
Энтикишларин ўйлаб,

Усмон Носир сўзин юлган бўғзидан,
Ойбек домламизни айлаган дудуқ?!

Шундайлар эмасми,
Нопок ва карахт —
Кўнгил кўчасига бериб қўйиб эрк,
Ҳақ қарор топгунча,
Аллақанча вақт —
«Утган кунлар» йўлин қилиб қўйган берк?!

Бундайлар кўз ичра қадалган хаским,
Кўз очишга қўймас.
Айни бир пайтда —
— Йўлларинг очиқдир, — дейдию кескин,
Қаршимда кўк чироқ ёнади қайта.

Одамлар, шу чироқ бизларникидир,
Ҳимояси учун шай турайлик тик,
Токи кўм-кўклиги туширмай қадр,
Очиқ йўлларимиз бўлсин беҳадик.

Иброҳим Раҳим

РОМАН¹

Тўққизинчи боб

I

Набижон якшанба кунини одатдагидек яхши кайфият билан «Тошкент» кўчасининг ёшит терилган йўлкаси бўйлаб хиргойин қилиб борарди. Йўлка тор бўлгани учун қарама-қарши келаётган йўловчилар тўқнашганда бири-бирига суйқаниб ўтардилар. Бугун эса, Набижоннинг назарида йўл кенгайиб қолгандай; иморатлар сўтдек оқ деразалари нурдан ярқираб, бир сўз билан айтганда, ҳамма ёқда кенглик, жозиба эди. У ҳар гал бу кўчадан ўтганида дарвозаларни санаб, деразаларнинг ойналаридан кўз узмай борарди. Уни иккинчи дарвоза, иккинчи қават, ярқираган дераза...! Хўдди шу деразадан Надеждаси кулиб қараб турган бўлади, Набижонни кўриниши ҳамон пастга отилиб тушади. Сўнгра улар аввалдан маслаҳатлашиб қўйган жойларига — трикотажчилар клубига ганцагами, киногами бордилар.

Бугунги учрашув одатдаги учрашувлардан эмас, Набижоннинг назарида энг масъулиятли учрашув эди. Чунки, Надежда уни шу якшан-

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

ба кунн онаси Пелагея Ивановнага таништирмоқчи бўлганди. Надежда онасининг яхши фазилатлари, ўзига хос феъли-атвори ҳақида айтиб берганди. Энг муҳими, «Ойим жуда яхши аёл, соддалик қилиб бирор гап айтиб юборса кўнглингга олма» деганди. Пелагея Ивановна ҳам ҳозир қучоқ очиб кутаётгандай, гўё Набижонни дарҳол тузатишлиқ стол дастурхонига таклиф қилиб, буғи чиқиб турган самовардан чой тутаётгандай эди.

Ун иккинчи дарвозага яқинлашган сари Набижонни ҳаяжон босар, қалбини қандайдир тантанавий ҳис-туйғу қоплаб, кўзлари бўлғуси учрашув завқидан ёнар, ўзи учиб-қўниб борарди. Шу он қаршисидан келаётган одам унга туртиниб кетди-ю, хаёлини бўлди.

— Ҳа, йигитча, йўл бўлсин? — деди башанг кийинган бир йигит.

— Меҳмонга кетаяпман. Яхши одамлар таклиф қилинган эдилар, — деди Набижон.

— У-ҳў... гулинг жуда чиройлик-ку! Бу кимга?

— Мени кутаётган мезбонга.

— Қўлингдаги қовун ҳам ўшаларгами? Ширин бўлса керак.

— Юринг, бирга баҳам кўрамыз. Урганчдан юборининг. Хоразм қовунининг Тошкентда ҳам қадри баланд.

— Раҳмат. Шошилиб турибман. Навбатчилигим бўлмаганда албатта сенга ҳамроҳ бўлардим.

Нотаниш йигит сал нарига боргунча орқасига қараб-қараб қўйди-да, Набижоннинг ўн иккинчи дарвозага кириб кетаётганини кўриб, тўхтади, унинг орқасидан бормоқчи ҳам бўлди, аммо анчайин ижирғаниб йўлида давом этди.

Надежда ҳар галгидек деразанинг ҳарир пардасини кўтариб, ойчадан қараб турарди. Набижоннинг қораси кўрингач, пастга югуриб тушди, ҳамнашлик табассум билан йигитни қарши олди.

— Ичкарига марҳамат, ойим сени кутяптилар.

Набижон қўлидаги гулни аста унга тутаркан, мулойимгина деди:

— Бу сенга... Келаётган байрамнинг муборак бўлсин!..

Надежда гулни авайлаб қўлига олди, ҳидлади-да, унинг оромбахшисидан кайф қилгандай мамнун ва миннатдор Набижонга боқди. Қизнинг кўзларида қандайдир сирли учқунлар жилва қиларди.

Олдинда Надежда, сўнггида Набижон зинадан кўтарилиб, чап томондаги хонага кирдилар. Икки хоналик квартира паркети йилтирлайди. Набижон тортиниб йўлакда этик еча бошлаган эди, Надежда қўярда-қўймай уни ичкарига етаклади. Йигит чўнтагидан оқ латта олди-да, этигини артди, қўнжигача ярақлатгач, «ассалому алайкум!» деб ичкарига кирди.

Пелагея Ивановна тўрдаги диванда ўтириб, дераза ёруғида жун пайпоқ тўқимокда эди. У уялиб турган меҳмонга зимдан қараб қўйди-ю, бош силкиди. Истараси иссиққина кўринса-да, бу йигитнинг уйга этикда кирганидан ранжигандай кўринарди.

Надежда Набижоннинг кийимларини ечиб илгичга олди-да, онасига юзланди.

— Онажон, танишиб қўй, мен айтган йигит шу... — деди яхши гапир, дегандек ўтинчли кулимсираб.

— Келинг, ўтиринг! — Пелагея Ивановна меҳмонни уй ўртасидаги столга таклиф қилди.

Надежда йигит билан ёнма-ён ўтирди. Пелагея Ивановна қўлидаги пайпоғини диванга қўйиб, стол бошидаги креслога келиб ўтирди-да, Набижонга синчков қараб олгач, сўради:

— Қаерлик бўласиз, меҳмон?

— Айтгандим, онажон, — деди Надежда. — Булар Ўзбекистондан. Мелиораторлар.

— Ҳа, ҳа, айтгандинг.

Набижон одоб сақлаб жим ва сипо ўтирарди.

— Исмнигиз нима?

— Набижон.

— Бизнингча, яъни русчасига нима дегани?

— Русчасини билмайман. Ота-онам исминни Набижон қўйишган. Ҳамма Набижон, деб чақиради.

— Уқиганмисиз?

— Ҳа, қишлоқда ўн йилликни битирганман. Кейин билим юртида шоферликни ўргандим.

Надежда суҳбатни тинглаб ўтираркан, Набижоннинг ҳолатига ҳайрон қоларди. У ҳозир шаддод, ҳаммани бир чўқишда қочирадиган Набижонга сира ўхшамасди. Унинг бийронлиги, ичак узди ҳазил-ҳузуллари қани? Ёки Пелагея Ивановнанинг соддалиги, саволлари ёқмадимикан?.. У тарбия кўрган йигит, балки биринчи марта суҳбат-лашаётган аёлга сир бермаслик учун ўзини шундай тутаётгандир. Ўзбекларда, кексалар иззатда, ёшлар хизматда, деган гап бор... Ҳар ҳолда ўзини тутини ёмон эмас. Лекин онасининг саволлари унга, Надеждага ёқмаётган эди.

Пелагея Ивановна сўраб-суриштиришини қўймасди.

— Ота-онангиз нима иш қиладилар?

Набижон жавобга оғиз жуфтламай Надежда луқма ташлади:

— Ойижон, ҳамма гапни ўзим айтгандим-ку, яна нега сўроқлаясан?

— Э, сенга ўхшаб ўн саккиз яшармидим? Ҳамма гап эсимда туради дейсанми? Яхшиси, бор, меҳмонга чой қилиб ке, яхши кофеларимиз йўқ. Онда-сонда, байрам кунлари магазинда пайдо бўладию, тезда тугайди. Чойдан яхшиси борми, опкела қол, қизим.

— Раҳмат, онажон, мен яқинда чой ичиб эдим,— деди Набижон ва Пелагея Ивановнага биринчи бор дадил қаради.— Сизга қовун олиб келгандим. Антиқа қовун. Сўйиб берайми?

Шундай деди-да, онанинг жавобини ҳам кутмай Набижон сакраб ўрнидан турди, тўр халтадаги қовунни кўтариб ошхонага кирди. Надежда чой тайёрлаш билан овора эди.

— Чойни қовундан кейин ичамиз, жондан... Пичоқни ол!

Набижон қовунни карч қилиб, бир патнисда кўтариб хонага кирди.

— Жуда ширин экан,— деди Пелагея Ивановна қовундан тотиб кўриб.

— Бизда шунақа қовунлар етиштирадилар,— деди Набижон уй бекасининг бояги саволига жавоб қилаётгандай.— Отам деҳқон, онам ҳам.

Уларнинг суҳбати қовуша бошлаганидан Надежда мамнун эди.

— Қовундан ол, онахон, жуда ширин экан.

Пелагея Ивановна бир карч қовунни қанчалик иштаҳа билан еган бўлса, иккинчисини шунчалик секин, шубҳаланиб еди. Чунки кимдир, қовун еб юрмаган одам ортиқча тановул қилса тарраги тутади, деганди. Шу боис иккинчи карчдаёқ бас қилди.

— Олинг, онажон, қовун беғубор нарса, витамин, яъни глюкоза!— Набижон унинг олдига бир неча карч қовун суриб қўйди.

— Ҳар нарсанинг ози ширин,— деди Пелагея Ивановна оппоқ салфеткага лабини артаркан.— Бунақа танқис нози-неъматга ўрганмаганман. Надежда еса майли, ёшлар сингдира оладилар.

— Ҳазми таом нарса бу, онажон! — деди Набижон унга табассум билан.— Ҳар қанча есангиз ҳам саломатликка нафи тегади! Менинг дадам бунақа қовундан тўрттасини кўрдим демайдилар.

Пелагея Ивановна «отаси шунақа мечкай эканми?» дегандай ҳай-

рон бўлиб жим қолди. Кейин бир вақтлар одамларнинг гапларидан қулоғига чалинган, ўзи ҳанузгача лоф бўлса керак деб юрган бир воқеани сўради:

— Осиёда бутун бир қўйнинг гўштини якка ўзи еб қўядиган одамлар бормиш, деб эшитувдим. Шу ростми?

Набижон бояги гапидан ўнғайсиз аҳволга тушди-да:

— Ушандай одамлар ҳам йўқ эмас,— деб қўяқолди.

Ҳанузгача ҳузур қилиб қовун еб ўтирган Надежда суҳбатга аралишишни лозим деб топди. Йўқса, бу содда онаси Набижонни ранжитиб қўйиши ҳеч гапмас. У онасининг феъллини яхши билади. Яширишнинг ҳожати йўқ, онаси умрида ҳеч қаёққа сафар қилмаган, ўз юртидан бошқа жойни кўрмаган, ёлчитиб китоб ҳам ўқимаган, бинобарин, бошқа халқлар одатини, уларнинг нозик томонларини яхши билмайди. Айниқса у Урта Осиё халқларининг ҳаммасини бир халқ деб билар ва улар ҳақида эски тушунчалар билан яшаб келарди. Ўзбеклар ҳақида эса, у шаҳар тарих музейида кўрган экспонатдангина тасаввур қиларди. У ердаги экспонатларда Бухоро хонлигининг ёвузликларни, босмачиларнинг бебошликлари ва уларга қарши отланган йиртиқ чопон батраклар кураши тасвирланганди. Надежда бу экспонатнинг Иваново тарих музейида пайдо бўлиш сабабларини биларди. Бу музей шу шаҳарда ишлаган ва яшаган Михаил Иванович Фрунзе фаолияти гуфайли ташкил қилинган эди.

— У гапларни музейда кўрганларингиз баҳона эслаяпсиз. Ўзбеклар ҳозир унақа эмас, улар бутунлай бошқа, онажон,— деди Надежда кўйиб-пишиб,— Иваново тўқувчиларининг донгини оширган ўзбек аёллари, ўзбек пахтакорлари, ахир!

— Қайдам,— деди Пелагея Ивановна,— гапирдим қўйдим-да. Сўраганини айби йўқ. Билмаганини сўраб билиш гуноҳ эмас, болам.

Набижон унинг гапларини маъқуллаб бош қимирлатди-да, кулимсираб деди:

— Сўрайверсинлар. Ахир «онажоним сиз билан танишмоқчилар» деб эдингиз-ку?

Надежда қип-қизариб гоҳ онасига, гоҳ Набижонга боқарди.

II

Ҳамма ёлғиз қиз ҳам эрка бўлавермас экан. Надеждани мисол қилса бўлади. У ота-онанинг ёлғиз қизигина эмас, умуман, оиланинг яккаю-ягона фарзанди. Пелагея Ивановна уни ўз тили билан айтганда «қариганида» кўрган ва шунга ҳам минг бор шукр қилган. Шукр қилганига эмас, боши осмонга етган. Афсуски, оилада бирдан-бир бола пайдо бўлган йили ҳатто унинг дийдорига тўёлмай Пелагеянинг вафодори Ефим Масалов оламдан ўтди. Уни Улуғ Ватан урушида орттирган жароҳати ҳаётдан олиб кетди. Ушанда Пелагея Ивановна неча вақтгача ўзини қўярга жой тополмай, ҳасрат-надоматда, аламзада кун ўтказди, одатга кўра ҳамма расм-одатларни бажо қилди, не қилсинки, ўликни тирилтириб олиш қўлидан келмасди — йили ўтгандан кейин кўникишга мажбур бўлди.

Бева қолган Пелагея Ивановна бутун ҳаётини қизи Надюшасига бағишлади. Унинг назарида гўё ҳамма борлиқ шу биттагина Надеждадан иборатдай эди. Богча, сўнгра мактабга қатнайидиган бўлганида ҳам уни ҳеч кимга ишонмасди, ўзи емаса ҳам қизига едирар, топганига ясантирарди. Унинг топгани — фаррош аёлининг маоши нима ҳам бўларди.

Еттинчи синфни битирганида Надюша анча кўзга ташланиб қол-

ганди. Росмана ясанадиган пайти. Нима қилсин? Завод маҳаллий комитетининг ўзаро ёрдам кассасидан қарз олиб, биринчи бор модний қўйлак, кофта инъом этди. Ясанган Надюшани кўриб онанинг ҳам ҳаваси келди.

«Қийимдан қисилиб юрган экан қизим...» меҳрибон она заводдаги хизмати устига трикотаж фабрикасидан уйда бажариладиган чакана иш олди. Майда иш бўлмаса ҳам тушими мўмай эди. Бўш вақтида қизи ҳам қарашарди.

— Энди телевизор олсак ҳам бўлади,— деди қиз онасига.

Шундай қилиб Надежда саккизинчи синфни битирган куни «Рекорд» телевизори сотиб олишди. Уйлари одамга тўлди. Айниқса Надежданинг мактабдошлари гуриллаб келишди. Уларнинг уйи Пелагея Ивановнанинг никоҳ тўйини ҳисобга олмаганда, ҳеч вақт бундай гавжум бўлмаганди. Телевизорда ёшларбоп шўх куй янграрди. Мактаб болалари билганларича, қўлларидан келганича танца қила бошладилар. Виктор ўшанда Надеждани биринчи бор танцага таклиф қилди. Қиз уни қалбан ёқтирмаса ҳам нима қилсин, меҳмон, йигитга йўқ деёлмади. Шу-шу бўлди-ю, уларнинг уйдан Викторнинг оёғи узилмай қолди.

Виктор саккизинчи синфни тугатгач кран ишлаб чиқарадиган заводга ишга кирди. Қўли унча-мунча пул кўргач Надеждага байрам совғалари кўтариб келадиган бўлди. Унинг бу одати Пелагея Ивановнага ёқса-да, Надежда унинг ўзини хуш кўрмагандай, совғасини ҳам назарига илмасди. Шу хусусда кўпинча она-бола ўртасида келишмовчилик содир бўлар, баъзан можаро ҳам чиқиб турарди.

Бугун ҳам худди шундай бўлди. Виктор етти соатлик навбатчилигини тамомлаб, заводдан тўппа-тўғри Надеждаларникига келди. У ҳорғин ва ташвишли, нимадандир ранжигандай эди. Надежда уни одатдагидай совуқ қарши олди. Виктор столга келиб ўтирганида ҳам Надежда унга чой тутмади, ҳатто ошхонадаги карч қилинган қовуннинг ҳиди гупиллаб турса ҳам ва бундан Виктор умидвор бўлиб боқаётган бўлса ҳам лоақал, ейсанми, деб сўрамади.

Қизининг бу қилиғидан ранжиган Пелагея Ивановна ўрнидан турди.

— Навбатчиликдан келяпсан, болам, қорнинг очдир,— деди-да, унга дастурхон тузаб, ликопда икки карч қовун ҳам келтириб қўйди.

— Бу қовунни бутунлигида кўрувдим,— деди Виктор карчни қўлида ушлаб, тўрларини томоша қиларкан. Кейин Пелагея Ивановнага юзланиб сўради:

— Неча пулингизни шилди у қовунпуруш?

— Пулга эмас, совға қилиб келди,— деди Пелагея Ивановна.— Отаси деҳқон экан. Онаси ҳам деҳқончилик қилармиш.

— Бекор айтипти! — деди Виктор биринчи карчни еб тамомлар экан.— Тилимини отасининг баҳосига сотар...

Надежда унга ўқрайиб қаради-да, юмшоқлик билан эътироз билдирди.

— Набижон ҳақида гапираётган бўлсанг, Витя, хато қилсан!

— Ёз кунлари бозорга бир кириб кўргин, мева бозори билан сабзавот расталарида дўппиликлар ҳоким! Болаларига бермай бозорга олиб келишади.

— Яхши ҳам ўшалар бор экан,— деди Надежда.— Онда-сонда бўлса ҳам танқис меваларга оғзимиз тегиб туради. Ўзингда йўқ нарса билан бозорингни обод қилса ёмонми?!

Пелагея Ивановна индамади, у на қизига, на Викторга бўлишди. Буни ўзига хайрихоҳлик деб тушунган Виктор гапида давом этди:

— Пулингни шилиб олаётганлари кўзингга кўринмайди-да. Билиб

қўй, ҳамма сенга ўхшаган пулдор эмас.

Надежда унга яна терс қаради.

— Бозорни кўрган кўзинг нега коопторг магазинларини кўрмайди, нега завод дўконларидагисини кўрмайди?! Ойида неча марта Ўзбекистон мевалари сотилади. «Қардошлар совғаси»ни кўрмас экансан-да, ёки ўша вақтларда пивохонада ўтирасанми?

— Тўғриси айттайми?

— Айт!

— Менга ўша қовунфуруш йигит ёқмайди. Қип-қизил фирибгар!

— Ундай дема!

— Тил тегизма, дегин?

— Ва бундан кейин ҳам ва мутлақо!

Виктор унинг вазоҳатидан билдики, ҳозир бу ҳақдаги ҳеч гап унинг қўлоғига ёқмайди. У баҳсни тўхтатишга мажбур бўлди.

— Чойинг борми, Надежда, бўлса бир чашка қуйиб бер, қайноқ сув бўлса ҳам майлига,— деди Виктор қалбаки табассум билан унга боқаркан.

Надежда ошхонага кириб кетганида Пелагея Ивановна Виктордан сўради:

— Набижонни танийсанми?

— Кўравериб кўзим қизарди. Ҳар гал уни Надежда билан кўрганимда жоним ҳалқумимга келади,— деди Виктор ғижиниб юзини Пелагея Ивановнадан ўгираркан, қўшимча қилди.— Иккови бирга юрганларида кўзимга кўринмасалар яхши бўларди...

Виктор чиқиб кетди. Пелагея Ивановна, бу ҳақда нима дер экан, дегандай қизининг оғзини пойлади. Надежда гўё онасининг баҳс очишга муштоқлигини сезмагандай ўз иши билан банд эди. Бари бир ҳамма кекса аёлларга ўхшаб Пелагея Ивановна ҳам ичида гап сақлаёлмасди.

— Надюша, Викторни нега хафа қилдинг, а қизим? — деди у ниҳоят останада қизининг йўлини тўсди.

— Нима қилибман?

— Тузукроқ гаплашмадинг...

— Ўзидан кўрсин.

— Ҳа, нима, арпангни хом ўрдими?

— Бировларни ёмонлагани билан ўзининг обрўси ортармиди. Набижон у айтган одамлардан эмас. Оғзига қараб гапирсин!

— Ана холос. Ана холос...

— Ҳа, нима бўпти?

— Витя сассиқ, Набижон эппоқ. Ҳаммаёқ чархпалак-ку?!

— Ўзидан кўрсин!..

— Нима бўлди, Витя билан уришиб қолдиларингми?

— Аввалгидаймиз.

Пелагея Ивановна ҳеч нарсани англаёлмай, бўлиб ўтган гапларнинг таг-туғига етолмай ҳайрон эди.

— Қани, бу ёққа ке, диванга ўтириб гапириб бергин-чи,— деди у қизига буйруқ оҳангида.

Ҳеч вақт онасининг гапини иккита қилмайдиган Надежда шу гал Пелагея Ивановнага турган ерида, ҳатто қўлидаги идишларни ҳам жойига элтиб қўймай, тик туриб жавоб қилди:

— Ҳамма гапимни айтдим.

— Витя сени севади. Менга ҳам маъқул йигит. Беозорлигини айтмайсанми?

— Беозорлиги ўшами? Набижон ҳақида нималар деди. Эшитдингиз-ку!

— Демак, сенга Набижон ёқади...

— Ҳали яхши синаганим йўқ. Лекин яхши йигитлигига ишонаман.

— Синамаган бўлсанг яхшигина синаб кўр! — деди Пелагея Ивановна уҳ тортиб.

III

Қудратов якшанба кунлари ҳам тиғиб тинчмайди. Розиков юборган составлар кела бошлаганди. Унинг дам олиш кунлари ҳам гоҳ аэропортда одам кутиш, гоҳ товар станциясида юк қабул қилиш, вагон бўшатиб, юк жўнатиш билан ўтарди. Фақат шу якшанба тинчроқ ўтадигандай эди. У шофери Набижонга кун бўйи хоҳлаган жойида ҳордиқ чиқаришга рухсат берди-да, ўзи мириқиб ухлаб олмоқчи бўлди. Учакишгандай у эндигина ечиниб, уйқуга мойил бўлган кезде товар станциясидан телефон қоқдилар: «Шошилич юк! Жарима йўлида! — деди темир йўл навбатчиси. Эрталабгача сабр қилишларини сўраган эди темир йўл раҳбарлари янада қаттиқроқ дағдаға қилдилар. Қудратов такси топиб боргунча унинг вагонларини қўшимча станциянинг боши берк йўлига киритиб қўйишибди. Вагонларда озиқ-овқат моллари, мевачева, сабзавот ҳам бор экан.

— Юкларингизга қоровул бўладиган одам йўқ, уларнинг тақдирига биз жавоб бермаймиз, — деди қўшимча станция навбатчиси.

У йўловчи машинада бошқармага қайтиб келди-да, шоферини қидира бошлади. Машинанинг калити ўшанда эди. Набижон эса кун оққан палладагина пайдо бўлди. У ўзида йўқ даражада хурсанд эди ва кўксига сиғмаётган шодликни айтиб поччасидан суюнчи олмоқчи эди. Йигит «почча!» деб хитоб қила олди, холос. Жаҳли чиқиб турган Қудратов, ўзи рухсат берганини ҳам унутиб, овозининг борича жеркиб танилади:

— Қаёқда юрибсан, саёқ!

Набижон гап қайтармади. Унинг шунақа одати бор эди: жаҳли чиқиб турган бошлиққа сира гап қайтармасди. У индамай бориб, машинасини юргизиб, одатдагидай доклад қилди:

— Извош тайёр!

— Қўшимча станция туннелига ҳайда! — буюрди у.

Қудратов машинага ўтириб улгурмасдан яна телефон жиринглади. Бу галгиси авария ҳақидаги ваҳимали хабар бўлиб, балчиққа ботаётган техникани қутқаришга шошилич ёрдам сўрамоқда эдилар. Қудратов кабинага кираркан, аввалги амрини ўзгартирди:

— «Ўзбекистон» йўлига ҳайда!

— Қўшимча станцияси-га эмасми? Мевалар сасиб кетмасмикин? — деди кейинги воқсадан беҳабар Набижон.

— Буёқдагиси муҳимроқ! — жавоб қилди бошлиқ. — Тезроқ ҳайда!

Набижон бошлиққа яқин одам бўлгани учун «Ўзбекистон» номи билан тузилаётган совхоз муаммоларини яхши биларди. Қулоқ эшитмаган даражада намунавий бўладиган икки совхознинг биринга ивановаликларнинг ўзлари «Ўзбекистон» деб ном қўйиб бергандилар. Иккинчисини эса, Ўзбекистонлик қурувчилар «Дўстлик» деб аташганди.

«Ўзбекистон» совхозни Фурманов районида, «Олтин ҳалқа» деб ном олган қадимий рус шаҳарларини бир-биринга уловчи саёҳат йўлининг соҳилида қурилмоқда эди. Бўлажак «Ўзбекистон» ерларини Қудратов билан неча марта одимлаб ўлчаб чиққанман, деб қувонарди Набижон.

У жойга олиб борадиган йўл узоқ ва ўйдим-чуқур эди. Бунинг устига, аксига олгандай жала қўймоқда эди. Нотекис йўлда унинг машинаси бесўнақай ўрдакдай сув кечиб борар, улар «Олтин ҳалқа» трактига чиққанларида йўл бир оз текис тортиди. Бундан Набижон мамнун

бўлди. У шодлигини ким биландир баҳам кўргиси келарди. Боя биринчи учрашганидаёқ Қудратовга айтиб, уни ҳам хурсанд қилгиси келган пайтда жонз келмади, чунки ўша кезде Қудратовнинг кайфияти бундай гапни кўтармасди. Мана энди айтса бўлар, ҳозирда сирини Қудратовдан бошқа кимга ҳам айтсин!

У, кайфиятини билмоқчи бўлиб, Қудратовга қаради, Қудратов боягидай қағъий, асабий ўтирар, ҳеч нарсага эътибор бермай, фақат ойнани тешгудай олға тикилиб борарди. «Бирор нохуш хабар эшитган шекилли, авзойи бузуқ...» Айтмоқчи бўлган гапларини кейинроққа суриб, ундан сўради:

— Бойбеков яна бирор номаъқулчилик қилиб қўйдими, дейман?

Хаёлга ғарқ бўлган Қудратов унинг гапини эшитмади: «Жавоб бергиси йўқ. Мендан қаттиқ хафа бўлган экан-да!» Набижон узр сўрагандек деди:

— Бу якшанбани дам олиш куни, деб ўзингиз эълон қилувдингиз:

— Тасодиф воқеаларни қаёқдан билибман! — деди Қудратов асабий товушда.

— Қанақа тасодиф?

Бошлиқ гапни кесди:

— Борганда биласан...

Катта асфальт йўлдан дала сўқмоғига бурилишда Набижон тормозни босди. Қаттиқ тезликда келаётган машина шиналаридан ўт чақнади. Қудратов парво қилмай ўтирарди. Машинани қанча тез тўхтатган бўлса шундай чаққонлик билан ўнгга, сўқмоққа бурди, Набижон. Тор, бричка йўли. Бунинг устига Бойбековнинг тракторлари, скреперу тягачлари яна ҳам ўнқир-чўнқир қилиб ташлаган. Ботқоқ самосвални ўз қаърига тортар, филдираклар зўр-базўр айланар, Набижоннинг тили билан айтганда, унинг энг қудратли мотори йўл азобидан дод-фарёд қиларди.

Улар бир илож қилиб «Ўзбекистон» совхозининг бўлажак марказига яқин ерда жойлашган қурувчилар лагерига етиб олдилар. Розиков юборган элликта вагон-уйлар билан кечагина квадрат шаклида қўрғонча-шаҳар қурилганди. Ҳар бир вагон мустақил уй. Қурувчилар ўзлари билганларича ёнига айвон, эшигига соябон қилиб олганлар. Вагон-уйлар ташқаридан бир хил кўрингани билан ичкарисини турлича эди. Бўйдоқларники бесаранжомроқ, оилавий яшайдиганларники эса андак тартиблироқ эди. Дам олиш куни бўлса ҳам шаҳарчада одам кўринмасди.

Бир вагон-уйдан гўдак йиғиси эшитилди.

— Билиб чиқ, одамлар қаерда экан? — буюрди Қудратов шоферига.

Вагон-уйда бир аёл уч гўдакни овутолмай овора эди.

— Ҳамма ўша ёқда! Қуришяпти...— деди аёл. Набижонга қарамасданоқ.

Бу ерга келганларидан бери уч оила фарзанд кўрган яна янги граждандар кутилмоқда эди. Шунинг учун бугун якшанбалик йўли билан вагон-шаҳарчада болалар учун майдонча қурмоқчи эдилар. Болалар учун қурилаётган жой шунчаки бир хонаки қўлбола майдонча бўлса ҳам вагон-шаҳарча аҳолиси учун жуда зарур эди. Чунки болалар ҳар ҳолда қурилиш техникасидан нарида, мураббиялари олдида ўйнайдилар. Ахир уларнинг Қарши чўлида ўз ясли ва боғчалари бор эди. Болалар ўшандай бежирим, шинам жойларни қўмсардилар-да!

Якшанбалик ҳам, боғча қурилиши ҳам тўхтаб қолганди. Қоровул аёлнинг айтишича, боғча қурувчилар ҳам, ҳашарчилар ҳам бутхона томонга кетгандилар. Ҳамманинг, ҳатто болалик аёлларнинг ҳам чақалоқларини бировга ташлаб бутхона томонга кетганидан Қудратов таш-

вишга тушди. Бойбеков колоннасининг техникаси ана шу собиқ бутхона атрофидаги майдончада турарди. Эриган қор суви билан ёмғир сабаб ернинг чўкиши, демак мавжуд техниканинг ҳам ботқоққа ботиши табиий бир ҳол эди.

Якшаанбаликка бульдозер олиб келиш учун эрталаб базага борган Бойбеков бу аҳволдан ваҳимага тушди-да, шаҳарчага «Техникани ер ютапти!» деб жар солди. Бу ерлар асли ботқоқлик бўлиб, асрлар бўйи қаровсиз ётгани, кейинча, инқилобдан сўнг тузилган колхоз қурган молхона ҳам ботқоқликка чўкиб кетгани ҳақида маҳаллий аҳоли орасида гап юрарди. Буни Бойбеков ҳам эшитган эди. Лекин у «биз шунақа ботқоқликни ер қилгани келганмиз-да», деб миш-мишларга эътибор қилмаганди. Бундан ташқари унинг ҳисобига кўра, ботқоқлик суюлиб, қутургунча «Олтин ҳалқа»дан олиб келинаётган йўл битиши, унинг бўйида техникага тош териб, майдон қилиниши керак эди. Бунинг иложи бўлган жойига етиб келганида ҳамма ботқоққа чўккан техникани қўтқариш билан овора эди. Яқин атроф қишлоқларидан ҳам одамлар келишти. Ҳамма лойга ботган: маҳаллий одамлар кимлару, мелиораторлар ким, билиб бўлмасди.

Одамлар орасидан бир киши ажралди-да, тўшалган ходалар, похол боғлари устидан аранг лапанглаб юрди ва Қудратовга яқинлашгач, ҳорғин нафас олиб, ҳансираб қисқагина рапорт берди:

— Қутқаряпмиз...

Бу — Бойбеков эди.

У рапорт бераётганда Набижон ўша томонга бораётган эди, Бойбеков рапортни ҳам тўхтатиб, Набижонни орқасига қайтарди:

— Борма, чўкиб кетасан!

Қудратов бирор ишга баҳо бериш, бирор воқеадан тўғри хулоса чиқариш учун ўша ишни ўз кўзи билан кўриши керак эди. Шундан кейингина «етти ўлчаб бир кес», деганларидек тугал бир фикрга келарди. Ҳозир ҳам шу одатига амал қилди. Машинадаги комбинезонини кийиб олди-да, Бойбековнинг изидан ер чўкаётган жойга борди.

Ташландиқ бутхонадан сал нарида бульдозерлар қийшайиб ётар, «К-700» тракторининг эса тутун пуркагичигача ботқоқ ичида эди. Одамлар тросс ва тиргак асбоблар, қишлоқлардан келтирилган арқон ва симларни улаб, энди шатакка олмоқнинг ҳаракатида эдилар.

Қудратов техникани қутқариш операциясига раҳбарликни ўз қўлига олди-да, Набижоннинг самосвални ҳам шатаклар гуруҳига қўшиб қўйди. Шатакчиларнинг ҳайқириғи, тракторларнинг гулдурос овози бутун Ивановани тутган, моторлардан чиққан қора тутундан одамлар бир-бировларини кўролмасдилар.

Бойбековни қирғоқда қолдириб, Қудратов фалокат юз берган жойга яқинроқ борди. Унинг назарида бутун бошлиқ колонна техникаси Россия тупроғида ҳали бирор иш қилиб улгурмай ер қаърига кириб, йўқ бўлиб кетаётгандай эди... Бу мудҳиш фикрдан унинг юраги торс ёрилгудай бўлди.

«Худо урди бизни!..» бошидан ҳуши учган Қудратовнинг тилида фақат шу битта сўз. Яп-янги эди-я... Ҳали қанча иш бериши мумкин эди! Ўзлари ишлатмай бизга юборишганди буларни... Нима қилиб қўйдик? Нималар қилиб қўйдик?!» Қудратов чора қидириб қирғоқда у ёқдан бу ёққа юрди, қутқариш учун қулай жойларни чамалаб кўрди. «Шунча техникани ким беради сенга? Берганда ҳам яқин ўртада берармиди? Қўзинг қаёқдайди, демайдиларми? Ҳа, демайдилар-а! Шунча техника тириклай ерга кўмиляпти. Нега қараб турасан, Қудратов!»

У шундай хаёллар билан чўкаётган техника томон югурди. Балчиққа ташланган ходалар қимирлаб турарди. Қудратов ёғочдан ёғочга сакраб, одамларнинг, «Тўхтаган!», «Орқага қайтинг!» дейишларига қарамай

югуриб бораётиб оёғи тойиб кетди-да, балчикқа йиқилди. Унинг йиқилганини биринчи бўлиб Бойбеков кўрди. У овозининг борича «Қудратов! Қудратов чўкянти», деб қичқирди. Бу қичқирикни кабинадан бошшни чиқариб турган Набижон эшитди-да, поччасини қутқаргани югурди. Улар белигача балчикда турган Қудратовнинг олдига боролмасдилар. Йўл йўқ эди. Ёғоч йўлка эса бузилиб кетган, тўсинлар кўндаланг бўлиб, сомон бойламлари сочилиб ётарди. Бир илож қилиб икки тўсинни жуфтладилар-да, унинг устидан эҳтиётлик билан Қудратовнинг олдига бордилар.

Набижон шох узатиб, поччасига қичқирди:

— Қўлингизни беринг, почча, маҳкам ушланг!

Қудратов шохга интилиб, уни ушлади-да, Набижон томон талпинди. У қимирлаган сари балчиқ тобора ўз қаърига тортарди. Бойбеков Қудратов томонга хода юмалатди.

— Ходага ёнишинг! — қичқирди Набижон.

Қудратов кучининг борича ходага тармашиб, унинг тепасига чиқишга ҳаракат қиларди. У тирмашган сари ходалар ундан қочарди. Набижон зўрага поччасининг костюмидан ушлаб торта бошлади. Бойбеков эса, бир илож қилиб Қудратовнинг белига арқон ташлаб олди. Хайриятки, улар кўнайишиб, Қудратовни қирғоққа тортиб олишди.

Қудратовнинг юзи, кўзига балчиқ чапланиб кетган, кийимларига қараб бўлмасди.

— Бойбеков, боринг, сиз одамларга қарашинг, — деб Қудратов уни жўнатиб юборди.

— Ечинг буларни, почча! — деди Набижон ва дарҳол ўзи сичинтира кетди. — Ие, туфлларингиз балчиқда қолибди-ку! Пайпоқларингиз ҳам...

Набижон поччасини бир четга олиб борди, конистрдаги тоза сувдан келтириб юзлари, оёқ-қўлларини ювиб қўйди. Набижоннинг кийимлари торроқ бўлса ҳам Қудратов уни кийиб олишга мажбур эди.

— Нега дилдираб турибсан, княдиган ҳеч нарсанг йўқми? — деди Қудратов ўзига энди келиб.

— Бор. Бир эмас, иккита комбинезон бор. Ҳозир кийиб оламан.

— Иккинчисини менга олиб ке!

— Ҳозир есть қиламан, — Набижон машинаси томон югуриб кетди.

Шу пайт «Газик»да Кудимов келиб қолди. Қудратовнинг лой-балчиққа ботган кийимига кўзи тушиб, қўрқиб кетди. Нариди Қудратов тор ва калта костюмни эпақага келтиролмай турарди. Кудимов унинг олдига бориб, ташвишли оҳангда сўради:

— Нима бўлди?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, техникани қутқаряпмиз...

Кудимов қўлида комбинезон билан пайдо бўлган Набижондан суриштириб воқеани билди олгач, у Қудратовга юзланди:

— Жонингиздан тўйдингизми, ўртоқ Қудратов! Бу нима қилиқ?!

Қудратов эйтиборсизлик билан, ян-янги техника чўкиб кетса яхши бўлармиди, деди.

— Техника ботқоқда турибди-ку?!

— Қутқаряпмиз.

— Бир эмас, ўнга Қудратов чўкиб кетса ҳам шунча техникани қутқариб олиш осонмас! Нега бизга хабар қилмадингиз?

— Овора қилгим келмади.

— Ана шу ишингиз ярамайди, ўртоқ Қудратов, мутлақо ярамайди! — деди жаҳли чиқиб Кудимов. — Ўзим келмасам доғда қоларканман. Приволскка бораётгандим. Бу жойдаги тўполонга кўзим тушди-да, бурилдим.

— Бошқа колонналардан одам чақирдим, ҳозир кўпайишиб қоламиз.

— Бари бир ўз кучингиз билан эплаёлмайсиз, мен ҳозир шаҳарга кўнғироқ қиламан,— Кудимов «Газик»ка ўтираркан, кабина эшигини қия очиб, деди: — Мен келгунча яна бир ножўя иш қилиб қўйманг!

Бу гапдан Қудратовнинг жаҳли чиқди.

— Нима, нима! — деди у Кудимовнинг орқасидан.— Мени ким деб ўйлаяпсиз?

Кудимов унинг аччиқ устида айтган гапларини чала-чулпа эшитсада, эътибор бермади. Ҳозир у билан айтишиб ўтирадиган пайт эмасди. Қудратов унинг орқасидан хўмрайиб қараб қоларкан, юзига айтолмаган гапларини такрорлади: «Тавба, нега у менга дағдаға қилади? Хўжайинларим Тошкентда, техникани ҳам ўшалар юборган. Бу одам нега хўжайинлик қилади?»

Кудимов қайтиб келса яна нималар дейишини ўйлади. Лекин қанча ўйламасин, не фикрга бормасин хаёлот уни босиқ бўлишга даъват этарди. Қудратов ҳам, унинг борлиқ техникаси ҳам Ўзбекистонники бўлгани билан шуларнинг ерида ва ихтиёрида ишляпти. Давлат битта, партия ҳам битта. Кудимов ҳам, сен ҳам, ана шу давлат билан партия одамисан. Кудимов жон куйдириб гапиряпти...

Қудратов ўзини босди. Қутқариш ишлари давом этмоқда эди. У комбинезонни ҳам кийиб олди-да, қутқарувчиларга бош-қош бўлиб турган Бойбековга ёрдамга борди. Шу пайт бир неча аравага похол юклаб Алексей Васильевич келиб қолди. У кела солиб, Қудратовни кўрмади шекилли, Бойбековдан ўпкаланди:

— Айтмабидим, бу ер ботқоқлик ерлар, ер эриса, тамом ботади-кетди, деб. Мана энди айтганим келибди.

Бойбеков лом-лим демади. Нима ҳам десин. Айб ўзида. Тажриба-сизлик қилди.

Уст-устига сигнал бериб, похол ортган араваларни четлаб ўтиб «Газик»да Кудимов етиб келди. У ҳали машинадан тушар-тушмас колхоз раисини уриша кетди:

— Сен билан мени деб келган бу оқибатли одамларни нега шу ҳолатга солиб қўйдинг, Алексей Васильевич?! Ношукр банда экансан!

Алексей Васильевич нима деярини билмай, ҳар ҳолда ўзини оқламоққа уринган эди, Кудимов вазиятни аниқлаб олгач, аҳвол огирлигини сезди-да, яна раисга юзланди:

— Нега қараб ўтирибсан, Алексей Васильевич, одамларингни чақир, иложи борича ҳаммасини чақир. Ҳозир водолазлар ҳам келади,— Алексей Васильевич похол ортган араваларнинг бирини қайтараётганини кўриб, унга буюрди: — Аравада қачон борасан, ана, «Газик»ка мин!

Алексей Васильевич катта йўлга буриллар-бурилмас кетма-кет наъра тортиб бир эмас, тўртта ўч ўчирувчи қизил машина етиб келди. Ўт ўчирувчилар отрядининг командири Кудимовни кўриб, рапорт берди:

— Ўртоқ секретарь, ўт ўчирувчилар командаси хизматга тайёр. Буюринг!

— Водолазлар қани?

— Кўрмадик. Обком навбатчиси бизга тревога эълон қилган заҳоти йўлга чиққандик.

— Ҳеч қайси йўқ. Сизларга ҳам иш топилади,— деди Кудимов ва балчиқни кўрсатиб, қўшиб қўйди:— Техника ботаётган жойдаги суюқ балчиқни насослар билан тортиб олиш мумкинми?

— Мумкин.

— Бошла, азамат!

Ўт ўчирувчи машиналар тепаликка қатор бўлиб, насослар билан

балчиқ сувини тепага тортиб чиқара бошлади. Тенароқда мелиораторлар қазиган коллектор бор эди. Балчиқ суви теваарак атрофга сассиқ ҳид таратиб коллекторга оқарди. Буни кўргач, Қудимов Қудратовнинг олдига борди.

— Бу билан иш битмайди. Ишнн пухтароқ қилиш керак. Ҳозир во-долазлар келадилар, асосий ишни ўшандан кейин бошлаймиз.

Во-долазлар Вояга дарёси бўйидан чақирилган эди. Улар Кучиннинг одамлари билан олдинма-кейин келдилар-да, аҳволни кўриб, балчиқзорга мосланган махсус костюмларини апил-тапил кийиб, ишга тушдилар. Уларнинг вазифаси балчиққа чўккан техникага тросс боғлаб беришдан иборат эди. Уларнинг кетидан Кучиннинг одамлари балчиқзорга похол бойламлари, бутазорнинг шох-шаббаларидан йўлакча ясардилар.

Тез орада дурадгор усталар ёғочдан сол ясаб бердилар.

Ботқоқдаги ҳар бир машина ана шу сол ёрдами билан четга тортиб олиниши керак эди. Ғаввослар балчиққа беланиб машиналарнинг керакли жойига сим арқон боғлашарди. Бу қийин иш эди. Шунинг учун уларнинг иши секин борарди. Техникани балчиқ остида солга тиркаш ундан ҳам қийин бўлди. Қутқарувчилар гуруҳига қўшилган ҳар бир киши белига арқон боғлаб олганди. Арқоннинг бир учи шатакчиларнинг қўлида турарди. Кимки балчиққа бота бошласа шатакчилар уни дарҳол балчиқдан тортиб чиқарардилар.

Шундай қилиб, пе-не азобда ботқоқ қаъридан бирин-кетин техника кечки пайт қирғоққа чиқариб олинди. Қудимов ҳаммага раҳмат айтди-да, қутқариш қаҳрамонлари билан илиқ хайрлашиб, шаҳарга қайтиб кетди. Қудратов ўт ўчирувчилар билан ғаввосларни бир-бир қучоқлаб, улардан миннатдор эканини изҳор қилди. Алексей Васильевичнинг одамларига ҳам ташаккур устига ташаккур айтиб бўлгач, Қудратов ўз одамларига машиналарни ҳаммомга солишни буюрди. Бу дегани техникани одам янглиғ ювиб, тозала, дегани эди.

Борлиқ машиналарнинг чироқлари шуъласида ҳар бир кичик деталгача тозаланмагунча Қудратов ҳеч кимни бу ердан жилдирмади. Ҳамма иш ниҳоясига етгач, Қудратов Бойбековни чеккага тортиб, «ичкилигинг борми?» деб сўради. «Йўқ» жавобини эшитгач, Набижонга боқди. Набижон ҳушёр йигит эмасми, ичкилик нима учун зарур бўлиб қолганлигини тушунди-да:

— Асалим бор — деди ва қувнаб туриб қўшиб қўйди: — Яхши асал ҳам зах балосини даф қилади!

Қудратов ўз шоферига дарҳол буюрди:

— Асалингни ботқоқда ивиганларга тарқат. Тез бўл, нега имил-ляпсан!

IV

Вагон-шаҳарчада одамларнинг талаб-эҳтиёжларини қондиришни шарт деб билган ўртоқлар бу ерда «қўлбола» клуб, қироатхона, хонаки медпункт, шулар қаторида ҳаммом ҳам қургандилар. Улар гарчи кичикроқ, омонат бўлса-да, одамларга тузуккина хизмат қиларди.

Одамлар ҳаммомда чўмилиб чиққунларича Қудратов қутқарувчиларга палов пиширишни буюрди.

— Вагон-ошхонамиз яхши-ку, лекин палов пишириб бўлмайди, — деди ошпаз қиз Маҳфуза. — Тошкентдан катта қозон юборишларини сўрадим. Келиб қолса бостирма тагида ёғлиқ палов пишириб сотамиз. Миллий таомларга буюртма жуда кўп. Бу ернинг таомига кўникмаяптилар.

— Насиясини қўйиб, нақдидан гапир, қизим, — деди Қудратов.

— Сабзи-пиёзим бўлса кострюлкада ҳам ясайверардим,— деди Маҳфуза.

— Тошкентдан келган қоп-қоп сабзи-пиёзлар қани?

Қудратовнинг бу саволига жавобан Маҳфуза уялгандай қизариб деди:

— Еб битирдик.

— Оббо, азаматлар-ей,— деди кулимсираб Қудратов,— бундай иштаҳага Тошкентдан озиқ-овқат етказиб бўладими! Айтмоқчи, яна озиқ-овқат ортилган вагонлар келган. Уша вагонлар ичида сабзи, пиёз ҳам бўлса керак. Розиков ваъда қилувди, юборибди, барака топгур.

— Паловни уша масаллиқ келганда пиширамиз, ҳозир сизни карам шўрва билан меҳмон қиламан.

— Бир ўзим эмас-да, шерикларим кўп,— деди Қудратов кулимсираб.

— Ҳаммаларига етади,— деди Маҳфуза очилиб.

Техникани қўтқаришда иштирок этган ҳамма киши, шу жумладан қишлоқ одамлари ҳам бирин-кетин вагон-ошхонага кириб, қўлбола столларга қатор ўтиришди. Тақсимот столи олдида ҳам идиш кўтарганлар тизилишиб қолди. Маҳфуза аввал идиш кўтарган «болалик»ларни жўнатди-да, энг биринчи косани Қудратовга келтириб қўйди. Раҳбар ҳамма билан бирга тамадди қилиш ниятида овқатга қўл урмай ўтирарди.

— Карам шўрва ёқмади шекилли, Қудратов ака,— деди у ошхонадан туриб.— Қуён гўшти қовуриб берайми, кеча Бойбековлар қуён отиб келишганди.

— Шўрванг жуда ширин бўпти, бошқа таом керак эмас,— деди Қудратов.

— Раҳмат!

Маҳфуза бўшаган косаларни йиғиштираркан, Қудратовнинг олдида тўхталди.

— Бу галча узр, Қудратов ака. Чойхона битиб қолса эди, ана унда кабоб дейсизми, манти керакми, ярим кечада келсангиз ҳам нақд туради! Чойхона қачон қурилади, а, Қудратов ака?

— Макетни кўрдингизми?

— Кўрдим. Бунақаси Ўзбекистоннинг ўзида ҳам йўқ.

— Тайёргарчилик битсин. Бирданига уч объектда иш бошлаймиз. Биринчиси — ясли, учинчиси — чойхона.

— Нонвойхонаси ҳам бўладими?

— Сомсапазлик ҳам бўлади! Сен ҳам биллиб қўй, бу ишнинг тезлаши ё кечикиши Чугаев аканга боғлиқ.

Чугаев ўзбек миллий таомларининг мазасини яхши билди. Ахир у Ўзбекистонда ўзбек болалари билан бирга ўйнаб катта бўлган, Қарши чўлини обод қилиш даврида кўп вақт ўзига ёққан сеvimли ўзбек таомларини ўз қўли билан пишириб еган, Ивановога ҳам оиласи билан кўчиб келаётганида ҳамма буюмларидан аввал қозончани олиш-ни унутмаганди.

Чугаевнинг қаршилиқ ҳамроҳлари қураётган бу ердаги агрошарҳа замонавий шаҳарча бўлиши, унда яшовчилар ҳамма қулайликлардан фойдаланиб маданий ҳаёт кечиришларга мўлжалланганди. Шаҳарча бўлгандан кейин унинг ўз агросаноати ҳам бўлиши керак.

Қудратов кечки овқатдан кейин бўш одамларни КРАЗларда станцияда турган юкларни ташиб келишга жўнатди. Энг муҳими, техника қўтқарилди. Бу ишда коллонна бошлиғи Бойбековни ҳам, бош инженер Чугаевни ҳам айблаб бўлмасди. Маълум бўлишича, инқилобдан сал аввал Иваново-Вознесенскдаги фабрикантлардан бири шу ерларда ўзига катта ёзги сарой қурмоқчи бўлган. Ботқоқликка, қолаверса, унум-

сиз ерларга одам тўпламоқчи бўлсанг аввал бутхона қур. дебди унинг маслаҳатгўйлари. Фабрикант бутхона қурибди, аммо унда ибодат қилувчи топилмабди. Чунки деҳқончилик қилгани келган одам ботқоқликка нима экиб, нима оларди. Фабрикантнинг битмаган ёзги саройию бутхона вайронаси қолибди, холос

Инқилобдан кейин ҳам бу ерларни ўзлаштиришга қўл урдилар. «Ленин васияти» колхозининг уринишлари беҳуда кетди. Сабаби, хўжалик камқувват бўлиб, катта сарф-харажатга қўрби етмасди. Шундай қилиб, бу ерларни ўзлаштириш ўз навбатини кутиб ётарди.

Мана энди, Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Олтой ва жануб қўриқларидан кейин Россиянинг унумсиз сариқтупроқ даласига ҳам нотинч кунлар навбати келади... Нотинчликни бу ерларга мамлакат ҳашарчилари бошлаб келдилар.

Унингчи боб

I

Бир минг тўққиз юз етмиш олтинчи йил календарининг варағи: «Наврўзи олам муборақ!...» деган ёзув. Бугун шарқда қуёш соат еттидан йигирма уч минут ўтганда юз кўрсатади. У бугун ўн икки соату 14 минут давомида юртимизни ёритиб, еримизни илитади. «Кеча билан кундуз тенглашди, — деди Қудратов ичида қувониб, — эртадан кундузи узаяди, кунма-кун узайиб боради...»

Бу кун — Қудратовнинг ёдидан умрбод чиқмайдиган бахтли кун эди. Бундан роса йигирма олти йил аввал, худди шу куни Қудратовнинг отаси юртга ош тортиб, унинг никоҳ тўйини бошлаганди. Ушанда йигирма уч яшар куёв институтни битириб, эндигина иш бошлаган, келинчак эса, институтнинг охириги курсида эди... «Ушанга ҳам йигирма олти йил бўпти-я... Кечагидай кўзим олдида... — кўнглидан ўтказди, у — Дилафрўз қандай ёш, қандай гўзал эди! Қандай қувноқ, қандай хушчақчақ эди ўшанда Дилафрўз. Бир гапириб, ўн куларди. Энди ҳам ўшандай юрсайди!... Афсуски, Дилафрўз касалманд бўлиб қолди...» Йиллар ўтмоқда. Ушанда ёш эр-хотин наврўз қилиб, тоғ бағрига боргандилар. Ушанда чучмўма, бойчечак терганлари, ҳамон кўз ўнгида турибди....

Қудратов дераза олдида ташқарига • қараганча Дилафрўз тўғрисида ўйларди. Дилафрўз узоқда. Ҳозир унинг йиманиб айтган гаплари қулоғи остида жаранглаб турибди. Дилафрўзнинг қалбидай пок қалб борми, дунёда!

Қудратов ўрнидан илдам туриб қўлига қоғоз, қалам олди-да, Дилафрўзга хат ёза бошлади. Унинг Дилафрўзга айтадиган гаплари шу қадар кўп эдики, мактубни нимадан бошлаб, нимада тугатишни билмасди. Бунинг устига кетма-кет сигнал бериб Набижон шоширарди. Чунки, уларни «Олтин ҳалқа» йўлида «тарихий воқеа» кутмоқда эди. Шу сабабдан у мактубини «Илож топиб ҳамма болалар билан етиб келинг, Дилафрўз!» деб тамомлади-да, почта қутисига ташлаб, машинага минди. Назарида «авиа» мактуб билан бирга унинг ўзи ҳам Жиззахга учиб кетаётгандай эди. Шунинг учунми, ҳар вақт «ошиқма!» деб Набижонни тийиб юрадиган Қудратов бу гал «тезроқ юравер!» деб буюрди.

Қордан кейин асфальт ойнадай ярқираб турибди. Узоқдан лиммоним оқаётган анҳорга ўхшайди. Атрофдаги ўрмонлар қорайиб кўринар, баъзан булут босган тоғ қирларига ўхшаб кетарди. Қудратовнинг хаёли Дилафрўзда, ўзлаштирилажак ерларда.

— Бу ерлар мўл ҳосил беради, эл дастурхони тўкин-сочин бўлади,— деди Набижон поччасининг хаёлини бўлиб.

Яқин келажакка хизмат қиладиган бепоеён ерлар йўлнинг икки томонида ёввойи ўтларга кўмилиб, балчиққа ботиб ётарди. Мўл-кўлчиликнинг қанчадан-қанча резерви бу ерлар. Ана шу ботқоқлик гирдобиди, бутазорлар чангалида димиқиб, пўпанак босиб ётган асрий ерлар энди ғафлат уйқусидан уйғотиб юборилганди. Уни кучли гидреомелиорация техникаси ҳайқирғи, мелиораторлар қўшиғи уйғотди. Бу умумхалқ маршида ҳамшаҳарларимизнинг ҳам ўзига хос овози янграмоқда. Қудратовни қувонтирадиган нарса ана шу эди.

У бугун яна бир нарсдан хурсанд эди. Дилафрўздан телеграмма келди. Олтинчи ўғли Отажон бир ярим ёшга тўлганди. У мамнунликдан хиргойи бошлади. Бир оздан кейин эса, гуё оғзига толқон солгандек жим бўлиб қолди. Яна уни хаёл олиб кетди.

Бўлажак совхознинг марказидаги биринчи бино пойдеворига биринчи десант одамлари ғишт терсин, деб қарор қилинганди. Биринчи десантда келган одамлар ҳар ёқда, яъни мутахассисликлари бўйича Кохма шаҳарчаси қурилишида, баъзилари Шуяда, Лермонтовда ишламоқда эдилар. Қудратовнинг буйруғи билан биринчи десант иштирокчилари қаерда, қандай ишу, қайси вазиятда бўлмасинлар қурилажак «Ўзбекстон» совхозига етиб келишлари керак эди.

Қудратов ўзи тайинлаган ерга ҳаммадан аввал, лагердагилар энди уйғонган пайтда етиб келди. Набижон одатдагидек узоқдан устма-уст сигнал бериб, ҳамманн ҳаракатга солди.

Бирин-кетин чақирилган биринчи десантчилар ҳам ўз вақтида жам бўлдилар. Қурилиш бошлиғи Бойбеков саржини қилиб қўйилган ғишт уюмидан бирини олиб, туфлаб чангини учирди-да, икки қўллаб Қудратовга тутқазди. У қўлидаги ғиштни пойдеворга ётқизиш учун эгилаётган пайтда Набижоннинг ҳайқирғи эшитилди.

— Тўхтанг, Қудратов ака! Андак тўхтанг, биринчи ғиштни тантанавор вазиятда қўймоқ керак.

Қудратов билан бирга ҳамма Набижонга боқди. У югуриб бориб машинасидан магнитофон олиб келди-да, қулоғини бураб юборди. Магнитофонда карнай-сурнай, духовой оркестр садолари янгради. Сўнгра кимнингдир овози эшитилиб, «Митинг очик», деганида магнитофон ўчиб қолди. Набижон микрофоннинг симини чувалатиб, Қудратовга яқин олиб келди:

— Бир нима деб қўйинг, хўжайин, авлодларга эсдалик бўлсин!

Қудратов елкасини қисиб Бойбековга қаради. Бойбеков рус ва ўзбек халқларининг дўстлиги, биродарлиги туйғулари ҳақида гапириб, микрофонни Қудратовга берди. Қудратов ҳам тўлқинланиб сўзлади. Шундан кейин ишчилар, механизаторлар бирма-бир сўзга чиқдилар. Ана шундай кичкина тантанадан кейин бўлажак совхоз пойдеворига дастлабки ғишт қўйилди. Шундай тантанали дамда «Иж» мотоцикли келиб пойдевор рўпарасида тўхтади. Мотоциклдан бир йигит билан бир қиз тушди. Йигитни танимадилар. Қиз бола эса, ўзларининг ҳамшаҳарлари Гуландом эди.

— Нега мени яна четлаб ўтдиларинг! — деди у ранжиган овоз билан.— Яхшиям обком комсомол вакили мени бошлаб келди. Йўқса, чатоқ бўларкан...

— Ўзингдан кўр, ҳамиша кечикиб юрасан,— тўнғиллади Бойбеков. Набижон луқма ташлади:

— Ҳали ҳам кеч эмас-ку, қўлига ғишт беринглар, хоҳлаган жойига қўяверсин!

— Марҳамат, марҳамат! — деди Қудратов табассум билан.— Ҳозирча ўзинг яккаю ягона бўлсанг ҳам сени комсорг деявераман. Яқинда

бу ерга юзлаб комсомоллар путёвка билан келишади. Комсоргликка ҳозирча сендан бошқа даъвогар йўқ.

— Муддатидан олдин табрикласам майлими, ўртоқ комсорг, тагин қутлашга кечикиб қолмай.

Набижон Гуландомга қўл чўзди. Гуландомнинг қўли банд эди. У қандайдир қутича ушлаб турар ва Қудратовга нималардир дерди. Шунинг учун Набижоннинг қўли чўзилганича қолди, аммо бундан хафа бўлмади. Чунки, бу қутича унинг назарида ҳам жуда муҳим эди.

Қутичада «Келажак авлодга мактуб» бор эди.

Қудратов «шуни унутган эканмиз... Унутган эканмиз» деб пушаймон бўлиб турганда Бойбеков ўз ишини тезлатишни кўзлади шекилли «бу гап лойиҳада йўқ, энди ўрнатишга кечикдик, бетон пойдеворни бузиш осонми!» деди. Ҳамма, шу жумладан, Гуландом Қудратовнинг фикрини кутарди.

Қудратов сув ўтмас қоғозга қора туш билан бежирим қилиб ёзилган, «Муҳтарам келажак авлод!» деб бошланган сатрларни диққат-эътибор билан ўқиди-да, Бойбековга буюрди:

— Пойдеворни буз!

Бойбековнинг ранги оқариб кетди.

— Ўртоқ Қудратов! Ахир...

Қудратов сўзида қатъий эди. Бойбеков унинг буйруғига итоат қилмай иложи йўқ. У бурғи кўтариб турган бир ишчини чақириб, пойдеворнинг катта йўлга яқин жойини кўрсатди:

— Мана шу ерни ўйинглар!

Қути тоқчаси тайёр бўлгунча Қудратов таитанага тўпланган кишиларни «Келажак авлодга мактуб» остига имзо чекишга таклиф қилди.

«Муҳтарам келажак авлод! Партия чақириғи, дилимиз амри билан бу ерларга ҳашарга келдик, яхши ният, зўр орзу умидлар билан сизларга атаб шаҳарча қурдик. Бу шаҳарчанинг азим шаҳарга айланишига аминимиз.

Коммунизм аҳолиси, сизларнинг мўл-кўлчиликда, беками-кўст, беташвиш, тинч-осойишта яшашларингиз учун Россиянинг бепоен унумсиз ерларини ҳосилдор қилмоқдамиз. Бу ишимиз заррача бўлса-да, сизларга наф келтирса, яшаган умримиз, қилган меҳнатимиздан розимиз.

Коммунистик келажак авлодга чин юракдан оташин салом билан Ўзбекистондан ҳашарга келган социалистик авлодинг... 1976 йил».

Ҳамма мактубга исми, фамилиясини ёзди, имзо чекди. Шундан кейин Қудратов «Келажак авлодга мактуб»ни қутига жойлаб, сўргичлаб, махсус тоқчага қўйди. Ишчилар тоқчани билинмайдиган қилиб суваб, пардозлаб юбордилар. Бу орада Набижон фотоаппаратини чиқиллатиб ҳаммани суратга туширди.

У магнитофон билан фотоаппаратини машина ўриндиғи остига қўяётганда «Набижон ака!» деган қўнғироқдек овозни эшитди-ю, қайрилиб қаради.

Қаршисида Гуландом кулиб турарди...

II

Гуландом Набижон қаршисида кулиб турар, аслида дилида сақлаб юрган пинҳоний гапларини унга изҳор қилишни истарди. Лекин Набижоннинг бефарқдек кўринган ишохига кўзи тушдию нафаси ичига тушди: «Мен, мен нима деб!.. — Нега эътибор бермайсиз, дейми?».

— Мотоциклга бензин керакми? — Набижон тилсиз қотиб турган

қизга тикилди. Қиз жавоб қилмаганидан кейин ўриндиқдаги фотоаппаратини қўлига олди-да, деди: — Уша мотоциклчи йигит икковингизни суратга олиб қўяйми? Антиқа эсдалик бўлади. Ўзиям яхши йигитга ўхшайди. Маллагина, кўк кўзгина...

— Мазаҳламанг, Набижон ақа,— деди Гуландом унинг ҳазилидан хафа бўлиб.

— Нимаси масхара бўпти? Оқни оқ дейдилар, маллани малла.

— Яхши йигит экан. Митингдаги гапларини қара.

Набижон фотоаппаратини созлаб, уни қистай бошлади:

— Чақир, ўша йигитингни, анави янги қурилиш фонидан суратга оламан. Кейин хурсанд бўласан. Айтмоқчи, йигитинг билан таништирмадинг, исми-шарифлари нима?

Гуландомнинг ранги ўзгарди, лаблари гезариб кетди. «Пичинг қил-япти бу йигит. Нега захрини сочади-а?» Аччиқ-аччиқ сўзлар билан узиб олмоқчи бўлди. Бироқ, қўлидан келмаслигини сезиб, баттар фиғони чиқди. Набижон ҳамон унга тикилиб турарди.

Ҳадегандан қизнинг тили айланавермади. У соқовдай қотиб турар, қандай қилиб Набижондан ўч олишни ўйларди.

— Суратга тушмасанг тушма. Еки уяляпсанми?

— Нега унга ҳурматсизлик қилдингиз? — деди ниҳоят Гуландом нима деярини билмай.

Набижон кулиб юборди.

— Вой, буни қара! Қилдан қийиқ қидирганига ўлайми? Бу гапларни ҳурмат қилганимдан айтдим-ку! Агар мен қиз бола бўлсам йигитларнинг худди шунақасини, яъни сап-сарифини танлардим...

— Танлайверинг... — деди Гуландом ичидан зил кетиб.

— Айтсанг, айтмасанг аллақачон ўзимга муносибини танлаганман. Исми Надежда. Антиқа қиз, хоҳласанг таништириб қўяман. Дугона бўлиб оласан. Бир гапириб, ўн кулади, қувноқ, хушчақчақ.

Гуландом гўё тўсатдан бошига тегирмон тоши тушгандай қарахт бўлиб қолди. Кўзлари тинди, турган ери гир-гир айланди. Ҳозир у бош олиб олисга, жуда олисга кетишни, ўз ёғида ўзи қоврилишни истарди, холос. «Алдандим... алдандим!» деди-ю, қиз югургилаб қарағайзорга кирди. Бетини чангаллади-ю, ниқиллаб йиғлаб юборди. «Алдандим... алдандим... — дер эди у бошини сарак-сарак қилиб,— чиройига алдандинг. Чирой бошқаю дил бошқа экан. Ҳу, чиройи қурсини!..»

У икки қўли билан юзини беркитиб олди. «Шарманда бўлдинг Гуландом. Айб ўзингда. Гул деб тиканга қўл чўзибсан!... Кўзинг кўрмиди! Бу боланинг тили ёмон. Ким кўринганга «Гуландом плакишганди, менсимадим. Ундан яхнисини топиб олдим», деб мақтаниб юрса керак. Энди одамлар нима дейди? Дугоналар нима деб ўйлайдилар. Душманларинг-чи? Уларнинг тили бир қарич бўлгандир... Қайси бирининг оғзини тўсиб, тилини тия оласан? Ҳеч бирини! Айб ўзингда, кўнгли борми-йўқлигини билмай нздан соядек эргашиб келдинг. Ана, энди жазангни торт!»

У хўнграб йиғлаб юборди. Йигитнинг гаплари кўксига наштардек санчиларди: «Исми Надежда... Антиқа қиз. Ўзимга муносибини танлаганман...»

III

Гуландомни учинчи колоннага ишга тайинладилар. «Ўз оёғинг билан келдинг, юборган жойинга борасан-да!» — алам билан ўйлади у. Учунчи колонна шаҳардан анча олисда, ўрмонда эди. Қиз бола

бўлгани учун ҳамма йигитлар ертўлада яшасалар ҳам Гуландом ўрмон қоровулининг уйида, унинг қизлари билан турарди.

Ўрмон қоровулининг икки қизи, Гриша деган бир ўғли бор эди. Ўғли шаҳарда комсомол комитетида ишларди, ҳар жума кечки пайт мотоциклини тариллатиб уйларига келарди. Гриша оқ-сарнқдан келган, қўнғир сочли, ҳаворанг кўзли, ўрта бўйли йигит бўлиб, ота-онасига ўхшаган жуда одамоҳун, меҳмондўст эди. Ўзбекистонлик мелиораторларни улар қадрдон жигарларидай қабул қилдилар, улардан ҳеч нарсаларини аямдилар. Айниқса, Гуландом бу уйнинг кичик бекалари қаторида азиз эди. Гриша шаҳардан ўз сингилларига нима олиб келса, Гуландомни ҳам унутмас, унга ҳам совға келтирарди.

Кунларнинг бирида Гриша шаҳардан Гуландомга чанғи келтириб берди. Қор қалин эди. Гуландом бўш вақтларида чанғида юришни машқ қилди. Гриша ёрдамлашиб турди. Ҳадемай қиз ажабтовур чанғичи бўлиб қолди.

Гуландом меҳмондўст йигит Гришадан миннатдор эди ва ундан ўз раҳматини аямасди. Хулласини айтганда, Гриша майинздай қорачагина дилкаш қизни ёқтириб қолганди. Бу ҳақда унга бирор гап айтмаган бўлса ҳам Гуландом унинг бутун ҳаракатидан шуни сезиб турарди. Гриша бўш қолди, дегунча Гуландомнинг кўнглини овлаш пайида бўларди. Айниқса, у меҳмон қизни мотоциклида саёҳат қилдиришни хуш кўрарди. Билардики, меҳмон қиз Россия табиатини, айниқса, қорли ўрмонни севар, кун бўйи ўрмонда кезишдан зерикмасди.

— «Олтин ҳалқа»ни саёҳат қилдириб келайми?!— деди Гриша бир кун Гуландомга. — Бугун якшанба, йўллар бўш бўлади.

— Майли! — деди Гуландом ҳам қувониб.

Улар мотоциклга мингашиб «Олтин ҳалқа» йўлига чиқдилар.

Гриша айтганидай кенг йўлда уларнинг мотоциклидан бўлак транспорт кўринмасди. Онда-сонда саёҳатчилар тушган автобуслар учраб қоларди. Ўлар қалин ўрмондан ўтиб, ялангга чиққанларида қандайдир сайёҳлар автобусдан тушиб, симёғочларга ёпиштирилган ёзувларни суратга олмақда эдилар.

— Тўхтаг! — деди Гуландом Гришага.

Гриша тўхтади. Улар ҳам сайёҳларнинг эътиборини тортган ёзувларга боқдилар. Бир газ келадиган тахтачада ўзбек ва рус тилларида «Бу ерда намунавий чойхона қурилади» деган сўзлар ёзилганди. Сайёҳлар ўз тилларида нималарнидир ғужурлашарди. Гриша уларнинг тилини тушунмаса-да, Гуландомни кўрсатиб:

— Бу жойларни мана шу ўзбекистонлик дўстларимиз обод қиляптилар. Янги сафар келишларингизда шу ерда дам олиб, палов еб, кўк чой ичиб ўтасизлар.— деди.

Сайёҳлар афтидан Ўзбекистонда ҳам бўлишган шекилли, «палов», «чойхона», «кўк чой» деган сўзларни такрорлашиб, «қани, қаерда?», дегандай атрафларига боқдилар.

— Янаги сафар келишларингизда меҳмон қиламиз,— деди Гуландом.

Унинг жавобини таржимон меҳмонларга тушунтиргач, Гуландомни қуршаб олдилар-да, ҳайрон бўлиб, бир-бирларига навбат бермай қизни сўроққа тутта кетдилар:

— Ўзбек?..

— Қандай қилиб бу ерга келиб қолдинг?..

— Мажбурий хизматга келдингми?..

Уларнинг тутуриқсиз саволларидан жаҳли чиққан Гриша:

— Қанақа мажбурий хизмат, булар шу унумсиз ерларни ҳосилдор ерларга айлантириш учун бизга ёрдамга, яъни ҳашарга келганлар,— деди.

Таржимон унинг гапни ва бу ерларни ўзлаштириш соҳасида қилинаётган катта ишларни, шу жумладан, Ўзбекистон мелиораторларининг кўмаги ҳақида гапириб берди. Сайёҳлар унинг ҳар бир сўзини оқизмай-томизмай блокнотларига ёзиб олдилар. Шу вақт малла сочили бир аёл фотоаппаратини чиқиллатиб Гриша билан Гуландомнинг суратини олди.

* * *

...Гуландомда «Олтин ҳалқа» бўйидаги шу қурилишда ишлаш, унинг пойдеворига келажак авлодга мактуб қолдириш орзуси ўшанда туғилганди. Дастлабки қурилиш «Ўзбекистон» совхозни марказидан бошлангач, Гуландом энг биринчи пойдеворга ҳам Янги ер бунёд қилинаётганда биринчи пойдеворга қўйилган мактубдай мактуб қўйишни аҳд қилганди. У Гриша ёрдамида ниятига етди. Ҳамини ҳар нарсанинг исини билиб юрадиган Набижон бу воқеадан хабарсиз эди. Ана шу беҳабарлик оқибатими, атайлаб қилдими, бугун у Гуландомни ўрниси ранжитди, дилига қаттиқ озор берди. Гуландом ана шуларни ўйлаб, баттар изтироб чекарди.

Орадан сал ўтмай Ўзбекистондан бу ерга кетма-кет келиб қўшилган ёш ленинчиларнинг мажлиси бўлди. Сайлов масаласи кўрилатган чоқда Қудратов комсомол ташкилоти раҳбарлигига Гуландом номзодини таклиф қилган эди, ёш ленинчилар бир овоздан:

— Қани ўзи? Гуландом ўзини кўрсатсин, — дедилар.

Гуландом мажлисда йўқ эди. Қудратов уни қидиртириб тополмагач, бошқасини сайлашга рози бўлди. Кейин уни танийдиган қизлардан сўроқлаган пайтда, бир қиз унга:

— Гуландомни қидириб овора бўлманг, у Тошкентга кетиб қолди, — деди.

— А?! Қачон? Қандай қилиб? — шошилиб сўради бошлиқ.

— Кетгани йўқ! — деди иккинчи қиз. — Лекин кетмоқчи. Сабабини шоферингиздан сўранг, сирини ўша билади...

Қудратов ҳеч нарсани англамагандай ҳайрон бўлиб, бошини қашиди:

— Нима сир экан?...

Ун биринчи боб

I

Шу кеча Ҳамид Ҳакимович дераза олдида ўтириб тонг оттирди. Дераза қарағайзор томонга очиларди. У қоронғиликка тикилиб хаёл сураб, кўнглидан: «Ишим юришмаяпти... ишим юришмаяпти...» деган фикр ўтарди. Нима қилсин? Йўлдошевнинг дастидан дод, деб ташлаб кетсинми? Помардлик-ку! Йўлдошевнинг устидан арз қилсинми? Бе! Шикоятбозлик билан иш битадимми? Тошкентдагилар бошқача ўйлаш мумкин. Эркатоилликни ўзи қоралади-ку! Боймуҳаммедовга бекор телеграмма юборибди. Лекин борига барака, деб ғимирлайверган билан қарғача боради? Йўқ, Ҳамид Ҳакимович гапидан қайтадиган одам эмас, ўша ҳақ гапларини ишда исботлаш керак, исботлайди ҳам!

«Йўлдошев сиқиб қўйди. Одам етишмайди, техника жуда кам. Ердам беринг, ўртоқ Боймуҳаммедов!» — деб ёзган эди телеграммага. «Одам жўнатилди, техника ҳам...» Шундай жавоб келди. Аммо қачон келади? Вақт ўтиб кетаяпти.. Бир ёқда иш осонликча кўчмаяпти. Уруш қилгилгини қилган: ҳар қадамда хандақ, мина... Ҳамид Ҳакимович

«Текширилди. Мина йўқ»,— деб тахтача қоқиб кетилган ерларда иш бошлади. Аммо дастлабки соатларданоқ қутилмаган тўсиқларга дуч келди. Бу ерлар уруш йиллари гоҳ Совет Армияси, гоҳ немис-фашист қўшинларининг қўлида бўлиб, ҳар икки томон ҳам ўзига мослаб истеҳкомлар қурганди. Бу истеҳкомлар атрофида қонли жанглар бўлган. Ҳар бир қарич ерда гилзалар, портлаган бомба ва снарядларнинг металл парчалари тупроққа қоришиб ётарди. «Бундай жойда экин ўсиши маҳол... Тозалаш керак», деди у ўз одамларига.

Унинг колоннасига ваъда қилинган одамлар, платформаларга ортилган техника ҳамон етиб келганича йўқ. Шунинг учун одамларини ер тозалашга ташлади. Ҳамма, шу жумладан, Сумбула ҳам қопчиқми, челақми, корзинами, қўлига рўпара келган идишни олиб уруш касофати — металл парчаларини тера бошлади. Металл парчаларидан тозаланган ерларни текислашга киришилди. Бу ишларни қўл билан қилиб бўлмасди. Бунинг учун ер текислаш техникаси керак эди.

Ниҳоят, кўпдан кутилаётган янги механизмлар ҳам етиб келди. Жала кўймоқда эди. Бир илож қилиб уларни пайкалга келтириб олдилар.

— Мана энди ишлар юришиб кетади,— деди бир оз енгил тортган Ҳамид Ҳакимович.

Афсуски, Ҳамид Ҳакимовичнинг севинчи узоққа бормади. Унинг бор техникаси тезда ишдан чиқа бошлади. Бунга ер остида қолган темир-терсак, истеҳком йўлакларига терилган тош, бетон сабаб эди. Уларнинг ремонтга эҳтиёт қисмлар етишмасди. Йўлдошевдан ҳам ундириб бўлмайди. Чунки, ўзингиз эркатойлик қиялмасиз, деб таъна қилиши табиий. Ҳамид Ҳакимович, арзимаган қисм учун ҳам Тошкентга мурожат қилишга мажбур эди. Уларнинг жавоби ҳам қувонтирарли бўлмасди. Кўпинча:

— Яп-янги техикани юбордик-ку?! Ҳаял ўтмай запчаст дейсизлар. Эҳтиёт қилиб ишлатинглар-да! — деган жавоб олинарди.

Бироқ ҳар қанча танбеҳ берсалар ҳам бари бир новгородликлар талабини қондирардилар. Чунки, шахсан ўртоқ Розиковнинг бу ҳақда қаттиқ топшириғи бор эди. «Биродарлар майдонига нима керак бўлса, бир дақиқа ҳам тўхтамай, дарҳол юборилсин!» — деган эди у. Турли бошқарма ва трестдагилар ҳам унинг топшириғига биноан «Биродарлар даласига яшил йўл» очиб қўйгандилар.

Эскини ямагунча эсинг кетади, деганларидай тез-тез ишдан чиқиб турган техникани бутлаб, улардан унумли фойдаланиш осон эмасди. Ҳамид Ҳакимовичнинг техника билан шуғулланувчи ёрдамчиси йўқлиги унинг ишини янада қийинлаштириб қўйганди. Бўлмади, ўз «иттифоқчиларидан» бирини, яъни ўз фаолияти, хулқи-атвори, ташаббускорлиги билан ҳаммага маъқул бўлган Дмитрий Дудановни трактор бригадаси ишдан озод қилиб, ўзига техника бўйича ёрдамчи қилиб олди.

— Помпотех Дуданов! Техника салгина оқсаб қолса бошинг билан жавобгарсан! — деди Ҳамид Ҳакимович.

— Есть бошим билан жавобгарман! — деди Дуданов ҳарбийчасига ўнг қўлини чаккасига қўйиб.

II

Ёнгарчилик тугаб, Ильмен кўли, Волхов, Плес, Шелонь дарёлари соҳилларида, умуман Старая Русса водийсида чароғон кунлар бошланди. Оқ қайинлар савлат тўқмоқда. Гўё табиат ширин уйқудан уйғонгандек. Табиат жилвасидан Ҳамид Ҳакимович ҳам, Сумбула ҳам, борингки, бу ердаги барча меҳнаткаш одам мамнун.

— Мана энди ишлар юришиб кетади,— деб шодланди Ҳамид Ҳакимович.

Ҳақиқатан ҳам уларнинг ишлари юришиб кетди. Механизаторлар гектар кетидан гектар, пайкал кетидан пайкалларни текислаб, ҳайдовга мосладилар. Шундан кейин шудгор қилина бошланди. Дмитрий Дуданов тиним билмай, боринг-ки, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, виждонан берилиб ишларди. У армияда танкчи эди. Икки йил механик-ҳайдовчилик қилган, техниканинг миридан сирига-ча билади. Қадрдон колхози ерида трактор ҳайдаб, неча бор кўчма қизил байроқ, пул мукофоти олган. Ҳарбий хизматда жанговар-сиёсий тайёргарлик аълочилиги эди.

Ўз ёрдамчисининг жонкуярлигидан Ҳамид Ҳакимович бениҳоя шод эди. Дмитрий Дуданов яқиндагина кўнгиллилар қатори Ўзбекистон мелиораторлари эшелонида беминнат хизматга келганди. У ҳали ҳарбий кийимни ечгани ҳам йўқ, фақат елкасидан погонини олиб қўйди, холос. Фуражқасида ўша қизил юлдуз. Қаерда бўлмасин, ҳарбий интизом, ҳарбийча одатга риоя қиларди. Шунинг учун бошлиқ унга иш буюрса «есть!» деб қўяр, топшириқни қайта такрорлар, ижро ҳақидаги рапортини ҳам канда қилмасди. Мабодо раҳматнома эшитгудай бўлса ҳам у ҳарбий қонданни гражданлик шароитига тадбиқ қилиб:

— Унумсиз ерларни гуллатиш ишга хизмат қиламан! — дерди ғоз туриб.

Мана, ҳозир ҳам у Ҳамид Ҳакимовичнинг навбатдаги топширигини бажариб келиб, унинг қаршисида аскардай қотиб турибди.

— Жуда соз! — деди Ҳамид Ҳакимович,— бу ёғи сенинг зиммангда, дўстим, мен энди база ишлари билан машғул бўламан.

— Битта илтимосим бор,— деди Дуданов.

— Марҳамат.

— Ишлар кўпайиб кетди, ҳисоб-китобга улгурмай қолдим. Ҳисобчи керак.

— Ҳисобчини қаердан топаман сенга?

— Сумбула Ҳакимова-чи? Ҳар хил юмушга урингандан кўра битта ишнинг этагини тутсин. Ҳам ўзига, ҳам бизга яхши.

— Ўзидан сўра,— деди Ҳамид Ҳакимович.— Рози бўлса, эртага эрталабдан бошлайверсин.

Сумбула ҳисобчи бўлиб ишлай бошлаганидан кейин Ҳамид Ҳакимовичнинг иши яна анча енгил тортди. Чунки, у кўп ишларнинг боришини ўз хотинидан эшитиб, билиб турди ва унинг кўмаги билан қаерга нима зарурлигини, кимга туртки, кимнингдир жиловини тортиш кераклигини олдиндан билиб турди. Ҳисобчи Сумбуланинг бошқа ишларида ҳам унга кўмаги катта бўлди. Масалан, кунларнинг бирида у Сумбулага қўшни ПМКларга бориб, уларнинг турли-туман кўрсаткичларини билиб келишини буюрди:

— Кўр-кўрона ишлаётганга ўхшаймиз. Уларда қандаю, бизда қандай, фарқимизни билиб туришим керак — Шундай деди-да, у Сумбулага оқ йўл тилади.— Яхши боринг. Мен шошилиб турибман. Студент отряди келяпти. Кутиб олишим керак. Қани у муллаваччалар менга нима ҳунар қўрсатар эканлар...

III

Студент қурувчилар отрядининг келаётгани Ҳакимов колоннасига маълум эди. Уларни ҳукумат уйининг катта залида ўртоқ Розиков қабул қилгани, қандай йўл-йўриқлар кўрсатгани ва ҳоказолар тўғрисида аллақачон эшитгандилар.

Бир кун олдин Йўлдошев ҳам қўнғироқ қилди:

— Ҳушёр бўл, Ҳамид Ҳакимович, ихтиёрингга студентларнинг қурувчи отряди кетяпти. Анча-мунча отряд эмас, бутун бир батальон. Батальон бўлганда ҳам жангари батальон!

Ҳамид Ҳакимович ҳарбийларга ўхшаб сарғиш гимнастёрка, галифе шим кийиб, кирза этигининг қўнжини қайтариб олганди. Бошида фуражкани йўқ эди, холос. Йўқса, таннмаган одам уни узоқдан сапёрларнинг офицеридан бўлса керак деб ўйларди.

Ниҳоят, студентлар ҳам етиб келишди. Ўзларидан олдин уларнинг ашуласи эшитилди. Автоколонна муюлишда тўхтади. Аскарлардай бир хил формадаги ёшлар машиналардан таппа-таппа сакраб тушиб, сафлана бошладилар. Уларнинг командири, афтидан отряд бошлиғи, ёшгина, қотмагина йигит жарангдор овозининг бориचा қичқириб устуга команда берди:

— Отряд, равняйс!

— Отряд, смирно-о-о!...

Ҳамма йигит-қизларни у сафга тизгач шаҳдам қадам ташлаб келди-да, Ҳамид Ҳакимовичга рапорт берди:

— Ўртоқ кўчма механизациялашган колонна бошлиғи!..

— Вольна! — деди Ҳамид Ҳакимович унинг рапортини бўлиб. Биламан. Ҳаммангиз менинг ихтиёримга юборилгансиз. Эртадан ишга. Бугун ўзларингизга лагерь қуриб олишларингиз керак. Палаткаларингиз ҳам машинадами?

Отряд командири елкасини қисди.

— Йўқ. Палаткани шу ерда беради, дедилар.

Ҳамид Ҳакимович ундан табассум билан сўради:

— Лагерда яшашни билармидиларинг?

— Билардик.

— Билсаларинг бўпти-да. Бу ерда сизларга палатка фабрикаси қуриб қўйибманми!

— Лагерь қуриб оламиз, майлими?

— Ҳа, майли, анави оқ қайинзор ичидаги ялангликка қапа тикиб оласизлар. Қапа учун материал етарли, аммо исрофгарчиликка йўл йўқ.

Студентлар аланглаб атрофга қарадилар, шохлари синган, сийраклашган ўрмон ҳувиллаб турарди.

— Хоҳласаларинг немислар қурган бункерларда ётинглар. Совет солдатлари қурган ертўлалар ҳам бор, — деди Ҳамид Ҳакимович. — Лекин огоҳ бўлинглар, сапёрлар текширган бўлсалар ҳам бирор ходиса рўй бериши ҳеч гап эмас.

Студентлар бир-бировларига аланг-жалаң қарашди.

— Нега қараб турибсизлар, эртагача ихтиёрларингизда ўн саккиз соат вақт бор холос. Шу вақт ичида ҳам жойлашиш, ҳам қониқиб ухлаб улгуриш керак. Бу ерларда жон олиб, жон берган солдатлар вақт билан ҳисоблашмаганлар.

Студентлар қападан кўра урушдан қолган бункерларда, ертўлаларда истиқомат қилишни афзал кўрдилар.

— Романтика! — деди ёшларнинг бири.

Студентлар чувиллаша бошладилар:

— Хўдди фронтда юргандай яшаймиз.

— Минаси бўлса-чи?

— Шунча йилдан бери мина қолдими?

— Сапёрлар текширибди-ку!..

Шундай қилиб студент-қурувчилар отрядининг бўлажак лагери ўрмон ичида, совет жангчиларининг эски ертўлаларида жойлашадиган бўл-

ди. Уруш вақтида худди шу жойда бутун бир дивизия қисмлари жойлашган эди. Ертўлалар бўлинмаларга ва взвод солдатларига мосланган бўлиб, пулемёт, миномёт ва снарядлар портловига бардош бера оладиган қилиб, усти йўғон тўсин ва ходалар билан қалин қилиб ёпилган, атрофларидаги ички деворларига ҳам ёғоч терилган, полларига ходалар ётқизилганди. Эшиклари ертўлаларни бирлаштирувчи хандақларга қаратилган бўлиб, уларнинг ҳам усти ёпиқ эди.

Вақт ўтиши билан бу ертўлаларнинг томлари бутазорларга айланиб, хандақларини хас-хашак босиб кетганди. Бу ҳарбий лагеръ немис-фашист армиясини Ильмен қўли атрофида яксон қилишда асосий база сифатида хизмат қилганди. Ертўлаларда мина бўлмаса ҳам пистони чақилмаган ўқлар ҳар жой-ҳар жойда учраб турарди. Квартиралар текширилди, «Мина йўқ!» деган ёзувли тахта осилди. Қаерда қанча студент яшашини ҳам тахтачаларга ёзиб қўйдилар. Энди тозалаш, пардоз-андоз ишларини бажариш керак.

Қўпчиликдан қуён қочиб қутулмас, деганларидай хаш-паш дегунларича ўтлар ўрилиб, дўнгликлар текисланиб, ертўлаларнинг деворю тўсинлари тозаланиб қўлдан чиқарилди. Ертўлалар қоронғи-зимистон бўлса ҳам ёшлар ўзларига жой ҳозирладилар. Шу кунни бири ухлади, биров ишқилиб тонг оттирди.

Ёшлик — бебошлик, деганларидай уруш ўтган нотаниш жойларда кечаси юришдан ҳайиққан бўлсалар ҳам тонг отгандан кейин ҳеч кимни бир жойда ушлаб туриб бўлмади. Тўғриси, ёшлар эрталабданоқ бошлиқларига тутқич бермай, тарқалиб кетдилар. Уларга бу ердаги ҳамма нарса қизиқарли эди. Бири биродарлар мозорига бориб, қабрлар бошидаги ёзувларни ўқир, қурбон бўлган жангчилар орасидан ўз яқинларини ахтарар, баъзилар хандақларга, окопларга тушиб, нималарнидир титкилар, айримлари жанг майдонларидан ниманидир изларди.

Тонг отар пайтида гоҳ у ердан, гоҳ бу ердан ўқ овозлари эшитилди. Ҳамид Ҳакимович зудлик билан студентлар лагерига етиб келди. Лагерда деярли ҳеч ким йўқ эди. Ҳамид Ҳакимович ҳаммани лагерга чақириб, сафланишни буюрди.

Бир оздан кейин студентлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, ҳар томондан турли-туман топилдиқ-ўлжаларини кўтариб кела бошладилар. Бирининг қўлида ўқлардан илма-тешик бўлган каска, бирининг қўлида мажақланган милтиқ сумбаси, бирида занглаган гильза ва ҳоказолар. Уларнинг ҳаммаси ўз «ўлжалари»дан беҳад мамнун, гўё ҳозир музейга тортиқ қиладигандай ҳаяжонда эдилар. «Ёшлик — бебошлик, деганларича бор экан,— ўйлади Ҳамид Ҳакимович,— ташландиқ темир-терсакларни нима қиладилар, улар кимга керак?»

Шу вақт ўрмон ичидан устма-уст икки ўқ овози эшитилди.— Зумрашлар патрон портлатишяпти,— деди Ҳамид Ҳакимович.

Ўқ овози чиққан жойга дарҳол комсомол патруллари етиб боришди. Бир тўп студент гулхан ёқиб, чўғига топилдиқ патронни ташлаб портлатар, овозидан мамнун ўтирардилар. Улар лагерга олиб келинди.

— Қўйиларингни қоқинглар! — буюрди Ҳамид Ҳакимович.

Уларнинг қўйилари тўла патронлар эди.

— Жонларингдан тўйганмидиларинг? — Ҳамид Ҳакимович ўзини тутолмай уларга ўшқирди.

Гуноҳкорлар бошларини эгиб турардилар. Студентлар орасида шивир-шивир гап бошланди.

— Берухсат ҳеч ким, ҳеч қаёққа бир қадам ҳам жилмайди! — деди студентлар отрядининг раҳбари.— Лагерда ҳарбий тартиб ўрнати-

лади бугундан бошлаб. Бебошлик қилгани келганимиз йўқ, бу муқаддас тупроққа ишлагани келганмиз! Тушунарлими?

Ҳар — ҳар ерда «Тушунарли!..» деган овозлар эшитилди.

Ун иккинчи боб

I

«Биз энг орқада эканмиз»,— ўйлади қўшни колонналар иши билан танишаётган Сумбула. Ҳақиқатан ҳам 1974 йилда келиб иш бошлаган колонналар шу икки-уч йил ичида ҳар жиҳатдан тажриба ортириб, кўпгина ишлар қилиб улгурган эдилар. Бу колонналарда ҳам Ҳамид Ҳакимович одамлари бошидан кечираётган қийинчиликлар бўлиб ўтганди, аммо у машаққатлар энди орқада қолганди.

Ер ўзлаштиришда энг олдинда бораётган «Тошкент» совхози қурувчилари ҳамма ишни бригада пудрати асосида узлуксиз ва тез олиб борардилар. Шунинг учун уларда иш унуми анча баланд эди. Сумбула иқтисодчи бўлмаса ҳам бу кўчма механизациялашган колоннанинг иқтисодий кўрсаткичларини ўзларига намўна, деб билди-да, Дмитрий Дудановга қўлланма бўладиган томонларини синчковлик билан ўрганиб, блокнотига ёзиб олди. Кечки пайт уни «Тошкент» совхози бунёдкорларининг шаҳарчасига таклиф қилдилар. У, Шимскнинг шундоққина чап биқинида, тўрт кварталдан иборат қилиб оқ гиштан қурилганди. Бу ернинг тупроғи шунақа, гишти оқиш бўлиб қурийдди. Эшикром, пол паркетлари эса, Тошкент ёғочсозлик заводининг маҳсулотид бўлиб, уларни қурувчиларнинг ўзлари олиб келганди.

— Шаҳарчамиз қисқа муддатда қурилди,— деди бинокорларнинг прораби.— Ўзинг учун ўл етим, дегандек ўзимизга зарур бўлгани учун кўч-қувватни ҳам, вақтимизни ҳам аямадик. Мана энди ўзимиз яшаёلمиз. Оилаларимизни ҳам кўчириб келдик.

Бир кўчани «Наманган», иккинчисини «Андижон» деб атардилар. «Ўзбекистон шаҳарларидаги кўчаларнинг, посёлкаларнинг номлари шу йўсинда пайдо бўлган экан-да,— кўнглидан ўтказди Сумбула. Зилзиладан кейинги Тошкентда жуда кўп янги кўчалар уларни бунёд қилган кўмакчи биродар шаҳарларнинг номи билан аталганди. Агарда зилзиладан улкан зарар кўрган Тошкентни тиклашда қардошлар ҳисса қўшмаганда ҳозирдагидай гўзал социалистик шаҳарга айлантириш осон бўлмасди. Бу ишда иваново билан новгородликларнинг ҳам улуши бор эди: Тошкентда «Иваново», «Новгород» кўчалари шу йўсинда пайдо бўлганди.

Шимска ярашиб турган «Наманган», «Андижон» кўчаларини Фарғона водийсининг шу номлари билан донг чиқарган шаҳарларидан келган одамлар қурган эдилар. Уйларнинг шакли ва нақшида ҳам ўша шаҳарларни кўриш мумкин эди. Айниқса, кўча атрофларига, уй оралиқларига, ҳовлиларга экилган гул кўчатлари, айрим совуққа чидамли дарахтлари билан бу кўчалар Шимскадаги бошқа кўчалардан ажралиб турарди.

Баҳорда махсус самолётда олиб келиб ўрнатилган атиргуллар қийғос очилиб, оқ, қизил рангда товланиб, кўз қамаштирарди.

— Наманганнинг олмасидан экиб қўйдик,— деди прораб,— лекин қишда қуриб қолишидан қўрқяпман. Совуқда буларга чопон кийдириб қўйиш ниятимиз ҳам йўқ эмас.— Ҳазиллашди у, кейин қўшимча қилиб деди:— Наманганнинг олмаси бу ерда жуда машҳур. «Наманганни олмаси ҳил-ҳил пишибди е-ей... Таманноси билан ерга тушибди... ҳей...»,— деган қўшиқларингизни ҳам биламиз.

Бу қўшиқ наманганлик қурувчиларнинг ҳам, маҳаллий аҳолининг

ҳам оғзидан тушмасди. Мабодо колхоз клубида, ёки посёлкада концерт бўлиб қолгудай бўлса «Наманганнинг олмаси» билан бошланиб яна шу қўшиқ билан тугарди. Кўпинча саҳнага наманганлик қурувчиларнинг ўзларини чиқаришар, такрор-такрор айттиришар ва яна қарсак билан кузатардилар.

Сумбула прорабдан сўради:

— Шу уйлардан бирига кириб кўрсам майлими?

— Бемалол! — деди у меҳмондўстлик билан. — Ҳаммасида ўзимизнинг мелиораторлар яшайдилар. — Ошлавийлар ҳам бор, бўйдоқлар ҳам.

Квартиралар икки қаватли эди. Пастида, яъни биринчи қаватида меҳмонхона, ошхона, хўжалик буюмлари учун кичик жой, пиллапоя бўлиб, иккинчи қаватга чиқилар, унда ётоқхона, болалар учун махсус хона, ойнабанд айвон бор эди.

— Ўзларингизни жуда яхши сийлабсизлар! — деди Сумбула.

— Маҳаллий деҳқонлар учун бундан ҳам яхши қилиб қуриямиз, деди прораб. — Уларнинг коттеджларида ванниси, гази, гаражи ҳам бор. Бундан ташқари томорқаси, хўжалик буюмлари хонаси, ихчамгина боғи...

— Мумкин бўлса, мени бола-чақали уйга олиб кирсангиз.

— Жоним билан, мен сизни Турсунтош исмли илғор механизаторимизнинг оиласи билан таништириб қўяман. Уч боласи билан хотинини яқинда кўчириб келди.

Бир уйнинг эшигини қоқдилар.

— Лаббай, кираверинг! — деди уй бекаси ичкаридан наманганча чучук ва ширин тил билан.

Улар ичкарига кирдилар. Чиройли жиҳозланган хоналар. Бир уйдан олдинма-кетин уч бола чиқиб, одоб билан салом беришди. Энг каттаси етти ёшларда бўлиб, энг кичиги уч ёшларда эди. Бир ўғил, икки қиз.

Сумбула кичик қизчани қўлига олди.

— Исминг нима?

— Ойжамол.

— О-о! Номингни ҳам топиб қўйишибди. Ойдаи қизча экансан. Сенга лойиқ совғам тайёр. — деди-да, у сумкасида «Ўртоқ» кондитер фабрикасининг «Оқ олтин» деб аталмиш конфетидан узатди. Ойжамол қўлидаги конфетларини акаси билан опасига бўлиб берди.

— Уқийсанми? — сўради Сумбула болаларнинг каттасидан.

— Энди бораман.

— Бу йил мактабга бориши керак эди, — гап бошлади онаси. — Отаси қўймай бу ёққа олиб келди. Энди ҳайронман, сентябргача қайтиб кетсакми, деб турибман.

— Ҳеч қаёққа кетмайсиз, — деди прораб. — Ғўлдошев мактаб очиб бермоқчи. «Андижон» кўчасида бутун бошли секцияни ҳеч кимга бермай турибмиз.

Шундай деди-да, прораб Сумбулага маънодор қараб қўйди.

Сумбула, бу одам менинг ўқитувчилигимни қаёқдан билди, деб ўйлади. Назарида прораб, «Шу мактабни қабул қила қолинг», деяётгандай бўлиб туюлди.

Сумбула ўз касбини жони дилдан севарди. Унинг колоннадаги ишлари қизиқарли бўлгани билан ўз касбини кўнгли қўмсар, ўқувчи болаларининг «опажон! онажон!» дегувчи жанангдор овозлари унинг қулоғидан нари кетмасди. Қани энди шу ерларда ҳам мактаб очила қолсайди, у яна ўзининг севимли касбига қайтарди-да, яйраб-яшнаб ишларди.

Сумбула ана шундай хаёллар билан кўчага чиқди. Улар «Андижон»

кўчасидаги уйларнинг бирига кирмоқчи бўлиб турганларида мошранг «Волга»га дуч келдилар. Машина қаттиқ тормоз бериб, шундоққина Сумбуланинг ёнида тўхтади. Машинадан Йўлдошев кулимсираб чиқди-да, табассум билан Сумбулага қўл узатди.

— Бўлажак мактабни кўрмоқчимисиз?

— Қанақа мактаб? Нега ўни кўрмоқчи бўламан? — деди Сумбула ҳайрон бўлиб.

— Э, ўзингизни гўлликка солманг, ўртоқ Ҳакимова.— Ҳозирнинг ўзида Ҳамид Ҳакимовичнинг олдидан келяпман. Ҳамма гапни келишиб олдик. Эндигиси ўзингизга боғлиқ.

— Қандай гап экан?

— Ҳў, узоқ йилги гап эсингиздами? Янги келган вақтингизда, кабинетда биринчи учрашганимиз. Ушанда нима девдим?

— Сизга лойиқ бирор иш топилди қолар, деб эдингиз. Иш топилди. Ҳисобчи бўлиб ишляпман.

— Э, ўртоқ Ҳакимова, ҳисобчиликни бошқалар ҳам қилаверади, аммо орамизда дипломли педагог битта, холос. У ҳам бўлса ўзингиз. Бир оз жим тургач у янада қувнаб гапира келди:

— Кузда Новгород мактабларида биринчи қўнғироқ чалинганда сизнинг синфингизда ҳам қўнғироқ жаранглаб мелиораторларнинг болаларини дарсга чорлайди. Қўнғироқни устахонада ўзим ясаиб берман.

— Раҳмат! — деди севинчидан ҳаяжонини босолмай Сумбула.

— Шу йўл билан одамларимизни ўтроқ қилиб олмасак бўлмайди.

Келди-кетди билан иш битмаяпти...

Сумбула севинчини яшира олмасди.

— Демак, келишиб олдик,— деди Йўлдошев,— Новгороддаги энг яхши усталарга қўнғироқ ясашни буюраман. Владимир Монамах қўнғироғига ўхшамаса ҳам антиқа қўнғироқ бўлади...

II

Ҳамид Ҳакимович ишдан чарчаб келди. Уйда хотини йўқ эди. Шимскдан келган одамлардан бири, Сумбулангиз бир гала болалар орасида юрибди, деди. Яна кимдир, мутахассислардан бири, «Сумбула-хон чиройлик бир қизчани кўтариб юрибди, кими бўлади у? Қариндошларинг бормиди?» деб сўради. «Бундан чиқди Сумбула боласиз туролмайди,— ўйлади у. Боласиз туролмайди бечора...»

У Сумбулага уйланаётганда фарзанд кўриш, уни суйиб-эркалашни, аравачага ўтқазиб сайр қилишини, каттароқ бўлганида баъзи оталарга ўхшаб елкасида кўтариб байрам намойишларига чиқишни ният қилмаганмиди? Қудратовдай серфарзанд бўлишни, оиланинг пирибадавлат бошлиғи бўлишни истамаганмиди?! Афсуски у фарзандсиз ўтляпти... «Фарзандсиз ўтган одамлар йўқми? — дер эди у баъзан ўзини юпатиб.— Мўмин-қобилгина бўлса яхши. Емон чиқса-чи? Ота-онасига иснод келтираётган болалар озми? Боласининг кетидан милициядан бери келмай юрганларни ҳам кўп кўрдим. Тилаб-тилаб топган боланг ноҳўя қилиқлар билан куйдирса, нима қиласан? Кетидан юравериб куйиб кул бўласан... Лекин... ҳар ҳолда фарзанд керак бир йигитга... Керак!..»

«Хотинингиздан фарзанд кутманг,— дедилар эътиборли врачлар — унинг дарди бедаво. Ешлигида қаттиқ шамоллаган, ўшанда пушти куйган». Шу гапдан кейин Ҳамид Ҳакимович арасотда қолди. Нима қилсин, кимга маслаҳат солсин? Ҳаким отанинг берадиган жаво-

би аниқ: «Хотинингни докторларга қарат», дейишдан нари ўтмайди. Онаси эса, ҳамон ўша-ўша: сабр тилайди. Дўстларнинг маслаҳати ҳар хил: бири болани истасанг бошқа уйлан», деса, баъзилари «болалар уйдан биттасини олиб боқ, ўзингники бўлади-қолади» дейди. Бу маслаҳатларнинг ҳеч бири унга маъқул эмасди. «Шундай хотинни нари тур, дейманми? Сумбулани-я? Ҳеч-да! Сумбуласиз куним кун бўптимми! Бир жон, бир тан бўлиб кетганмиз-ку! Бекор гаплар, бошқа аёл Сумбуланинг ўрнини боса олармиди!» Бола асраш масаласида ҳам у кўп ўйлади-да, «бу — Сумбулага боғлиқ», деб қўя қолди ичида. Бу ҳақда Сумбулага маслаҳат солмоқчи ҳам бўлди, лекин оғзи бормади. Шундай қилиб кунлари бир хилда, бир маромда ўтаверди. Лекин баъзи-баъзида ёлғизлик сезилиб, боланинг ўрни йўқланар, қадрни ўтарди. Агар ўз вақтида фарзанд кўришганда, ўғил бўлса аллақачонлар ёнига кирган, қиз бўлса онасининг юкини енгил қилиб юрган бўларди. Ҳамид Ҳакимович ана шундай хаёллар билан шипга қараб ётди. Анча ётди. У Сумбулани негадир сабрсизлик билан кутарди.

* * *

Сумбула беҳад шод, кўнгли тўла севинч билан уйига қайтди. Ҳамид Ҳакимович кийимини ҳам ечмай, каравотда оёғини пастга осилтириб ётарди. Хотини гул-гул очилиб унинг тепасига келди.

— Суюнчи беринг, Йўлдошев мактаб очяпти. Мен яна ўқитувчилик қиламан. Қалай, хурсандмисиз, а?!

Ҳамид Ҳакимович лом-мим демади, каравотда оёғини осилтирганича тескари қараб ётаверди.

— Нега индамайсиз? Шундоқ жойда биринчи ўзбек мактаби очилса, унда сизнинг хотинингиз ўқитувчилик қилса қувонмайсизми? Тарихий воқеа юз бераяптию, сиз бунга бекфарқсиз.

Сумбула эрининг тунд юзига энгашиб қаради-ю, ҳолсизланиб сўради:

— Тобингиз йўқми, Ҳамид ака? Ё бирор нимадан хафамисиз?

— Аллақачонлар очиш керак эди, бу мактабни, — тўнғиллади эри.

— Мактаб ёшидаги болалар энди кела бошлади-да.

— Аллақачон келишлари керак эди!

Сумбула яна елкасини қисди.

— Нималар деяпсиз, Ҳамид ака?

— Ҳақ гапни айтяпман. Йўлдошевга ҳам айтадиганимни айтдим. Командировкага келган одам нима иш қилиб берарди. Хаёли ўз уйида, фикри тезроқ қайтиб кетишда бўлади. Энг яхши мутахассисларим уч кундан кейин қайтиб кетишади. Ўринбосарлар қачон келади-ю, нима иш қилиб улгуради. Бу ернинг ёзи қисқа, қиши узоқ, совуғи қаттиқ. Ўзингиз кўрдингиз-ку! Менга Дмитрийга, Элчига ўхшаш одамлар керак!

— Йўлдошев ҳам бекор ўтирмаяпти экан. Оилалик ишчиларга уч жойда шаҳарча тикляпти. Биттасини ўз кўзим билан кўриб келдим.

— Хотинингни ташлаб ке, оилангни олиб келма, деб наъра торт-маса бу чоққача Новгород заминида ўзбек мелиораторлари томир отган бўларди. Ҳозирча бу ерда ҳеч ким томир ёзаётгани йўқ. Мана шу муаммо бошимни қотирияпти. Шу гапни ўзига ҳам айтдим.

— У нима деди?

— Нима дер эди. Самарқанду Бухоролар ҳам бирданига қурилган эмас, дейди. Эс-ҳушимизни йиғиб олдик, мана энди томир отиб, қанот ёзамиз, дейди. Колонналар карвон сарой бўп кетдию, пинагини бузмайди.

Ҳамид Ҳакимовичнинг хафа бўлганича бор эди. Кейинги пайтда

ажиб воқеалар бўлиб ўтганди. Бир куни Ҳамид Ҳакимович комсомол путёвкеси билан келган ёшлар орасида соқол-мўйловли, ёши қирқдан ошган, ранг-атворидан кўп иш кўрган кишини учратиб қолди.

— Ҳали ҳам комсомолмисиз? — сўради Ҳамид Ҳакимович ундан.

— Комсомолга киришга улгуролмай қолганман,— деди у қошларини чимириб.

— Комсомол путёвкесини қаердан олдингиз?

У индамай ерга қаради. Маълум бўлишича бу ишқмас корхонадан-корхонага сакраб юрган учар, Новгородда нон топиш осон деб ўйлаб иложини топиб ёшларга қўшилиб олибди. Бу ерларда ҳам ишлаганларгина тишлашини кўргач, ҳисоб-китоб қоғозини кўтариб бошлиққа кирганди. Қарасалар унинг қўлига тегадиган қора чақа ҳам йўқ. «Бу ерни лойқалатиб юрганидан кўра туёғини шиқиллатгани яхши», деб ўйлаб Ҳамид Ҳакимович йўл харажатиғача қилиб берганди. «Нега масъулиятсизлик билан одам танлайдилар? — ўйларди у.— Келганлар орасида яхшилар кўп. Ушандай одамларни узоқроқ муддатга юборсалар майлига эди. Бир ойга юбордилар. Бир ой ичида нима ҳам қила олади. Бир ойнинг беш куни жойлашиш, ишга кириш, беш куни қайтишнинг хаёли билан ўтади. Бу орада қадимий ёдгорликларни кўриб олай, дейди, орада уч-тўрт кун дам олади. Ишласа ўн беш-ўн олти кун ишлайди, холос. Лой қилган техникасини ювиб,— артишга ҳам улгурмай жўнаб кетади...»

Сумбула каравот четига ўтириб, аста сўради:

— Айб ўша ёқда, министрликда экан-да.

— Бунга ҳам Йўлдошев айбдор. Нега масалани кўндаланг қўймайди. Ахир менинг ишим эмасди бу! Ушанинг иши-ку!

— Йўлдошев билан ўришиб қолдингизми?

Ҳамид Ҳакимович ўрнидан туриб, Сумбулага қарама-қарши ўтириб олди.

— Уришиб кетишимизга сал қолди. Вазмин одам экан Йўлдошев. Ёки гап эшитавериб сийқа бўлиб қолганми, жиғибийроним чиқса ҳам ҳазилга йўяди... Яна бир оз кутаман, аҳвол шундай бораверса, ёқасидан ушлайман-да, тўппа-тўғри Розиковга рўпара қиламан. Ёки устидан шикоят қиламан. Ахир биз биродарлар майдонидамиз. Кўзини очсин!

Ҳамид Ҳакимовични жиғибийрон қиладиган сабаблар анча-мунча эди. Одам етишмай турган чоқда, ана сенга, керагича ол, деб бирданнига ярим минг студент юбордилар. Студентлар ёш, бақувват, кучини қаерга қўйишни билмайдилар, аммо қурувчилар эмас-да. Деҳқончиликни ҳам эплаёлмайдилар. Ҳар бирининг қўлидан ушлаб ишга ўргатиш керак. Бунинг устига улар қуруқ қўл билан келишган. Ҳамид Ҳакимович уларни қуроллантиргунча адои-тамом бўлаёзди. Яхшики, яқин қишлоқларнинг аҳолиси бор экан, ўшалар ёрдам қилмаса, студентлар ҳам кўча чангитиб кун ўтказар эдилар.

— Нега топшириғингизнинг ижросини сўрамаяпсиз, Ҳамид Ҳакимович? — деди Сумбула эрига.

У хотинига илжайиб қараб қўйди.

— Ижросини ижрочининг ўзи айтиши керак-да. Яхши ижрочилар назоратсиз ишлайдилар.

— Ундай бўлса бир оз қулоқ беринг. Аммо гапимдан жаҳлингиз чиқмасин. Улар биздан анча олдинда... Биз жуда орқада... Ҳар жиҳатдан шунақа...

Ҳамид Ҳакимович тиззасига шапиллатиб бир урди-да, жаҳл билан ўрнидан туриб кетди.

— Ва ҳаливери уларга етолмаймиз!... Шуниси алам қилади!..

Кунлар кетидан кунлар ўтди.

Ҳамид Ҳакимовичнинг назарида кунлар жуда тез ўтиб кетаётгандай ва гўё у ҳеч нарсага улгура олмаётгандай эди. Сумбула учун эса кунлар жуда секин ўтарди. Гўё биринчи сентябрь кuni тобора ундан узоқлашаётгандай бўларди. У биринчи қўнғироқни тезроқ чалгиси, болакайларни синфга чорлаб, парталарга ўткизгиси келарди.

Июль ўтиб, август ҳам яримлади. Ҳамид Ҳакимович гўё қўл-оёқсиз қолгандай эди: унинг энг яхши экскаваторчилари ҳисоб-китобларини қилиб уйларига жўнаб кетдилар. Уларнинг командировка муддати тавом бўлганди. Сўнгра ўқиши яқинлашиб қолгач студентлар ҳам сафарга отлана бошладилар. Яхшиямки, Ҳамид Ҳакимович қаттиққўллик билан студентларни кеча-кундуз ишлатиб олгани, йўқса, кўп ишлар чала қоларди.

Студентларнинг қўли билан анча ишлар битди. Автобаза билан сутчилик фермаси ва теплица хўжалиги биносининг котлованлари ковланиб, пойдеворларига бетон ётқизиб олинди. Темир-бетон конструкциялари етиб келса иморатлар тикланиб, қад кўтарарди.

Темир-бетон конструкцияларидан олдин қурувчи усталар етиб келдилар. Бироқ энди қурилиш материаллари йўқ эди. Тошкентдан: «темир-бетонли ускуналарни ўз жойларингдан оласизлар» деган телеграмма келди. Ўзбек қурувчилари Новгород областида бунёд қилаётган темир-бетон заводи ҳали ишга тушганича йўқ эди. Улар янги конструкция қабул қилинадиган кунгача заводни ишга солиш мажбуриятини олган эдилар. У ердаги ишларнинг боришига қараганда бу қурилиш мажбуриятидагидан ҳам аввал битади, деган умид ҳам бор эди. Ҳар ҳолда унинг биринчи маҳсулоти, Ҳамид Ҳакимовичнинг ҳисобича, яна бир-бир ярим ойлардан кейин қўлга тегарди. Ҳамид Ҳакимовичнинг базасига келган қурувчиларни бекор қўймаслик учун Йўлдошев уларни ўз ихтиёрига чақириб олди-да, Сальскдаги қурилишларга юборди.

Ҳамид Ҳакимович яна Дмитрий Дуданов билан Элчининг тракторчилари билан ер очиш ишига киришди. Илғор колонналарнинг тажрибаси ҳақида, Сумбула ипидан нинасигача ёзиб берган маълумотга амал қилиб, ер ўзлаштиришни комплекс асосда олиб бордилар: минадан тозаланган ерлар текисланди, текис ерларни ҳайдаб, молалаб, чуқур дренажларга сопол қувурлар ётқизила бошланди. Айни вақтда экскаваторлар билан зах сувлар учун зовур қазилар ишлари ҳам давом этди. Аммо уларнинг иш унуми паст эди. Сабаби шуки, Сумбула айтганидай, илғор колонналарда кўп чўмичли, ўткир тишли экскаваторлар ишларди. Буларда эса, бир чўмичли, эски, неча бор ремонтдан чиққан экскаваторлар аранг ғимирларди. «Нина билан қудуқ кавляпмиз»,— деб Ҳамид Ҳакимович куйиб ёнарди.

III

Эрта тонг. Узоқ хуторлардан, атроф қишлоқлардан хўрозларнинг жўровоз қичқириқлари эшитилади. Биринчи хўроз қичқириши биланоқ тракторчилар уйғониб далага чиқишган. Элчи Мардоновнинг тракторлари гуриллаб, эрта саҳар сокинлигини бузиб ишламоқда. «Элчининг машиналари тошлоқ ерга тушибди шекилли», деди Сумбула уларнинг товушига қулоқ солиб. У ҳам саҳар-мардондан туриб олган.

Бугун биринчи сентябрь. Сумбуланинг дилида байрам. Уни Новгород заминида, унумсиз тупроқ забткорлари бўлмиш мелиораторларнинг кичкинагина диёрида биринчи ўзбек мактабининг очилиш тантанаси кутади.

Сумбула одатдагидек гулдаста олди-да, севинчга тўлиб, қувнаб, йўлга равона бўлди. Йўл-йўлакай биродарлар мазорни олдида андак тўхтаб ўтди. Унинг кеча қўйиб кетган бир дона гули ёнида яна бир неча гул турарди. «Ким қўйди экан буларни? Студентлар қўйиб кетдиларми ёки кеча келган одамларми? Ким қўйса ҳам раҳмат, мурув-ватли экан...»

Шу он Старая Русса — Новгород маршрути бўйича қатнайдиган автобуснинг уст-устига уч бор чўзиқ сигнали эшитилди. Шоферлар шу билан марҳум биродарларининг руҳини шод этган бўладилар. Ана, автобус сал нарида тўхтади. Ундан тушган одамлар, қабр тошларига гул қўйиб, бир-икки дақиқа сукут сақлагач, ўз жойларига қайтдилар.

Бундай ҳол тез-тез такрорланиб турарди. Сумбула ҳам автобусга чиқди. Йўловчилар жимгина, нималарнидир ўйлаб борардилар. Уларнинг нималарни ўйлаётгани номаълум, балки шу қабрларда уларнинг ота-онаси, қадрдони, севгилиси ёки таниш-билишлари ётгандир, балки бошқа тирикчилик муаммоларни ўйлаётгандирлар. Ҳар ҳолда Сумбулага буниси гумон. Хоҳласин-хоҳламасин ташқарига кўз ташлайди: узоқ-узоқларда кранлар бўй чўзиб турар, қурилаётган биноларнинг деворлари кўкка интилаётгандай...

Сумбула керакли жойда автобусдан тушди. Унинг ингичка, оппоқ билагидаги қўл соати Москва вақти билан етти яримни кўрсатиб турарди. Биринчи қўнғироқ жаранглашига яна йигирма тўққиз минут бор. Иўлдошев лоф қилиб айтган «Мономах қўнғироғидан ҳам катта ва жарангдор қўнғироқ», бор-йўғи Қуванинг аноридан ҳам кичкина, сарғиш мисдан ясалганди. Уни мелиораторлар уйининг комендант икки қўллаб Сумбулага топширди.

— Бир чалиб кўринг-чи, Сумбула опа, овози қандай экан,— деди комендант.— Буни олиб келган одам, овози Новгородгача эшитилади, деб кетди.

Сумбула қўнғироқни ҳаяжон билан қўлига олди-да, аста силкитди. Унинг ичидаги тошлари шўх-шўх сакраб, жарангдор мис ховончасига урилиб, ёқимли овоз чиқарди. Бундан унинг қоп-қора кўзларига севинч ёши югуриб чиқди-да, қалин киприklarининг уч-учига шудрингдай терилиб қолди.

Шу биринчи қўнғироқни кутиб турган эканларми, бир зумда ота-оналар озода кийинган дафтар, қалам қўлтиқлаган болаларини уй-уйларидан етаклаб чиқдилар-да «Мактаб № 1» деб ёзилган эшик томон юрдилар.

Сумбула қўл соатининг миллари роппа-роса саккизни кўрсатган пайтда синфга кирди. Синфнинг жиҳози мелиораторларнинг дурадгорлик устахонасида ҳавас қилса арзигулик даражада соз ясалганди. Бу ёғи ялтиллаб турган парталарда қалдирғочдай тизилиб ўтирган болалар бирин-кетин ўринларидан туриб, олдинма-кетин бўлса ҳам, кимдир аввалдан ўргатиб қўйган сўзларни ярим дағал, ярим чучук қилиб такрорладилар:

— Салом сизга Сум-була опа-жон... Биз сизни янги ўқув йили билан қутлаймиз!

Болалар шошиб-пишиб қўлларидаги гулларини Сумбулага тақдим қила бошладилар. Беҳад шодликдан ўзини ҳеч қаерга сиғдирилмасадда, Сумбула аранг ўнгланиб, гулларни саранжомлаш баҳонасида мижжаларига бўртиб чиққан севинч ёшларини артиб, болаларга табассум билан деди:

— Илм, маърифат даргоҳига қадам қўйишларингиз билан сизларни чин кўнглимдан табриклайман!

Болалар ҳам чуғурлашди:

— Сизниям, опажон...

— Ҳиззиям...

Сумбула уларни аранг тинчитиб, жой-жойларига ўтқизиб қўйди.

— Бугундан эътиборан сизлар мактаб ўқувчилари бўлдиларингиз. Ҳуқувчи!..

Болалар оғизларини катта очиб, кемтик тишларини кўрсатиб, мамнун кулишар, гоҳ бир-бировларига, гоҳ ўқитувчи опаларига боқардилар. Ҳуқитувчи опа — Сумбула ҳам уларга мулоим, хушрўй табассум қилди-да, педагог аёлларга хос, энг жажжи жужуқларга мос оҳангда гап бошлади.

— Энди танишиб олайлик. Мен сизларнинг муаллимангизман. Исмин Сумбула опа. Мени ўқитувчи опа, десаларингиз ҳам, Сумбула опа, десаларингиз ҳам майли. Ҳа, майли, Сумбула опа, деяверинглар. Шуниси осонроқ.

Болалар хурсандчиликдан қарсақ чалиб юбордилар.

— Энди сизларни ҳам билиб олишим керак. Ҳар ким ўз исмини, фамилиясини айтсин. Отаси нима иш қилади-ю, онаси ким бўлиб хизмат қилади. Буни ҳам айтсин. Ошиқмай, бир бошдан... Қани, биринчи партадан бошлай қолайлик.

Болалар бири-бирига навбат бермай, шошиб, бидирлаб гапира кетдилар.

— Исмин Шоира, фамилиям Турсунпўлатова, отам тракторчи, онам ясли қуряптилар...

— Исмин Ботир, фамилиям Қулматов...

— ...Дадам экскаватор ҳайдайди. Сурати қизил тахтада турипти-ку ўша мени дадам.

— ...Ойимлар кранчилар... ҳўв анабетда қизил байроқ осилган кранда ишлайдилар. Байроқни ойимларни шаънига кўтаришган...

— Мана энди танишиб олдик,— деди Сумбула, ҳамма билан танишгач.— Энди сизларни йўқлама дафтарига ёзаман. Ҳар куни ким бор, ким йўқ, деб текшириб турамиз.

Сумбула синфда биринчи кунги машғулотни тамом қилди-да, тўп-ланиб қолган гулларни болаларга битта-биттадан улашиб берди.

— Энди Ленин бобони зиёрат қиламиз. Бу гулларни халқлар доҳий-си Ленин бобомиз пойига қўямиз.

Эртасига эса, Сумбула болаларни биродарлар қабристонига олиб борди.

— Бу ерда ҳаммамизнинг бахтимиз учун қурбон бўлган қаҳрамонлар ётибдилар,— деди ўқитувчи опа қабрга болаларнинг номидан ўзи гул қўйиб.— Шулар туфайли бу ерларда бахтли ҳаёт давом этмоқда.

Ун учинчи боб

I

— Ҳамид Ҳакимович! Шошилишч юкларни кутиб ол, биринчи заводимизнинг биринчи маҳсулотини сенга юбордик!

Йўлдошев телефонда қувнаб гапирарди. У яна бундай деди:

— Ҳозирнинг ўзида автокарвонни ўзим кузатдим. Шундоққина эмас, зўр митинг билан. Қарнай-сурнайни ҳам унутмадик. Ҳудди илк пахта ҳосилини пунктга жўнатгандай, қизил карвон қилиб жўнатдик.

Ҳамид Ҳакимович бу хабардан мамнун бўлиб, миннатдорчилик изҳор қилгач, яқин орада бўлиб ўтган аччиқ гапларни ҳам унутгандай Йўлдошевни табриклади:

— Ниҳоят ўз индустриямиз ҳам ишга тушибди. Табриклайман!

Йўлдошев унинг табригига жавоб ўрнига яна бундай деди:

— Яқинда ўз ёғочсозлик саноатимиз ҳам ишга тушади, ёғоч-тахта-ю эшик, ромларга буюртма беришни унутма!

— Эртагаёқ юбораман! Сиз ҳам битта нарса ни унутманг ва иложи бўлса Сальскга олиб кетган одамларни бугуноқ қайтаринг!

— Э, у одамлардан умид қилма. Уларнинг командировка муддати битди ва аллақачон ҳисоб-китоб қоғозларини кўтариб юришипти. Ур-нига бошқа одамлар оласан.

Ҳаял ўтмай келин тушириб келган машиналардай устма-уст сигнал бериб, ҳаммаёқни бошга кўтарган ҳолда Йўлдошевнинг қизил карвони етиб келди. Карвон бошидаги машина ҳақиқатан ҳам пахта қизил карвонларидаги каби алвонлар билан безатилиб, уларнинг бирига мўй-қаламда «Зарбдор қурилишга катта йўл!» деб ёзиб қўйилганди. Чиройлик қилиб терилган темир-бетон плиталар устида беқасам тўн кийиб, чуст дўппини бостириб олган карнай-сурнайчи йигитлар ўтирарди. Улар Ҳамид Ҳакимовични кўришлари ҳамон карнай ва ноғорани баралла янграшиб юбордилар. Бир зумда одамлар бу жойларда сира кўрилмаган қизил карвонни қўршаб олдилар.

Илгари ҳеч ким режалламаган бўлса ҳам ўзидан-ўзи митинг бошланиб кетди.

«Митинг очик!» деб ҳеч ким эълон қилгани, унга бирор мансабдор шахс раислик ҳам қилаётгани йўқ. Фақат Ҳамид Ҳакимович гап бошлаб берди, холос, у ёғи ўз-ўзидан, одамларнинг фаоллиги туфайли қовушиб кетди.

— Мусобақа илғорларини табриклаймиз!— деди. Ҳамид Ҳакимович.— СССРнинг янги конституцияси қабул қилинадиган тарихий кунга янги темир-бетон заводни ишга солмоқчи бўлган азаматлар муддатидан ўттиз беш кун илгари бизга маҳсулот юбордилар. Бу қаҳрамонлик-чи қалбимдан қўтламай туролмайман... Ва ўз навбатида биз ҳам Ҳиммамизга оширилган мажбурият оламиз, тўнғич маҳсулотини бизга совга қилиб олиб келган завод вакилларини ишонтириб айтамызки, биз қарздор бўлиб қолмаймиз.

Карвонбоши машинада ўтирган карнайчилар варанглашиб карнай чалишди, сурнайчилар уларга жўр бўлди, ноғорачилар шодиёнага янада тантанавор бир руҳ бағишладилар.

Шундай қилиб, зарбдор қурилиш бошлиғининг ваъдаси коллективнинг мажбурияти бўлиб қонунлашди-қолди. Лекин митинг бу билан тугамади. Ҳеч ким сўз бермаса ҳам одамлар карвонбоши машинанинг қизил алвони тагига келиб, баъзилар турган жойларидаёқ ҳаяжон билан гапиришга тутиндилар.

— Биз не азобларни кўрмадик,— деди шу ерлик бир қария,— мана секин-секин жароҳатлардан ҳам қутулиб боряпмиз. Уруш харобалари ўрнида чиройли уйлар тиклаб, бизга ёрдам қўлини чўзган ўзбек биродарларимиздан умрбод миннатдоримиз!

— Қўлимиздан келганича биз ҳам сизларга кўмаклашамиз!

— Дам олиш кунлари бутун Старая Русса аҳолиси ҳашарга чиқадди!

— Деҳқонлар ҳам янги қурилишларда шанбалик ўтказишга сўз берадилар...

Ҳамид Ҳакимович учун шуниси қувонарли эдики, бу ҳашар шу митинг тугар-тугамас бошланиб кетди. Темир-бетон конструкциялар, бетон плита ва бошқа тайёр қурилиш материаллари ортилган машиналарга ҳамма бирдан тирмашди. Уларга юкларни ерга тушириш ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ. Фақат Ҳамид Ҳакимович нимани қаерга жойлаштиришни айтиб турди, холос.

Кўпчиликдан қуён қочиб қутулмас деганларидай, кўпчилик машиналардаги оғир ва бесўнақай темир-бетон плиталарини, бутун-бутун девору тўсинларни ҳаш-паш дегунча тушириб олди.

Йўлдошев ваъда қилган қурилиш бригадаси бу «зарбдор объект»га уч кундан кейин етиб келди-да, уларнинг бошлиғи, Биз бригада пудрати билан ишлаймиз, шунинг учун бизга бир йўла қурилиб битказиладиган бинони кўрсат, деди. Ҳамид Ҳакимович уларга автобаза иншооти биносини топшириб, бошқаларини ўзга юмушларга бўлди. У митингга сўз берган шаҳар ҳашарчилари билан, қишлоқлардан шанбаликка келадиган маҳаллий аҳоли кўмагига ҳам катта умид боғлаганди. Қурилишда кеча-кундуз иш тўхтамади. Ваъдаларига вафо қилиб, шанба кuni эрталаб Элчи Мардоновнинг шатакли тракторларида, КРАЗларда яқин қишлоқлардан, Ҳамид Ҳакимовичнинг ер ўзлаштирувчилари ишлаётган хуторлардан ёшу қари бўлиб юзлаб одам келди. Эртасига Старая Русса аҳолиси ҳам ҳашарга келди. Улар бригадаларга бўлиниб, ўз инженерлари, ишбошилари, ўз техникаси билан келган эдилар. Ҳттиз беш кун деганда Йўлдошев етиб келди.

— Бугун Кремлда сессия очилади. СССР конституцияси қабул қилинади. Қани, ваъдага вафоларинг, Ҳамид Ҳакимович? — деди у.

Ҳамид Ҳакимович тантанали ваъданинг ижроси ҳақида рапорт тайёрлаб қўйганди. Йўлдошев рапортни ўқиб чиқди-да, қилинган ишларнинг кўлами ва салмоғи унга маъқул тушиди шекилли, Ҳамид Ҳакимовичга деди:

— Буни менинг номимга эмас, Олий Совет Сессиясига йўлла! Рапорт эмас, телеграмма формасига кўчиргину ўз имзойинг билан йўллайвер, ошнам. Сеники бизнинг «Ўзбек Новгородводстрой» участкаларидан борадиган учинчи телеграмма бўлади. Ишнинг кўлами ва салмоғидан мақтансанг арзийди, қурилишда брак топилгани йўқ, бунга ҳам қувонса бўлади. Ер ишлари қалай экан? Сифат ва самарадорлик масалаларинг қалай, Ҳакимов?

— Ун марта эшитгандан бир марта кўрган яхши...

— Бўпти, бошла, азамат.

Улар Дмитрий Дуданов ҳамроҳлигида «Завети Ильича» колхозига қарашли эндигина очилган қўриққа йўл олдилар. Унча узоққа борганлари ҳам йўқ эди, йўлда ажойиб бир ҳодисанинг устидан чиқдилар-да, ҳанг-манг бўлиб қолдилар.

Мина ва темир-терсаклардан тозаланган, Элчи Мардонов томонидан шудгор қилинган майдон ичи гавжум эди. Ҳамма қўлидаги корзинада, кимлардир замбилда шу ернинг тупроғини қаёққадир ташимоқда эдилар. Яна биров «Киров» трактори прицепага тупроқ ортмоқда.

— Мана ишимизнинг самараси! — деди Йўлдошев воқеага тушунгач, — биласанми, бу қандай катта ғалаба!

Ҳамид Ҳакимович эса, булар нима қиляптилару, Йўлдошев қандай самарадорлигу ғалабадан гапиряпти, деб ўйлаб ҳайрон бўлди. Яқинроқ боргач, билдики, ҳозиргача назардан ташқаридаги ташландиқ бу кулранг тупроқ тозалангандан кейин торфли қатламлар юзага чиқиб қолганди. Аҳоли уни томорқаларига солиш учун ташиб кетмоқда эди.

«Табиат ер остига нималарни яширмаган. Геологлар уларни ер остидан ахтариб топмоқда, — ўйлади Ҳамид Ҳакимович, — шундоққина оёғимиз остида, ернинг ипёз пўчоғидай қатлами остида беҳисоб бойлик ётибди. Уни асрий уйқусидан уйғотмоқ, ишга солиб, коммунистик мўл-кўлчилик хизматига яратмоқдан ҳам олижаноб иш борми, дунёда!»

Биргина Ҳамид Ҳакимович эмас, бу ерга келган кўпчилик шу фикрда яшарди.

Россиянинг бепоён ерларида кеча ва кундуз тинимсиз жанг борар-

ди. Жангда Россия федерациясининг қирқта министрлиги, муассасаси, ўттиз область кишилари миллий республика ва автоном республикаларнинг илғор, кўнгилли отрядлари қатнашмоқда эди. Унга ташланган техника ва маблағ, материал ресурсларга қараганда ҳам бу ер шу кунларнинг зарбдор fronti эди.

Конституция қабул қилиниши кунига эълон этилган хабарларга қараганда бу фронт жангчиларининг дастлабки галабалари сезиларли эди. Икки йил ичида деҳқонлар учун саккиз миллион квадрат метр янги уй-жой қуриб берилди. Қанчадан-қанча янги қишлоқлар пайдо бўлди, ўзлаштирилган ер ҳосил бера бошлади. Калугаликлар Ока дарёсининг соҳилларида деҳқонлар учун қурган замонавий, коттеджлари билан мағрурлансалар, Москва области, Чувашистон ва Смоленск қишлоқлари янги асфальт йўллари бўйида гуллаб турган мевазорлари, парник хўжаликлари, қад кўтарган сабзавот базалари-ю, консерва заводлари билан қувонадилар. Умуман олганда, бу ерларни ҳосилдор қилиб, гуллаб-яшнатиш сиёсати йил сайин, қадамба-қадам галаба қилмоқда эди.

Узоққа мўлжалланган катта стратегик программа ижросида иштираётганидан Ҳамид Ҳакимович мамнун эди. У яна шундан мамнун эдики, унинг ҳамқишлоқ-у ҳамшаҳарлари бўлмиш ўзбек мелиораторлари ҳам Россиянинг бошқа областларида — Иваново, Волгоградда, ҳатто Африка ва Осиёда зўр муваффақиятларга эришмоқда эдилар. Бу ҳақда у сессия материалларидан, газета, радио хабарларидан ўқиб, эшитиб ўзида йўқ даражада қувонарди. «Мана совет одами-нинг қаноти, совет турмуш тарзининг қудрати!» дер эди у ўзига-ўзи.

II

Кунлар кетидан ҳафталар, ойлар ўтди. «Ўзновгородводстрой» ишлари ҳам гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ шаклда борса-да, тўхтовсиз давом этди. Қисталанг кунларнинг бирида Йўлдошев ҳаммадан аввал, тонгсаҳар ишга келди, деразаларни очиб, кабинетини шабадалатиб олгач, кўча шовқини кирмасин учун яна беркитди-да, иш столига ўтириб, кеча кечаси жамланган охириги маълумотларни кўздан кечириб, таҳлил қилиб ўтирди. Шу чоқ Ивановодан телефон қилиб қолишди. У трубкани кўтараркан, узоқдан таниш овоз эшитилди: саҳарлаб телефон қилаётган Қудратов эди.

— Алло! Новгород! Йўлдошев!..

— Лаббай! Йўлдошев эшитади...

— Аҳволлар қалай? Ишлар қандай боряпти?

— Яхши.

— Икки йиллик план қалай бўлди?

— Яхши. Лекин планни бажаргунча она сутимиз оғзимизга келаёзди. Ҳар ҳолда бажардик. Сизда-чи?

— Базаларнинг ҳаммаси ишга тушди. Объект иншоотларини ўз материалларимиз билан қура бошладик. Энг муҳими шу. «Тошкент» қурилиши қалай?

— Марказдаги объектлар эпқага келиб қолди. Савдо маркази битди, ҳатто ишга ҳам тушириб юбордик. Сизларда-чи? «Ўзбекистон» нима бўлди?

— Катта ишлар битди, аммо майда ишлар қўл ушлаяпти. Коттеджларни гиштдан қуряпмиз-да, гишт заводимиз камқувватлик қилиб қолди. Сиз тайёр уйларни ўрнатяпсиз эмиш. Осон тушаётган бўлса керак.

— Қаёқда. Тайёр уйларни «Новгородоблнечерноземстрой» қурапти. Биз ўзимизни ўзимиз таъминляепмиз. Ҳозирча ёмон эмас!

— Жуда соз. Муваффақият тилайман. Омон бўлинглар.

— Сизларга ҳам зафар ёр бўлсин. Тез-тез шунақа безовта қилиб туринг!

Орадан ярим йил ўтгач, ҳар иккала областда ҳам беш йилликнинг учинчи йили маррасига иш бажарилаётган ва дастлабки яқунлар ҳисоби чиқарилаётган пайтда газеталарда Ивановодаги ўзбек мелиораторларининг намунали ишлари ҳақида хабар пайдо бўлди. Унда, айниқса қурувчи-бинокорларнинг ташаббуси мақталганди. Буни кўргач, Йўлдошев «Ўзбек Ивановоирсовхозстрой»га телефон қоқди.

— Алло! Қудратовми? Аҳволлар қалай? «Дўстлик» совхозни қурилиши қандай борапти? Анча яхши гаплар эшитдим...

— Ҳа, кеча ўша жойда летучка ўтказдик. Облаstdаги ҳамма даҳлдор одамлар иштирок этдилар. Сифат ва самарадорлик ўзгаришлари борапти, дўстим. Тез, соз, арзон ва энг муҳими оз куч билан виждонан пухта қилиб қуриш имкониятлари топилди.

— Табриклайман!

— Бу усулни ким топди, денг? Гуландом деган комсомол қизимиз топди. Ушанинг методи билан қурапмиз. «Злобинча-Гуландомча» деб атадик унинг усулини.

— Ўша усулни ўрганиб келиш учун одам юбораман, майлими?

— Ундан ҳам яхши ишлайдиган бригадалар ўзингизда ҳам бор. Менимча, Ҳамид Ҳакимович колоннасидан ҳар қанча ўрганса арзийди.

— Шундай бўлса ҳам сизга одам юбораман. Қабул қиласизми?

— Жоним билан. Мусобақадош пахтакорлар ўзаро текширувчиларни қандай тантана билан кутсалар биз ҳам ўшундай қилиб кутамиз. Фақат оёқлари осигга гилам тўшаб, қўй сўёлмаймиз, холос.

— Э, ҳе, дўстим, пичинг қилманг, менинг одамларим сизга текширгани эмас, ўргангани борадилар.

— Биз сизларни фронтчилар деб биламиз, қўлимизни кўксимизга қўйиб, қаҳрамонларнинг ҳурматини жойига қўямиз. Юборинг, кутамиз.

Йўлдошевнинг қурилиш бригадалари ҳам катта ишлар қилиб, шунча тажриба орттирган бўлса ҳам бари бир Гуландом бригадасидан ўрганиш керак эди. «Кимни юборсам экан? Ҳамид Ҳакимовичнинг боргани яхши... «Истиқболи йўқ» деб ном олган қишлоқларни ўша яшнатяпти. Эндиги асосий қурилишлар, айниқса, уй-жой қурилишлари ўшанда...»

Ана шундай қарорга келгач, Ҳамид Ҳакимовичга телефон қоқиб ўтирмади-да, унинг олдига ўзи борадиган бўлди. У бирор жойга борадиган бўлса саҳарда йўлга чиқарди. Чунки у эрта тонгда бошланган ишининг унути яхши бўлишини биларди. Йўлдошев йўл-йўлакай ўз колонналарининг юмушларига ҳам разм ташлаб бормоқда. Новгород атрофида барпо қилинаётган «Тошкент» совхози ерларида аллақачон тракторлар гурилларди. Катта чўмичли экскаваторлар чўмичларини лой-балчиққа тўлдириб коллекторлар қирғоғига ташларди.

У Ҳамид Ҳакимовичнинг объектларига етгунча гоҳ қўйчилик фермаси қурилишини, гоҳ қуёнчилик базасини кузатди. Қўйчиларнинг марказий қўтони — фермалар комплекси биносига кранлар жўкка қулоч ёзганича қотиб турарди. Йўлдошев машинасини ўша томонга бурди-да, одамлари ухлаб ётган барак олдига устма-уст сигнал берди. Бир зумда ҳамма оёққа турди.

— Сизларда соатга қараб ишлаш одати йўқ эди-ку! — деди у прорабга. — Бугун нима бўлди, сизларга?

— Ухлаб қолибмиз. Кечаси телевизорда хоккей кўрганмиз.

— Бу ишларни сиз учун хоккейчилар қилмайди-ку?

Ҳамма ўз иши билан машғул бўлгач, у йўлида давом этди.

Ҳамид Ҳакимовичнинг Старая Руссадаги объектларида охириги бекзак ишлари, ободончилик юмушлари борарди. Автобаза ҳовлисига, йўлкалар атрофи гулзор қилинмоқда. Айтишларига қараганда гулзорлар Сумбула Ҳакимовичнинг оталиғида эмиш. «Яхши аёл экан» деб кўйди Йўлдошев унинг савобли ишлар қилаётганини эшитгач.

«Истиқболли йўқ» қишлоқда олиб борилаётган қурилишларни кўргач, Йўлдошев ўйланиб қолди. Чунки, Россиянинг бу унумсиз ерлар зонасидаги жуда кўп қишлоқларда марказий экспериментал илмий-текшириш институти ишлаб чиққан лойиҳа асосида заводлар ҳозирлаган тайёр уйларни қурмоқда эдилар. Иқтисодий жиҳатдан қараганда бундай уйларнинг қурилиши арзонга тушарди. Лекин Ҳамид Ҳакимович бу йўлдан бормади. «Ғишт заводини нега қурдик? — дер эди у. — Қолаверса, урушда шунча эзилган одамлар бетон уйларда яна азоб чексинми? Ёзда иссиқ, қишда совуқ, баҳор билан кузда зах...»

Шунинг учун у ҳамма уйларни пишиқ ғиштдан, баланд ва ёруғ қилиб шаҳар уйларига хос қулайликлари билан қурдиарди. «Бунда келгуси авлод ҳам яшайди. Уни бошданоқ пишиқ қилишимиз керак!» — дер эди у. Йўлдошев ҳам унинг бу ниятига мойилдек эди.

— Бу ишинг яхши, Ҳамид Ҳакимович — деди у. — Лекин бошиқларнинг тажрибаларига эътибор қилиш керак. Ивановога бориб келмайсанми? Иш баҳона, ҳам зиёрат, ҳам тижорат дегандай, а? У ердаги уканг ҳам мамнун бўлади. Борасану, ишларига разм ташлаб келасан. Балки, биз татбиқ қиладиган тажриба бордир. Қудратов мақтанишни ёмон кўрадиган одам, поччангни ўзинг яхши биласан-ку.

— Дудановни кўндиришим керак. Қурилиш ишларига ҳам қараб тура олса яхши бўларди. Қурувчи зоти ғалати, тепасида туролмасангиз халтура йўлига ўтади-кетди.

— Дудановдан сўраб ўтирамизми, буюрамиз қўямиз.

Дмитрий Дуданов ўз жойида йўқ эди. Уни шаҳарда юрибди, дейишди.

— Шаҳарда нима қилади?

— Элчи Мардонов кетидан кетди. У йигит сув минорасига чиқиб кетганмиш...

— Тағин бирор сюрприз қидириб юрибдиларми, бу тиниб тинчимаслар, — деб ўйлади-да, бундан Ҳамид Ҳакимович ташвишга тушди. — Сапёрнинг неварасисан, десалар ҳар нарсага ўзини ураверади, у Элчи... Тағин бирор ҳунар кўрсатмасайди, бу ҳовлиқма?

III

Шаҳар майдонининг шарқий бурчагида ёғочдан ясалган кўрмисизгина минора бор. Унинг эътиборни жалб қиладиган қомати ҳам, нозик нақшлари ҳам, бонг уриб заминни титратадиган чўян қўнғироқлари ҳам йўқ. Совет даврида маҳаллий дурадгорлар ясаган шунчаки ёғоч минора. Лекин қадимий Русь шаҳри аҳолиси уни энг қимматли осори атиқа деб билади, унинг остонасида тез-тез гулчамбарлар пайдо бўлиб қолади.

Довруғини эшитгач Элчи уни зиёрат қилиш тараддудига тушди.

Ёмғир эзиб ёғмоқда. Қишлоқда бунақа ёмғир ёғса ариқлар, сойлар лиммо-лим оқарди. Асфальтда эса сув кўрпаси билқиллар, қалин ойнадай жимирларди. Ёмғир чимматида қадимги меъморчиликнинг ноёб ёдгорликлари парчаланиб, олтин гумбазлар хира-кулранг кўрнарди. Ёмғир суви юниб турган ёғоч миноранинг сарғиш деворлари кўзга ўзгача кўринар, баъзан олтин қуйилмага ўхшаб кетарди.

Ёмғир тинди. Пастлаб турган булутлар тарқалиб кетди. Шу он

майдонга ипакдай нафис нур тўкилди. Ёғоч минора олдида Элчи андак сукут сақлади. Уни яқиндан томоша қилиш керак эди. Танасини ўқлар илма-тешик қилиб юборган.

— Халққа ҳалол меҳнат қилган эди. Энди экспонат...— деди унга шаҳарликлардан бири. Кейин кўшимча қилди.— Одамлар ўрта аср ёдгорликларидан кўра кўпроқ шу минора олдида тўпланадилар. Сталинградда «Павлов уйи» одамларга қанчалик азиз бўлса, бу ёғоч минора ҳам бизга шунчалик муқаддас!

Минора бир вақтлар қадимий шаҳар аҳолисига сидқидилдан хизмат қиларди. Унинг қувурлари ариқлардан сув симириб, уч терак бўйи тепага чиқарар, уни тозалаб, тинитар ва ер остида ток зангидай таралган қувурларга тақсимлар — одамларга оби-ҳаёт улашарди. Уруш бошланди. Ўқ ёмғири ёғилди. Иморатлар қулади, дов-дарахтлар синди, шаҳар ўт ичида қолди. Лекин ёғоч минора ёнмади, куймади, эгилмади. У кўкка бўй чўзиб, бағрини ўққа тутганича ариқлардан сув симириб, тозалаб, хонадонларга улашаверди.

Душман кўшинлари шаҳарга бостириб кирган кун фашистлар бир қултум ҳам тиниқ сув тополмади. Сув минораси ишн тақа-тақ тўхтатилган эди. Сув хўжалигини тиклаш учун немислар мутахассис ишчиларни қидирдилар. Кимдир, улар штурм вақтида қирилиб кетдилар, деса, кимдир Совет Армияси билан бирга чекинишди, деди. Қисқаси, бу иш душман сапёрларига топширилди.

Уч немис сапёри михлаб қўйилган эшикни бузиб, қўлларида мина қидиргичлари билан минора ичига кирди. Зимистон. Сапёрлар аланглаб, қалтираб, қўл фонарлари ёруғида тинтув ўтказишди. Ҳеч нарса топилмади. Машиналар жойида, қувурлару тепага олиб чиқадиган айланма темир нарвон ҳам шикастланмаган. Тепадаги резервуар — сув тўплагич бутун бўлса кифоя — сув шариллаб оқади, топшириқ бажарилади.

«Тепада ҳеч ким йўқмикан? Руслар шундай стратегик иншоотни осонликча ташлаб кетмагандирлар»,— деб ўйлади сапёрлар бошлиғи. Тепаликка қараб ўшқирди — Ким бор?! Яхшиликча пастга туш! Ушласам, отиласан! Уч марта айтаман. Учдан кейин отаман. Туш пастга!.. Туш... У жавоб кутди. Садо чиқмади. Мудҳиш сукунатдан бошлиқнинг юраги орқасига тортиб кетди.

— Чиқ! — деди у икки сапёрнинг бирига.

Баланд бўйли, ёш сапёр мина қидиргични қўлтиқлаб, парабеллумни ўқталганича темир нарвоннинг ингичка пояларидан ҳар қадамда «нихт» — «ҳеч нарса йўқ» дея, тепага кўтарила бошлади. Овози аксадо бериб, мудҳиш жимликни бузар, бошлиқни қувонтириб турарди. Бир оздан кейин овоз ҳам, аксадо ҳам йўқолди. Бошлиқни ваҳима босди. У жон ҳолатда қичқирди:

— Қанисан?! Нега индамайсан?!

Жавоб бўлмади.

— Сен чиқ!— деб буюрди бошлиқ иккинчи сапёрга.

Иккинчи сапёр ҳам ҳар одимда товуш чиқариб ўзининг омонлигидан уни огоҳлантириб борди-да, тез орада унинг ҳам овози ўчди.

— Нега индамай қолдинг?!— деб қичқирди бошлиқ ўзини тамом йўқотиб. Унинг овози аксадо берди, холос. Шундан кейин у ҳам икки сапёри кетидан боришга мажбур бўлдида, тепага кўтарилди. Темир нарвон сўқмоқларида бошлиқнинг ҳам уни ўчди...

Бунинг сирини бор эди.

Миноранинг бир сапёр ва икки слесарь-водопроводчидан иборат ўз гарнизони бўлиб, у яқиндагина ташкил топганди. Ота-бола Афанасевлар кўпдан водокачкани бошқариб келардилар. Немислар шаҳарга яқинлашиб қолгач бир офицер уларнинг олдида қорачагина са-

пёрни бошлаб келди-да, бундан буён Афанасьевлар шу кишигаптоаф қилишлари шартлигини айтди. Ота-бола Афанасьевлар бараварига честь бердилар.

— Уртоқ комиссар! Хизматингизга доим тайёрмиз!

— Вольно! — деди сапёр жиддий оҳангда — мен комиссар эмасман, мени Қодир деяверинглар. Фамилиямни айтишга тилларинг келмайди.

Кекса Афанасьев сафарбарлик ёшидан ўтган, унинг ўгли ҳали сафарбарлик ёшига етмагани учун улар армия хизматидан озод этилган бўлиб, сув минорасида ҳам машина бўлимини, ҳам сув тақсимлагични кузатиб турардилар. Мана, энди уларга Қодир келиб қўшилди, оддий аскар эмас, тажрибали сапёр.

Қодир асли Тошкент атрофидаги тоғлик қишлоқлардан бўлиб, урушдан олдин ҳарбий таълим олган ва 1941 йил ёзида яна хизматга чақирилганди. У 243-дивизия ўқчи полкининг сапёр взводида сув таъминотчиси эди. Полк шаҳар мудофаасига ташланган кунни унга минорадаги сув ҳавзасини қуриқлашни топшириб қўйдилар. Бу ишнинг масъулиятини Қодир жуда яхши биларди. Сув бошидан лойқаланса охирида нима бўлиши ҳаммага, айниқса, сув таъминотчисига яхши аён эди. У қўшинни ва аҳолини тоза сув билан таъминлаши керак эди. Бу ишни у ота-бола Афанасьевларнинг ёрдамисиз удалашни қийинлигини ҳам биларди.

Ота-бола Афанасьевлар шу шаҳарда туғилиб, шу ерда ўсган ўз касбининг усталари эдилар. Тез орада улар қалин дўст бўлиб олдилар. Солдатларнинг ошхонасидан келадиган таомни ҳам, Афанасьевларнинг уйдан чиқадиган озиқ-овқатни ҳам ўртада баҳам кўришарди. Ишлари қатъий ҳарбий қоида билан бажариларди. Ҳар бир қатра сув Қодирнинг рухсатисиз оқизилмасди.

— Сув ҳам қурол, ўқ-дори... — дер эди Қодир ҳамроҳларига.

Бир кун кечки пайт комендант Афанасьевларга ҳам снайперларнинг бешотаридан бериб кетди.

— Минорани энди ўз кучларингиз билан мудофаа қиласизлар!

Минора қўшинларни сув билан таъминлашдан ташқари яна бир

Расми А. ХОЛИҚОВ чизган.

неча муҳим ишларни бажарди. Бу ер назорат пункти ҳам эди. Фашист қўшинларининг хатти-ҳаракатини кузатиб, бош штабга маълумот бериб турарди. Миноранинг майда кўзли дарчаларни бор эди. Қодир уларнинг ойналарини синдириб ўт очиш нуқтасига айлантди. Кекса Афанасьев тажрибали овчи эди. Учиб кетаётган қушни уриб туширарди. Бешотарлар товушсиз отилар ва ўқ мўлжалга бехато тегарди. Уларнинг ўқидан неча фашист ер тишлаганини ҳеч ким ҳисоблаб чиққани йўқ. Ҳисоблаб ўтиришга вақт ҳам йўқ эди.

Кичик гарнизон кеча-кундуз тиним билмади. Чунки, узоқ давом этадиган мудофаа жангларига пухта шайланиш озмунча куч талаб қилмасди. Ҳаммадан ҳам ер ости йўли қазиш қийин бўлди. Бу ишни фақат тунда қилиш мумкин эди.

Миноранинг тагидан яқиндаги бутхона томонга ер ости йўли кавлаб улгурмаган эдилар ҳамки, шаҳарга немислар бостириб кирди. Хайриятки, Қодирлар минора дарвозасини миҳлаб улгурдилар. Немислар бу ташландиқ жойга дафъатан эътибор ҳам қилмаганди. Сувсиз, томоқлари қақрагандан кейингина уни ишга солиш учун сапёрлар юбордилар. Аммо оқибати шу қадар даҳшатли бўлишини асло кутишмаганди.

Қодирнинг полки шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлди, сув таъминотчисини минорадан чақириб ололмадилар. Сув минораси немисларнинг қўл остида қолди. Қодир жонажон полкининг қайтиб келишини биларди. «Минорани портлатиб, немисларни сувсиз қолдирсакчи?» — деб ўйлади у. — Лекин бундан не фойда? Немис сапёрлари барибир тузатади. Қилганга яраша бундан кўра каттароқ иш қилиш керакки, фашистларнинг бир умр эсида қолсин».

Сувга бориб, «сув» бўлиб кетган немис сапёрларининг кетидан минорага чиққан солдат борки, қайтиб пастга тушмади. Бу — Қодирларнинг иши эди. Немис сапёрларининг «ичида заҳарли газ бор» деган тахминларидан кейин қўмондонлик минорани тақа-тақ беркитиб, эшигини миҳлади-да, қоп-қора тахтага ўлим хавфи белгиси сифатида одам бош суюгининг расмини чизиб қўйди. Шундай қилиб сув минорасига маҳаллий аҳоли ҳам, немислар ҳам яқинлашмай қўйди.

Қодирларнинг иши бир маромда борарди. Кундузи ҳам кузатувчилик, ҳам мерганлик қилдилар. Кузатувчилик маълумотларини ёш Афанасьев ер ости йўли билан бутхонадаги ишончли одамга етказиб турди. Ишончли одам эса, ўз навбатида уни тегишли жойга узатарди. Кичик гарнизон унинг натижасини ҳам кузатиб борди. Маълумотда айтилган жойда тез-тез совет бомбаси ёки снаряди портлаб турди.

Кунларнинг бирида ёш Афанасьев бутхонадаги ишончли одамдан рация олиб келди. Шундан кейин уларнинг ишлари яна юришиб кетди. Совет самолётлари фашист омборларининг кулини кўкка учириб турди. Кекса Афанасьевнинг иши анча зерикарли эди. Чунки, унинг товушсиз бешотаридан безор бўлган немислар кундуз кунни Инқилоб майдонидан қатнамай қўйдилар.

Уруш анча узоқлашиб кетгач, шаҳар аҳолиси ўрмонлардан ўз вайроналарига қайтиб кела бошлади. Минора гарнизонининг вазифаси ҳам ўзгарди. Тирик қолган аҳоли яна тиниқ, тоза сув ича бошлади. Бундан хабар топган немислар тинтувни яна кучайтирдилар-да, кичик гарнизоннинг изига тушиб, унинг ер ости йўлини топиб олдилар. Тенгсиз жангда кекса Афанасьев ҳалок бўлди. Унинг ўғли билан Қодир яраланиб, қонга беланиб, тим қора тунда фашистлар чангалидан аранг қутулиб қолдилар. Уларни маҳаллий аҳоли харобалар ичида, тош деворлар панаси-ю ташландиқ хандақларда боқиб, қайтиб келаётган қўшинларимизга қўшиб юборишди.

Уруш тугади.

Кичик Афанасьев урушдан кейин ўз шаҳрига қайтиб келди. Ҳозир у неваралари билан тез-тез ёғоч минора олдидан ўтиб турар, ҳар ўтганда Қодирни эсларди. Афсуски, уруш сўқмоқлари уларни адаштириб қўйганди. Қодир тирикми, ўликми билмасди. Унга ўхшаш қора кўз, қора мағиз одамларни кўрса, Қодирни, сапёр Қодир Мардоновни сўроқларди.

Кунлардан бир кун у Элчи Мардоновни учратиб, уни кимгадир ўхшатганини айтди ва суриштириб билдики, Элчи ўша сапёр Қодирнинг невараси эди. Қучоқлашиб кўришгач, бу воқеани унга ҳикоя қилиб берди-да, Элчини минорага бошлади.

Элчи билан Дудановни тартибга чақириб қўймоқ учун сув минорасига етиб келган Ҳамид Ҳакимович ҳам, Йўлдошев ҳам уларни кўриб, воқеани тушуниб, жаҳлларида тушсаларда, танбеҳ беришни унутмадилар.

— Шунча одам, шунча техникани ўз ҳолига ташлаб бўладими?! — деди Ҳамид Ҳакимович гўё бошқа гап тополмагандай.

— Рухсат сўрабмидинглар? — деди Йўлдошев.

— Йўқ.

— Эркалатиб юборибсан буларни, — деди Йўлдошев Ҳамид Ҳакимовичга. Техника қаровсиз қолибди. Бир соатга бўлса ҳам қаровсиз, эгасиз қолдириш яхшими, ўртоқ Ҳакимов.

— Албатта яхши эмас, — деди Ҳамид Ҳакимович.

Ун тўртинчи боб

I

Ез кунларининг бифи. Офтоб чарақлаб турибди. Набижоннинг «Волга»си ҳам ярақларди. Қудратовга яқинда енгил машина беришганди. Лермонтов районидан чиқиб, Кохмага бораётганларида Қудратов билан Набижон ўртасида қуйидаги суҳбат бўлиб ўтди.

— Гуландомни ким хафа қилди? У бизнинг трестни тарк этмоқчи эмиш, сабабини биласанми?

Набижон машинани секинлатиб бошлиғига қаради. Қудратов ни-ма демоқчи эканини англамай туриб, бундай деди:

— Тарк этиб қаёққа борар экан? Агар Новгородга борса тавсиянома ёзиб беришим мумкин. Ҳамиджон акам Старая Руссада Бойбеков қилган ишни қияпти. «Олтин ҳалқа»да қатнайдиған автобусга ўтқазиб қўяман, Иваново — Владимир — Новгород маршрути билан тўппа-тўғри Старая Руссага етиб олади. Мабодо совуқ жойларни ёқтирмаса, Волгоград даштига борсин, ўртанча Шукуржон акам ўша ерда даштга Волга сувини чиқаряпти, ўзингиз биласиз, унга ҳам қурувчи керак.

— Айтмоқчи, уларнинг ишларидан хабаринг борми? Ишлари қалай экан, бизга ҳам қўл келадиган янгилликлари борми?

— Ишлари яхши эмиш, лекин жуда қийин эмиш. Қаерда осон иш бор дейсиз, ҳамма ерда ҳам тошу тарозу битта.

— Э, йўқ, Набижон, у ернинг тошиям, тарозисиям бўлакча. У ерда қаттиқ жанглр бўлиб ўтган. Уруш асоратлари ҳали кетмаган. Уларнинг иши бизникидан анча қийин ва шароити жуда-жуда оғир.

— Тўғри айтасиз, почча. Сумбула келиноиймининг ёзишига қараганда, улар жонларини ҳовучлаб ишлар эмишлар. Ҳар ҳолда анча ишлар қилиб улгуришпти. Волгограддаги акам ҳақида эса, кеча газетада ўзингиз ўқидингиз.

— Акаларнинг ишлари яхши-ю, ўзингники бетайинроқ-да, Набижон.

— Нима қилибман? Қуну тун ёнингиздаман. Буюрганнингизни ўша заҳоти муҳайё қиламан. Яна нимама ёқмай қолди, сизга?

— Эй, Набижон-эй. мен боғдан келсам, сен тоғдан келасан-а? Гуландомни ким ранжитди, у нимадан хафа, хабаринг борми, деб сўра-япман.

— Балки Гришаси билан ораси бузилгандир. «Ўзбекистон» пойдеворига гишт қўйган кунимиз мотоциклда мингаштириб келган йигит борку, ўша йигит уни яхши кўриб қолипти... Бу ҳам уни яхши кўриб қолипти... Бу ҳам уни яхши кўрса керак-ки, мотоциклига мингаштириб юрипти. Қиш кунлари ўрмонда чанғи учиб сайр қилганларини кўрганман. Баҳорда қайинзорда қўзиқорин териб юришган эди. Ёзда Палехга ҳам бирга боришган. Қизил лак қопланган қутичани унга ўша йигит тақдим қилгандир.

— Набижон-ей, Набижон. Лоф тўқиб, эртақ айтишни ҳам дўндириб қўясан-да, лекин!

— Ишонмайсизми, иккисининг бирга тушган суратларини кўрсатайми? Ўзим суратга олганман.

— Ўзингни гўлликка солма, Гуландом бу ёқларга сени деб келган экан, энди сенинг дастингдан қайтиб кетмоқчи эмиш.

— Буниси менга янгилик...

— Нега янгилик? Гуландом сени севишини билмасмидинг?

— Мутлақо.

— Буниси менга янгилик...— деб такрорлади Қудратов.— Гуландомга севги изҳор қилмаганмисан?

— Мутлақо!

— Гуландом-чи?

— Одамни кўрса қизариб кетади, соқов нима-ю у нима. Ушандай қиз бировга муҳаббат изҳор қилишни билармиди.

— У сени қаттиқ севар экан!

— Ким айтди? Менга лом-мим демаганди, сизга айтдимми?

— Сени кўрганда қип-қизариб соқов бўлиб туришининг ўзи — севги изҳор қилгани. Йигит деган сезгир бўлиши керак-да!

— Ўйламаганман... Хаёлимга ҳам келтирмаганман. Мутлақо!

— Гуландомга «сени севмайман!» деганмидинг?

— Мутлақо!

— Дебсан. Шундай демасанг ҳам, шунга ўхшаш бирор гап айтгандирсанки, у «умидим пучга чиқди, энди менга бу ерлар қоронғи» депти. Худди шундай деб Дилафрўз опангга хат ёзипти. «Нималар бўляпти, уёқларда?» деган сўроқ билан опангдан мактуб келди.

Набижон «Волга»ни секинлатиб, кўпдан бери Қудратовга айтолмай юрган сирини баён қилмоқчи бўлди.

— Почча, гапдан гап чиқди, вақт-соати энди келди шекилли. Анчадан бери сизга айтолмай юрган ганим бор эди. Энди айтмасам юрагим ёрилиб кетади.

Қудратов ярқ этиб унинг хаёлчан кўзларига боқди.

— Қулоғим сенда...

— Мен бир қизни ёқтириб қолдим. У ҳам мени севади... Мени онаси билан таништирган кунни сизга айтмоқчи эдим, Бойбековнинг тракторлари лойга ботиб қолиб, кўнгилга сиғмади. Кейин фурсати топилмади...

— «Тошкент» кўчасидаги қизми?

— Ҳа. Надежда. Ўзи экономист. Ўша қизни Раҳматов ишга таклиф қиляпти. Шуя анча узоқ. Уни трестнинг ўзига ишга киритиб қўйсангиз, ўлиб-тирилиб ишларди...

— Эртагаёқ ишга тушсин. Маҳаллий кишилардан ходимлар керак. Лекин бу деганим уни келин қиламиз, деганим эмас, шунни билиб қўй.

— Сиз жуда доно одамсиз. Мен отамга, акаларимга ҳам хат ёздим. Ҳали жавоб келганича йўқ. Бу ерда сиз менга ҳам ота, ҳам акасиз! Шу, Надеждага уйланмоқчиман...

— Ўзи нима дейди?

— Рози бўлмаса мени онаси билан таништирармиди?

— Онаси нима дейди?

— Пелагея Ивановна мени қузатди, тоза... Нуқсон қидирдими, си-намоқчи бўлдими, билмадим. Чамаси ёққандекман...

— Бирор гапи бўлса қизига айтади.

— Онасининг фикри ҳақида қизи ҳеч нарса дегани йўқ. Лекин, орада Виктор деган йигит ҳам бор. У йигит билан орамизда низо ҳам чиқди.

Набижон «низо» нимадан иборат эканини айтиб улгуролмади чунки, гап билан бўлиб мелиораторлар учун қурилаётган шаҳарчага кираверишдаги зовур ёқасига келиб қолганини сезмаганди. Бу зовур газ қувури учун кечагина қазилган бўлиб, торроқ бўлса ҳам жуда чуқур эди. Айланиб ўтадиган йўлни эса, оғир МАЗ, КРАЗлар ўйиб юборганди. Таваккал қилиб, у ўз машинасини юк машиналари изига бурмоқчи бўлди-ю яп-янги «Волга»сини кўзи қиймади. Уни лойга ботишини Қудратов ҳам истамасди.

— Тахта топиб кела қол! — деди у Набижонга.

Шоферининг кетидан Қудратовнинг ўзи ҳам қўзғалди. Бўзчи бел-боққа ёлчимас, деганларидай қурувчиларнинг иш майдонинда кўприкка ярайдиган қалин тахта топилмади. Пол учун келтирилган тахталарни ишлатиб бўлмасди. Сал нарида тўсинлар турарди. Набижон таниш йигитлардан икки киши билан «гипсопрокат» тўсиндан кўтариб келаётганида қаршисидан Гуландом чиқиб қолди-да, деди:

— Ҳўв, бойвачча, қурилиш материалларини қаёққа олиб кетяпсиз? Нима, Надеждангизга давлат ҳисобидан сарой қуриб бермоқчимисиз? Бу давлат мулки! Тезда жойига элтиб қўйинг!

Набижон туриб қолди.

— Ие, Гуландом, сен шу ердამисан?

— Гапни қисқароқ қилинг, гражданин!

— Ҳазиллашяпсанми, Гуландом?

— Сенламай гапиринг!

— Уҳ-ҳў, димоғ жуда баланд-ку!

Гуландом тобора қатъий ва жиддийлашарди.

— Милиция чақирайми?

— Секинроқ гапир,— деди Набижон,— хўжайиннинг ўзи шу ердалар.

— Қурилиш материалларига мен хўжайинман, тезда жойига элтиб қўйинглар!

— Сени ҳеч тушунолмай қолдим-ку, Гул...— деди Набижон йигитларга қараб.

— Аммо мен сизни жуда яхши тушуниб олдим.

Набижон елкасини қисди.

Гуландом гипсопрокат-тўсин кўтариб турган йигитларга буюрди:

— Буларни ўз жойига обориб қўйинглар! Қани тезроқ қимирланглар!

Йигитлар бригадирларининг буйруғини бажаришга мажбур бўлдилар.

Набижон қайсар қизга хўмрайиб қаради-да, гижиниб, деди:

— Вой, феъли-атворингдан ўргилдим-а!

У Гуландомнинг феъли-атворини яхши билмасди. Унинг «найранги»ни энди кўраётгани учун «ҳеч бир йиғит севадиган қиз эмас экан-ку, бу Гуландом. Эрини қаро ер қилади, бу Гуландом» — деб кўнглидан ўтказди.

II

Гуландом «Ўзбекистон» совхозининг бўлажак марказида биринчи ўй пойдеворига ёширт терилган қуни, яъни Набижон билан айтишиб қолгандан кейин, учинчи колоннани ҳам, бинобарли, ўрмончининг уйини ҳам тарк қилган эди. Ушанда у Янгиерга қайтиб кетмоқчи бўлди, лекин журъат этмади. Қайтиб кетишни ўзига ор билиб, Кохмада янги шаҳарча қураётган тошкентликлар сафига келиб қўшилганди. Қурилиш ишида ўртача билими бўлгани билан Янгиерда анча тажриба ортириб, кўп ишларга кўзи пишиб қолганди. Бу ерда сувоқчига ҳали иш йўқ эди. Шунинг учун ёширт терувчилик қилди. Бу ҳунар ҳам унга қўл келиб қолди-да, тез орада сурати ҳурмат тахтасига қўйилди. Сувоқ ишлари бошланганда эса унга етадиган одам бўлмади. Кўп ўтмай бригадирликка кўтардилар.

«Злобин усулида бригада пудрати билан ишлаймиз!»... Гуландомнинг шiori шу эди. Улар қуриладиган уйнинг пойдеворидан томигача, сувоғидан буёғигача бир йўла қўлдан чиқарадиган бўлдилар. Бу усул унга аввалдан таниш эди. Унинг акалари, тоғалари злобинча ишлашда бутун Сирдарё областида ном чиқарган қурувчилар эдилар. Гуландом қурувчининг шу кунлардаги асосий вазифаси тез, соз, арзон қуришдан иборат деб, ўйлар ва ҳар ишда ҳар одимда шу принципга амал қиларди. Унинг назарида шундай қилиши учун бу ерда ҳамма имконият бор эди.

«Қурилиш индустрияси жуда тез ўсяпти. Тўла-тўқис йиғма конструкциялар пайдо бўлди. Ҳавасинг келади!..» — дер эди у ўз шерикларига. Меҳнатнинг замонавий мезони, қурилиш объектининг муддатида якунланиши бинокорларнинг шиддат, жасоратига боғлиқ, деб ўйларди у. «Янгиерда бу усул қандай бошланганди?.. Бир кубометрга ёширт ётқизиш бир одамнинг сменада эришган валабаси эди. Ҳозирги кунда, айниқса, Россия шароитида, қолаверса, Злобиннинг юртида бу кўрсаткичдан ҳеч ким қаноатланмайди. Энди тошбақа одимга ўрин йўқ!..» Гуландом бригада аъзоларининг авзойидан билдики, ҳеч ким унинг бу мулоҳазаларини рад қилмайди, аксинча, ҳаммаси қувватлашга тайёр. Кичик коллектив йиғирма тўрт квартиралли беш уйни пудратга олди-да, қизғин иш бошлади. Бошлади-ю, унинг бисмиллосиданоқ турли-туман мўжароларга дуч келди.

Гуландом иш бошлашдан аввал нимадан қўрққан бўлса, ўша ҳолида содир бўлди, пойдеворга бетон қоришмаси, дурадгорларга ёғоч, усталарга ёширт етишмай қолди. Пудратчиларнинг таъминот графиги ҳам бузилди, иш изидан чиқди. Гуландомнинг шикоят билан бормаган жойи, учрамаган одами қолмади. У Қудратовга ҳам телефон қилиб, «бу маш-маша қачонгача давом этади, биргина менинг бригадам эмас, бошқа бригададагилар ҳам пашша кўриб ўтириптилар!» деди. Қудратов Гуландомнинг арзига эътибор бериб, ҳоли йўлда турган қурилиш материалларини зудлик билан Кохмага жўнатишга буйруқ қилди. Айни бир вақтда маҳаллий қурувчилар ташкилоти билан гаплашиб, бетон қоришмаларини кўпайтиришни сўради.

Шундай қилиб бошқа бригадалар қатори Гуландомчиларнинг ишлари ҳам юришиб кетди. Афсуски, бу қувонч узоққа бормади. Шаҳарчадаги ўн еттинчи сонлик биносининг устки қаватини ёпиш бошланган-

да иш тўхтади-қолди. Деворларга ётқизиладиган гипсопрокат тўсинлар ҳар хил — узун, қисқа бўлиб, бирортаси лойиҳа талабига жавоб бермасди. Тўсинлар арраланиш, қисқартирилиши лозим эди. Лекин гипсопрокат-тўсинларни арралай оладиган арра қани?!

Ташвишли шундай куннинг бирида Набижон рўпара бўлди. Бригада аъзолари не-не азобда керамзито-бетон тўсинлар ғарамлаб қўйишганди. Ана шу мосламаларни кўтариб кетаётган Набижон Гуландомнинг ғазабига дуч келди. Набижон Гуландомнинг хатти-ҳаракатини Қудратовга айтган эди, у ҳам бригадирга ён босди.

— Машина ўша жойда тураверсин, ишим битгач, ўзим бораман! — деди Қудратов шоферига.

Набижоннинг алами ичида эди.

Қудратов чала ётган биноларни кўздан кечириб, қурилишдаги воқеага тушунди. Уни энди ҳал бўлмай турган муаммолар қизиқтирарди.

— Гуландомдан бошлайлик. Хўш, нималар қўлингни тутяпти, ўртоқ бригадир? — деди у масалага тушуниб турса ҳам.

— Эски касаллик... — деди Гуландом.

— Нима, материал етишмаяптими? Ивановолик ўртоқларнинг ёрдами камлик қиляптими?

— Етарли, ҳатто ортиқча.

— Нимага туриб қолдинглар, бўлмаса?

— Янгирда тузилган лойиҳага Иваново заводининг стандарти тўғри келмаяпти, — деди Гуландом норози бўлиб, — яъни, уйдаги гап кўчага тўғри келмагандай... Ана, ғарамлаб қўйдим...

Қудратов Гуландом кўрсатган материалларни кўздан кечирар экан, Иваново темир-бетон буюмлари заводининг маҳсулотини дарҳол таниди.

— Бу ҳақда обкомда ҳам гап бўлган эди, — деди Қудратов. — Завод ўз ишини қайта қуряпти. — Ўзимизникилар ҳақида гапир?

— Стандартига эътирозим йўқ. Стандрати лойиҳага тўғри. Аммо сифатига даъвомиз катта. Айниқса, панеллари сифатсиз. Қишда мих қоқиб бўлмайди, ҳозир эса, салга уқаланиб кетяпти.

Қудратов унинг оғзидан чиққан ҳамма гапларни блокнотига ёзиб олаётганини кўрган Гуландом бийронлик билан давом этди.

— Ўша заводларнинг одамлари қурувчиларнинг қадрини ўйла-мас эканлар, сифатсиз дераза, эшиклари қинғир-қийшиқ, уйга кирган одам қурувчинини қарғайди. Унинг кўзига қурувчи кўринади, аммо материални ким ясаган, буюмлари кимнинг маҳсулоти эканини суриштирмайди. Асосий айбдор девор соясида қолади. Ана шу соядагиларни ойдинга чиқариш керак!

— Иш ҳақи камайиб кетишни ҳам айтиб ўтинг, Гуландомхон. — Луқма ташлади қурувчилардан бири. — Ўзунини қирқиб, қисқасини улаш билан оворамиз. Бу қийин ишга қанча вақт кетиши билан ҳеч кимнинг иши йўқ.

— Нега? — Қудратов унга юзланиб сўради.

— Негаки бунга норматив йўқ. Фишт теришнинг кубометри ҳисобида ҳақ ёзади. Бекордан-бекорга ишлаймиз. Кўпинча шунақа.

Қудратов қурувчининг бу сўзларини ҳам блокнотига ёзаётганида Гуландом қўшимча қилди:

— Буларнинг ҳаммаси виждонга келиб тақалаяпти. Алоқадор кишилар жавобгар эканликларини сезишлари керак! Ўзлари сезмасалар сездириб қўйишсин...

Қудратов ичида «Виждон... виждон...» деб такрорларкан, Набижоннинг Гуландомга нисбатан қилган қилиғини эслаб, ундан сўради:

— Набижонни нега хафа қилдинг?

— Бети қурсин уни.

- Нима бўлди?
- Ҳеч нима. Яхшиси, сўраманг.
- Унинг дастидан қайтиб кетмоқчи эмишсан-ку?!
- Бекор гап! Ушани деб виждонимдан кечайми. Мен бу ерга виждон амри билан келганман. Бир бетайиннинг изидан эмас!..

III

Қудратовнинг назарида барча иш, ишнинг натижалари, Гуландом айтгандай виждон билан боғлиқ эди. Уйламай, ҳовлиқмалик билан қилнган ишнинг охири вой. Мана, Бойбеков нималар қилмади. Мирзачўлда қўриқ очган, Сирдарёдан лотокларда сув чиқарган Бойбеков бу ерда унинг аксини қилди. Тўғри, ернинг сувини қочириш, чакалакзорлардан тозалаш керак. Сири шундаки, юзи чимли бир жойдай, яъни чимматли кўринсада ҳамниша ютоқиб туради. Бутхона олдида содир бўлган воқеа ҳаммага маълум. Айтишларига қараганда, бир вақтлар балчиқ ҳатто хуторларни ҳам ютиб юборган.

Бойбековнинг миш-мишларни ҳисобга олмай иложи йўқ эди. У аввало иш жойларини айланиб чиқди. Машинада эмас, пиёда... Шундан кейин унинг мақсади лов этиб ёнди: одам оёғи етмаган бутазорларни экинзор ер қилиш бўлди. Бу сиртдан қараганда қўриқ очувчиларнинг бирдан-бир вазифаси. Лекин, шу ерда ўсиб, буталар билан бирга бўй қўйган одамлар-чи?! Улар бу ишга қандай қарайдилар?!

Бойбеков ҳамшаҳар, ҳамқишлоқ тракторчилар-у экскаваторчиларни тўплади-да, бутазорларнинг бирини қўпориб ташлашга буюрди. Моторларнинг гуррос садоси янгради. Шу пайт кутилмаган воқеа содир бўлди. Ишнинг боришидан мамнун юрган Бойбеков жим бўлиб қолган майдонга югурди:

— Нима гап? Бирор кўнгилсиз ҳодиса юз бердими?

Бойбеков юрагини ҳовучлаб, иш майдонига етиб келганида одамлар машиналаридан пастга тушиб, кимнидир қуршаб турардилар. Қуршов орасидан кекса аёлнинг йиғи аралаш бақирган овози эшитиларди.

— Кетинглар бу ердан! Кетинглар!..

— Нега тўхтаб турибсиз?— деди Бойбеков ўзининг одамларига дағдаға қилиб.

— Кўрмаясизми?— жавоб қилди унга тракторчилардан бири.

Воқеа бундай бўлганди: ер очиш техникаси энди иш бошлаган чоқда яқин хуторлардан ёш болаларни бошлаб бир кекса аёл келди-да, тракторларнинг йўлига кўндаланг бўлиб олди. Унинг ёнидаги болалар ҳам кекса аёлга ўхшаб қулоч очиб, «ўтолмайсан!» деб туриб олдилар ва техника ишдан тўхтагач, «Бу ердан кетинглар!» деб талаб қилдилар.

Бойбеков болалар даврасида мелнораторларга дўқ қилаётган кекса аёлнинг олдига борди. Сийрак оқ сочлари озгин юзига ёйилиб тушган, қирра бурунли бу аёлнинг мошранг кўзлари косасидан чиққудай бўлиб, Бойбековга тикилди.

— Бошлиғи сенмисан?

— Қандай хизматингиз бор, онажон?

— Ризқи рўзимни қўпоряпсану тагин мени онажон, дейсан!

Аёлнинг жағи қалтирар, онда-сонда бут қолган тишлари такиллар, ранги гоҳ оқариб, гоҳ бўзарарди.

— Сизнинг томорқангизмиди, бу ер? — аста сўради Бойбеков.—

Ундай бўлса, кечирасиз. Бизга бу жойларни Алексей Васильевич кўрсатган. Яъни, колхоз правлениеси топширганди...

— Ҳайдаманглр бу ерни! Ҳайдаманглр!— такрорлади аёл. Бойбеков, нима қиламиз дегандай ўзининг йигитларига назар ташлади. Уларнинг авзойндан маълум бўлдики, ҳеч ким кекса аёлни ранжитгиси йўқ. Бойбековнинг фикрича ҳам маъмурчилик билан иш тутиб бўлмасди. Аёлнинг эса, авзойи жуда ҳам бузилиб, асаби тобора таранглашарди. Бойбеков, бирор кор-ҳол бўлишдан қўрқди-да, унинг колоннаси билан шартнома тузган колхоз правлениесига одам юборди. У ёқдан ҳадеганда жавоб келавермади. Шунча техника ва шунча ишчи кучининг бекор туриши эса мумкин эмасди.

— Ишлар жиддий. Катта можарога айланяпти,— деди Бойбеков «Ўзбекивановоирсовхозстрой»га телефон қоқиб.

Бу аҳволни Қудратовга айтганларида у, Бойбековни рацияга чақирди-да:

— Агарда у ерлик халқни хафа қиладиган бўлсанг, бошинг билан жавоб берсан! — деди.

Кейин «Бу можаронинг олдини олиш керак» деб ўйлади-ю, дарҳол етиб келди. Кекса аёлнинг дод-фарёдига анча-мунча одам йиғилиб қолганди. Эҳтиётлик, ҳушёрлик ва тадбиркорлик билан иш кўрилмаса, бирор кўнгилсизлик юз беришини пайқаган Қудратов жанжалга аралашмай маҳаллий раҳбарларнинг келишини кутди.

Ҳар эҳтимолга қарши у ер ишлари олиб бориш ҳақида тузилган шартнома кўчирмаси билан ажратилган ерлар схемасини папкасида олиб келганди. У ҳайдалган жойда туриб олиб шу ҳужжатларни синчиклаб кўраётган пайтда бричка аравада колхоз раиси, тузилаётган совхоз директори Алексей Васильевич етиб келди-да, Қудратов билан кўришаркан, пайкалдаги одамларни қўли билан кўрсатиб сўради:

— Ер остидан олтин чиқиб қолдими дейман?..

— Олтин эмас, ишимизнинг миси чиқиб турибди,— деди Қудратов унга қараб.

Алексей Васильевич ҳеч вақт Қудратовни бундай тушкун аҳволда учратмаганди. Унинг назарида бу романтик раҳбар ҳар одимда унумсиз тупроқ кесагидан ўт чиқараётгандай эди. Ҳозир эса, у, ўша ҳаммаша кўйиб-пишиб юрадиган, ҳар ишда ёниб, чақнаб турадиган Қудратов руҳан сўниб қолгандай эди. Шудгор бўлиб ётган тупроқ қизғиш тусга киргандек эди. Маълумки, «қоратупроқ» ерларнинг таркибида торф қоришмаси мавжуд бўлиб, ўз ўғити ўзи билан бўлади. Қудратовнинг фикрича бундай ерлар серҳосил бўлади. Россиянинг қоратупроқ зоғасига кирмаган жанубий ерлари, айниқса, шу колхознинг аксари майдонлари эса, балчиқроқ, елимдек ёпишқоқ ерлар. Бунақа ерларда ҳосил яхши бўлмайди. Кимнинг ҳам кўп меҳнат қилиб оз даромад олгиси келади. Экинлар фақат аҳолининг қўли етадиган жойларгагина экилган. Катта-катта майдонлар ёввойилашиб ётибди.

«Табнат мана шу сарғиштупроқ остига беҳисоб бойлик яшириб қўйибди. Бу бойлик шундоққина оёқ остида...» — деб ўйларди Қудратов. Бойликнинг юзи очилай деб турган пайтда кўнгилсизлик юз бериб, унинг юрагини ғаш қилганди.

— Нима бўлди, жуда хомуш кўринасиз? — сўради Алексей Васильевич Қудратовга яқин келиб.

— Сиздан битта илтимосим бор,— деди Қудратов ясама табассум билан.

— Марҳамат.

— Аनावи можарони ўзингиз тинчитиб берсангиз. Биз меҳмон одамлармиз, бундақанги ишга аралашмаганимиз яхши.

Алексей Васильевич ўз одамларининг тилини, дилини билади. Шу-

нинг учун кекса аёлнинг талабини бошқа йўллар билан қондиришни кўнглига тугиб, тўпланган кишиларни бирин-кетин тарқатиб юборди.

— Гапимиз гап, шартнома ўз кучида!— деди у Қудратовга қараб.— Евдокия Парфирьевнанинг ҳам даъвоси йўқ.

Тракторлар яна ишга тушди.

Можаро бир ёқлик бўлса ҳам иш бошида шундай кўнгилсиз ҳодиса юз бериши Қудратовни ўйлантириб қўйди. «Айб кимда: бизнинг лойиҳачилардами, маҳаллий раҳбарлардами? Беванинг сигири боқиладиган ер кимга қарашли эди, колхозникими ёки унга берилган томорқами?»

Бунинг сирини билмоқчи бўлган Қудратов Алексей Васильевичдан сўради:

— Аёлнинг дарди нимада эди?

Алексей Васильевич бир оз жим тургач, изоҳ берди.

— Ўзи колхозда ишламайди, ишга ҳам ярамайди. Шунинг учун колхоз унга ем-хашак бермайди. Сигирини шу жойда боқиб юрарди. Индамасдик. Энди бутунлай хашаксиз қолишдан қўрқибди, калласини йўқотган у кампир.

— Энди нима қилади у бева кампир?

— Сигирни совхозга сотади, нима қиларди...

— Шундайлар кўпми?

— Қаёқда. Жуда оз. Тўғриси айтсам ўшаларнинг бори яхши эди. Фермамизнинг сути шаҳарга кетади, қишлоқ ўзи сутсиз қоляпти...

Қудратовнинг фикрича бу аччиқ ҳақиқат минг афсуски кўп жойда, унинг юрти, ўз қишлоғида ҳам мавжуд эди. Қудратовни эса, унинг оқибати ташвишга соларди. Кўз олдида кекса аёл... «Алексей Васильевич гўшт, сут етиштириш муаммосини,— ўйларди у,— фақат давлат хўжалиги кучи билан ҳал қиламан, деса янглишади. Аҳолининг ташаббусини, кўмагини менсимаса доғда қолади!»

— Шанба кунни одамларингни жар бўйига тўпла, пичан ўрамиз!— деди у Бойбековга.

— Пичан нимага керак?

— Анави кунги кампирнинг йиғисини кўрмабмидинг? Ҳали ҳам виждон азобидаман. Бошқа ер қуриб кетгандай шу жойни танлабмиз. Бўлар иш бўлди. Энди ўша Евдокия Парфирьевнанинг кўнглини олишимиз керак. Шунинг учун шанбалик қиламиз.

Шанба кунни Қудратовнинг ўзи ҳам ўроқ олиб, ҳашарга чиқди. Кўпчиликдан қуён қочиб қутулмас, деганларидай бутун колонна одамлари пешингача ўриб йиғилган хашакни тўрт машина қилиб ўша кампирнинг ҳовлисига элтиб ташладилар.

Кечагина қақшаб, уларни қаргаган бева кампир нима деярини билмай ҳайрон эди, Бойбеков табассум билан унга деди:

— Буниси одоқ бўлса яна олиб келамиз, ўриб келаверамиз, ортиқтиқча сутингизни ҳам ўзимиз сотиб оламиз.

Евдокия Парфирьевна бу мурувватли одамларни сийламоқчи бўлиб, ўйдан бир хумча сут кўтариб чиқди, аммо улгуролмади. Бойбеков кампирнинг шодлигини кўрган заҳоти унинг кулбаси олдидан ғойиб бўлганди.

Ун бешинчи боб

I

Бу жойларни ёзда кўринг экан. Кўрганда ҳам илк бор келган меҳмонлар кўзи билан кўринг экан. Қадим рус ерлари табиатига ўз болаларининг кўзи билан қараган Қудратов неча бор бошдан-оёқ кезиб ўтган жойларда гўё янги-янги манзаралар кашф этаётгандай бўлди.

Унинг болалари ёз кириб, мактабларда таътил бошланиб, богча болалари ҳам соғломлаштириш майдонларига йўл олаётган пайтда дасанининг ёнига, биродарлар даласига меҳмон бўлиб келгандилар.

— Дийдор ғанимат, салқинлаб келамиз,— деди онаси.

Ўзбекистонда бу йил баҳор қурғоқчилик билан ўтди, ёз эса тўсатдан кирди-ю, ҳамма ёқни олов селига тўлдириб юборди. Иссиқдан дарахтларнинг барглари қуришди, асфальт йўлчалар буғланиб, кўп қаватли панел иморатлар печкадай қизиди. Бундай вазиятда майда болалари билан кўп қаватли уйда жон сақлаш Дилафрўзга ҳам қийин эди. У катта болаларини уй пойлашга қолдирди-да, кичикларини ёнига олиб, Отажонни бағрига босиб, йўлга чиқди.

Москвага самолётда келишди, кейин поездга ўтирдилар.

Болалар вагон ойналарига ёпишиб олиб, Россия табиатини кузатардилар. Улар дадаларни қучоғига ошиқардилар. Ниҳоят, поезд Иваново станциясида тўхтади, болалар чуғиллашиб деразага ёпишдилар. Дилафрўз ҳам эрини қилириб перронга қарарди. Қадимги меъморчилик усулида қурилган Иваново вокзали деворларида қизил алвонлар осиг'лиқ эди. Алвонларга «Иваново — биринчи Советлар Ватани» деган сўзлар ёзилган. Бошланғич мактабда ҳам Дилафрўз бу ҳақда неча марта ўқитувчилардан эшитган, кейин кўп китобларда ўқиганди, аммо ўз кўзи билан биринчи марта кўриши эди. «Хўш келибсиз, ўзбекистонлик азиз биродарлар!» деган ёзувли алвонлар бор. Булар, гўё Дилафрўз билан унинг болаларига аталгандай. Нақадар қувончли!..

— Ана, дадажоним келяптилар!..— қичқириб юборди болаларнинг бири.

Оталарини соғинган болалар гуриллашиб вагондан отилиб тушдиларда Қудратовнинг бўйнига ёпишдилар. Қудратов гўё циркдаги паҳлавонлардай уч болани баравар кўтариб турар, бирини қўйиб, бирини ўпарди.

— Кичкинага ҳам навбат беринглар, ҳай,— деди Дилафрўз болаларга.

Бола баҳона, дийдор ғанимат, деганларидай Қудратов чақалоғини бағрига босиб турган Дилафрўзнинг қўлидан Отажонни оҳиста оларкан, унинг онаснни ардоқлашни ҳам унутмади. У Отажонни онаси бағридан олаётиб, Дилафрўзнинг севинчдан нақшон бўлиб турган ёноқларидан аста ўпиб қўйди. Бу ишини қанча эҳтиётлик билан қилган бўлса ҳам болаларидан яширолмаганди. Ота-она учрашувини эътибор билан кузатиб турган кичик қизчаси:

— Ойижон, сиз ҳам ўпинг, дадажонимни! — деди ва кулиб турган онасига эътироз билдирди:— Ҳа, нима, дадажонимни соғинмадингизми?

Онаси кулимсиради.

Ҳаво очиқ, қуёш чарақлаб турар, аммо ўзбекистондагидек иссиқ эмасди. Шабадаси уларга ёқимли, оромижон бўлиб туюлар, офтобда пишган юзларини силаб, роҳат бахш этарди. Кўчалар ҳам кўм-кўк, дарахтлар ювилгандай тоза, беғубор, барглари қуёш шуъласида ям-

яшил бўлиб ялтирарди. Ўзбекистон шаҳарлари, вокзалларидаги каби гулзор кўринмасди, ammo кўча бўйидаги сиренлар кўм-кўк япроқлар орасидан анвои рангда товланиб турарди.

Кўча тўла одам. Улар орасида чуст дўппилик йигитлар, хонатлас кўйлакли қизлар сайр қилардилар. Уларни шаҳар майдонларидан шаҳарга меҳмон қилиб олиб келган эди. Музейлар, театрлар, истироҳат боғлари шу куни бутунлай ўзбекистонлик ёшлар ихтиёрида эди.

Вокзал майдонида ашула айтиб, қаёққадир бораётган бир гуруҳ рус ва ўзбек ёшлари орасидан бир қиз отилиб чиқди-да, югуриб келиб Дилафрўзни қучоқлади, қўлидаги сирень гулдастасини унга тутқазди.

— Тўқимачилар ўлкасини ўзларингники қилиб олибсизлар-ку! — деди ҳамшаҳарларидан мамнун бўлган Дилафрўз.— Уҳ-ў, Ивāново сизга ёқибди, Гуландом...

Гуландом маъқуллаб бош қимирлатди-да, сўраша кетди.

— Яхши келдингизми, опажон?... Саломатмисиз, чақалоқ катта бўлиб қолдими?..

Гуландом болаларнинг ҳаммаси билан кўришгач, Қудратовнинг қўлидан Отажонни олди, эркалади.

— Опо бола, катта бўлиб қолибсан-а!..

Болалар чулдирашда давом этдилар.

— Ўрмонни кўрсатинг бизга...

— Олмахонлар кўп жойга олиб боринг...

— Ҳаммасига улгурасизлар,— деди Қудратов уларни қувонтириб,— ҳаммасини кўрсатамиз, ҳаммасини...

— Ур-рей! — деб қичқиришди болалар машинани бошларига кўтаргудай қилиб.

Шу пайт Гуландом қўлида бегонасираб Отажон йиглаб юборди.

— Уҳ-ҳў, овозинг зўр-ку! — деди кенжасини суйиб Қудратов. Овозингни энди эшитяпман. Карнайчи бўладиганга ўхшайсан.

Қудратов ўғилчасини қўлига олди.

— Сенга рухсат, Гуландом, учрашувдан кеч қолма. Темир йўлчи ёшларга мендан салом ва табрик! Юкимизни енгил қилишаётганлари учун алоҳида ташаккур айт!

Гуландом Дилафрўз орасидан узр сўраб, узоқлаб қолган ёшлар томон чопқиллаб кетди. Шу вақт Набижон опасининг юкларини олиб келди-да, болаларни машинага ўтқазиб, «тайёрмиз!» дегандай Қудратовга қараб қўйди.

— Ўрмонга ҳайданг, тоғажон, ўрмонни кўрсатинг бизга, дадажон! — деб чуғурлашди болалар.

— Аввал таом, сўнгра калом, деган бурунгилар. Ҳаммасини кўрсатаман, жиянлар,— деди Набижон.— Ҳозир дадаларингни уйини кўриб қўйинглар, кейин.

Дилафрўз эридан кўз узолмай борарди. Унинг назарида ҳамиша бугдойранг, яноқлари а'нор донасидай қип-қизил бўлиб юрадиган Қудратов ўзини сал олдириб қўйгандай, анча озиб қолгандай кўринди. Қийналиб қолибди бечора, ўзи ёлғиз, ётиш-туришининг тайини йўқ; шунданмикин? Балки ташвиши кўпдир. Болаларини соғинса ҳам одам рангини олдириб қўяди. Эҳтимол, қаттиқ чарчагандир. Тиниб-тинчи-майдиган одам, узоқ юртда уриниб қолган бўлса керак, деб ўйлади-да ётиғи билан сўради:

— Ишингиз кўпми, дейман?

— Ишлайдиган одамга ҳамма жойда ҳам иш топилади. Бу ерларда, айниқса,— деди Қудратов хотинига юзланиб.

Дилафрўзнинг юзлари унинг кўзига ҳам аввалгидан ўзгачароқ, ҳорғинроқ кўринди. Унинг назарида Дилафрўз кўзи ёригандан кейин ҳали ҳам ўзини ўнглаб ололмагандай эди. «Бу ерда бир оз дам олса

яхши бўлиб кетар, ҳаво салқин. Ўрмонзор. Ўзгача вазият, ўзгача табиатда анча ўзига келиб қолар...

— Болалар билан анча қийналган бўлсанг керак. Катталари хафа қилишмадим ишқилиб?

— Аввалгидан зиёда юришди.

— Отажон-чи?

— Э, бу Отажон ҳаммамизга эрмак бўлди. Шу бўлмаса зеркиб қолар эканмиз.

— Бирор нарсадан зориқмадиларингми?

— Мол-у дунё орттирмай, дўст орттир, деганлари бежиз эмас экан. Дўстларингиз хабар олиб туришди. Ҳатто ўртоқ Розиковнинг ўзлари телефон қилиб, «Нимадан камчилигингиз бор?», деб сўраб турдилар.

Қудратов ўз маҳкамасининг бир бурчагида, алоҳида хонада истиқомат қиларди. Кираверишдаги кичкина бурчакка икки конфорли «Фарғона» газ плитаси қўйилганди. Дилафрўз эшикдан кириши билан эрининг рўзгорига эътибор қилди. Ошхонадан балиқ иси гупиллаб димоққа урди.

— Бугун бутун Ивановода «балиқ куни» — деди Қудратов.— Ерлик одатларга итоат қилмай иложимиз йўқ.

— Бу ерда ҳам гўшт камчилми? — сўради Дилафрўз.

— Яқинда кўпайиб кетади,— деди Қудратов.— Масалан, биз қураётган чорвачилик фермалари ишга тушса янада кўпаяди.

— Бир-икки совхоз билан иш битармиди...

— Тома-тома кўл бўлур. Бугун иккита, эртага икки юзта, индинга икки минг. Янги-янги қўриқлар очилапти...

У хотинининг ёнига келиб, диваннинг четига ўтираркан, сўради:

— Айтмоқчи, Ўзбекистонда экин-тикиннинг аҳволи қалай?

— Бир илож қилиб ўстиришяпти.

— Сув кам деб эшиттим.

— Сув жуда кам. Лекин иложини топишяпти. Пахтакорни ўзингиз биласиз-ку. Пахтакор ҳар бир гўзани кипригидай авайлаб, кўз ёши билан суғоряпти, десам лоф эмас.

— Тўғри айтасан, Дилафрўз. Пахтакор меҳнатини ҳар қанча таърифласанг арзийди.

— Бу ерда-чи, деҳқончилик қалай боряпти.

— Ҳар жойнинг шароити бошқа-бошқа. Бу ернинг ҳам ўз тарозиси бор. Асосий экинни қарам билан картошка. Сабзи, пиёз ҳам унад-ю, экнишмас экан. Бозордан пиёз топилмайди.

— Ҳеч бўлмаса ўзларингга лойиғини экмабсизлар-да. Ердамчи хўжаликларинг йўқми?

— Бойбековга озгина сабзи, пиёз эктирдим. Ҳозирча кўкариб турибди. Натижасига қараб, келаси йили кўпайтирамиз.

Дилафрўз ўзи билан олиб келган меваларни столга қўйди. Гилос, ҳандалак, чилги...

Чилгиларни болалар чимчилаб ўтиришиб, бирпасда йўқ қилишди.

— Буларни ўрмонда еймиз, а, дадажон? — деди кенжаларнинг бири, ҳандалакларни кўрсатиб.

— Бўпти, ўғлим, ўрмонда еймиз...

II

Ўрмон табиатини болалар кўзи билан кўриб, болалардай шодлана билишнинг гашти бошқа-ю, кайфи ўзгача бўларкан. Қудратов, ҳозиргина болаларини бошлаб келган шу ўрмонни авваллар ҳам неча бор кўрган, аммо ҳеч вақт ҳозиргидай нашъасини сурган эмасди. Балки,

хаёли иш билан бўлиб, бу ўрмонларга ҳам хизмат нуқтаи-назаридан қарагани учунми, улар ҳозиргидай гўзал, хушҳаво бўлиб кўринмаганди.

Қора ўрмон қирғоғига келиб тўхташлари ҳамон болалар машинадан отилиб чиқдилар-да тизза бўйи келадиган майсазорга югурдилар. Майсазор духобадай қалин, зумраддай тоза бўлиб, кўзни қувонтирар, гул этиб димоққа урган салқин, антиқа хушбўй ҳид баҳри-дилигни очиб юборар эди.

Болаларига қўшилиб Дилафрўз ҳам кўкатлар орасида кулиб турган оппоқ момақаймоқ қалпоқчаларидан, қўчқор шохи, деб аталмиш напормон гуллардан, бўтакўзлардан териб, гулдаста ясади. Болалар эса, топган-тутганларини дадажонига келтириб бера бошладилар. Тез орада Қудратовнинг қучоғи ёввойи гулга тўлиб кетди. Улар Ўзбекистон атир гулига ўхшамаса-да, ўзига хос гўзал ва хушбўй ҳид тарқатиб турарди.

Қудратов ҳузур қилиб ҳидлади. Кейин улар катта ўрмон четидаги яланглик ўртасида оқариб турган оқ қайинзорга кирдилар. Қудратовни ажаблантириб, Набижон бир туп оқ қайиндан ярим стакан шарбат «соғиб» олди. Болалар уни талаш-талаш қилиб ичдилар.

Оқ қайинзордан сал нарида яшил кокилларини силкитиб, беҳисоб игначаларини йилтирлатиб турган арчазор кўринди. Арчазорни кўриш болаларнинг орзуси эди. Улар ҳар қишда Янги йил арчаси ясатардилар, унинг атрофида шўх-шўх ўйнар ва орзиқиб Қорбобони кутардилар. Лекин улар ҳар қишда болаларга шодлик келтирадиган арчалар қаерда, қандай ўсишини билмас, ўша бахмал ўрмонларни ўз кўзлари билан кўришга орзуманд эдилар. Шунинг учун улар кўм-кўк арчаларга, унинг кокилларига қараб сира тўямасдилар. Ҳаммадан ҳам кенжа қизга қизик эди. У арча буталарини силкитиб ўйнар, айри шохчаларидан но-зик понукчалар узиб олиб чаккасига тақар, гоҳ отасига, гоҳ ойижонига илжайиб боқарди.

— Буни қаранг ойижон, гажагим ярашибдими? Дадажон қаранг, яхши бўптими?

— Ярашибди,— деди Дилафрўз ҳам яшил арчазордан кўзини узолмай.

Ўртанча ўғли арчанинг ёнғоқдек уруғидан бир ҳовуч териб келди-да, дадасидан сўради:

— Мана булардан экса арча унадими?

— Жиззахда уруғилан арча унмайди, кўчат қилса бўлади,— деди дадаси.

— Кўчат бўладигани жуда кўп экан, томири билан суғуриб кетайми, ҳовлимизга ўтқизиб қўямиз. Янги йилда арчамиз бўлади.

Дилафрўз эътироз билдирди:

— Бу ерининг кўчати у ёқларда кўкармайди. иқлимга мос кўчатни Тошкентдан Шредер боғидан олиш керак.

— Дадажон, уни қаранг, олмахон сакрапти,— деди бийрон қизчаси, кейин дадажонига ялина кетди.— Жон дадажон, битта олмахон ушлаб беринг, чиройлик экан.

— Ушлаб бўлмайди-да.

— Набижон тоғамга айтнинг, ушлаб берсинлар.

— Тоғанг ҳам ушлаёлмайди. Олмахон қани ўзи?

Ҳозиргина арчадан-арчага сакраб юрган қизғиш-малларанг олмахон бир зумда кўздан ғойиб бўлганди. Уни қидиришиб болалар қора қайинзорга кириб кетдилар. Уларнинг кетидан ота-она ҳам ўрмонга йўл олдилар. Беҳисоб қора қайин кўкка бўй чўзганча саф тортиб, салобат тўкиб турарди. Ўрмон ичи гўё яшил тим остига ўхшаб кўринар ва сув сепилгандай жим-жит эди. Дарахтларнинг учигина қимирларди. Аммо ўрмон ичи салқин, ҳавоси мусаффо, дарахтлардан елим бўйи ан-

қиб турар, Дилафрўз ҳам, Қудратов ҳам бугунги кундан беҳад хурсанд эдилар.

Дилафрўз, аynиқса, болалари учун шод эди. Кичкина Отажон ҳам оромбахш ўрмон салқинида, енгил ҳавода ширин нафас олиб, Набижон топиб келган коляскада оқ рўжаларга чўкиб ётарди. Коляска сарвқомат қора қайин тагида, қалнин кўкат кўрпаси устида ёлғиз елкандай оқариб турарди.

— Ўғлингизни нафас олишини қаранг, دادаси,— деди Дилафрўз,— Чўлда димиқарди. Бу ерда роҳат қилаётир. Олиб келганим хўп яхши бўлди-да.

Олмаҳонни қидириб ичкари кириб кетган болалар чарчаб, қоринлари очиб қайтиб келишди.

— Ойи, non! — деди қизчаси.

Отаси қоғозга ўралган балиқни ўртага қўйди.

— Мен балиқ емайман, бошқа нарса беринг,— деди ўртанчаси.

Набижон йўл халтасидан булочка олиб, учга бўлди-да, болаларга узатди:

— Шуни еб туринглар, ҳозир кабоб пишириб бераман. Болалар бирданига «ур-рей!» деб қичқириб юборишди.

— Ҳамма нарсани олибману, кўрани унутибман, ғиз этиб бориб келсам майлими, почча, дарров келаман,— деди Набижон.

— Қаерда?

— Қаерда қолдириб эдинг?

— Яқин жойда. «Тошкент» кўчасида. Шундоқ қайрилсам, етаман.

— Тушундим,— деди Қудратов, кейин ҳазиломуз қўшимча қилди.— Кўрани Надеждага кўтарғизиб келавер.

Набижоннинг оғзи қулоғига етиб, машинага ўтираркан, йўл-йўламай деди:

— Қуриган шох-шабба териб қўйсангиз бас, писта кўмирни ўзим олиб келаман!

Набижон кўздан ғойиб бўлгач, Дилафрўз эридан сўради:

— Надежда ким бўлди?

— Келганида кўрасан. Яхши қиз. Сен Отажонга қараб тур, биз қуруқ чўп териб келамиз.

Болалари қуршовида Қудратов ўрмон оралаб, қуруқ ўтин йиға бошлади.

Набижон «Тошкент» кўчасига етиб келди-ю кутилмаган воқеанинг устидан чиқди. Унинг эски рақибни Виктор қаттиқ маст ҳолда Надежданинг деразаси олдида гаранг бўлиб турарди. Набижон уст-устига сигнал берди-да, Викторнинг олдига борди.

— Салом, Витя!

Викторнинг қовоғидан қор ёғилиб хўмрайиб қаради-ю, саломга алик олмади. Кейин Набижондан юз ўгирди-да, икки қўллаб эшикни тақиллата бошлади.

Эшик очилди. Надежда очиқ эшикдан бошини чиқариб, Викторга деди:

— Яна маст бўлиб келдингми, бундай аҳволда сени уйга киритолмайман.

Набижон унинг гапини бўлди.

— Надежда, тезроқ чиқинг. Айтмоқчи, кўрани ола чиқинг, Витя билан ўзим гаплашиб тураман.

Ўрмондаги учрашув ҳақида Набижон Надеждани огоҳлантириб қўйганди. Надежда тезда кийинди-да, кўрани кўтариб чиқди. Чиқди-ю қўлидаги кўраси ерга тушди, ичидаги писта кўмир сочилиб кетди. Ташқарида Виктор билан Набижон жиққа мушт бўлмоқда эди.

— Бу нима қилиқ! Бас қилинглар! Бас!

Набижон Викторнинг икки қўлини маҳкам ушлаб туриб, Надеждага деди:

— Буни қара ҳаммаёғимни юмдалаб ташлади. Нимадан қутурди бу йигит, билмайман.

— Виктор, яна жиннилик қиляпсанми? — деди Надежда унга чақчайиб.

Виктор унинг гапига қулоқ солмай, Набижонни тепмоқчи бўлди, ammo ўзини тутолмай ерга йиқилди, ўрнидан туролмай қолди.

— Вой ўлмасам, энди нима қиламиз? — деди Надежда ҳайрон бўлиб.

— Уйига элтиб қўямиз.

Набижон уни даст кўтариб, машинасининг орқа ўриндиғига ётқизди. Кейин Надеждани ўз ёнига олиб сўради:

— Уйини биласизми?

— Йўл устида, — деди Надежда қисқагина.

Йўл бўйидаги беш қаватли уйларнинг бири олдида, Надежда бармоғи билан ишора қилган дарвоза рўпарасида машинасини тўхтатган Набижон Викторни кўтариб олди-да, шу ҳолатда унинг биринчи қаватдаги квартирасига киритиб қўйди. Квартирада унинг онаси ёлғиз ўтирган экан, ўғлининг ҳолини кўриб, газаби қўзғалди:

— Нега ичирдинглар бунга? Шунчалик ҳам ичирасанларми?

— Кўчада қолиб кетмаганига шукр қилинг, холажон! — деди-да, Набижон машинаси томон юрди.

Қудратовнинг болалари кабобнинг илинжида тоғаларини кутардилар. Улар Набижоннинг машинасини кўришлари билан «Ур-ре-ей!» деб қичқириб юборишди.

Набижон кўрани ўрнатиб ўт қалади, болалар оппоқ шапкачалари билан уни елпиб, алангани авж олдириб турдилар. Кўрада кабоб пишгунча Дилафрўз Надежда билан танишиб, суҳбатлашиб ўтирди.

— Болаларингизни олиб келиб, яхши қилибсиз, — деди Надежда. — ўйнаб юришларини қаранг! Опа-укаларнинг иноқ бўлиб ўйнаётганларини кўрсам ҳавасим келади. Ёлғиз ўсганман-да. Опа-синглим йўқлигидан жуда ўксинаман.

— Иккита каттамиз уй пойлаб қолишган. Улар бошқа вақт келишади, — деди Дилафрўз.

— Олтита болангиз борми? — Надежда ҳайрон бўлиб, ишонмагандек Дилафрўзнинг ранг-рўйига, хушбичим савлатига қаради-да, гапида давом этди: — Жуда ёш кўринасиз-ку? Олти болалик аёллар кампир бўлиб қоладилар, деб ўйлардим...

— Онамиз етти фарзанд кўрганлар. Ҳамма невараларини йиғсалар бир боғча тўлади, — деди Дилафрўз.

— Эшитувдиму ишонмагандим, сизни кўриб ишондим. Қишлоқда шунақа бўлса керак-да...

— Биз шаҳарда яшаймиз. Қўшнимнинг ўн битта боласи бор. Қаҳрамон она. Ўзи ҳали ёш кўринади.

Надежда жим бўлди. Унинг кўзига Викторнинг онаси кўринди ва биргина боласини ҳам тийиб ололмагани ҳақидаги гаплар эсига тушиб, ўйланиб қолди: «Ўн бир болани қандай эплар эканлар, бу Осиё аёллари!»..

Дилафрўзнинг назарида Надежда енгилтак кўринмас, кўнгли тоза, мулоҳазали, ақлли қизга ўхшарди. Дилафрўз қайси соҳада гап очмасин, Надежда бемалол фикрлаша оларди. Қудратовнинг «яхши қиз, кўрганингда биласан» деганича бор экан. Унинг чаққонлиги ҳам Дилафрўзга маъқул тушди. Кабоб пишган ҳамони у бир зумда ялангликка жой қилиб, дастурхон тузаб, ўзи мезбонлик қила кетди.

Кабобхўрликдан кейин болалар яна олмахон қидириб ўрмонга кириб кетдилар. Кечки пайт уларни зўрға тўплаб олган Қудратов, ҳамма нарсанинг ози ширин, бўлди энди кетамиз, деди.

Қўпчилик кўнса ҳам кенжа қизнинг ўрмондан кетгиси йўқ эди.

— Сурат солинган қутича олиб бермадингиз-ку, деди у дадажонига баҳона кўрсатиб.

— Ўрмонда қутича нима қилади,— деди отаси.— Суратли қутичаларнинг жойи Палехда...

III

Палехни Қудратов, Лак миниатюраси дунёси, деб атар ва уни Дилафрўзга ҳам, болаларига ҳам кўрсатиш орзусида юрарди. Бу орзу ушалди. У навбатдаги яқшанбаларнинг бирида, болаларнинг Жиззахга қайтиб кетишлари арафасида уларни Палехга олиб борди. Қудратов йўл-йўлакай унинг бунёд бўлиши тарихини ва Палех музейи яратилиши тафсилотларини Дилафрўзга ҳикоя қилиб борарди. Дилафрўзнинг ўзи ҳам бу ҳақда анча-мунча маълумотга эга бўлса-да, Қудратовчалик батафсил билмасди. Максим Горький таърифи билан айтганда «Инқилоб яратган нозик мўъжизалардан бири» бўлмиш Палех санъати ҳақида Қудратов қанча гапирса ҳам чарчамасди. Дилафрўз ҳам, болалар ҳам унинг ҳикоясини эътибор билан тинглардилар.

Қадимги Владимир — Суздаль Русининг бой кўрки, ҳозирда рус халқ санъатининг «Олтин уяси» ҳисобланган Палех икки замонни бир узукка кўз қилгандай эди. Унинг ўймакор нақшли баланд-паст ёғоч уйлари-ю замонавий фиштин бинолари киши кўзини ўзига тортарди. Кўча атрофидаги дарахтлар гўё Палехнинг ўтмиши-ю, ҳозирдан сўзлаётгандай...

Ҳар қадамда мольберт ушлаб, папка кўтарган рассомлар дуч келиб турарди. Бу ерликларнинг айтишича бутун қишлоқ аҳолиси санъаткор, санъатга даҳлдор одамлар эди. Палех санъати тарихи музейи қишлоқнинг қоқ марказида савлат тўкиб турарди. Болалар музей дарвозасига югуришиб бораётганларида Қудратов уларни орқаларига қайтарди. Томошани «Крестовоздвижинск» ибодатхонасидан бошлаш керак эди. «Олтин ҳалқа» йўли билан бутун Россиядан келган зиёратчилар илк бор бир вақтлар одамлар гавжум бўлган, эндиликда ҳувиллаб ётган ибодатхонага тикилиб, сукунатига қулоқ солиб ўтардилар.

Улар ибодатхонадан чиқиб, музейга кирдилар.

Музейда Дилафрўз катта-кичик, ҳатто кўз илғамас даражада митти, нозик ва нафис лак санъати дурдоналарини кўриб, оғзи очилиб қолди. Бир кафтда нечтаси жойлашадиган буюм юзасида айтса адоқ бўлмайдиган қадимги рус эртақларининг бадий тасвири битилганди. Унинг бўёқлари кўзни қамаштирадиган даражада ранго-ранг, гоҳ жи-мирлар, гоҳ ловиллаб ёнарди. Ҳар бир бадий буюмда — упадоними, қутичами, бир дунё маъно, бир олам мазмун. Уларда бир томчи сувда қуёш акс этгандай кичик, ихчам упадонларда бир олам афсонавий эртақ ва классик поэмалар қаҳрамонларининг ҳаётини, жасоратини кўриш мумкин эди.

Ҳамма томошабинлар қатори Қудратов оиласи ҳам А. Зиновьев яратган лак миниатюра олдида тўхталиб қолди.

— Бугунги социалистик ҳаётимиз бир қутича юзида акс этибди. Мана, санъат, мана маҳорат! — деди Дилафрўз ҳайратдан ёқасини ушлаб.

Болалар эса, «Ленин ғоялари амалда» деб аталган бу нафис лак миниатюрада нималар ифода қилинганини бирма-бир санай кетдилар.

Уларнинг тили билан айтганда, социалистик шаҳар майдони, Ленин ҳайкали... Қудратли техника коинотга парвоз қилмоқда... Вертолёт парвози, Ленин музёра кемаси...

— Қандай сеҳргар экан, бу расом! — деди Дилафрўз.

— Сенга маъқулми?

— Мўжиза деб шуни айтсалар керак! — деди Дилафрўз.

Қудратов суратларга қараганда ҳаёт, ҳақиқат симфониясини тинглаётгандай жим турарди.

— Лак бўёқ миниатюрада социалистик реализм тантанаси... деди Дилафрўз эрига қараб.

— Мен бошқа нарсани ўйлаяпман. Майдондан фойдаланиш санъатига қойилман. Худди шу санъатни «тўла гектар» талабига жорий қилинса қандай бўларкин, демоқчиман. Деҳқончилик қилинмайдиган ерлар кўп. «Ер!.. «Ер!..» деб ота-боболаримиз ерга етишолмай армонда ўтдилар. «Мана, ер, оладиганингни ол!» деган дориламон замонда яшаяпмиз, ҳозир.

— Тўғри айтасиз, бўш ётган ерлар жуда кўп экан.

— Ҳаммасини Палехга юбораман, кўринглар, ҳавас қилинлар, майдондан фойдаланишни миниатюрочи расомлардан ўрганинлар, дейман.

Қудратов ваъдасининг устидан чиқадиган ва ўз итоатидаги одамларга айтганини қилдирадиган бир сўзли одам эди. Унинг бу ерда, оилавий доирада айтган гапи ҳам оқибатсиз қолмади. У Дилафрўз билан болаларини кузатиб қўйгач, махсус буйруқ чиқариб, Ўзбекистондан ҳашарга келган мутахассис ва ишчиларни навбатма-навбат Палехга бориб, рус халқ санъатининг дурдонаси, «Улуғ инқилоб мўъжизаси» асарларининг ҳаётбахш намунасини кўриши лозим ва бу шунчаки маданий юриш бўлмай, сиёсий-тарбиявий, жиддий иш сифатида қаралсин, деб кўрсатма берди. Буйруққа қаноатланмай, жойлардаги бошлиқларга шахсан телефон қилиб, бундан кўзланган мақсадни ҳам лўнда қилиб баён этди:

— Устаси паранг бўлса кичик майдонда ҳам катта имконият борлиги сирини палехликлардан ўрганиш мумкин!..

УН ОЛТИНЧИ БОБ

I

Евдокия Парфирьевнанинг кулбаси хуторнинг энг четида бўлиб, четан девор билан ажралиб турарди. Четан деворни эса, бундан қирқ йилча аввал, унинг эри тўнғич ўғли билан бирга ольха новдаларидан ясаганди. Уша йили уйчаси ҳам янги, деразалари оппоқ бўёқда мойланиб, кунгиралари зангори рангда бўялганди. Бўёқ ишларини Евдокиянинг ўзи ҳавас билан бажарганди. У эшик-дераза бўёқларини баъзан янгиланган турса ҳам четан деворни ямай олмади. Негаки, аввало бу ишнинг ҳожати йўқ, деб ўйлади, қолаверса, бурунгидек четан девор ичида сақланадиган қўй-қўзи, товуқ, куркаси йўқ эди. Бир бузоққа битта қозиқ етарди. Хутордагиларнинг бошига тушган кулфат урушнинг учинчи йили унинг ҳам бошига тушди. Эридан уст-устига икки марта қора хат келди. Эридан келган қора хат қадини буккан бўлса, тўнғич ўғлидан келган совуқ хабар, уни чўктирди. Бева Евдокия рўзгорини аранг тебратарди. Бузоғи сигир бўлди. Евдокия Парфирьевнани давлат нафақаси билан бир йўла шу сигир ҳам суярди. Сигири

туғса бузоғини сотиб кийим-кечак қилар, сут-қатик пулига рўзгорининг кам-кўстини бутлар, бир амаллаб ўзини-ўзи боқиб келарди.

Унинг бахтига қулбасининг атрофидаги ташландиқ ерлар захлаб, ўт босиб ётарди. Баҳордан кеч кузгача у сигирининг шохига арқон илмасди. Кампир қишлоқ учун ҳам мўлгина хашак гамлаб оларди. Мелиораторлар келиб, ёлғиз сигирининг ризқини кесганда у ўзини ҳеч қаерга ситдиролмай қолди. Энди нима қилади? Хайрият, яхши одамлар йўқ эмас экан. Бир гуруҳ одамлар келиб Евдокия Парфирьевнанинг шалоқ четанлари ичига бир пода молга етадиган хашак уйиб қўйишди. «Буниси одоқ бўлса яна келтириб берамиз» деди ўша, унга «худо етказган» одамлар.

Евдокия Парфирьевна яхшиликни қадрлай биладиган аёллардан бўлгани учун ўша мурувватли кишиларга қўлидан келганча ўз миннатдорчилигини билдиришни ҳам қарз, ҳам фарз деб билди-да, бунинг йўлини қидирди. Қўлидан келадигани ҳам, бирдан-бир йўли ҳам уларга сут, қатик, қаймоқ бериб туриш эди. Шу мақсадда у сут пишириб, қаймоқ йиғиб, қурби етганича, неча ерда дам олиб, инқилаб-синқиллаб бўлса-да, тонг отарда меҳмон мелиораторларнинг вагон-уйли шаҳарчасига етиб келди.

Йўл-йўлакай у неча тўсиқларига учради. Кечаги ўтлоқзорлар ўй-дим-чўнқир қилиб ковлаб ташланган, уларнинг атрофига қурилиш материаллари ғарамлаб қўйилганди. Ҳар жой-ҳар жойда қоziққа қоқилган тахтачаларда турли ёзувлар. Жумладан, бирди «Ўш-сут фермаси комплекси» деган ёзув. «Менинг сигиримга тайёрланаётган кушхона шу ерда қурилар экан-да» — деди у ўзига-ўзи Алексей Васильевичнинг ўша можаро юз берган кўнги гапини эслаб. Бу нохуш фикрдан кампирнинг иликлари қалтираб, ўтириб қолди. Бир оз даммини ростлаб олгач у яна йўлга тушди, ўша мурувватли одамлар ишига кетиб қолмай туриб атаганини уларга етказиши шарт эди. У йўлда яна бир неча тахтачаларнинг ёзувларига қараб ўтди: «Ясли-боғча комплекси»... «Универмаг»... «Маданият саройи»...

— Катта шаҳар қурилади шекилли... Бу кетишда хуторларни ҳам, менинг уйимни ҳам ютиб юборади бу қурилиш... — деб ўйлади-да, яна ўтириб қолди.

Тонг ёришиб, уфқдан бош кўтарган қуёшнинг зўррин шўълалари дарахтларнинг учларига чулғана бошлаганда вагон-шаҳарча кишилари уйқудан уйғонди. Ешлар спорт кийимларида, баъзилар майка ва трусикда Евдокия Парфирьевнанинг олдидан югуриб ўта бошладилар. У ҳанг-манг бўлиб, эрталабки бадантарбия қилаётган йигит-қизларга қараб турар, уларнинг орасидан ўша мурувватли одамларнинг бирортасини топиб олгиси келарди.

— Ҳой, болам, менинг уйимга хашак элтиб берган одамни танийсизми, ким эди ўша одам? Ораларингда борми ўша одам? — сўради бадантарбия машғулотини қилаётган йигитлардан.

— Ким керак? — деди Евдокия Парфирьевнанинг рўнарасида тўхтаган, йўл-йўл кўк спорт костюми ўзига ярашиқли, ўрта ёшдаги йигит унга табассум билан боқиб.

— Тўхта, тўхта, болам! Мен сени танияпман.. Кўзингдан таниб қолдим. Овозинг ҳам ўхшайди...

— Қандай хизматингиз бор, буюрнинг онажон! — деди Бойбеков ҳам Евдокия Парфирьевнани танигач.

— Ўша кўни орқангдан сут олиб чиққунимча кетиб қолибсан. Топганимни олиб келдим, болам. Мана, буни нонуштага ичинглар.

— Бекорга овора бўлибсиз, онажон.

— Оворагарчилиги нимаси, болам, ўша кўнги гапимдан ҳали ҳам ҳялиб юрибман. Узр сўрагани келдим.

— Ҳечқиси йўқ, онажон, қисинманг,— деди Бойбеков,— аслини олганда, сизнинг ўрнингизда бўлсам мен ҳам шундай қилардим.

— Мана, болам, буларни ол, нонуштага ичинглар.

Бойбеков, бекорга овора бўлибсиз, онажон, деб такрорлади-да, қўлидагиларни олиб, кампирни вагон-ошхонага бошлаб борди, ошпаз Маҳфузани чақириб, меҳмон билан таништириб қўйди.

— Бувининг совғаларини қабул эт-да, ўзларини зиёфат қил, мен ҳозир келаман.

Маҳфуза колонна ишчиларига нонушта тайёрламоқда эди. Ҳафталик меню бўйича бугунгиси шавла эди. У Евдокия Парфирьевна олиб келган инъомни ҳам нонуштага қўшимча қилиб киритди-да, столга шовладан олдин қаймоқ, охирида ярим стакандан сут қўядиган бўлди.

У вагон-ошхона меҳмони Евдокия Парфирьевнани зиёфат қилишни ҳам унутмаганди.

— Ойижон, бемалол зерикмай ўтириб туринг, ҳозир келаман. Евдокия Парфирьевна сут, қаймоқ олиб келган бидонларини бўшатиб беришини кутарди. Маҳфуза кўп ўтмай катта патнисда тўлатиб ҳўл мева кўтариб келди-да, меҳмоннинг олдига қўйди:

— Мозорбости мевалар, кеча Тошкентдан самолётда келди. Ризқли буви экансиз. Олинг, еб ўтиринг.

Евдокия Парфирьевна пагнисдаги қуёш ёғдуси сингиган олтин ранг узум, қизил олма, пошшойи шафтолиларга ҳавасланар, «бу жаннат меваси»ни ёйишдан кўра уларга суқланиб боқишни лаззатлироқ, деб биларди.

— Олинг, еб ўтиринг, ойижон, ҳаммаси сизга! — деди Маҳфуза меҳмондўстлик билан.

Евдокия Парфирьевна қаноатли аёл эмасми, меваларнинг ҳар хилдан татиб кўрди, холос. Мевалар бири-биридан ширин, шарбатли ва лаззатли эди.

Шу вақт ювиниб, кийиниб улгурган Бойбеков вагон-ошхонага гурс-гурс қадам ташлаб кириб келди.

— Онажон,— деди у кела солиб,— қурбингиз етса ҳар куни келинг, бўлмаса бошқа иложини ўзим топаман, демоқчиманки, сигирингиз ҳам ошхонамиз ҳисобида...

— Сут, қаймоқни сенга сийловга олиб келганман, болам, сотгани эмас! — деди Евдокия Парфирьевна.

— Биз ҳам пулга бераётганимиз йўқ, сийловга!..

Маҳфуза ҳам қувониб кетди. Бева кампирнинг дуосини олишдан ташқари, у чиқиндиси увол бўлмаслигидан хурсанд бўлди. Бойбеков йиғилиб қолган қовун-тарвуз пўчоқларини яшикларга жойлади-да, грузовикка юклар, кампирни ҳам кабинага ўтқазиб, уйига жўнатиб юборди.

— Онани айтган ерига тушириб, мановиларни кўрсатган жойига тушириб бер,— деб буюрди шофёрига.— Кейин, Евдокия Парфирьевна билан хўшлашаркан унинг елкасидан қучди.— Энди сиз колоннамиз бувиси бўлдингиз.

II

Колоннага буви бўлиб қолган Евдокия Парфирьевна бу гал ҳам мурувватли одамларнинг энг каттаси ким, унинг исми-шарифи нима эканини билолмай қолганидан доғда эди. Уни уйига машинасида гириллатиб келтириб қўйган шофердан ҳам сўраб олмаганди. Кексалик ҳам бор бўлсинки, у шунча яхшилик қилиб, колонна бувисига аталган меваларни уйига киритиб берган, сигирига аталган ем билан ошхона

чиқиндиларини молхонага ўзидан зиёда қилиб жойлаб кетган шофер боланинг номини ҳам билиб олмабди.

Шофер ўз бошлиғининг топшириғини адо этгач, кўришгунча хайр, деди-да, Евдокия Парфирьевна, ҳой болам, тўхтаб тур, деб улгурмасдан машинасини ғириллатиб кўздан ғойиб бўлди.

Эртасига кампир соққан сутини жамлаб яна вагон-шаҳарчага, пазанда қиз Маҳфузанинг олдига борди.

— Бунн энг катта бошлиғингга ишшириб бер, қизим!— деди. Сўнг-ра ўша «Энг катта бошлиқ»нинг исми-шарифини сўради.

Маҳфуза:

— Бойбековни сўраяпсизми, кеча кўришган эдингиз-ку? — деган эди, колонна бувиси бош чайқади.

— Ундан ҳам каттасини — Ивановода турадиган бошлиқни сўраяпман.

Маҳфуза у кимни сўраётганини англади-да, колонна бувисига Қудратовнинг турар жойини маълум қилди. «Тиниб-тинчимас кампир экан, Қудратовдан ҳам бирор нарса ундирмоқчи шекилли», деб кўнглидан ўтказди Маҳфуза.

Евдокия Парфирьевна ўша Қудратовнинг шахсан ўзи билан учрашиб, гаплашиб олмаса, кўнгли ўрнига тушмаётгандай эди. Аммо унинг «энг катта бошлиқ» билан учрашишдан ҳам зарур иши чиқиб қолганди: колонна бувисининг уйига келаётган чиқиндилар исроф бўлмоқда. Сигири ёнига қўзи ҳам керак бўлиб қолганди.

У қўзи олмоқ учун йўлга тушди.

«Олтин ҳалқа» йўлини чапгитиб уёқ-бу ёққа ўтиб турган машиналарнинг бирорта шофери, Евдокия Парфирьевна, қаёққа борасан, демасди, юки оғирлари гуриллаб, юки енгиллари ғизиллаб ўтиб кетаверарди. Индамас одамлар — сайёҳлар тўла автобусларнинг шоферлари ҳам шундай қилмоқда.

Евдокия Парфирьевна бу ерлардаги йўловчиларнинг одатига кўра ҳамма ўткинчи машинага қўл кўтариб илтижо билан боқар, орқасидан ноилож қараб қолаверарди. Ниҳоят, плитавозлар ортида енгил машина кўриди-да, Евдокия Парфирьевна қўл кўтариб улгурмай унинг қаршисига тормоз бериб тўхтади.

— Қаёққа борасиз?

— Шаҳарга.

Машинанинг орқа эшиги очилди. Евдокия Парфирьевна раҳматлар айтиб, ичкарига кириб олди ва қўлидаги тугунини қўйиб, жойлашиб олганидан кейин ҳам миннатдорчилик сўзларини аямади.

Евдокия Парфирьевна синчков эмасди. Шунинг учун ҳам кимнинг машинасида, кимлар билан кетаётганини билишга интилмади, машинада ўтирган хўжайин билан ҳайдовчисига қараб қўйди-ю, манзилга етиб олишига имкон туғилганидан мамнун бўлиб жимгина бораверди. Машинада ўтирганларнинг ўзлари гапга солмаганларида у манзилига етиб олгунича ҳам оғиз очмасди.

— Шаҳардан келибмидингиз, онажон?

— Шу қишлоқда туғилганман, шу қишлоқда оёқ узатсам керак. Кўчириб юбормасалар бўлгани.

— Ким кўчиради?

— Э, болам, колхозимиз намунавий совхоз бўлармиш. Совхозга биздақа қариб қолганлар керак эмас-да.

— Бу гапларни кимдан эшитдингиз?

— Йўлда кўрмадингизми, ҳаммаёқни ковлаб ташлашди. Айтишларига қараганда тирноқча ҳам ер бекор қолмасмиш, ўтлоқ жойимни ҳайдаб юборишди. Экин экишармиш. Агрошаҳар бўлармиш. Ер ўядиган

машиналари худди менинг хатамга қараб тишини қайраб турибди. Бугун-эрта қоч, Евдокия, уйингни бузаман, дегундай.

— У машиналардан қўрқманг, уларнинг уйингизни бузишдан бошқа ишлари кўп.

— Алексей Васильевичнинг ўз оғзидан эшитдим, хутор йўқолади, деди.

— Сизники йўқолмайди.

— Қаяқдан биласиз?

— Алексей Васильевичдан эшитдим.

— Танийсизми, уни?

— Танийман.

— Танисангиз, айтгандир. Ҳали тузилмаган гўшт-сут совхозига директор бўлди. «Сигирингни совхозга топширасан», деяпти. Ақли борми бу оламини? Ҳаммани қўлидан мол-ҳолини тортиб олса, қишлоқ қуриб қолади-ку? Рус хутори мол, эчкиси, товўқ, чўчқаси билан тўқ. Ақли борми ўзини!

— Сигирларни йиғиб олишяптими?

— Йиғиб олганича йўқ, лекин ҳаммасини сотиб олгармиш. Негаки, ўтлоқларга шахсий молни қўймасмиш. Сигир — қишлоқ рўзгорининг хўжаси, деҳқон қозонининг масаллиғи, болам. Деҳқонни сигирсиз қолдирармиш ўша Алексей танишингиз.

— Ҳеч кимни сигирсиз қолдирмайди. Шу жумладан сизни ҳам. — Мени шу сигирим боқаяпти, ўлигимни ҳам шу сигирим кўмади, деб юрувдим. Алексей Васильевич ўтлоғимни олди, сигиримнинг оёғини тушовлади. Хайриятки, яхши одамлар бор экан, ҳолимдан хабар олиб турибдилар. Қишга етадиган хашак ғамлаб беришди. Емини ҳам беришяпти. Сигирдан ортганига иккита қўзи боқса бўлади. Алексей Васильевич қўйингни ҳам олиб қўяман, деган кунни сигирни ҳам, қўзиларни ҳам сўйдираман-да, ўша мурувватли меҳмон қурувчиларни зиёфат қиламан.

— Зиёфатга бизни ҳам чақирасизми?

Евдокия Парфирьевна эътибор қилмаган экан, ҳозир бу овоз унга танишдай бўлиб туюлди. Қачон қулогига чалинган бу овоз? У машинада ўтирган кишининг юзи-кўзига разм солди. Танишга ўхшайди, қаерда, қачон кўрган, эслаёлмади.

— Қулбамни йўқлаб борсангиз сиз ҳам азиз меҳмоним бўласиз.

Шу билан уларнинг суҳбати тугади, икковлари ҳам жим бўлиб қолишди. Набижон гоҳ Қудратовга, гоҳ кампирга қараб қўярди. Айни иш қизиган давр. Йўлдан анча нарида тракторлар ер текисламоқда. «Ҳа, дуруст-дуруст, азаматлар режадаги ишни бажараяптилар, суръати яхши» деб қувонди, Қудратов. Лекин ернинг четларидаги қанчадан-қанча очик жой ҳайдалмай қолиб кетган. «Палех миниатюрасини буларга бежиз кўрсатмагандим-ку, тўла гектарлар ҳосил қила билинлар, деб айтгандим-ку, — деди ўзига-ўзи, — бу нобудгарчилик эмасми!»

Ундан сал нарида икки экскаватор чўмичларини бекорчи араваининг шотисидай осмонга ланг кўтариб қўйиб, беиш турарди. Экскаваторчилари кўринмайди. Улар ўрмоннинг четидаги ялангликда карта ўйнаб ўтирардилар. Қудратовнинг тепа сочи тик бўлса ҳам уларга индамади, аммо бунинг олдини олиш керак, деган хаёлда йўлида давом этди.

Кампир хаёл суриб ўтирарди. Унинг қовоқлари ич-ичига чўккан, ғамгин, ташвишли кўринарди. У гоҳ машина ҳайдовчисига, гоҳ машина хўжасига разм солар, ҳамон «ким булар?» деб ўйларди. «Шофер болани ҳеч вақт, ҳеч қаерда кўрмаганман, аммо бунисини кўрганман-у эслаёлмайман» мулоҳаза қиларди у.

— Онажон, сизни қаерга элтиб қўяйлик? — сўради Қудратов.

— Ўзингиз қаерга борасиз?

— Биз Приволжскка, ундан нарига, сиз қаерга десангиз ўша ёққа бораверамиз.

Кампир ялт этиб унга қаради, «Кўргандайман. Бағри кенг одам экан...» Шу пайт шофер хаёлини бўлди.

— Приволжскда нима ишингиз бор? Алексей Васильевич устидан арз қилгани боряпсизми?

— Қўзичоқ сотиб оламан. Урушдан илгари ҳам қўйларимиз бўларди. Худо ёрлақагур меҳмон қурувчилар бераётган чиқиндилар исроф бўлмасин, сигир биқинида қўзичоқлар ҳам қўй бўлади, деди кампир бояги гапини такрорлаб.

Қудратов ўзини танингиси келмади, чунки, уни таниб қолса, дилдаги гапини айтмай қўйишини биларди.

— Атрофингиздаги бегона қурувчилар, ер тузатувчилар сизни ҳафа қилишмаяптиларми?

— Нега бегона бўларкан, улар ҳам ўз одамларимиз, бошқа юртдан келишган, холос. Ҳозир юртини суриштириш ҳам йўқ бўлиб кетган-ку, болам.

— Ўтлоғингизни ўшалар ҳайдашибди-ку!

— Ҳайдашга ҳайдашди, лекин яхшиликларини ҳам аяганлари йўқ. Улар мени, колонна бувиси, деб ҳурмат қиладилар.

Приволжскка етиб келганларида Қудратов керакли идора олдида тушиб қолаётиб Набижонга буюрди:

— Колонна бувисининг ишини битказиб бер. Қайтариб уйига ҳам элтиб қўй, мени ПМКдан топасан.

Йўловчи аёлнинг Приволжскда қандайдир таниши бор бўлиб, унинг қўйлари баҳорда болалаган экан. Посёлкада кўп мол боқиш қийин бўлгани учун қўзиларни Евдокияга беришмоқчи эди. Евдокия Парфирьевна ўша қўзиларни олиб кетгани келганди.

Набижон оппоққина қўзичоқларни машинанинг орқасига жойлади-да, кампирни ўз ёнига ўтқазиб, ҳаш-паш дегунча уйига келтириб қўйди.

— Яхши қолинг, колонна бувиси,— деди Набижон хурсанд бўлиб қўзиларнинг бошини силаётган кампирга.

— Тўхта, болам, кира ҳақингни олиб кет.

— Кира олмайман, хўжайиннинг буйруғини бажардим, холос.

— Айтмоқчи, хўжайиннинг ким эди, кўзимга иссиқ кўринди-ю, таниёлмадим.

— Танийсиз, у ҳам сизни яхши танийди.

— Иие... ие... ҳўв, анави ўтлоқни ҳайдаётганда можаро устига келган энг катта бошлиқ шу кишими?

— Шу киши. Анави хашакларни ўрдириб жўнатган одам ҳам шу киши. Хайр, колонна бувиси! — деди-да, Набижон жўнади.

Евдокия қўзичоқларнинг бирини қўйиб, бирини бағрига босар, оғзига келган сўзни бот-бот такрорларди:

— Одамнинг яхшиси «мана ман» демас экан-да... одамнинг яхшиси «мана ман» демас экан-да...

III

Набижон катта йўлга чиқиб, салгина юрар эрмас, ўрмон сўқмоғидан чиқаётган икки йнгит ҳуштак чалиб уни тўхтатди. Иккаласи ҳам унга таниш эди. Бир Виктор, иккинчиси Гриша. Набижоннинг фаҳмлашича, улар Гришанкида меҳмондорчиликда бўлган, Виктор ширакайф, Гриша ҳушёр кўринарди.

Ҳақиқатан ҳам Виктор Гришани қидириб келган ва уларникида меҳмон бўлганди. Виктор одатдагидек Гриша билан баҳам кўриш учун яримта ароғини қўлтиқлаб келишни ҳам унутмаганди.

— Газаги сендан,— деди қўйнидан яримталиқни олиб.— Сибирь бугдойининг суви. Ичганни мард қилиб юборади.

— Овора бўлибсан Витя, бобойнинг хуми яқинда очилди, антиқа бўзаси бор. Ташқарида гугурт чақсанг идишнинг ичида турса ҳам ёниб кетади.

Қуёш ўрмон тепасида чарақлаб турар, унинг селида ольха япроқлари товланарди.

— Шундай ҳаво бекорга кетмасин,— деди Виктор.— Стол, стул шаҳарда ҳам бор. Юр, Гриша, полянкада ёнбошлаб, соф ҳавода майшат қилганга не етсин.

Улар Виктор айтганидай, кўкаламзор майдоннинг қуёш нури ёғилиб турган мовут кўрпасига ёнбошлаб олиб қиттай-қиттайни бошладилар. Викторнинг яримталиқ шишаси бўшади. Шишасини Гриша четга олиб қўймоқчи эди. Виктор унинг қўлидан юлиб олдида, «энг баланд ольхадан ҳам ошириш» учун кучаниб тепага отди. Шиша сал наридаги дарахтнинг қоқ белига тегиб, парчаланиб кетди. Унинг синиқлари бегубор ўтлоққа ёнғоқ пўчоқларидай шувиллаб тўкилди.

— Бу жойларда одам юради,— деди-да, Гриша синиқларни сават шляпасига йиға бошлади.

— Ўрмонда юрадиган одамнинг кўзи бордир,— деди Виктор ёнбошлаб ётган жойида.

— Ўрмонда юрган одам ердан кўра кўпроқ дарахтга қарайди. Хув олмахонларга қара! Мунча шўх бўлмаса улар...

Ҳамроҳи кўрсатган дарахтда бир жуфт олмахон шохдан-шоҳга сакраб, гоҳ доира ясаб пириллаб айланарди. Виктор бир оз қараб турдида, Гришанинг қўлидан шляпани тортиб олмоқчи бўлди.

— Буёққа бер.

— Нима қиласан?

— Олмахонларни уриб тушираман.

— Бу ишингни дадам кўриб қолса иккимизни ҳам ўрмонга йўлатмай қўяди.

— Нега?

— Бу ишинг — қароқчилик. Олмахонга озор бериш, айниқса огир жиноят.

— Кўриб ўтирибдими, отанг!

— Кўриши шарт эмас. Беозор жониворга тегиб нима қиласан?

— Бўпти, ке, бўзани майдалайлиқ-чи, ўрмон қоровулининг дидини ҳам билиб оламиз.

Гриша битта қўймай териб олган шиша синиқларини кўзига яқин жойга яшириб қўйди-да, сопол хумчада олиб келган бўзанинг оғзини очди, унинг ичидан буриқсиб чиққан бўза ҳиди гупиллаб димоғига урди.

— Роса етилибди, озроқ ичиш керак. Бу сабил етилса қутурган кўппакдай иликдан олади!..

— Лўли фолбин картасини мақтагандай сен хом-хатала бўзангни кўкка кўтаряпсан. Қуй, тўлдириброқ қуявер. Илья Муромецнинг одамлари кўзаси билан кўтарган, сен эса, стаканни ҳам тўлдиришга қўрқяпсан.

— Аввалига разведка. Қўшимчаси қочмайди.

Гриша унинг одатини яхши биларди. Викторнинг оғзига текса, бас, кейин уни тўхтатиб бўлмасди. Айниқса, у ичаётганда сергап бўлиб қоларди. Кайфи тароқ бўлганида эса, жанжалкашлиги тутиб, ким биландир уришгиси, жанжал чиқаргиси келаверарди. Бу гал ҳам шундай бўл-

ди. Гап айланиб Надеждага бориб тақалди-да, Набижонни айблашга тутинди.

Набижон тўғрисида Гришанинг ўз фикри бор эди.

— Набижонда нима хусуматинг бор, нега уни кўролмайсан? — сўради Гриша.

— Кўргани кўзим йўқ.

— Надежда хусусидами?

— Ҳа.

— Рашк. Бади бир сендан Отелло чиқмайди.

— Чиқади. Рўпара келса пўстагини қоқардим.

— Бу гаплар ўзингники эмас, Витя, бу гапларни бояги шишадаги билан хумчадагилар гапиряпти.

Виктор ўйланиб қолди. Набижонни тепаман, деб йиқилиб тушганини, яна уйига икки қўлда кўтариб кириб, шармандаларча диванга ётқизиб кетганини эслаб, ёжинди.

— Менга ёрдамнинг керак, Гриша.

— Жоним билан. Қандай ёрдам керак?

— Йўқ, демасанг айтаман.

— Сендан нимани аябманки, ёрдамимни аярдим.

— Қўлингни бер, деб Виктор унга кафтини тутди. Гриша ўнг қўлини унинг кафтига босди. Бундан қувват олган Виктор ўрнидан туриб, кийим-бошларини тўғрилади-да, юр борамиз, ҳозирнинг ўзида бажо қиламиз, деди. Гриша ҳеч нарсадан беҳабар эди. Нимани бажо қилишларини ҳам сўрамади. Викторнинг орқасидан бораверди.

— Биз унга кўрсатиб қўямиз! — деди Виктор йўл-йўлакай.

Гриша ҳушёр тортиб, сўради:

— Кимга?

— Кимга бўларди, ўша ярамасга! Наби валати Надеждани қайтариб берсин!

Гриша йўлидан тўхтади.

— Бу ишингга шерик бўлмайман.

Анча олислаб қолган Виктор орқасига қайтиб келди ва Гришага тикилиб, заҳархандалик билан деди:

— Қўрқоқ!

— Жиноятга шерик бўлолмайман, вассалом!

— Нимаси жиноят! Уч оламиз. У менинг шармандамни чиқарса-ю, сендай дўстим ўзини четга олса, нималар дейишим мумкин? Уч олиш керакми, йўқми? Реванш...

— Маст бўлибсан, Виктор...

— Мастлик-ростлик. Рости билан реванш! Лекин сен ёнимда бўлишинг керак!

— Ақлингни едингми, Витя. Иккимиз қўшилиб бир кишига ёпишсак, биласанми, кейинидан қанақа лойқа чиқади? Меҳмон йигитни кўплашиб калтаклаш. — кечирилмас айб. Адлиядан ҳам саводинг йўқ экан сени.

— У бола ҳеч кимга арз қилмайди.

— Давлатнинг ўзи даъвогар бўлади. Бу феълингдан қайт.

Виктор индамай қолди. Гриша ҳам бошқа сўз айтмади. Иккаласи ҳам сўзсиз таранг вазиятда ўрмон четига чиққанларида тасодифан Набижоннинг машинаси дуч келиб қолди. Виктор бу машинани Набижон бошқараётганини ҳам фараз қилмай, йўловчилик даъвати билан ҳуштак чалиб уни тўхтатди.

Набижон, йўли бир бўлса олиб кета қолай, деган мақсадда кабинетини бошини чиқариб деди:

Йўл бўлсин, йигитлар, Приволжск томонга борсаларинг, марҳамат қилиб тезроқ чиқинглар, элтиб қўяман.

Гриша Набижонга эшиттирмай, Викторга, «бирор ножўя ҳаракат қила кўрма» деди. Кейин, Набижонга табассум билан миннатдорчилик билдирди:

— Кетаверинг дўстим, Викторнинг йўли сизнинг йўлингизга тескари томонда.

Набижонни Қудратов кутмоқда эди. У индамай жўнаб кетди. Виктор унинг кетидан сўкинганича қолди.

Набижон катта йўлда тезлаб бориб, Приволжск яқинида, боя Қудратов эътибор бериб, нимадандир хурсанд бўлиб, нималардандир ранжиган ва шу туфайли авзойи бузилган жойдан секинлаб ўтди. Тракторлар, экскаваторлар майдон ўртасида виставкага қўйилгандай қотиб турарди. Приволжск — Плес тош йўли муюлишида — янги йўл қурилишида иш давом этмоқда, ammo негадир Раҳмонқуловнинг скрепери четда турар, унинг ўзи кўринмасди. «Буларни Қудратов чақириб кетганга ўхшайди. Боя унинг авзойини шулар бузган эди-да. Ҳа, Қудратов жаззасини олмагунча қўйвормайди буларни!.. Набижон Приволжска етиб келганида худди шу мижрагонинг устидан чиқди.

Ун еттинчи боб

I

Приволжскнинг марказий биноларидан бирида жойлашган ПМК бошлиғининг штаб-квартираси папирос тутунидан туман босгандай ғира-шира бўлиб кетганди. Утирганлар аранг кўринарди. Вазият шундай таранг эдики, Қудратов ишлаб чиқариш кенгаши бораётган кабинетнинг ҳамма эшик ва деразаларини тақа-тақ беркитиб қўйганди. Бу ерга фақат жаримачиларгина тўпланган бўлиб, Қудратов масалани жуда қатъий ва қўндаланг қилиб қўйганди.

— Виждонан ишламаган киши дарҳол орқасига жўнаб кетсин! Кетганда ҳам осонликча эмас. Ундай одамнинг бу ердан олиб кетадиган матоси битта, у ҳам бўлса — иснод!..

Қудратов сигаретасини устма-уст тутатиб, аччиқ-аччиқ ютди-да, давом этди:

— Биродарлар майдонига иснод орттиргани келганмидик?! Иснод келтирувчилар бизнинг қаторимизда турмаслиги керак. Қани, ҳар бирингиз ўз виждонингизда ғулу қилган гаидан гапиринг!

Ҳеч ким, мен гапирай, демасди. Тўғриси, ҳеч ким Қудратовнинг тўқмоғига биринчи бўлиб юз тутгиси келмасди. Ҳамма жим. Бу жимликни сигарета қутисининг қитирлаши, зажигаёлкаларнинг чиқиллаши бузиб турарди.

— Эсон Хидиров! Қани сен гапир!

— Нима ҳам дер эдим. Гуноҳқорман...

— Гуноҳинг нимада, ўшандан гапир!

— Қирғоғига боролмадим, зовурдан узоқроқ ерларни ҳайдадим...

— Палехга бордингми?

— Бордим.

— Лак миниатюраси санъатини кўрдингми?

— Кўрдим. Кўргандаям куни бўйи айланиб юриб томоша қилдик.

— Хўш?

— Жуда антиқа санъат экан!

— Бу баҳони сендан аввал ҳам, сен билан биздан бошқалар ҳам берган. Ўзинг қандай хулоса чиқардинг, демоқчиман. Кўрдинг-ку, гу-

гуртнинг қутисича жойга бир дунё маъно сиғдирибдилар. Сен бўлсанг, шундоққина палехчилар биқинида бир дунё ерни чиқитга чиқариб ташлабсан. Уят эмасми?

Эсон Хидиров мулзам бўлиб, лом-мим деёлмай жим қолди.

— Билмасанг билиб қўй: мелнораторларнинг оёғи теккан жой нишхўрдга чиқмаслиги шарт! Мелиоратор ҳам миниатюрочи бўлиши керак ва мен қатъиян ишонаманки, бизнинг мелиораторлар, бунинг удасидан чиқадилар.

Қудратов унга, ерни ишлашни палехчи санъаткорлар усулида ишланмаса, биродарлар майдонидаги ҳашардан энг биринчи қувиладиган инсон Хидиров бўлажагини айтди. Эсон Хидиров ўлимига рози бўлса бўладики, биродарлар майдонидан ҳайдалишига рози эмасди. У ўзининг бу қатъий қарорига Қудратовни ишонтиришга уринди.

— Бундан буёнги ишимдан зиғирча иллат топсангиз нима десангиз ҳам розиман. Ватан тупроғини зар деб биламан,— у тик турганча қўл қовуштириб, қўшиб қўйди.— Ўз ишимнинг заргари бўлишим керак экан, мен бунга энди яхшироқ тушундим.

Қудратов сигаретани тутатиб, юқорида зикр қилинган гаплар ўзига ҳам тааллуқли эканини тушуниб ўтирган экскаваторчини ўрнидан тургазди.

— Сен, Саргардон Сомонов, нима қилиб юрибсан?

Сомонов атрофига аланг-жалам қаради-да, довдираб жавоб қилди.

— Мен... Билмадим...

Қудратов экскаваторчига тикилди. Унинг кўзлари жовдираб турарди.

— Яхшиси ўз виждонингдан сўра,— деди Қудратов ҳамон унга синчков боқаркан.— Иш вақтида юзта от кучига эга машинани қантариб қўйиб, майсазорда карта ўйнаб ўтириш қайси интизомга киради?! Виждон ишими шу қилган ишларинг? Қимки виждонан иш қилмаса гаёқ интизومي жорий қилишни талаб этгани бўлади. Билиб қўй: бизда гаёқ интизومي йўқ ва уни талаб қилиб ишлайдиганларга орамизда жой ҳам йўқ. Бинобарин, бугуноқ патта қоғозингни тўлдириб, Бойбековдан ҳисоб-китобингни ол-да, республиканга қайтиб кет. Характеристиканг орқангдан боради.

У ўтиришини ҳам, чиқиб кетишини ҳам билмай папиросини устуга тутатиб турган жойида сўрайиб тураверди.

— Бу — тўртинчи қилигинг. Учдан кейин пуч, дейдилар. Сен билан алоқамиз тамомила узилди,— деди Қудратов.— Уни ўзинг уздинг. Сен энди коллективимизга бегонасан.

Шармисорликдан шолғомдай қизариб ташқарига чиққан Сомоёв, калласи қовоқ бўлиб турган чоғида унинг ёнида Набижон пайдо бўлди ва тегажоглиқ билан сўради:

— Нега хомушсан, саргардонинг кетай Сомонов?

— Хўжайининг жудаям золим экан,— деди бош чайқаб Сомонов. Мен уни ювош-мўмин одам деб билардим...

— Янглишган экансан. Юмшоқ-қаттиқлардан бизнинг хўжайин. Яхшиликни билмаганларни қаттиқ тизгинлаб қўяди. Унда ҳам йўлини топиб юрмаса, куйдириб жазасини олади ва тўғри қилади. Бу ерга баъзи бировлар ўйнаб кетишга, баъзилар мўмай пул учун келган экан,— деди Набижон.— Ушандақаларни поездда жўнатишга ҳам қаноат қилмай самолётда қайтариб юборди. Сен ҳам ўшалар рўйхатига тиркалиб қолибсан-да, саргардонинг кетай Сомонов. Ҳолингга ачинаману ёрдам беролмайман. Қўлим калта.

Шу он кабинет эшиги очилди-ю, яна секингина ёшилди. Скреперчи Раҳмонқулов кўринди. У ҳам қий-қизил эди. Лекин унинг авзойидан

Набижон билдики, жазоси енгил. Чунки, бу йигит яна қайтиб кирадиган эшигини қаттиқ ёпмайдиган ҳушёр, фаросатли йигитлардан эди. Набижон Раҳмонқуловдан сўради:

— Ичкарида нима гап?

— Қаттиқ жанг боряпти.

Набижон ётиги билан сўради:

— Сен иштирок этмадингми?

— Мени суриб чиқаришди. Бундай жангни биринчи кўришим. Таслим бўлиб қутулдим. Ўзимам тасодиф қурбони бўлдим.

Раҳмонқулов тажрибали механизатор бўлиб, мамлакатнинг жуда кўп йўл қурилишларидаги гигант скреперларни бошқарган. Братск ГЭСи қурилишида босдан-оёқ иштирок этган, Уст-Илимск гидростанциясига олиб борувчи магистрални қурганлардан бири. Мирзачўлда қад кўтарган янги қурилишлар қатнашчиси эди. Набижоннинг фикрича унинг ҳамма қурилишлардан олиб келган мақтов гувоҳномалари бир чамадонга сиғмасди. Шундай номдор, тажрибакор йўл қурувчи нимадан қоқинганига у ҳам ҳайрон бўлди.

Бунинг сирини у Раҳмонқуловнинг ўз оғзидан эшитиб билди.

— Тасодиф қурбони бўлганимни билмоқчи бўлсанг сенга айтмай кимга айтаман,— деди Раҳмонқулов.— Айтмаган чоғимда ҳам бошлигиндан билиб оласан. Скреперни шергим бошқараётган эди. Беш-ўн метрча жой қингир-қийшиқ, уйдим-чўнқир бўлса ҳам асфальт ётқизишга қабул қилувдик. Шуни Қудратов брак қилди. Умримда биринчи марта бракчи бўлишим. Ер ёрилмади-ю, ерга кирмадим.

Набижон унинг ҳақида область ва шаҳар газеталарида босилиб чиққан хабар, лавҳа ва очеркларни йиғиб юрган эди. Машинасидан ўшаларни олиб келди-да, мана шуларни ўқиганмидинг, дегандай Раҳмонқуловга кўрсатди.

— Хўжайининг ҳам шуни юзимга солди. Хайриятки, бегона жойда айтмади. Яхшиямки, унинг кўнглига ёқадиган гап тилимга кеп қолди.

— Бундан буён биринчи Советлар ватанига муносиб ишлайман, дегандирсан-да?

— Уни ҳам айтдим. «Ўзбекистон» совхози марказига ва чорва комплексларига олиб борадиган йўлларни лак миниатюрасидай силлиқ ва гўзал қилиб қуришга ваъда бердим. Қудратов ишонди.

Набижон табассум қилиб унинг елкасига қоқиб қўйди.

— Ишни дўндиришингни билардим. Гапини ҳам ўринлатганинга қойилман!

— Бу қишдан ҳам чиқиб, баҳор кирганда ке, Набижон, биз қурган йўл машинангни ўзи йўрғалатди. Асфальт эмас, лак устида юргандай бўласан!

II

Бу қиш ҳам ўтган қишдагидек қор бўрон билан бошланди. Ерлар, томлар ошноқ оқариб, ўрмонларни гўё кумуш кумлар босгандай эди. Совуқ совуқлигини қилмоқда. Лекин, Қудратовнинг назарида шароитга кўникиб, тажрибалари ҳам орғиб, усуллари такомиллаша борганиданми, ўзбекистонлик мелиораторлар ва қурувчиларнинг ҳар жабҳадаги ишларида сифат ўзгариши юз бераётгандай эди.

Аввало шароит ҳақида. Ўзларига ўзлари яратган шароит, мелiorаторларни ҳам, маҳаллий раҳбарларни ҳам мамнун қилганди. Совуқ бошланмасданоқ ҳамма бошпаналик бўлди, одамлар ертўладан вагонларга кирди, оилаликлар эса, махсус қурилаётган шаҳарчалардаги квартираларга жойлашади. Болаларини кўчаларида ҳам байрам бош-

ланди. Уларга атаб қурилаётган биринчи боғчанинг битган кунини Бойбеков арча байрами кўни, деб эълон қилди.

— Кўндузи болаларга арча, кечқурун янги йил балл-байрами, — деди у ҳаммани ўз шаҳарчасига таклиф қилиб.

Кўшинча ўз юртларида қорсиз, совуқсиз янги йил кутиб ўрганган одамлар биринчи марта тизза бўйи қор, қаҳратон қиш шаронтига дуч келган эдилар. Шунинг учун ҳам барчага баробар қизиқарли, мароқли эди.

Вагон-шаҳарча аҳолиси таклифи билан бу ерга келган Гуландом ўрмонзорда кутилаётган янги йилни «тарихий янги йил» деб атади. Тарихий бўладигандан кейин ҳамиша эса қоладиган бўлсин, деди Бойбеков ҳам, шунга яраша тайёргарлик кўрдилар. Янги йил кутиладиган майдон ҳашар йўли билан ясатилди. Бульдозерчилар ҳаш-паш дегунча қорини четга суриб ташладилар. Уларнинг ўрнини эгаллаган Раҳмонқулов ўз скрепери билан қори куралган майдонни ойнадай ярқиратиб, текислади-да:

— Қани, бу майдонни безаш учун топганингни келтиравер! — деди.

Оқ қайинга ўрнатилган радиокарнайдан миллий музика садолари тараларди. Бир гуруҳ йигитлар ўрмондан арча келтириб, майдоннинг қоқ ўртасига туширдилар. Дурадгор усталар уни бир зумда майдон ўртасига тиклаб қўйдилар. Музика садоси ўзгарини ҳамон турли-туман қутилар қўлтиқлаган бир гала қизларни бошлаб Гуландом майдонга кирди. Арчани безатиш Гуландом бошлаб келган қизларнинг зиммасига тушганди.

Арчани безатаётган қизларнинг ишини Бойбеков кузатиб турарди. Шу пайт дўриллаган овоз эшитилди:

— Қозонни қаерга туширамыз? Шуядан ўртоқ Раҳматов юбордилар, — деди узун пўстин кийган бир йигит.

— Ошпаздан сўранг, ҳув анави тутун чиқаётган вагончада. Исми

■ Маҳфуза.

— Паловни ўзинг пишириб берасан ва қозонни шахсан ўзинг қайтариб келасан, деган буйруқ бор, — деди у йигит. — Қозон тагида бир лаган палов олиб келишни ҳам унутма, деди Раҳматов. Ошпазнинг қўлини билмоқчи шекилли-да.

— Яхши ошпаз бўлсангиз керак?

— Тўй-маъракаларда юз килогача гуруч дамлаб юрганман, аммо ундан ортигини зиммамга ололмайман.

— Жуда соз. Бизда ҳам ундан ортиқ дамламайсиз.

— Гуруч қанақа, девзирами, импортнийми, яъни Куба ёки Вьетнамники эмасми?

— Яхши гуруч. Қорақалпоқдан келган. Корейс кинзаси. Амударё сувини ичган.

— Сабзи-пиёз қаерда?

— Ташвиш тортманг, ҳаммаси рисоладаги масаллиқ.

Бойбеков дошқозонни вагон-ошхонадан сал нарига туширтириб, ўчоқ кавлашга одам тайин қилди-да:

— Қозон-товоқ шу ерда бўлади, яъни ҳамма обн-таом шу жойда пиширилади, — деди.

— Ҳо-ҳо-о, бутун областга зиёфат берасизлар шекилли, — деди қозон ортиб келган аравакаш ҳаракатни кўриб.

Қозоннинг ёнига қатта титан, унинг биқинига одам бўйи самовар қўйилганди. Титан карнайдан чиққан тутун тулки думига ўхшаб кўринар ва шабада қаёққа ҳайдаса, ўша томонга эгиларди. Самовардан эса, тутун эмас, оқиш буғ чиқар ва узоққа бормай кенглик гирдобига гарқ бўларди.

— Бочкаларни қаерга туширай? — сўради аравакаш ошпаздан.

— Бочкаларда нима бор?

— Бирида тузланган бодринг, бирида карам. Алексей Васильевич юборди. Зиёфат столига қўйилармиш,— деди-да, кулимсираб қўшиб қўйди: — Буни, биз — деҳқонлардан совға деб биласиз.

— Шўр нарсаларни буфетга топширинг,— деди табассум билан ошпаз Маҳфуза.

Аравакаш от аравасини вагонча эшигига буриб улгурмай контейнер ортилган грузовикка дуч келди. Грузовик шофери ҳам шу ерга ўз юкини топширмоқчи эди. Контейнердаги Тошкент тамғасини кўрган Маҳфуза, яна танқис моллар совғаси келди, деб ўйлаб, уни ертўла-омбор оғзига рўпара қилди. Контейнерни зудлик билан машинадан тушириб, шошилиб қопқоғини очган одамлар «шунга ҳам машмашами!» деб ҳайрон бўлдилар. Контейнернинг ичида юмшоқ чиқитлар, қипиқларга ўралган тандир бор эди. Тандирни кўриб, Маҳфузанинг қувончи кўкка етди. У шу заҳоти Бойбековнинг штаб-вагонига югурди. Бойбеков қим биландир телефонда гаплашмоқда эди.

— Тандир келди!.. Тандир!..— деди Маҳфуза кабинет эшигини тарақлатиб очаркан.— Айни муддао. Усталар қаёқда? Тезда қуриб беришсин. Байрам столига ёғлиқ патир билан тандир сомса қўяман.

Бу тандирни Бойбековнинг ўзи заказ қилган бўлиб, уни кўпдан бери қутар ва аллақачон унинг остига темир супа ясатиб, устига бос-тирма ҳам тиклаб қўйганди. У «эзуликнинг кечи йўқ, лекин вақтида етиб келди». деб қувонди-да, аввалдан тайинлаб, гапни пишитиб қўйган одамига тез ва соз қуришни буюрди ва кейин уни огоҳлантириб қўйди:

— Янги йил кечасида янги тандирдан иссиқ патир билан қайноқ сомса емасак, гуноҳи зимманга тушади. Бошла, азамат!

Ҳамма ишлар Бойбеков режалаб қўйганидай маромда борарди. Тайинлаб қўйган масъул одамлари бирма-бир келиб, унга ўз участкаларидаги ишларнинг бажарилишидан ҳисоб бериб турдилар. Энг биринчи бўлиб у боғча мудирасининг рапортини тинглади.

— Болалар арча атрофидан айланиб ўтишга тайёр,— деди у.

— Нега, арча атрофида ўйин қилмайдиларми?

— Совуқни қаранг. Ташқарида ҳозирнинг ўзида йигирма беш да-ража совуқ. Боғчанинг янги битган хоналари зах, деворлари қировлаб, музлаб ётибди. Рухсат этсангиз болаларнинг янги йил ўйинини штаб-вагонингизда ўтказсак.

— Рухсат! — деди Бойбеков қувнаб.— Келажак болаларники, сал ўтмай кабинетларни ҳам шуларнинг ихтиёрига берамиз. Бошлайвер, қизим.

Гуландомнинг қизлари майдон ўртасидаги арчани қўғирчоқдай яса-тиб қўйган эдилар. Арчага ҳавас билан боқаркан, мамнунликдан тўлиб тошган Бойбековнинг ўзи ҳам болалардай завқланиб, унинг атрофини гир айланиб чиқди.

— Қорбобо билан Қор маликаси ҳам шу ердалар, бошлайверай-ликми?

— Бўлмаса-чи. Бошлайвер!

Болалар ясатилган арчани бир айланишлари ҳамон Қорбобо билан Қор маликаси халта-хуржунларини орқалаб, болалар ҳузуриди пайдо бўлдилар-да, қўшиқ билан, яхши ниятлар билан совға-саломла-рини улашдилар. Болалар совуқдан юзлари қизариб, қалтирашсалар ҳамки арча атрофидан кетгилари йўқ эди.

— Байрамнинг энг қизиги вагон-уйда давом этади,— деди боғча мудираси.

— Совғаларнинг энг ширинини ўша жойда улашаман! — деди Қор-бобо ҳам.

Болалар вагон-уй томонга чопқиллаб кетганларидан кейин Гуландом Қорбобонинг олдига келиб, ҳазил билан деди:

— Бизга совға улашмайсанми, Қорбобо?

— Шошмайтур, Гуландом, сенга кечқурун бир эмас, икки сих кабоб бераман! — деди Қорбобо расмий овозда.

Гуландом овозидан уни таниб қолди. Қорбобо шаҳардан келган артист эмас, Набижоннинг ўзгинаси эди.

— Кабобинг ҳам керакмас, Қорбоболинг ҳам! — деди Гуландом зарда қилиб.

— Ҳали ҳам оғзингда ўтинг билан юрибсанми, Гул,— Янги йилда яхши ният қил, бахтли бўл, тўйингни ҳам ўзим қизитаман.

Гуландом қўл силтаганича ундан узоқлашди ва орқа-олдига қарамай Маҳфузанинг вагон-уйига кириб кетди. Қор маликаси Қорбобога юзланди-да, уни нима деб уялтирдингиз, юзлари қизариб, бўзариб кетди бояқшининг, деб шивирлади.

— Қўявер, ўзи шунақа рангдор қиз, лак миниатюрачиларга шоғирд тушган,— деди унга Қорбобо шивирлаб.— Ясатган арчасини кўрдинг, лак миниатюраси классиги Голиковга тақлит қилиб безабди.— Мени танимадими?

— Йўқ, лекин фаҳмлаган бўлиши мумкин. У қилни қирқ ёрадиган қизлардан.

Кун қорайиши ҳамон электрчилар чироқларни ёқиб ҳаммаёқни чарақлатиб юбордилар. Майдоннинг тўрт жойида гулхан ёнмоқда. Арча атрофига жуда кўп одам тўпланган. Қурувчилар шошқалоқ бўладилар, тўрттасининг боши қовушдими, қизгин баҳс бошланди. Ҳозир ҳам уларнинг оғзилари тинмасди.

— Ҳей, йигитлар, янги йил киришига яна роппа-роса эллик тўққиз ярим минут вақт бор. Келинлар, янгиси келгунча эскисига раҳмат айтиб қолайлик! — деди Раҳмонқулов.

— Бормисан, азамат, қани гапир!

— Ҳозиргиси ҳаваскерлик,— деди Раҳмонқулов бир қўлида шиша, бир қўлида қалин стакан билан,— ҳар кимнинг билганича, қўлидан келганича...

Майдон атрофида, ҳар гулхан олдида, ясама стол бўлиб, зиёфат ноз-неъматлари билан лиммо-лим эди. Столлардаги ноз-неъматни прожектор нурлари ёритиб турарди.

Қорбобо билан Қор маликаси пайдо бўлди. Ҳаммининг қарсак садоси остида Қорбобо:

— Зиёфат бошланишини эълон қиламан,— деди-да, қўшимча қилди.— Ҳамма қўлига стакан олсин. Огоҳ бўлинглар, олмаганлар армонда қолади.

Майдондаги меҳмонлар қий-чувлашиб столлардаги бўш стаканларни қўлларига олиб, Қорбобонинг илтифотини кутдилар. Қорбобо қарсак чалиб ўз ёрдамчиларини ёнига чақириб олди-да, уларга буюрди:

— Стаканлар оби-замзамга тўлдирилсин!

Тўрт томондан Қорбобонинг ёрдамчилари келиб, стаканларга кўпиклатиб шампанское қуйиб ўтдилар.

Қорбобо алёр айтди:

— Халойиқ! Ҳурматли эски йилимиз самарали меҳнат қилиб, муқобил планию, қўшимча ва оширилган мажбуриятларини ўринлатиб қўйиб, пенсияга чиқяптилар. Қимки эски йилдан мамнун ва миннатдор бўлса унинг шарафига қадаҳини баланд кўтариб, гулхан шуъласида жаранглатиб чўқиштирсин!

Қадаҳлар жаранги хушчақчақ садоларга улашиб, шўх музыка оҳангига жўр бўлиб кетди. Бундай шодиёна шовқин-суронни радиокар-

найиннинг қаттиқ овози тўхтатди. Раднодан янги йил табриги ўқилмоқ-да эди.

Ҳамманинг жимлигидан фойдаланиб, Қорбобонинг ёрдамчилари стаканларни тўлдириб қўйдилар. «Янги йилингиз қутлуг бўлсин, ўртоқлар!» деган табрик сўзлар дастлаб радиодан эшитилди, ёки уни Қорбобо айтди, ҳеч ким билолмади. Чунки, ҳамма тўсатдан «ур-рей!» деб қичқирди ва бир-бирини қучоқлаб, табриклай бошладди.

Гуландом Қорқизни қучоқлаб, ўпаётганида уни ҳам таниб қолди.

— Надежда, сизмидингиз? Табриклайман!

— Сизни ҳам!

Бирор нохушлик рўй бермасин, деди шекилли Қорбобо югуриб келиб Қорқизни Гуландомнинг олдидан нари олиб кетди.

— Ҳамма ўз ликончасини қўлига олсин ва кўзларини қаттиқ юмиб турсин, ҳозир Қорқиз антиқа инъом улашади. Эшитмадим деманглар, сўнг пушаймон бўлманглар!

Кейин у атрофга разм ташлаб ҳозирда юз бериши керак бўлган воқеа қатнашчиларини кўздан кечириб олди. Ҳамма, шу жумладан, унинг ёрдамчилари ҳам, колоннанинг ҳаваскор машшоқлари ҳам Қорбобонинг сигналини кутиб турарди. Одамлар ҳам қўлларида ликонча ушлаганларича инъом кутардилар.

— Майстро, марш!— деди Қорбобо.

Созандалар «Қоринаво»ни янгротиб юбордилар. Шу заҳоти Қорқизнинг командаси остида оқ халат, оқ қалпоқли ошпазлар, нонвойлар кириб келди-да, тўрт гуруҳга бўлиниб гулхан атрофида жим турган меҳмонларнинг ликончаларига биттадан иссиқ сомса ташлаб кетдилар.

Бу маросимни синчковлик билан кузатиб турган Қорбобо Гуландомнинг «интизомсизлиги»ни кўриб қолди. У Қорбобонинг буйруғини менсимагандай кўзини катта эчиб турганди, ошпаз қизлар найдо бўлиши ҳамон уларнинг саватларидан бир эмас, иккита сомса олиб ёмоққа тушди. Қорбобо узоқдан унга бармоғи билан «яхши эмас» дегандек ишора қилди, аммо Гуландом бунга эътибор бермади, аксинча, Қорқизнинг саватидан ҳам иккита сомса олиб, ёнидаги дугонасига узатди. «Ўлгудай қайсар бу Гуландом.— деб қўйди Қорбобо — Набижон ичиди.— ўчакишиш нималигини сенга ҳали кўрсатиб қўяман».

Қорбобо — Набижон танца бошланиши билан Қорқиз — Надеждани ўртага тортди-да, уни бағрига босиб, вальсга айлана-айлана атайлаб Гуландомнинг олдидан реверанс қилиб — энгашиб ўтди.

Гуландом бировга ҳақини юборадиган қизлардан эмасди. У ерлик меҳмонлар орасидан Гришани қидириб топди-да, уни танцага таклиф қилди. Қутилмаган бу хушбахтликдан Гришанинг боши осмонга етди. Қизни чаққон қўлтиқлаб даврага кирди. Улар танца тушаётган мелиоратор йигит-қизлар ва колхозчи эркак-аёлларни ёриб ўтиб атай Қорбобо — Қорқиз ёнида айлана бошладилар. Гуландом жуда бахтли, жуда қувноқ бўлиб кўринишга урнар, уларга дуч келган пайтда атайлаб хохолаб кулиб, қувноқ шох ташлаб ўтарди.

— Ярашиб қолишибди-ку! — деди Қорқиз.

Набижон аста шивирлади:

— Сиз у қизни яхши билмайсиз...

Танца охирлаб, машшоқлар ҳам чалишни бас қилган пайтда Қорбобо билан Қорқиз устки кийимларини ечиб, пиқобларини чиқариб, ташладилар. Меҳмонларга бу қизиқ янгилик бўлиб туюлди. Чунки, кўпчилик уларни шаҳардан келган артистлар, деб ўйлаганди.

— Артистлигингни энди кўряпман, Набижон, бошладинг!— деди Раҳмонқулов.— Надежда, сизни экономист деб юрардим, санъатингиз ҳам зўр экан.

— Бойбеков қўймади, унга ваъда берган артистлар, бошқа ёқда ушланиб қолишибди.

— Хўжайининг кўринмайди. У киши нега келмадилар?

Набижон соатига қаради.

— Ҳозир Жиззахда тонг отяпти,— деди у.— Қудратов шу пайт ё бош оғриғи қияпти ёки икки марта янги йил кутиб, яъни Тошкентча ва Москвача янги йил кутишдан чарчаган бўлса мазза қилиб хуррак отяпти.

III

Қудратов бу йилги ишлар якунидан қаноат ҳосил қилгач, аввало Иваново маҳаллий ҳокимияти, сўнгра Тошкентнинг руҳсати билан янги йилни бола-чақаси бағрида кутиш учун Жиззахга келди. Унинг назарида гўё шу вақт ичида ҳамма нарса, шу жумладан, табиат ҳам ўзгариб кетаётгандай эди.

Биринчи десантни бошлаб бораётганида ҳам календарда январь қишнинг чилласи эди, аммо қуёш қулиб боқар, илиқ шабада эсиб турарди. Ҳозир ҳам чилла, аммо ҳақиқий чирсиллаган чилла, қаҳратон қиш, гупиллаб қор ёғарди. Қудратов энгил-елпи кийиниб адашган экан, Иваново ерларида ҳам бунчалик совқотмаганди. Яхшики кутгани чиққан «Средазирсовхозстрой» одамлари уни дарҳол машинага миндириб, кузатиб қўйдилар.

Тошкентдан Жиззахга етгунча шофёр машина печкасини ўчирмади, Янгиерда эса Ховос бўрони гувиллар, дарахтларнинг бошини юлқиб, қор уюмларини селдай оқизарди. «Иқлим ўзгаряпти шекилли, Европа иқлими кўчиб келяпти шекилли...» деб ўйлади Қудратов. Одамлар, буни космосдаги ўзгаришлар, кемалар қўзғаган бўлсалар керак, деб таҳмин қилардилар. Бу ҳақда уни машинасида олиб келаётган шофёр ҳам анча миш-мишларни айтиб берди. Эмишки, икки қитъа кемалари, сунъий ер йўлдошлари космосга сиғмай кетганмиш-да, осмон атмосферасини ерга туширганмиш... Эмишки, турли ер ости ва усти ядро синовларининг таъсиридан иқлим ўзгарувчан бўлиб қолганмиш.

— Ҳаммаси бекорчи гап, уйдирма! — деди Қудратов, аммо синовчан боқиб турган шофёрга бошқа бирор аниқроқ жавоб айтолмади.

— Тошкент зилзиласида ҳам аввал миш-мишлар чиқди, кейин ҳақиқати топилди.— деди шофёр,— балки, бу миш-мишларнинг ҳам бирор асоси бордир. Миш-мишлар бекорга туғилмайди.

— Миш-мишларни айрим кучлар, баъзан атайлаб, ўз манфаатлари учун ўйлаб чиқарадилар. Масалан, ғарбдаги унсурлар «Совет хавфи туғилди. Советларнинг танклари мўр-малахдай бостириб келяпти», деган ваҳима тарқатяпти. Истеъфодаги бир инглиз генерали уч йилдан кейин учинчи жаҳон уруши бошланади, деганди. Уша гапига ҳам уч йил бўлди. Кўриб турибсизки, тинчмиз. Бу ҳам вас-васларнинг миш-миши...

— Америкада даҳшатли тўфон бўлди, Европани кутилмаган қор босди. Шуни ҳам бизнинг ер йўлдошларимиздан кўрганмишлар. Табиий офатни ҳам бизга тўнкашяпти.

— Баракалла, топибсан. Уларнинг электробўхтон фабрикаси бизга қарши тинмай тўхмат ишлаб чиқаради. Миш-мишларга қулоқ солма, азамат.

Қор босган йўлда қатнов жуда кам эди. Ҳар жой-ҳар жойда қорга ботиб, зовурга тушиб ётган машиналар дуч келарди. Қудратов уларга кўмаклашолмасди. Ердам учун қудратли тегач гуррос солганча йўл очиб борарди. Уша тегачни қора қилиб бораверишди. Шундай қилиб,

улар икки соатли йўлни беш соатда босиб, маррага етиб олдилар. Қош қорайиб қолганди. Бу шароитда шофер қайтиб кетолмади, у ҳам қолди.

Қудратовнинг уйида мисоли тўй бошланди. Отасини соғинган ёш болалар уни қучоқлаб, елкасига миниб, уйнаша бошладилар.

— Бу қорларни сиз олиб келдингизми, дадажон?

— Ҳа, мен олиб келдим.

— Бу совуқни ҳам сиз олиб келдингизми?

— Ҳа, мен...

— Бизнинг шаҳар ҳам Россияга ўхшаб қолди. Қорга қаранг, тиззага етади

— Мўл-кўлчилик қори бу! — деди Қудратов. — Қишда қор кўп бўлса, ёзда сув сероб бўлади. Сувни ҳаёт манбаи, — дейдилар. Арча ҳам сув сероб жойда ўсади. Шунинг учун сизларга арчани ҳам Россиядан олиб келдим.

Қудратов, кичкинтойларни севинтириш учун тахминан бир ярим метрлик арча қирқдириб, уни докага ўратиб, устидан картон қоғоз билан чирмалаб олиб келганди. Уни эҳтиётлик билан ечди-да, бурчакка тиклаб қўйди. Уй ичида ҳаловатли, сарин бир ҳид анқиб турди. Болалар учун бундан катта совға йўқдай эди. Арча билан бирга уларнинг уйларига шоду хуррамлик кириб келганди.

Бу шод-хуррамлик, уларнинг дадажони қайтиб кетгунича давом этди. Қудратов эса, бу вақт ичида режасидаги кўпгина ишларни қилиб улгуриши керак эди. У ёр-дўстлари, қариндош-уруғларини йўқлади. Кейин Набижоннинг ота-онасини, яъни қайнотаси билан қайнонасини кўриб келиш учун «Жиззах» совхозига борди.

Ҳаким ота куёви билан қучоқлашиб кўришди. Уни қўлтиқлаганча ичкарига бошлади. Уйни тўлдириб ўтирган меҳмонлар ҳам Қудратовга бегона эмасдилар. Булар Ҳаким аканинг ўғил-қизлари, келин-куёвлари эдилар. Жамоатнинг жамлиги учун фақат БАМдаги ва Африкадаги ўғиллари билан Набижон етишмасди, холос. БАМдаги ўғли Тиндадан сал нарида янги станцияни ишга солмагунча ҳеч қаёққа боролмаслигини хабар қилганди, Набижоннинг эса, ҳамма гапи Қудратов орқали йўллаган мактубида баён этилган эди.

— Уйингиздаги меҳмон мутахассислар кўринмайдими? Улар қаёқдалар? — Қудратов Ҳаким акадан сўради.

— Э, улар оёқларига гилдирак боғлаган одамлар эдилар, бу ерда ишимиз битди, деб нариги совхозга ўтиб кетишди.

Ҳаким ака кенжа ўғлидан келган мактубни ўқиб чиқди-да, катта ўғли Ҳамиджонга узатди.

— Мана, ўқиб тезда жавоб қил. Хат ёзмас эмишсан?

Ҳамиджон, қотма, шабадада қорайган узун қўлларини стол устидан чўзиб, отасининг қўлидан конвертни олди-да, тик турганича ичида хатни ўқиб чиқди.

— Шунча дарди бор экан, ўзимга ёзаверса бўлмасмиди, — деди у хатнинг мазмунига эътироз билдириб.

— Нима дарди бор экан? — синглиси Манзура қизиқиб сўради, — Қирғизистонга биттагина хат юборди. Тўрт энлик қоғоз хатида, «Соғман. Ишлаб юрибман, сенга ҳам соғлиқ тилайман» дейишдан нарига ўтмайпти.

Четроқда жим ўтирган Шукуржон луқма ташлади:

— Тўрт энлик бўлса ҳам сенга юборибди. Мана Волгоградга борганимга ҳам икки йилдан ошди, Набижоннинг биронта саломнамасини олганим йўқ. Чамамда, шу бирорта Марусяга маҳлиё бўлиб юрганга ўхшайди.

— Топдинг Шукуржон, топдинг, — деди Ҳамиджон. — Маруся

эмас, исми Надежда эмиш. Гаплари пишиб қолипти шекилли, Надеждани таништирмоқ учун Новгородга олиб борармиш.

Қанақа қиз экан, сурати борми?— Манзура сўради.

— Унта суратидан кўра бир марта ўзини кўрган яхши,— деди ҳанузгача болаларининг баҳсига қулоқ солиб жим ўтирган она. Биз бориб кўролмагандан кейин ўзи саломга олиб келади-да! Келаверсин...

— Биз кўрмасак ҳам сиз кўришингиз керак,— деди Шукуржон, келинни қайнона танлайди, онажон!

Уни ҳамма Мухтасар она, дер эди. Унинг исми жисмига монанд бўлиб, кам гапирса-да, мухтасар қилиб, лўндасини гапирарди кўярди.— Кенжасининг тақдири устида гап борганида ҳам одатича оғзидан чиққан гап — отилган ўқ, қабилда иш тутди.

— Ўзига ёқса бўлгани!— деди она гап тамом, дегандек.— Келин бўлиб, қошимда ўтириб, ҳовлимни супирармиди. Қайси биринг хотинингни ихтиёримга бериб қўйдинг!? Биринг Африкада, биринг Осиёда, бошқаларинг Россияда. Дунё кенг экан, товўқдай тарқаб кетдиларинг.

«Қудратов акамдан сўрай қолайлик» деган маънода даврада ўтирганлар, ҳамма Набижоннинг бошлиғига қаради. Қудратов «бор гапни мактубида Набижоннинг ўзи айтгандир» дея қўя қолди. Аммо бунга акалари, онаси қаноатланмагандай эдилар.

— Набижоннинг гапларига ишонса бўлади. Дид-фаросатлик йигит. Яхши-ёмонни ажрата билади,— деди Қудратов уларда қаноат ҳосил қилиш мақсадида.

Шукуржон қизиқиб сўради.

— Қиз ҳам қўлингизда ишлар экан. Уни яхши синаган бўлсангиз керак.

— Яқинда ишга ўтди. Экономист. Одобли, хаёли, меҳнаткаш қиз. Фақат Дилафрўз иккиланиб турибди.

— Нега?

— Унга Гуландом ёқармиш.

— Ундоқ бўлса иккаласини ҳам ойим кўришлари керак,— деди Манзура шартта кесиб.— Россиянинг қизлари ўта маданиятли, зукко бўладилар. Баъзиларга ўхшаб ойим билан дадамни қариган чоқларида оёгининг учи билан кўрсатиб турмасмикин?.. Гуландомни ҳам кўрганим йўқ, аммо эшитганман...

— Манзуранинг гапида жон бор,— деди Ҳаким ака,— бир вақтлар европалик қизларга уйланиш янги чиққан амалдор ўзбекларга расм бўлиб қолганди. Бири тил ўрганишни баҳона қилди, бири маданиятли бўлишни орзу қилди. Уша оилаларнинг камдан-ками яшаяпти. Бири у ёққа тортиди, бири бу ёққа — охири тарқалиб кетди. Урушдан кейин ҳам солдатлар орасида шунақа — ўша ёқдан уйланиб келиш одати чиқди. Кўплари дуруст яшаяпти. Тақдирга боғлиқ. Қайси миллатдан бўлса ҳамки, қиз енгилтак бўлмаса кифоя...

— Надежда ҳам, Гуландом ҳам ундай қизлардан эмас, деб ишоғтирди Қудратов.— Аммо бўлажак келинни куёвнинг ота-она, ака-сингиллари ҳам синаб кўрсалар ёмон бўлмайди.

Шундан кейин суҳбат қовушиб кетди. Ишчан одамларнинг боши бир жойга қовушса, албатта асосий касб-корлари ҳақида гап бормасдан иложи йўқ. Бу ерда боши қовушганларнинг ҳаммаси асосан чўлқуварлар, гап айланиб, шу мавзудан нарига ўтмади. Бу ҳақда ҳар бирининг ҳам сўзласа адо бўлмас гаплари, кўрган-кечирганлари бор эди.

Ҳамид Ҳакимович Новгородга Қудратовдан сал кейинроқ борганди. Улар ҳам қадимий рус тупроғида қудратовчилардай бунёдкорлик ишлари билан шуғулланар эдилар. У қилаётган ишларини бир сўз билан баён этиб қўйгиси келди-да:

— Уликларни тирилтиряпмиз,— деди.

Бу ҳаммага, шу жумладан ва айниқса, Қудратовга тушунарли эди. Қудратовнинг одамлари Россиянинг уруш кўрмаган жойларида ишласалар, Ҳамид Ҳакимовичнинг йигитлари фашист этиги топтаган, ҳарбий машинаси эзгиланган, жанглар заҳри кетмаган ерларда ишлардилар.

— У ерларни шу оёқларим билан неча бор кезиб чиққанман,— деди Ҳаким ака.— Ҳамиджон менинг изимдан юрибди. Шунисига хурсандман. Мен ҳам ўз вақтида ота изидан боргандим...

У ердаги ишлар ҳақида гап борган чоқда:

— Мақтанарли кўрсаткичларимиз йўқ,— деди Ҳамид Ҳакимович.— Уруш аллақачон тамом бўлса ҳам ҳамон жангдамиз. Шу туфайли ишимиз юришмаяпти.

— Биламан, оператив маълумотлар ўз вақтида бизга ҳам етиб бориб турибди. Сизларда қандай, Шукуржон? Волгоградда жуда қийиндир. Урушнинг катта саллоххонаси эди у ерлар.

— Биз учун осон томони шуки, Мирзачўлда орттирган тажрибамиз жуда қўл келяпти. Волгоград ерларида ҳам чўлларга сув чиқаряпмиз. Кечагина «Правда» газетасида ёзиб чиқдилар. Уша гапларга нима ҳам қўшиш мумкин. Ишқилиб қўлимиздан келганини қиляпмиз. Ишимизнинг бориши ёмон эмас.

— Газетадаги мақтовдан мен ҳам мамнун бўлдим. Сталинградчасига ишляяпсизлар экан!

Ҳамид Ҳакимович нималарнидир сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган чоқда онаси катта сопол лаганда палов кўтариб келди-да:

— Ишлаб чиқариш мажлисини бас қилинглар, энди паловга марҳамат!— деди.

— Ие, кечирасиз, шунақага одатланиб қолибмиз, зиёфат дастурхони атрофида ҳам бошқа гап қуриб кетгандай ишдан гапирамиз,— жавоб қилди Шукуржон.

— Ҳечқиси йўқ,— деди Ҳаким ака унга эътироз билдириб.— Юртимизнинг не-не ерларида меҳнат қилаётган одамлар тўпланиб қолди. Ҳар куни бўлавермайди бунақа учрашув.

— Қарайсанки, ош, кўтармагил бош!— деганлар,—луқма ташлади уй бекаси.— Ошдан олинглар, гап қочмайди.

Оила аъзолари гурунглашиб ош ейишди.

— Жуда роҳатжон палов бўлибди, деди Қудратов лаган дастурхондан олингач.— Уйда жужуқлар мени кутиб ўтиришибди..

— Жиянларимни ўпиб қўйинг! Кўришгунимизча хайр,— деди Ҳамид Ҳакимович.

(Охири келгуси сонда).

Носир Муҳаммад

ЭЗГУЛИК

Бу дунёда бари ўткинчи,
Ҳаёт — дарё деганлари рост.
Бизнинг авлод балки мингинчи,
Шу дарёнинг бир мавжи холос.

Не замонлар кечди сарсари,
Не давронлар топдилар завол.
Кўп кўҳнадир тарих дафтари,
Қамрашга ҳам ожиздир хаёл.

Неча шоҳлар, тўлиб паймони,
Ерга кирди қолдирмай нишон.
Ошиқларнинг мунгли достони
Куйланади ва лекин ҳамон.

Жаҳонгирлар титратиб дунё,
Қололмади шухратда мангу.
Номи қолган тилларда аммо —
Ким боғ қилиб, очган бўлса сув.

Мовий рангли кўшқу қасрлар —
Қурган қанча соҳиб иқтидор.

Кечса ҳамки йиллар, асрлар,
Едланади тиклаган меъмор.

Тарих ҳукми одил доимо,
Улашади ижрочи ҳаёт:
Разолатга яраша жазо,
Эзгуликка лойиқ мукофот.

Навбат етар бир кун бизга ҳам,
Мангуликка кўчар умримиз.
Десалар бас, эди чин одам,
Энг олий шон шу эрур ёлғиз.

Эзгу ишдан толмасин қўллар,
Муҳаббатсиз қолмасин юрак,
Қайга бизни элтмасин йўллар,
Инсон номин тутайлик юксак!

Ожиз қолсин йиллар аскарлари,
Тиг тортмоққа топмасин журъат.
Бу дунёда ўткинчи бари,
Мангу эрур эзгулик фақат!..

□

Севги!
Ташна ўтдим сенга бир умр,
Васлингга қонмадим ҳатто бир нафас.
Ширин азобингга мен мангу асир,
Сенсан қалбимдаги энг олий ҳавас.

Сени деб тунлари билмадим ором,
Мисраларга тўқдим кўнгил розини.
Вужудимни этиб сеҳринг билан ром,
Янгатган ўзингсан туйғу созини.

Бир томчида акс этар олам,
Бир томчида — бир дунё маъни.
Томчи қадрин билмаган одам
Ҳис этолмас ёруғ дунёни.

Бир томчиман мен ҳам денгиздан,
Ҳар қатрамда йиллар шукуҳи.
Равшанроқман кўкда юлдуздан,
Жўшар дилда замоннинг руҳи.

Шу руҳ бермиш қалбимга шиддат,
Кўзларимга оловли ёлқин.
Томчиларга бериб куч-қудрат,
Денгиз қилган ўзингсан, халқим!

Соғинч

Нигоҳимда,
Дил оҳимда
Бир гўзалнинг ишқи бор.
Йўл пойлайман,
Гул сайлайман,
Кутиб ундан хушхабар.

Соғинч — хаёл!
Оғушида
Умидларим чарх урар.
Икки кўзим гардишида
Бир учқун қалқиб турар.

Бу учқунда шодлик ҳам бор,
Меҳр ҳам бор, ишқ ҳам бор.
Кўзёш ҳам бор, ҳижрон ҳам бор.
Алам ҳам бор, рашк ҳам бор.

Унинг номин соғинч дерлар,
Ухшар хушбўй бир гулга.
Унда бордир нотинч сирлар,
Чорлайди олис йўлга.

Кимдир сени олис йўлда
Кутса туну кун бедор.
Қандай ширин ўзга элда
Дўст-ла кўришмоқ дийдор.

Яқин кишинг
Ҳафта, ўн кун
Кетса кўздан йироққа,
Ғам-ҳижронга бўлиб тутқун,
Чидаш мумкин фироққа.

Аммо чидаш мушкул, дўстим,
Ихтиёринг олса ишқ.
Асир этиб тан мулкени,
Дилиннга ўт солса ишқ.

Соғинч тўла кўнги яна,
Неларнидир қўмсайди.
Соғинчи йўқ юрак эса
Бўм-бўш қопга ўхшайди.

Самарқанд.

БАЛОҒАТ

Эртак сўйлаб беринг менга, бувижон,
Муҳаббат ҳақида сўйланг, билсангиз.
Хайқиргим келади — дилда ҳаяжон,
Ун еттига кирди бугун болангиз.

Гуллар, шивирлангиз ўн етти тилда,
Муҳаббат ҳақида бўлсин ҳаммаси!
Очилгани бугун қизил гул дилда,
Эшитгани маъсум севги алласи.

Кел, қалдирғоч, менинг кафтимга қўн,
Олиб кетай сени сирли оламга...
Қанот ёз, парвозни ўргатаман сўнг —
Ун еттинчи осмон тўлар навога.

Юлдузлар, порлангиз яна ёрқинроқ,
Сизмай қолинг порлаб кўзимга бугун.
Утинаман, қуёш, узат зар тарақ —
Ун еттига кирдим — сочларим узун.

Сўқмоқлар, нур тўшаб бошлангиз йўлга,
Ёзинг, эркин кетай, тор қулочингиз.
Қетяпман, қувончим сизмасдан дилга,
Ун еттида бугун бир йўловчингиз...

Эртак сўйлаб беринг менга, бувижон,
Муҳаббат ҳақида сўйланг, билсангиз...

Кўклам лавҳаси

Сеп ёзибди борлиққа кўклам,
Ясанибди ҳатто кекса тол.
Борлиқ куйлар, шўх жилғалар ҳам:
— Латофатни тарк этма, баҳор!..

Ёмғир ёғар... Гул ёзар япроқ...
Кўм-кўк гиёҳ қилади ҳузур,
Шивирлайди қақраган тупроқ:
— Саховатни тарк этма, ёмғир!..

Шўх болакай варрак учирай,
Орзу қилиб қучмоқни осмон.
Само чорлагандай туюлар:
— Камолатни тарк этма, инсон!..

Тошкент.

* * *

Минг шукрки, дунёга келдим,
Аён қолиб кетмасим мангу.
Бироқ, сўнгги қисматим надир?
Бу мутлақо менга қоронғу!..
...Гўдаклигим кузатган они,
Болалигим кўлимдан олди.
Ўз галида ўсмирлигим ҳам
Қучоқ очди,
Кузатиб қолди.
Ардоқлади олов ёшлигим,
Чўққиларга кўтарди мени.

Кўз олдимдан чекинди нари
Уфқларнинг сирли тумани...
Ёшлигим ҳам тилади оқ йўл,
Тилади шон, қудрат ва обрў.
Тайинлади:
Боравер дадил!
Кўп манзиллар келар рўбарў.
Манзил узоқ, бекатларига
Бир-бир учраб ўтаётибман...
Энг муҳими менга, одамлар,
Айтинг, қандай кетаётибман?!

Миркарим Осим

УЧ ҲИКОЯ

Жаҳон отин

Йўлнинг икки томонидаги қатор тераклар аскарлардек саф тортиб, қоматларини тик тутиб турар, зарғалдоқлар сарой соқчиларидек ўқтин-ўқтин бир-бирларини чақириб, мамлакатда юз бераётган аҳволдан одамларни хабардор қилаётгандек эдилар.

Кечки пайт. Дарахтларнинг сояси узунлашган, боғга салқин тушган. Зарбоф, парча, шойи тўн кийган сарой амалдорлари, беклар гердайтиб, боғ ўртасидаги хиёбондан кўча томон йўл олмоқда эдилар. Шу пайтда эски паранжили бир аёл баланд девор билан ўралган ўрда боғининг нақшинкор дарвозаси олдига келиб, сарой боғига кирмоқчи бўлди.

— Ҳой кампир, орқага қайт. Не қилиб тентираб юрибсан бул ерда? Рухсати олий бўлмаса, ҳеч ким саройга киритилмайдур,— деб бақирди ағдарма этик кийган хуш мўйловли қоровул йигит, қиличини ярим белигача суғуриб.

— Қўрқма, гемиртагингни қинига солиб қўй. Калламни олишдан бурун арзимни эшит, қоровул бола,— деди аёл истеҳзо аралаш. У дўқ-пўнисалардан қўрқмайдиган ўктам аёллардан эканлиги кўришиб турар эди.

Кеч бўп қолди, ишинг бўлса эртага келарсан.

— Қачон келишим билан сенинг ишинг бўлмасин. Мен амирул-мўъминин ҳузурларига кирмоқчиман.

— Онҳазратнинг олдиларига?— шошиб сўради йигит кўзларини ола-қула қилиб.— Ўзлари ким бўладурлар?

— Нима қиласан кимлигимни сурштириб? Хўжайиннинг қоровул-бегини чақир!

Йигит дарвозахонага кириб кетди, чорпақилдан келган, ўрта ёшли, мис камарига қилич остан бир кишини бошлаб чиқди.

— Хўш, нима хизмат билан келдилар,— деб сўради у қоғонини солиб.

— Онҳазратнинг ҳузурларига кирмоқ ниятидадурман.

— Бунинг иложи йўқ. Алар аёлларни қабул қилмайдурлар. Харамхонага кирмоқчи бўлсангиз унинг йўли бошқа. Ушанда ҳам чоқирилган бўлсангиз. Қўлингизда ташрифнома борми?

— Йўқ... ҳа. бор. мана!

Аёл паранжиси ичидан шалдироқ қоғозга ёзилган сўнгги ғазалини — арзи ҳолини чиқариб, қоровулбегига узатди.— Югурдақларингиздан бирига буюринг, буни ҳарамхонага олиб кириб, Моҳлар ойимнинг қўлларига топширсин.

Қоровулбегини қоғозни олиб ичкари кириб кетди-да, орадан чорак соат ўтар-ўтмас югуриб чиқиб, таъзим қилди.

— Марҳамат қилсинлар. Сизни бу йигит пойи остонгача кузатиб боргай,— деди юзида бир туки йўқ, аёлбашара эроний қул йигитни кўрсатиб.

Қурбақадай бақрайиб турган, ҳар бир буйруқни сўзсиз бажарувчи йигит, қадам ташлашидан ёш жувонга ўхшаган жулдур паранжили аёлни сарой томон бошлади. Улар хиёбондан юриб, кошинлари йилтиллаб турган сернақш сарой томонга йўл олдилар, икки ёнида қуролли йигитлар турган дарвозадан ўтиб, катта қўра орқасидаги ҳарамхонага етиб келдилар. Ҳарамхона ҳовлисига чорбурчак гишт ётқизилган, тўрт томондаги иморатнинг деворлари нақшинкор. кўзни олар эди. Меҳмон аёл чачвонини кўтариб деворлардаги нақшларни томоша қилаётган эди, чиройли бир канизак югуриб келиб, унинг бошидан эски паранжини олди-ю жамолини кўриб қотиб қолди. Унинг рўпарасида йигирма тўртга қадам қўйган қора қошли, оқ юзли, моҳрўй бир аёл қулимсираб турарди. Шу пайт жиякли атлас кўйлак устидан бахмал нимча кийган ёшгина Моҳлар ойим югуриб келиб, у билан қучоқлашиб кўришди.

— Сизни кўрадиғон кун ҳам бор экан, Жаҳон опа! Келишингиздан бир кун илгари огоҳлантирмайсизми? Пешвоз чиқиб, сарой ташқарисида сизни кутиб олар эдик,— дер эди у ҳам ачиниб, ҳам қувониб.

— Сизни овора қилишни истамадим. Ўз оёғи билан келган меҳмон атойи худо дейдурлар. Марғилон боргон баъзи аёллардан мени кўриш орзусида эканлигингизни эшитдим, ўзим ҳам жамолингизга тўйиб, суҳбатингизни олишни истаб юрардим. Вақти-соати етган экан, сафар отига миндим-у, Қўқон сари равона бўлдим.

— Кўнгилдагидек иш бўлибдур, опа. Сизни кўргим келганда ғазалларингизни ўқиб юраман. Буни қаранг, ёзган шеърларингиз ўзингиз каби ғўзал, йиллар ўтган сайин ҳуснингизга ҳусн қўшилиб, чиройингиз очилади-я!

Юзидан нур ёғилиб турган қора қош сарой бекаси азиз меҳмонни қаерга ўтирғизишини билмай шошиб қолган эди.

Улар уч-тўрт йил илгари, Умарбек Марғилон ҳокими бўлиб турган вақтда ўрдада учрашиб турар эдилар. Увайсий тахаллуси билан ном чиқарган Жаҳонийнинг ғазалларини ўқиб завқланган ёш ҳоким шеър ёзишга бошлаган рафиқаси Моҳлар ойимга илм аруздан дарс бериш учун уни ўрдага чақиртирган эди. Акаси Олим золим ўлдирилгандан кейин Қўқонга кўчиб бориб, тахтга ўтирган Умархон давлат ишларини тартибга солиш билан овора бўлиб, уни эсдан чиқарган эди. Сарой шоирлари ва шоиралари даврасига келиб қўшилишни орзу қилиб юрган Увайсий ўз ташаббуси билан бу даргоҳга етиб келди.

Шодлигидан терисига сиғмай қолган Моҳлар ойим азиз меҳмон атрофида парвона бўлиб, уни меҳмонхонага бошлади.

Ганч билан сувалган, мунаққаш тоқчаларига тилла, кумуш буюмлар, хитой чинчилари териб қўйилган айвонда баҳмал кўрпача устида ёши элликларга бориб қолган, тўладан келган кўҳлик бир аёл — ҳарамнинг бош ходимаси Хушқол биби чордана қуриб ўтирарди. Уй бекаси билан меҳмон аёлнинг яқинлашиб келаётганларини кўргач, ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Ўтираверинг, овора бўлманг, она,— деди Жаҳон отин югуриб бориб у билан кўришар экан.— Соғ-саломат юрибдиларми? Уғил-қизлар?

— Худога шукр, ҳаммаси соғ-саломат... Хуш келибдилар, қани юқорига...

Ўтиришдилар. Хушқол биби дуога қўл очиб, ҳурматли меҳмонга соғлик, бахт-саодат тилаб, фотиҳа ўқиди. Кейин у ҳовлининг бир чеккасида қўл қовуштириб турган канизакни кўриб имо қилди, у хаял ўтмай, елкасида сочиқ, қўлда дастшу билан қумғон келтириб, ўтирганлар қўлига сув қўйди, кейин дастурхон ёзди. Меҳмон ва мезбонлар у ёқбу ёқдан гаплашиб ўтириб, чой ичишди. Ниҳоят Жаҳон отин уй бекасига юзланиб, дилида ардоқлаб юрган гапни ўртага солди.

— Мен кўпдан буён Қўқон шаҳрига тўпланган нозимларнинг мушоираларида иштирок этмоқ орзусида юрар эдим, мана энди шу улуг бўсағада турибман.

— Шоир ва шоиралар даврасида сизнинг ўрнингиз бўш турар эди. Келганингизни билиб, онҳазрат ҳам шод бўлғусидурлар.

— Шунин билганим учун тап тортмай келавердим-да. Сиз Марғилондан кетганингиздан кейин шаҳримиз булбули учиб кетган бўстонга ўхшаб қолгон эди...

Гап шеър ва нафосат устига кўчгандан кейин улар роҳат қилиб суҳбатлашиб ўтирдилар. Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, Хушқол биби кулимсираб:

— Онҳазрат ҳозир хонаи ҳосларидида бир неча шоир билан суҳбат қуриб ўтирибдилар. Бўшаганларидан кейин келганингизни билдириб суюнчи олиш лозим,— деди.

— Агар ҳузурларига кириб, салом берсам-да, мушоирага қатнашсам, сўнгги ғазалимни уларнинг муҳокамасига ташласам...

— Номаҳрам бир аёлнинг тўсатдан эркаклар орасига кириб бориши уларда қандай таассурот қолдирар экан, билмадим,— деди Хушқол биби қалин қошларини чимириб.

— Хусусан мавлоно Фазлий норози бўлиб: «Заифалар шарият аҳкомидан четга чиқмасликлари лозим, уларга пўшидалиғ муносиб» демасмикинлар,— гапга аралашди уй бекаси.

— Мана шарият ҳукми!— деб Жаҳон отин бошидаги эски ипак рўмоли билан оппоқ томоғи-ю сочлари, қулоқларини ўраб боғлади, енгини тушириб, кумуш билакузук таққан билагини беркитди.

— Энди номаҳрамга кўринсангиз ҳам бўлаверади,— деб кулди Хушқол биби.— Ҳеч ким, ҳатто феъли тор қози калон ҳам энди сизга тирғила олмайди.

Иккиланишни билмайдиган ўктам Жаҳон отин эшикда пойлаб турган эроний қул йигит билан бирга ҳарамхонадан чиқиб, маҳкамаи олий томон дадил қадам ташлади. Эроний йигит шоирадан олган битик билан хосхонага кириб кетиб, бир неча дақиқадан сўнг қайтиб чиқди-да, кулимсираб бош ирғатиб қўйди.

— Ассалому алайкум,— деб ўн бир ёғочли хонага дадил кириб келди Жаҳон отин.

Тўрдаги шаҳнишинда кимхоб тўшакда чордона қуриб ўтирган тўла

юзли ширакайф хон қийиқ кўзлари билан кулимсираб саломга алик олди-да, шоирани ўтиришга таклиф этди. Хоннинг икки томонидаги атлас кўрпачаларда ўтирган, тахаллуслари ҳам, ғазаллари ҳам бир-бирига ҳамоҳанг шоирлар: Хижлат, Ҳижрат, Хислат, Нусрат, Музмар, Мушриф ва бошқалар ҳайрон бўлиб, қуйироқда тиз чўккан шоирага анқайиб қараб қолдилар.

— Рўпарангизда тахаллуслари Увайсий бўлгон Жаҳон отин ўтирибдилар,— деди хон орага чўккан оғир сукунатни бузиб.— Биз Марғилонда ҳоким бўлиб турган вақтимизда бу етук шоира бизнинг таклифимизга биноан ўрдага келиб маликага илми аруздан дарс бериб гузар эдилар. Юрт ишларидан тинчигач, бу хонимни саройга чақириб олмоқчи эдик. Худди ниятимиздан хабардор бўлгонларидек, ўз қадамлари билан ўрдага ташриф буюрибдурлар.— Хон шоиранинг таърифини жойинга келтириб, қўлидаги қоғозни чап томонида ўтирган қоп-қора соқолли Маҳжурга узатди.— Бу сўнгги ғазаллари бўлса керак, ўқинг. Шоир қоғозни олиб, бошини бир оз орқага ташлаб, завқ билан ўқий бошлади:

Зебонгни кетургил, э шакарлаб тўти гуфтора,
Нечукким марҳамат бўлсин, неча мендек дилафгора.

Увайсий юз жафо кўрсанг, ҳақиқат ёридан доим
Угирма юзни андин, солма кўзни ўзга дилдора.

Хоннинг ўнг томонида ўтирган Фазлий энсаси қотиб Маҳжурга истеҳзо билан қаради-да, кейин ерга қараб қолди.

Қуйироқда ўтирган шоир Мушриф завқланиб кетиб:

— Мана бу шеърни маъни дарёсидан олингон дурру гавҳар деса бўлур,— деб юборди.— Сафимизга ҳақиқатга ошиқ бўлган бир булбулигўё келиб қўшилди!

— Офарин!— деб унинг гапини маъқуллашди бошқа шоирлар Увайсийнинг шеърига юксак баҳо беришиб. Улар шеър бўстонида кириб келган шоиранинг ишига кушойиш тилаб, дуога қўл кўтардилар.

Икки бети қизариб, кўзларида ўт ёнган Жаҳон отин ҳарамхонага келиб, томоғию қулоқларини ўраб олган ипак рўмолини ечиб бошига ташлади-да, дугоналари ёнига келиб ўтирди ва бўлиб ўтган воқеаларни гапириб бериб, уларни хурсанд қилди. Ўрда боғидаги дарахтларнинг учлари ботаётган қуёш нурида заррин тусга кирган вақтда Жаҳон отин кетишга ҳозирланди.

— Вой, қаёққа?— деб безовталаниб сўради уй бекаси.— Сиз учун алоҳида хона ажратиб қўйгонман, шу ерда истиқомат қиласиз.

— Мен бир қариндошимнинг уйига меҳмон бўлиб тушганман, узримни қабул қилинг. Кечалари у ерда бўлсам, кундузлари хизматингизда бўламан.

Зийрак уй бекаси унинг «саройда туropolмайман» демоқчи эканини фаҳмлаб, маънос кулимсираб қўйди-да:

— Агар истасангиз, сизга яхши бир ҳовли топиб берамиз,— деди.

* * *

Бир куни Увайсий ҳарамхонада ўзи учун ажратилган хонада ишлаб ўтирган эди, беихтиёр очиқ даричадан ҳовли ўртасидаги усти ёпиқ ўра ёнида ювинаётган Умархонга кўзи тушди. Уратепалик чиройли бир канизак обдастан хоннинг қўлига сув қуяётганда унинг бир ўрим сочи чап елкасидан осилиб тушиб, обдастага тегиб кетди. Оппоқ, семиз юзи ёришиб кетган хон канизакнинг сочини қўли билан кўтариб, унинг орқасига ташлади. Увайсий рўпарасидаги даричадан Моҳлар оймнинг қараб турганини, унинг анордек юзи оқариб кетга-

нини кўрди-ю, ўзини панага олди. У ўз синглизидек севиб қолган малика учун ачиниб, юраги куйиб кетди. Токчадаги чойнакдан бир қултум совуқ сув ичиб, ташналигини қондирмоқчи бўлганда, унинг ёнида турган катта бир қува анорига кўзи тушди. Дарров қўлига олди-ю, пичоқ билан думини қирқиб ташлаб, бир неча жойдан узунасига пўстини тилди, бармоқлари билан уни тўрт бўлак қилди. Чўғдек анор доналари пиёлага тўкилди. Шу пайт унинг миясига: «Ахир бу гумбазга ўхшаган анорнинг ҳам бизга ўхшаб бағри қон экан-ку, ҳамма томони баланд қўрғон билан ўралган ўрда ҳам ҳасрат оловида ёнган гўзал канизаклар билан тўла, уларнинг бекаси ҳам рашк ўтида ёнмоқда» деган фикр келди ва ўйлаб туриб бирдан юзи илҳом нури билан ёришиб кетди. У дарҳол хонтахта ёнига ўтириб, қўлига қалам олди-да, сиёҳга ботириб ёза бошлади:

Бу на гумбаздур, эшиги, туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур нишон.
Туйнугин очиб, аларнинг ҳолидин олсам хабар,
Юзларида парда тортуғлик турарлар, бағри қон.

Увайсий «Анор» деган бу шеърини Нодирага ўқиб берганида, у ҳаддан ташқари ҳаяжонланиб, мураббиясини қучоқлаб:

— Вой опа, қандай ажойиб шеър ёзибсиз,— деди.— Агар нафосат тарозусининг бир палласига сарой шоирларининг ғазалларини, иккинчи палласига шу тўртлик қўйилса, албатта сизнинг шу жажжи шеърингиз босиб кетгусидир.

— Жуда ошириб юбордингиз, маликам,— деди шоира қизариб, гарчи бу мақтов унга ёқиб тушган бўлса ҳам!

* * *

Увайсий сарой боғида тўсатдан шоир Фазлийга дуч келиб қолди, у чачвонини кўтариб, паранжи орқасига ташлаб келаётган эди. Дарҳол рўмоли билан оппоқ томоғини ўраб, енгини туширди-да, унга салом берди. Бошидаги симобий салласи ўзига ярашган, банорас тўн кийган ўрта бўйли сарой шоирининг юзи қизариб, кўзлари чақнаб кетди. Афтидан бир пиёла шароби ноб ичиб олганга ўхшарди. Фазлий саломга алиқ олиб ерга қараб қолган шоира билан ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин унинг «Анор» деган шеърини ёддан ўқиб:

— Ўзингиз ҳам шул маконда манзил қурган пок юзанинлардансиз, аммо ёлғизликдан бағрингиз қон,— деди.— Ваҳоланки, сизнинг суҳбатингизга муштоқ бўлган мухлисларингиз бор... На қилгай, иккимиз каминанинг хилватхонасида ўтириб мушоира қилсак...

У гапини тамом қилмасдан бурун Увайсий ғазаб билан тикилиб:

— Йўлингиздан қолманг! Ўзингизга ўхшаган оёғи енгил бир жувонни топиб олинг! Мен сиз ўйлағон аёллардан эмасман,— деди шартта. Сўнг «ўзим нима ташвишда юрибман-у, бу нималарни орзу қилди» деб пўнғиллаганча узоқлашди. Ҳарамхонага кирганида бир кампир дастурхон устида Хушҳол биби билан уй бекасига бир нарсаларни уқтираётган эди. Увайсий салом бериб кириши билан у ўрнидан туриб кўришмоқчи бўлди.

— Утиринг, ўтираверинг,— деб у югуриб бориб кампир билан кўришди, ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин орага оғир сукунат чўкди. Бир оздан кейин Хушҳол биби ўрнидан туриб «юринг» дегандай Увайсийга имлади. Икковлари холи бир хонага кирганларидан кейин Хушҳол биби тўсатдан:

— Кампирни танидингизми?— деб сўради, лекин саволига жавоб кутмасдан гапида давом этди. — У машҳур ҳофиз ва шоир Ҳайдар девонанинг онаси, сизга совчи бўлиб келибди.

— Нима? Нима дедингиз?! Совчи!

— Ҳа. Ҳайдар девона ғазалларингизни ўқиб, сизга ғойибона ошиқ бўлиб қолган экан.

— Бўлмаган гап. Ёстиқдошим вафот этгандан кейин иккинчи эр қилмайман, умримни икки боламга бағишлайман, деб онт ичганман.

— Қўйинг-э! Ҳали ўн гулингиздан бири очилгани йўқ. У ҳам сўққа бош...

— Ундай бўлса, бошқасини топсин, мени тинч қўйсин, онтимни бузолмайман. Жон опа, бир иложини қилиб, кампирнинг тугунини олма, қайтариб юборинг! Улсам ҳам унга тегмайман!

Хушҳол биби унинг ранги ўчиб, кўзларида ёш кўргач:

— Қўрқманг, синглим, сизни зўрлаб ҳеч ким эрга бермайди. Кампирга ўзим жавоб қиламан. Мен бор, бу ерда ҳеч ким кўз ёшингизни тўколмайди,— деди.

Увайсий кечаси билан яхши ухлай олмай, босинқираб чиқди. Кўзи энди уйкуга кетганда у чўчиб уйғониб кетар, уни ваҳима босарди. «Борди-ю, бу ишга хон аралашса, ишим чатоқ. Иложини тополмай, асорат тузоғига илинаман. Тезроқ бу даргоҳдан жўнаб қолиш керак».

— Бир кечада рангингиз сомондек сарғайибдур! Сизга нима бўлди?— деб сўради Моҳлар ойим — Нодири эртасига, нонушта вақтида.

— Кечаси билан волидаий меҳрибонимни тушимда кўриб безовталаниб чиқдим. Марғилон бориб уларни бир кўриб келмасам, тобим қочиб қолар деб ўйлайман. Рухсат берсалар, шу бугуноқ жўнаб кетардим.

— Нега мунча шошяпсиз. Бирор ҳафта сабр қилинг, кейин бир гап бўлар.

Увайсийнинг ранги баттар ўчиб кетганини кўргач, Хушҳол биби унинг ёнини олиб, рухсат беришларини сўради.

— Майли, бўлмаса,— деди Нодири ўзидан катта икки эътиборли аёлнинг илтимосини рад этолмай.— Мен онҳазратдан рухсат олиб бераман, аммо икки-уч ҳафтадан сўнг қайтиб келиш шарт билан.

— Бош устига,— розилик билдирди Увайсий.

* * *

У «уйга кетяпмиз» деб қувонган иккита боласи билан қўқон аравада Марғилонга етиб келиб, Чилдухтарон маҳалласидаги ҳовлисига кирганда оғзи очилиб, қотиб қолди. Катта ҳовлининг бир томонида, эски иморатлар рўпарасида баланд қилиб солинган мунаққаш уй-айвон унга кулиб қараб турарди.

— Вой, бу иморати олийни қачон қурдирдингиз?— деб сўради Увайсий югуриб келиб уни қучоқлаб олган онасидан.

— Эсон-омон келдингми, болам? Сени, болаларингни соғиниб ўлиб бўлдим-ку,— деди сочлари оқариб кетган бўлса-да, қадди букилмаган Чинни биби.— Бу иморат... Нодири бегимнинг буйруғи билан солинган. Олти ойча бўлди.

Ултириб, юзларига фотиҳа тортганларидан кейин қизи онасига нима учун бундай шошилиш билан келганини гапириб берди.

— Жуда яхши қилибсан, қизим,— деди Чинни биби,— бошинг устидаги фалокат булутлари тарқалгандан кейин, ўша даргоҳга яна борсанг-борарсан.

Муҳаббат қурбони

I

Увайсий Қўқонга қайтиб келганидан кейин Моҳлар ойим унга ўрда яқинидаги маҳалладан бир ҳовли топиб берган эди. Шоира бўш вақтларида Улфатой деган қўшни аёлнинг уйига чиқиб, у билан улфатлашиб турар эди. Бир куни уникига чиққанида ҳовлининг ўртасидаги ўра ёнида жомашовда кир юваётган кўҳлиқкина бир қизни кўриб: «Бу ким бўлдийкин?» дегандек унга қараб қолди. Бошини сариқ шойи рўмол билан тангиган сарвқомат қиз кулимсираб, ўрнидан турди-да, қўлини ёнига артиб таъзим қилди:

— Сиз Улфатойнинг кими бўласиз?— деб сўради шоира унинг елкасига қоқиб қўйиб.

— Менинг синглим,— деб ундан олдин жавоб қилди югуриб келиб кўришган Улфатой.—Оти Уғилой, ҳафтада бир-икки келиб менга қарашиб туради, ҳовлини супуриб-сидириб, кирларимни ювиб беради.

— Барака топсин, ақлли қиз экан,— деди шоира, кўрпачага ўтирганларидан кейин, кир ювишга ўтирган Уғилойнинг орқасидан қараб.— Сергайрат, юракли қизга ўхшайдур, кўзлари ўткир.

— Топдингиз, кичиклигида қўни-қўшни болалари билан кўча чангитиб ўйнаб юрар, баъзи вақтларда ўзи тенги ўғил болалар билан уришиб қолса, уларнинг адабини бериб қўяр эди, кейин аям уни кўчага чиқармай қўйдилар.

— Мактабга бориб турадимиз?

— Ҳа, маҳалламиздаги отин ойдан сабоқ олиб, саводини чиқаргон, зеҳни ўткир. Фузулийни ўқий оладигон бўлгандан кейин мактабдан тортиб олдик. Ун еттига қадам қўйди, ахир.

Зўр бериб кир юваётган Уғилой гап ўзи устида кетаётганини сезгандай, орқасига бир қайрилиб ўзига ишонган қизлардай жилмайиб қўйди.

Ўттизга кириб «ўтин бўлган» Улфатой ўзи тенги Увайсийнинг гўзаллигидан завқланиб: «Дунёда бахтли аёллар ҳам кўп» деб ўйлади. Икки боласи билан бева қолган шоира бошини қаёққа уришини билмай Қўқонга келиб қолганидан у беҳабар эди. Увайсий ўзига суқланиб қараётган уй бекасининг кўнглидан ўтаётган фикрларни сезгандек, маънос кулимсираб, бош чайқаб қўйди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирганларидан кейин дастурхонга фотиҳа ўқиб ўрнидан турди. Хайр-хўшлашиб ташқари ҳовлига қадам қўйиши билан устахонадан чиқиб келаётган чиройлигина йигитга дуч келиб, бошидаги рўмоли билан юзини беркитиб, саломига алик олди. Бу йигит Улфатойнинг эри, косиб Исмонилхўжанинг халфаси — ёрдамчиси Ҳаётжон эди.

«Уғилойнинг бу ерга тез-тез келиб туришидан бир гап борга ўхшайди», деб ўйлади шоира, лекин шу заҳоти миясига келган бу фикр-ни қувиб чиқармоқчи бўлгандек бош чайқаб, «йўғ-э!» деб қўйди. Кўнглини шубҳа билан заҳарлашни истамас эди у.

II

Уғилой опасиникига келиб-қетиб юрганда баъзан Ҳаётжон билан тўқнашиб қолар, ўзини дарров четга олиб, чопганича ичкари ҳовлига кириб кетар эди. Бора-бора Ҳаётжондан қочмайдиган, у билан салом-

лашадиган бўлди. Улар бир-бирларига қизиқиб қарар, ҳар сафар учрашганларида икковининг юзи ҳам гулдек очилиб кетар, лекин кўнгилдаги гапни изҳор қилишга ботинолмас эдилар.

Бора-бора белини шойи белбоғ билан тангиган, беқасам тўнли, хипча бел йигит қизнинг кўз ўнгидан нари кетмайдиган бўлиб қолди. Севги тўрига илинган йигит ҳам кечаю кундуз шу қизни ўйлар эди. Кейин улар пана жойларда эҳтиёткорлик билан учрашадиган бўлиб қолдилар...

Севги шароби Ўғилойнинг ҳуснини очиб юборди, гулдек яшнаган икки бети, чақнаган кўзлари гўё ёғду сочиб турар эди. Унинг гўзаллиги тўғрисида овозалар шаҳарга тарқалгандан кейин совчилар кела бошладилар. Хурсанд бўлиш ўрнига, негадир, ташвишга тушиб қолган ота-она, «ҳали қизимиз ёш, уй ишларига ўрганиб, эс-ҳушини йиғиштириб олсин» деб жавоб қилар эдилар. Аммо қози калоннинг иниси Сайид Муродхўжа совчи юборганда Ўғилойнинг отаси иккиланиб қолди. ўйлашиб кўрамиз, қариндош-уруғлар билан маслаҳатлашиб, кейин жавоб қилармиз, деб дудмал жавоб қилди.

Сайид Муродхўжа бой, бообрў одам бўлса ҳам ёши улуғ, хотини ўлган, болалари катта бўлиб қолган киши эди. Қизимни берсам, болалари уни сиғиштирармикин, деб ўйлар эди боши қотган ота. Лекин қизни учун оладиган қалин пул, мол-ҳол чолни васасасага солар, «Ўғилой давлатга эришгандан кейин эрига кўникиб кетар, бошида ақли бор-ку, яхши гап билан ўгай болаларини ҳам ўз томонига оғдириб олар» деб ўзини алдамоқчи бўлар эди у.

Ота-онасининг нега пешона тириштириб юрганларидан хабардор бўлган Ўғилой бир куни онасига:

— Ўлсам ҳам хотини ўлган чолга тегмайман, у эри ўлганни топиб олсин,— деди.

— Ҳой, уялмайсанми, шу гапни айтгани,— деди сочлари оқара бошлаган она икки бармоғи билан юзини сидириб.— Биров эшитмасин бу гапни. Қиз бола ота-онасининг сўзини икки қилмай, нима десалар «хўп» дейиши, эрга чиққандан кейин унинг измидан чиқмаслиги керак.

— Мени қози калоннинг инисига қул қилиб сотмоқчимисиз, ая?— деди Ўғилой қошларини чимириб.— Ўлсам ҳам, сочим билан ўша бойнинг ҳовлисини супурмайман. Биламан, сизлар қалин пули олиб, қўйин, қўнжингизни тўлдирмоқ ниятидасиз. Ундан кўра мени қул бозорга опчиқиб сотинг...

— Ҳой, овозингни ўчир!— деди кўзлари қинидан чиқиб кетаёзган она.— Даданг эшитаб қолса, бошингда қалтак синади-я!

— Ўзим хоҳламагон одамга теккандан кўра таёқ еб ўлганим яхши! Мени кўёвга чиқариш учун кўп шошилманг, вақти келганда ўз тенгимни топиб оларман.

— Вой ўлай! Нима деяпсан! Уят-э! Яна шу гапни айтсанг, сени ўзим калтаклайман,— деди кампир савағичини қўлга олиб.

— Уринг, ўлдинг мени,— деб орқасини тутиб берди қизи.

Она шўрликнинг таёқ кўтаришга қўли борармиди!

Ўғилой бир қарорга келгандан кейин иккиланиб ўтирмас эди. «Асли ўғил бола бўлиб туғилишим керак эди-ю, толеим пастлик қилиб, қиз шаклида дунёга келдим»,— деб пешонасига шапагилади у жаҳл билан.— Нима, эр киши қилган ишни хотин-қизлар қила олмайдимиз? Шошмай турсинлар, ўша Сайидхўжалар!»

У хон қўшинида хизмат қилувчи акасининг қозиқда осилиб турган беқасам чопонини қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди-да, қўйлаги устидан кийиб олди. «Сал узунроқ экан, майли,— деди ва сочини турмақлаб, устига акасининг қалпоғини қўндирди. Бу пайтда ота-онаси хуфтон намозини ўқиётган эдилар...

Ҳаётжон хўжайинининг уйидан ўз қулбасига қайтиб, тоқчадаги қора чироқни ёққан пайтда биров кўча эшигини аста тақиллатди. Негадир унинг юраги уриб кетди, торгина ҳовли саҳнига тушди-да:

— Кираверинг,— деди.

Эшк очилиб, қомати келишган бир йигит ичкари кирди.

— Хуш келибдилар, сизга ким керак?

— Худди Ҳаётжоннинг ўзгинаси керак,— деди ёш меҳмон майин овоз билан унга жуда яқин келиб.

Уй эгаси уни овозидан таниб хурсанд бўлиб, деди:

— Ундай бўлса, уйга кирайлик.

Улар остонадан ҳатлаб ўтиб, қорачироқ липиллаб ёнаётган хонага кирганларидан кейин Ўғилой бошидан қалпоғини олиб, тоқчага қўйдю, турмакланган сочларини орқасига тушириб юборди, чопонини ечиб, қозиққа илди-да:

— Бошимни қаерга уришимни билмай сизникига келдим, мени қувиб юборманг,— деди энтикиб.— Дунёда сиздан бошқа ишончли одамим йўқ.

— Ўзингизга қандай ишонсангиз, менга ҳам шундай инонаверинг. Ўғилой бойга тегиб кетади деб ғам-ғуссада эдим, мана энди кўнглим тинчиди. Эртага... домлани чақириб келай, бир пиёла сув билан бизни никоҳлаб қўйсин.

— Йўқ, бу ишни кейинга қўйиб турсак. Ҳар қандай домла ҳам бир кун эмас, бир кун оғзидан гуллаб, сиримизни очиб қўяди. Анави Сайид хўжа бошқасига уйланиб кўнгли тинчигандан кейингина никоҳ ўқитиб, тақдиримизни бирлаштиради. Ҳозирча ёнингизда дўстингиздек юрарсам.

— Қандай қилиб? Қўни-қўшнилар...

Ўғилой унинг нима демоқчи бўлганини англаб, шундай деди:

— Ўткир пичоғингиз билан сочимни қириб ташласангиз, мен йигит қиёфасига кирман.

— Майли, бўлмаса,— деди Ҳаётжон кўзларини жовдиратиб, ташвиш аралаш. Хурсандчилик уни шошириб қўйган эди.— Мен ҳозир... қумғонда сув иситай, сиз сочингизни ювиб юмшатинг... Аммо шундай кокиллариңизни қирқиб ташлашга қўлим борармикин?

— Бошқа илож йўқ. Тинчиб кетганимиздан кейин сочимни қўйиб юборман, аввалгидан қалинроқ бўлиб ўсади...

Ўғилой сочини олдириб, ювиниб келгандан кейин икковлон чой ичишга ўтиришди. Яланғоч бошига чуст дўппи, эғнига беқасам тўн кийиб, ёшгина йигитга ўхшаб қолган Ўғилойнинг жамолига қараб ўтирган Ҳаётжоннинг кўнглида икки ҳис: ачиниш ва шодлик ҳислари бири бири билан курашар эди. Бора-бора кўнгли ётсираш, ачниниш туйғусидан мусаффо бўлиб, шодлик ва севги алангаси қалбини ёрита бошлади.

Улар вақтнинг қандай ўтганини сезишмас, беғубор севги шабадаси уларни маст қилиб, кўнгиллари кўкка кўтарган эди. Соф муҳаббат ҳисси билан суғорилган кунлар бирин-кетин ўта борди. Ҳаётжон эса сир бой бермай аввалгидек юраверар, хўжайинининг ишини ҳафсала билан бажариб, уни хурсанд қилишга уринар эди. Исмоилхўжа уста ундан мамнун, ишлари юришиб кетганидан хурсанд, лекин хотини Улфатойнинг кундан-кунга мазаси қочиб, ранги сомондек сарғаяётганига ҳайрон бўлар, «нима бўлди сенга?» деб сўраса, у «тобим қочганга ўхшайди, мазам йўқ», деб жавоб қиларди. Унинг ота-онаси мотам ичида, уйларининг зийнати бўлган қизларининг бир кечада ғойиб бўлганидан хавотир олар эдилар.

Улфатой тахминан синглиси қаердалигини билар, лекин бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очишга журъат этмасди. У бир ҳафта илгари тасодифан

иккала ёшининг пана жойда бир-бирларига имо-ишора билан гаплашаётганларини кўриб қолган эди. Тахминни қанчалик тўғри эканлигини билиш учун ташқарига чиқиб тирқишдан устахонага мўралаб қарар. Ҳаётжоннинг юзидан унинг фикрини уқмоқчи бўлар, лекин аввалгидан кўра кўпроқ ғайрат билан ишлаётган халфанинг нималар ҳақида ўйлаётганини пайқаб ололмас эди.

«Ҳозирча индамай юриш керак, сабр таги сариқ олтин, кейин иккаласини бир пиёла сув билан никоҳлаб қўярмиз» деб ўйлар эди у ҳам.

Шариат қонун-қоидаларига фуқаронинг қанчалик риоя қилаётганлари, бозордаги тош-тарозунинг тўғри-нотўғрилигини текшириб турувчи бош раис ўз маҳкамасида миршаббошининг ҳисобини тинглаб ўтирар эди.

— Кечаси Тақачилик маҳалласида бир уйга бостириб кириб шароб ичаётгон тўртта қиморбозни ушлаб олдик,— деди белидаги қиличининг дастасини ушлаб ўтирган қора соқолли миршаббоши кўзларини чақчайтириб.— Улар қамоқда, ҳукмингизни кутиб турурлар.

Саллали бош раис:

— Эртага уларни кўчама-кўча айлантириб юриб сазойи қилмоқ лозим,— деди тасбеҳ ўгиришдан тўхтамасдан.— Бирининг орқасига мусаллас солинган хумчани боғлаб қўймоқ керак. Кейин ҳар бирининг яланғоч баданига йигирма беш дарра уриб, жазосини берурмиз...

У гапини тугатгани ҳам йўқ эди, кичкинагина оқ саллали, соқоли, мўйловларининг ости қирилган, катта ёшли бир қиши салом бериб кириб келди.

— Ваалайкум ассалом... э...келсинлар,— деди раис ўрнидан туриб, қози калоннинг иниси бўлган Сайид Муродхўжа билан қўл бериб кўришар экан.— Сиҳат-саломатмилар? Қариндош-уруғлар?..

— Худога шукур, ҳаммалари эсон-омон,— деди меҳмон шойн тўнининг этагини йиғиштириб, курсига ўтирар экан, фотиҳага қўл очиб.

Улар юзларини сийпаганларидан кейин раис эшик ёнида турган миршаббошига «чиқиб туринг» дегандай боши билан ишора қилди. Ёлғиз қолганларидан кейин у:

— Эшитишимизга қароғонда хайрли бир иш бошламоқ ниятида экансизлар,— деди.— Ахир завжангизнинг вафот этганига олти ойча бўлди, бошни икки, оёқни тўртта қилиб олмоқ фурсати келди...

— Тинчгина юрсам бўлар экан,— деб уҳ тортди қози калоннинг иниси.— Тўй бошлайман деб қайтага ғалва орттирдим. Гапнинг пўст-калласини айтиб қўя қолай. Ақди никоҳимга оладиғон қиз, мен хотини ўлган одамга тегмайман, деб уйдан қочиб кетибдур. Ота-онаси қаерга кетганини билмай ҳасрат ичида қолибдурлар.

— Улар йўқолган қизларини ахтариб юрган бўлсалар, биз топиб бергаймиз,— деди раис, кўнглига ёмон бир фикр келган бўлса ҳам риёкорлик билан кулимсираб.— Уларнинг маҳалласи, қариндош-уруғларининг турар жойларини, оила аъзоларининг номини айтиб берсангиз бас.

Сайид Муродхўжа унга шу маълумотлар керак бўлишини билгани учун тайёргарлик кўриб келган эди.

— Хўп, бизга тўрт-беш кун муҳлат берсинлар,— деди раис унинг гапини охиригача тинглаб.

Бир ҳафтадан кейин «бахтсиз куёв» бош раиснинг маҳкамасига келганда у гапни чўзиб ўлтирмай:

— Йўқолган узукни топдик,— деди тасбеҳини чўнтагига солиб.— Хуфяларимиз Исмоилхўжанинг халфаси Ҳаётжоннинг уйига бир ҳафта илгари бир йигитча меҳмон бўлиб келганини маълум қилдилар. Биз калаванинг учини топғондек бўлдик. Утган куни тунда ясовулларимиз ўшал халфанинг уйига бостириб кириб, икковини қўлга олдилар. Сўроқ вақтида маълум бўлдики, уларнинг бири сочларини олдириб, эркак қиёфасига кирган қиз — Уғилой экан. Ҳозир иккови ҳам қамоқда.

Ранги ўчиб, дағ-дағ титрай бошлаган Сайид Муродхўжа:

— Шундай денг, ҳаҳ-ҳа! Уларнинг жазоларини бермоқ керак,— деди.— Тошбўрон қилиб ўлдирмоқ керак... Икковини ҳам...

— Албатта. Ота-она сўзига кирмай, уйдан қочиб кетиб, сочиғ олдиғон қиз ҳам, унинг ошиғи ҳам сангсор қилинмоғи лозим...— у ғазабга келиб, ўзини йўқотиб қўйган обрўли ҳамсуҳбатини чалғитиш учун гапни бошқа ёққа буришга уринди.

— Афсуски Умархон даврида ўқиғон аёлларнинг мартабаси ошиб, отинлар, шоиралар кўпайиб кетди. Қизлар мактабининг сон-саногини йўқ. Нодира, Увайсий, Маҳзуналар ёр васли, ишқ-муҳаббат борасида ғазаллар ёзиб, шайхлар, зоҳидлар шаънига тош отмоқдалар. Бухоройи шарифда шоиралар ҳам йўқ, қизлар мактаби ҳам. Амир шарият этагини маҳкам ушлаган... Биз бухороликлардан ибрат олиб, уларнинг йўлидан бормоғимиз лозим. Мен сизга айтсам, хотинлар эрлар учун, уй ишлари, бичиш-тикиш учун яратилганлар. Афсуски бизда бул ҳақиқатни унутмоқдалар...

«Рост,— деб ўйлади «бахтсиз куёв» тишларини ғижирлатиб,— агар мен олмоқчи бўлган қиз саводсиз бўлганда, ота-она измидан чиқмаган, ишқ-муҳаббат тўғрисида хаёл сурмаган бўлар эди. Энди уни муҳаббат шайдолари бўлган қизларга ибрат бўлсин учун тошбўрон қилиб ўлдириш керак, анови йигитни ҳам. Биринчи тошни ўзим отаман!»

III

Қилган ишидан пушаймон бўлган Уғилойнинг отаси кўчага чиқолмай, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олган, ғамдан соч-соқоли оқариб кетган эди. «Мен нафс овораси, нима қилар эканман, қизимни бадавлат одамга узатмоқчи бўлиб,— деб ўз-ўзи билан гаплашар эди у куйиб-пи-

шиб.— Бировга муҳтож эмасдик, тирикчилик ўтиб турар, устимиз бутун, қорнимиз тўқ эди-ку! Тамаъгирлигим бошимга етди. Уғилойнинг феълени, ўжарлигини, ўктамлигини билар эдим-ку! Нега мен унинг раъйига қарамадим, ўзи хоҳлаган камбағал йигитга никоҳлаб бера қолмадим. Оҳ, оҳ!»

Кампир кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб, эри ётган уйга даричадан аста мўралаб қарар, унинг гапларига қулоқ солар эди.

Бир кун Улфатой уларни кўргани келганда онасининг бир бурчакда йиғлаб ўтирганини кўрди-ю, юрак-бағри қон бўлди.

— Кўзимнинг нури, эрка қизимдан айрилиб қоладигонга ўхшайман,— деб ҳиқиллади кампир катта қизи билан кўришар, экан.— Бу нима кўргулик-а! Пешонам қурғур шўр экан, кошки эди, бу дунёга келмасам, унинг жабру жафосини тортмасам!

— Ноумид бўлманг, аяжон. Ҳалиям бўлса синглимни қутқариб қолиш йўли бор.

— Мени юпатиш учун айтяпсанми бу гапларни?— деб сўради кампир, атрофини ажин босган кўзларини мўлтиратиб.— Тезроқ айта қолсанг-чи? Қандай қилиб қутқарасан?

— Шошмасдан гапимга қулоқ солинг, ая,— деб секин гап бошлади Улфатой онасининг қоқшол қўлини силаб.— Жаҳон отин деган бир қўшним бор, газал ёзадигон жуда билимдон аёл. Хон ҳазрат уни Марғилондан чақиртириб олиб келганлар. Моҳлар ойимга байт ёзишни ўргатсин деб. Агар отин ойимнинг олдиларига чиқиб, унга илтижо қилсам, Моҳлар ойимни ҳол-аҳволимиздан хабардор қилинг, шафқат қилиб синглимни муллалар қўлидан қутқариб олсинлар, десам...

— Зора худо уларнинг кўнглига раҳм солса-ю, эрка қизим ўлимдан омон қолса,— деди кампир тўзгиган оқ сочларини рўмол тагига жойлаб.— Ўша отин ойининг олдига чиққанинда нима дейишингни ўйлаб ол. Шошмасдан ҳаммасини бирма-бир гапириб бер.

— Бундан хавотир олманг, аяжон. Нима дейишимни ўйлаб қўйгонман. Худо бор-ку: биздек бенаволарга раҳм-шафқат қилар!

IV

— Бош ранс ва қозикалоннинг маҳкамаларида нима гаплар бўлаётгонидан доим хабардорман,— деди Умархон Нодирага маънодор кулимсираб.— Ушал хушсурат йигитга мафтун бўлган чиройли қиз сўроқ вақтида: «Мен шариятга хилоф иш қилмадим, она қорнидан тушган боладек покман. Бошимиз устидаги хавф-хатар булут тарқалгондан кейин никоҳ ўқитиб, эр-хотин бўлмоқчи эдик», деб қозн ва муфтинни мот қилибдур. Улар маслаҳатлашиб, бир қарорга келубдурлар, яъни қиз сочини олдириб ташлаб, номаҳрам эркак билан юргани учун уни сангсор қилмоқчи бўлибдурлар.

— Муҳаббат қурбони бўлаётгон бу икки ёшни қутқариб олмоқ керак.

Умархон ерга қараб бош чайқади.

— Бунинг иложи йўқ. Мен сайид ва ҳожалар, шайхлар, уламолар иродасига қарши боролмайман. Уларнинг нуфузлари катта, қора халқ ўртасида эътиборлари зўр. Мен бул забардаст гуруҳнинг раъйига қараб иш юритмоғим керак, йўқса тож-тахтимни ағдариб юборғусидурлар.

Амирилмўъминин, яъни мусулмонларнинг ҳукмдори деган унвонга эга бўлган Умархон муллолар, сайидлар, ҳожалар кўнглига қараб

иш тутишга мажбур эканини, ожизлигини хилватда тан олишга мажбур бўлди.

— Уғлимиз. Маъдали довюрак, ғайратли бола, эҳтимол кейин ақл-хушини йиғиштириб олиб, катталарнинг маслаҳати билан иш тутадурган бўлар,— деб сўзида давом этди паст овоз билан Умархон,— лекин ҳозир фикр хаёли далада, от-улоқда, қулоғига гап кирмайдур, худо кўрсатмасин, мендан кейин у шаддодлик қилиб, мутакаббир шайх ва уламоларга қарши иш олиб борса, ҳароб бўлғусидир...

— Қўйинг, ёмон нафас қилманг,— деди ранги ўчиб кетган Нодира.— Уни икковимиз жиловлаб олиб, тўғри йўлга солармиз.

Улар авлоқда, Нодиранинг хонаи хосида, бахмал кўрпача устида ўтириб, суҳбатлашар эдилар. Шифтга осилган олтин қандилдан таралган нур остида маликанинг бахмал жиякли атлас кўйлаги турли тусга кириб товланар, лекин юзи борган сари сарғаяр эди.

— Наҳотки бир илож қилиб, ўшал бегуноҳ қизнинг ҳаётини сақлаб қолиш мумкин бўлмаса,— деб уҳ тортди у.

— Иложи йўқ.

— Устозим Жаҳон опамга қайси юз билан қарайман. Улар ялинб-ёлвориб, Уғилойни қутқариб қолишни рижо қилгон эдилар. Шаҳримизда сизга ихлосманд бўлгон муллалар ҳам бор-ку! Наҳотки улар бир ҳийлаи шаръий ишлатиб, зулм-ваҳшатнинг олдини олиб қололмасалар!

Умархон ерга қараб ўйга толди. Бир пасдан кейин нажот йўлини топган кишидек жонланиб:

— Тошбўрон қилишдан олдин ўшал қизни яна бир марта сўроқ қилишни талаб этамиз,— деди.— Агар Уғилой, мен терлама касалига йўлиқиб сочим тўкила бошлаган эди, текис ўсиб чиқсин, деб таги билан олдириб ташладим, деса уни қутқариб қолиш учун йўл топилар...

Кўзларида умид учқуни чақнаган Нодира эрининг гапларини охиригача тинглаб, ўрнидан турди-да:

— Рухсат берсалар, Жаҳон опамни бу гапдан хабардор қилсам. Пастда сабрсизлик билан мени кутиб турибдурлар,— деди.

V

Бош раис ўз маҳкамасида тасбеҳ ўгириб ўтирганида миршаббоши кириб таъзим қилди-да:

— Эски паранжи ёпинган икки аёл тош бўрон қилинадигон қиз билан кўришишни истаб келибдурлар,— деди.

— Қим экан улар?

— Бири эгачиси, иккинчиси, билмадим, отин ойнси шекил.

— Майли, рухсат, ўлим олдида яқин ақраболари билан видолашсин ўшал маҳкума.

Икки аёл паранжи-чачвонларини қўлга олиб, панжарали даричасидан хира ёруғлик тушиб турган ҳужрага киришлари билан турган ерларида қотиб қолишди. Рўпарада беқасам тўн кийган чуст дўппили, ранги синиққан ёшгина бир йигит турар эди. Улфатой югуриб бориб уни қучоқлаб олди. Уғилой ўпқасини тутолмай ҳиқиллаб, опаси билан, кейин Жаҳон отин билан кўришди.

— Яхши келдингиз... ҳозир сизларни ўйлаб турувдим. Лям, дадам омонмилар?

— Ҳаммалари соғ-саломат... Сеннинг эсон-омон қутулиб чиқишингни... кутиб ўтириптилар,— деди Улфатой, юзига думалаб тушган кўз ёшларини қўли билан артиб.

Уғилой бош чайқаб қўйди.

— Мендан рози бўлсинлар, сизлар ҳам...

— Ҳаммамиз сендан розимиз, аммо умидингни узма, яқинда бу ердан эсон-омон чиқиб уйга борасан, ота-онанг билан дийдор кўришасан.

— Ноумид бўлманг, амирилмуъминин раҳм-шафқат қилиб сизни шайхлар, муллолар зулмидан халос қилмоқчилар. Агар катталарнинг сўзига кирсангиз, сиз жаллодлар қўлидан қутуласиз,— деди Жаҳон отин ва шошмасдан хоннинг таклифини бир-бир баён қилди.

— Йўқ,— деб бош чайқади Уғилой, қоматини тиклаб,— мен Ҳаётжон билан бирга ўлишни истайман. Елғон-яшиқ гаплар билан мен қутулиб қолсаму, ўша бегуноҳ йигитни тошбўрон қилиб ўлдирсалар, мен қандай яшайман! Умр бўйи мотамсаро, пушаймонликда яшагандан кўра биратўла ўлганим яхши.

— Балки Ҳаётжонни ҳам қутқариб қоладигонлар бордир,— деди Улфатой ўз гапига ишонқирамай.

— Йўқ, унинг бу ерда ҳеч кими йўқ, мусофир. Бугун эрталаб раис келиб, «эрта-индин сени Ҳаётжон билан бирга тошбўрон қиламиз, тавба-тазарруъ қил», деб айтиб чиқиб кетди. Мен бегуноҳ ёри вафодорим билан бир гўрда ётишни хоҳлайман.

Шоира ишқ-муҳаббат учун жонини қурбон қилишга тайёр турган Уғилойни маҳкам қучоқлаб, пешонасидан ўпди. Улфатой бўлса хўнграб йиглаб юборди.

VI

Қўқон хони Олим золим бошлаб чала қолдирган, унинг иниси қуриб қитказган катта масжиди жомеъга одам сиғмай, ҳовли саҳнига ҳам бўз жойнамозлар солинган эди. Шойи, банорас тўн, бўз чопон кийган, оқ, кўк саллалари мусулмонлар намози жумани ўқиб бўлиб кўча томон йўл олганларида катта минора тагида кўкрагигача ерга кўмилган икки йигитни кўриб ҳайрон бўлдилар. Бош раис жамоатга муфтининг фатвоси ва қози калоннинг ҳукмини ўқиб эшиттира бошлади.

— Хайр, энди у дунёда кўришамиз,— деди Уғилой рўпарасидаги Ҳаётжонга мўлтираб қараб.

Шу пайт бир чумчуқ унинг елкаси устидан учиб ўтиб, минора рўпарасидаги толга қўнди. Уғилой ўз уйида дастурхонда қолган нон увоқларини ҳовлининг бир бурчагига сепар, шунда чумчуқлар чуғурлашиб учиб келар эдилар. «Ушалардан бири бўлса керак,— деб ўйлади у ва пичирлаб,— э, жонивор,— деди.— Менга ачиняпсан, лекин одамларда шафқат йўқ, мени ўлдирадилар. Руҳим худди сендек учиб кетишини билдинг!»

— Хайр, у дунёда кўришгунча,— деди Ҳаётжон эшитилар-эшитилмас.

— Хайр!

— Фисқи-фасод йўлига кирган йигит билан эркаклардек сочини олдирган қизни тошбўрон қилиб ўлдиришлар,— деб хитоб қилди бош раис ҳалойиққа қараб.

Шайхлар, қаландарлар, бўз чопон кийган мутаассиб намозхонлар ҳайқаришиб тош ота бошладилар. Елкасига, бўйнига тош, фишт парчалари келиб текканда Уғилой тишини-тишига қўйиб, товуш чиқармасликка уриниб кўрди, лекин рўпарасидаги йигитнинг юз-кўзидан қон оқиб, бўйни «шилқ» этиб тушганини кўргач, ўзини тутиб туролмай хўнграб йиглаб юборди. Шу заҳоти томоғининг ўнг томонида хандалак-

дек бўқоғи бўлган бўз чопонли бир кўкнори унинг тепасига келди-да, чап томонга қийшайиб туриб, муштумдек тош билан бошига урган эди, қиз фарёд қилишдан тўхтади. Толдаги чумчуқлар қаттиқроқ чирқиллай бошладилар.

Тошбўронга тутиб икки бегуноҳ ёшни ўлдирганларидан кейин намозхонлар, нима қилиб қўйдик, дегандек, бир-бирларига қарар эдилар.

— Маъмат Аъли, бу икки йигитдан нима гуноҳ... ўтган экан?— деб сўради бўқоқли киши эски беқасам тўн кийган чўлоқ дўстидан.

— Э лодон, раисси сўзини эшитмадингми? «Ур!» деса, суриштирмай ура берасанми! Улардин бири сочини олдириб қиз эди-ку!

— Ё тўба! Чатоқ иш бўпти-ку. Қиз бўлғонини билганимда... тош отмоғон бўлардим.

— Бўлар иш бўлди, ўтган ишга саловот! Юр, бир товоқдан бўза ичиб хумордан чиқайлиқ,— деди чўлоқ уни этагидан ушлаб.

Фарзанд доғи

Жаҳон отин мактаб болаларини «озод» қилиб юборгандан кейин оёғининг чигилини ёзиш учун ҳовлига тушди. Айвоннинг тўрига солинган пўстак устида чордона қуриб ўтиравериш оёқлари увишган, баланд овоз билан ҳижжалаб китоб, ҳафтияк ўқиган қизларнинг шовқинидан қулоғи битган эди. Ўзига келиш учун қўлига обдаста олиб, юз-қўлини ювди-да, айвонга чиқиб қозикдаги бўз сочиққа артинди.

Унинг тўрт яшар невараси Хадича бўйра чўпдан ясалган қўғирчоқлари билан гаплашиб, уларни ётқизиш-турғизар эди. Шоира, ҳар сафар уни кўрганда: «Худди онасининг ўзгинаси-я, умри узоқ бўлсин. Худо уни олди-ю, буни қўлимга тутқизди» деб ўйлар, кўзларидан тирқираб ёш оқиб кетар эди. Унинг қизи Қуёшбинининг қазо қилганига бир йил тўлиб одат бўйича устига оқ кийган бўлса ҳам ичи мотамда, ҳасрат тиконни кўксини тирнар эди. «Тақдир шафқатсиз ва қудратли, у билан олишмоқчи бўлсанг, сени йиқитади, неваранг кимсасиз қолади», деб ўзини юпатарди у.

Хадичанинг ўйинини бир оз томоша қилиб турди-да, у ним қоронғи уйга кириб, кўрпача устига чўзилди. Хаёл кемаси ўз йўналишини ўзгартириб, уни узоқларга олиб кетди. У қашқарда қолиб кетган ўғли Муҳаммадхон тўғрисида ўйлай бошлади: «У ерларда аҳволи нима кечдйкин, тан-жони соғмикин? Нега анчадан бери хат-хабар келмай қўйди?»

Унинг юраги ўртаб, ўзини қаёққа қўйишини билмай, ўрнидан туриб ўтирди-да: «Ўлгудек ваҳимчима-да,— деб ўзига-ўзи таскин беришга уринди,— у ҳали ёш тан-жони соғ, ёнида қўқонлик ёр-дўстлари бор, яқин қариндошимиз Абдулаҳад бор. Аммо бари бир, ошна-оғайнилар билан бирга бўлса ҳам, еган-ичгани татимайди, ўз юртини, мени эслаб юрагига ўт кетади. Ҳаммасига ўзим айбдор. Нима қилардим, ёшлигида уни ўзим билан бирга Қўқонга олиб? Муҳаммадхон у ерда қоровулбеги, ясовулларнинг болалари билан «уруш-уруш» ўйини ўйнаб, ботир бўлишни орзу қилиб қолди. Мен эса Умархон саройида мушоираларга қатнашиш, канизакларни ўқитиш, назм-наво билан овора, ўғлим от миниш, ўқ отиш билан машғул эди. Оқибати нима бўлди? Умархон қазо қилгандан кейин Қашқарни фатҳ этиш орзусига тушган Маъдалихон ўғлимни ўзи билан ўша ёққа олиб кетди. Хон саройига яқин бўлишнинг оқибати бу!»

Оғир ҳасрат юки уни эзиб юборгудек эди, ҳансираб ўрнидан туриб ўтирди-да, ўзини чалғитиш учун бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга

уринди, бўлмади! «Отаси раҳматли ўлиб кетмаганида ўғлимнинг тақдирини бошқача бўлармиди! Уҳ, пешонам қурсин! Кейинги пушмон — ўзингга душман. Бўлар иш бўлди!»

У ҳовлига тушиб, бир айланиб келди. Кейин бир газал битиб, юрагидаги ҳасратини қоғозга туширмоқчи, кўнглини бўшатмоқчи бўлди. Қелиб хонтахта ёнига ўтирди-да, савоғич қаламни сиёҳдонга ботириб, ёза бошлади:

Букун, э дўстлар, фарзанди жонимни соғиндим,
Гадо бўлсам не айб, ул шоҳи давронимни соғиндим.
Тилимнинг зикрию, кўнглимнинг фикри, яхши фарзандим,
Азизим, ёлғизим, давлатли султонимни соғиндим.

Кеча-кундуз йўлига мунтазирдурман, тикарман кўз,
Уйимнинг зийнати, кўз равшаним, жонимни соғиндим.

Етти байтдан иборат газални ёзиб бўлгандан кейин юраги бўшаб, енгил тортгандек, ғам-ғуссаси сиёҳ билан бирга эриб қоғозга тушгандек бўлди. Урнидан туриб яна ҳовлига тушди, ўчоққа қумғон осиб, тагига олов ёқди. Шу пайт кўча эшигини биров секин-секин тақиллата бошлади.

— Кимсиз?— деб сўради у эшикка яқин бориб.

— Мен, кенойи, кираверайми?

— Вой, Абдулаҳадмисан? Киравер, қочадиғон киши йўқ... Эсон-омон келдингми?— деб сўраша кетди уй бекаси эшикдан кириб таъзим қилган ўттиз ёшлар чамасидаги новчагина, хушмўйлов йигитни елкасидан қоқиб. — Қачон келдинг?

— Шу бугун эрта билан. Уғлингиз соппа-соғ, ундан хат олиб келдим.

— Умрингдан барака топ... Вой ўлай, сени кўриб ўзимни йўқотиб қўйибман. Юр, ичкари кир; ҳозир Муҳаммадхон билан сени ўйлаб турувдим-а!

Расмларни А. ХОЛИҚОВ чизган.

— Қаромат қилибсиз-да! Сизда гап кўп, кенойи.

Улар айвонга чиқиб, кўрпачага ўтирганларидан кейин йигит қуръон ўқиб юборди-да, юзига фотиҳа тортиб:

— Қуёшбиби опамни ҳам бериб қўйибсиз-да. Шу бугун эшитиб, юрагим қон бўлди. Худо сизга сабр-тоқат берсин,— деди титраган овоз билан.

Жаҳон отин кўзидан дувиллаб оқиб тушган ёшларини рўмолчаси билан артиб, ерга қараб қолди.

Абдулаҳад уни чалғитиб, кўнглини кўтариш учун қўйинидан найча қилиб ўралган хатни чиқариб узатди. Шоира томирлари бўртиб чиққан титроқ қўли билан уни олди-да, шошиб-пишиб ўқий бошлади.

— Муҳаммадхон соппа-соғ, ишлари жойида,— деди йигит у хатни ўқиб бўлгандан кейин,— ойига ўттиз танга мояна олади, кунда иккита нон, бир товоқ сергүшт овқат... Усти бутун, қорни тўқ. Сизга етмиш танга юборди.

У ёнчиғидан халтача олиб таъзим билан узатди.

— Илоё, умри узун бўлсин. Тежаб-тергаб йиғган пулларини юборибдур-да, барака топсин.

Шу пайт ҳовлида ўйнаб юрган қизча чопқиллаганча айвон тагига келиб:

— Қумғон тошиб кетяпти, буви,— деди.

— Вой ўлай, гап билан овора бўлиб, қумғон осганим хотиримдан кўтарилипти,— деди уй бекаси қўлидаги халтачани ёнидаги қутича устига қўйиб.

У чой дамлаб келгандан кейин дастурхон ёзиб нон ушатди. Меҳмон йигит сопол пиёладан чой хўплар экан, кенойисининг ажин босган юзига, оқ оралаган сочларига қараб: Ҳожихон тоғам тирик бўлганларида янгам бунчалик тез қаримаган бўлар эдилар. Нар иборса элликка киргандирлар,— деб ўйлади.— Эрсиз хотин тез қарир экан. Бунинг устига қизлари ҳам бахтсиз бўлди. Қуёви Абдусамад қори ака ҳам ўлгудек ишەқмас, бемаъни одам эди. Жаҳон опам билганларида биттаю битта қизларини унга узатмаган бўлур эдилар. Уттиз пора қуръонни ёд олган қори инсофли бўлади, деб ўйлаганлар-да! Молнинг олеси ташида, одамнинг олеси ичида, деб бекорга айтмаганлар. Ювош одамга ўхшаб кўринган қорининг ўлгудек дангаса, тамаъгир, топганини кўчада ейдиган одам эканлигини қаёқдан билсинлар... Абдусамад қори аканинг қўлларида тасбеҳ, устларида малла тўн, мачит олдида ўзларига ўхшаган мулланамо одамлар билан: «Қаердан худойи ошига чақириб келар эканлар?! деб кўча бошига қараб турганларини бир неча марта кўрганман. Бундай одамга теккан қиз бахтли бўлармиди?..»

Абдулаҳад янгасининг ярасини янгиламаслик учун ўйлаган нарсаларни тўғрисида оғиз очмай, гапни бошқа ёққа бурди:

— Оз бўлмаса, хитойлар бизни қириб ташлар эдилар,— деди кўзларини чақчайтириб.— Тағинам худо асради-да. Яраш-яраш бўлмаганда, омон қолишимиз гумон эди. Тавба, Маъдалихон нега Қашқарни босиб олиш васвасасига тушди, а?

Уй бекаси қумғонни энгаштириб сопол пиёлага чой қуйди-да, қўлига олиб шошмасдан гап бошлади:

— Мен ўша вақтда Қўқонда эдим. Хон ҳузурига Қашқар ҳукмдорининг иниси Муҳаммад Юсуф ёрдам сўраб келибдур,— деган гапни эшитиб қолдик. Кейин маълум бўлдики, хитойлар Қашқарни босиб олиб, Офоқхўжанинг авлодларидан бўлган Жаҳонгирхўжани асир қилиб олибдурлар. Унинг иниси Муҳаммад Юсуф ўз одамлари билан Фарғонага қочиб келибдур¹. Ўзгаларнинг юртларини забт этиб, ўлжа

¹ 1829 йил.

олиш пайида бўлган Маъдалихон унинг илтимосини қабул қилиб, Қашқар устига аскар тортди, ўғлим билан бирга сени ҳам ўзи билан олиб кетди. Кейин эшитдикки, сизлар Қашқарни олибсизлар, орадан кўп вақт ўтмай хитойлардан энгилибсизлар. Эҳтимол, Маъдалихон катта бир хатога йўл қўйганлар. ўша ерли халқларнинг мол-мулкини талагандир...

— Топдингиз,— деди у сопол пиёлани узатар экан кулимсираб. — Бизлар хитой, қалмоқни, ўша ерда қолган қашқарлик бойларни талай бошладик. Хўтан гиламлари, кумуш, тилла асбобларини, шойи-товорларини араваларга ортиб, Қўқонга жўнатавердик. Орадан кўп ўтмай, Чинмочин аскарлари устимизга бостириб келганда мол-мулки таланган ўша ерлик халқ улар томонига ўтиб кетди. Биз энгилиб орқага чекидик. Қўқондан ёрдам келишини кутдик. Шу маҳалда Хитой мингбошиси хон олдига элчи юборитти, ярашайлик, шаҳар савдогарлари, қосиблар тўлайдигон томға солиғи сеники бўлсин, лекин аскарларингни опчиқиб кет, дебди. Қараса бўлмайдигон, хон орқага чекиниб, томғачиларни сақлаш учун озгина сарбоз қолдирди.

— Сен билан Муҳаммадхонни ўшал сарбозлар қаторида қолдиргани ёмон бўлган-да!

— Хоннинг ўзи, фалончи-фалончилар Қашқарда қолади, деб буйруқ берган дейишади. Қанчалик рост, билмайман, аммо мусофирлик жонга тегди, берадигон моёнаси ҳам, кийимбоши ҳам кўзга кўринмай қолди. Мен мингбошига, Қўқонга жўнатиладигон карвонни қўриқлаб бораман, деб арзнома ёздим, илтимосимни қабул қилди. Муҳаммадхоннинг аризаси инobatга ўтмади.

— Ҳа, эшитдим, хоннинг буйруғи билан ўғлимни ўшал ерда қолдиришган. Билмадим, нима ёмонлик қилдимки, у бизга таадди қиладур. Маъдалихон отасига яқин бўлган одамларни таъқиб остига олиб, уларни бесабаб жазолай бошлади. У ўз салтанатидан мағрурланиб, ақли ҳушини йўқотиб қўйди шекилли, доно одамлардан бемаслаҳат иш кўра бошлади. Узоққа бормай бу жабру зулмларнинг ҳалокатли оқибатларини кўрар...

Абдулаҳад унинг ҳамма сўзларига тушунмаган бўлса ҳам, индамай қулоқ солиб ўтирди. Жаҳон отин гәпириб кўнглини бўшатгандан кейин жим бўлиб қолди-да, унга тикилиб:

— Сен қачон жўнаб кетмоқчисан?— деб сўради.

— Эртага, азон пайтида карвон йўлга тушади.

— Ундай бўлса, сенга хат ёзиб берай. Ўз қўлинг билан уни Муҳаммадхон ўғлимга топшир, соғ-саломат юрганимизни айт. Вақти-соати келганда дийдор кўришармиз. Биздан хавотир олмасин.

Шуни деб у хонтахта ёнига ўтирди-да, бир варақ қоғоз олиб, боя ёзган шеърини оққа кўчирди, уни тўрт буклаб, Абдулаҳаднинг қўлига тутқазди.

Анвар Юнусов

* * *

Гилоснинг гулидай тонгга айланди
Гунчалар бағрига сиғмаган баҳор.
Алвон лола гутиб, қирга шайланди
Қўшиқни соғинган булбул каби зор.

Чўққида кўз очди қиқирлаб, кулиб,
Бойчечак сув ичган тоғлар чашмаси.
Мовий кўкка чиқди камалак бўлиб,
Баҳор қуёшининг нур карашмаси.

Рангларга тўлди-ю оламнинг бағри,
Яшиллик газалин куйлади куртак.
Туғилмоғи боис муҳаббат каби,
Тикан аро ёзар атиргуллар барг...

Боғларнинг атрига йўғрилди еллар,
Водий нафасидан гул ҳиди келар...

Қиз ва денгиз

Бағримда қолгин деб денгиз ёлворди.
Оёқларинг ўпди зумрад тўлқинлар.
Дардли хаёлларин ёқиб юборди
Чарос кўзларингда ёнган учқунлар.

Тун бўйи тўлғаниб у фарёд чекар,
Нега ташлаб кетдинг ишқни уйғотиб?
Деразангни очиб қулоқ сол, дилбар,
Денгиз йиғламоқда сени йўқотиб...

Фарғона.

Мирза Қайнаров

* * *

Ҳаёт бахш айлади она табиат,
Эвазига тўлов олмади бироқ.
Шу ёруғ дунёда,— эй нурли талъат,—
Яша, жаннатмакон бўлсин бу тупроқ.

Шу бўлди инсонга унинг даъвати.
Қарзга ботди билса одамзод шу дам.
Шунинг учун жаннат пайдо қилгали
Миллион йилдан буён уринар одам.

Қарзгами берилмиш бетакрор ҳаёт,
Вақти келса, демак, қайтиб олади.
Табиат берганин олганда, ҳайҳот,
Айтинг, одамзодга нима қолади?..

Гоҳо ўннинг ишин қилар бир одам,
Гоҳо бирнинг ишин қилолмас бешов.
Шу сабаб бировга ўнга ҳаёт кам,
Биргина ҳаётни эплалмас биров.

Баъзилар чинордек минг йиллар оша
Савлат тўкиб турар вазмин, улуғвор.
Баъзилар тутундек беиз йўқолар
Она табиатдан бўлиб кўп қарздор.

Қарзга берилгандир, дўстим, бу ҳаёт,
Яшагин ҳаётдан ҳаёт орттириб.
Қарздор бўлиб кетма ёруғ дунёдан,
Кетгин сен дунёни қарзга ботириб!

Шеъроят

Соҳир бир мамлакат, сирли бир олам,
Мавжли дарё мисол, ё сокин уммон.
Оқ қоғоз кенг майдон, қуролдир қалам,
Туйғулар жангидан яралган қўрғон.

Шу сирли оламнинг силсиласида
Тошқин қирғоқларда сокин кезаман.
Кенг жаҳон акс этган ҳар қатрасида
Тоғни қўпоргудек қудрат сезаман.

Нечоғлиқ машаққат бўлса ҳам териб —
Дурлар шодасини тизмоқдир армон.
Умримни шу буюк орзуга бериб,
Чексиз кенгликларда сузмоқдир армон.

Эй сеҳрли қўрғон, аста мўралаб,
 Тегрангда кезаман сарсон, умидвор.
 Не буюк даҳолар ашъор саралаб,
 Девонлар жамламиш ишқ каби пойдор.

Мен сенга содиқман, эй сирли олам,
 Мен сенга боримни айларман фидо.
 Кечарман ҳаётдан зарур бўлган дам,
 Лекин шеъриятдан кечмасман асло!

Сирдарё.

Олқор Даминов

* * *

Юлдузли, Қуёшли, Ойли осмонни
 Елкалаб боряпмиз келажак сари.
 Бизни-чи кўп ҳорғин елкаларида
 Манзилга элтмоқда она-Ер шари.

Сиз уни қўш қўллаб олурсиз бир кун,
 Биздан-да полвонроқ келажак авлод.
 Одамзод кафтида, Замин кифтида
 Гўдакдек минг яйраб, улғаяр ҳаёт!

Туш

Ёқилмаган кўмир тушига
 Кириб чиқар лов-лов ёнишлар.
 Сайрамаган булбул тушига
 Кирганидай шўх-шўх хонишлар.
 Орзуларнинг эртагидир туш,
 Тушга кирар нени ўйласанг.
 Жангга кетган йигитлар бошин
 Тушларида кўрар болишлар...

* * *

Сенсиз бу дунёда зиё йўқ, гулим,
 Баҳор йўқ, булут йўқ, сабо йўқ, гулим.
 Соғинч бор, фироқ бор, алам бор, бироқ
 Сенсиз бу дунёда — дунё йўқ, гулим.

Абдулхай Носиров

УМИД СОҲИЛИ

* * *

Қуёш ёнар нурини сочиб,
Онам каби боқар оламга.
Кулар дилдан, кўнглини очиб,
Уфқларга ёяр аланга.

Рангинлашиб жаҳон чиройи,
Водийларда гуллайди ижод.
Бепоен кўк — қушлар саройи —
Эрк юртида ҳайқирар ҳаёт.

Кун селини симириб майин,
Қудратига ер қўшар қудрат.
Шундай чоғда — оташда айна —
Далаларда қайнади ғайрат.

Бахти комил одамлар меҳрин
Бахш этаркан она тупроққа —
Орзулари ёриб ер қаърин,
Замин бағри айлангай боққа.

Шу одамлар куррани қутлуғ
Меҳнати-ла поклагай ҳалол.
Неки бўлса муқаддас, улуғ,
Ер юзига сепгай дон мисол.

Шулар боис, ҳайрат, ғурурга,
Муҳаббатга, сурурга қониб —
Ер шаримиз тўлиб шуурга,
Офтоб каби порлагай ёниб...

* * *

Улар қўшни... ўртада девор...
Турфа феъл-у, мурод-у, ҳавас.
Уйлари бор — ҳовли, боғи бор,
Бошларида зангори гумбаз.

Қушлар — қуш-да, том бўйи девор
Шу жонларга қўналға-макон.
Анов қўшни тош отса зинҳор,
Манов қўшни чорлаб сочар дон.

Ҳаёт — асли пишқирган анҳор,
Дардлари мўл — ҳузур, оқибат...
У ҳовлидан қушлар ҳам безор,
Бу ҳовлида яйрайди фақат.

Ажиб дунё... кимга кенгу тор...
Икки қўшни... ўртада девор...

* * *

Ҳаёт — поезд, тўхтама — бекатлар
Йўлимизда кўп экан ғоят.
Тушиб қолди қанча улфатлар,
Яна шунча кўпайди улфат.

Қисмат чархи кимларни ўйнаб,
Кимларнидир шонга ўради.
Кимлар йиғлаб, кимлардир куйлаб,
Манзилига етиб боради.

Йигит яраланди жанг чоғи оғир,
Гурсиллаб майдонга қулаб тушди у
Бехос узун кишнаб юборди айғир,
Киприклар учида қалқиди инжу.

Аланга ёприлиб жони-танига,
Номарднинг тигидек тилди кўксини.
Кимсани йўлатмай шунқор ёнига,
Кимсага тутмади қондош дўстини.

Тур, дея пичирлаб қилди илтижо,
Елкамга мин, дея, ёлворди фақат.
Суворий кўзларин очмади, аммо,
Вафодор отига қилмади шафқат.

Хўжасин қошида тўкиб ёшини,
Тулпор тошга уриб ёрди бошини.

* * *

Пайҳон этиб кўнгил чаманин,
Сув юзида ўйнаб, ногоҳон —
Қайларгадир тунда кемани
Суриб кетди қутурган бўрон.

Оч тўлқинлар сапчиди кўкка,
Кўкка қараб сапчиди денгиз.
Бўрон билан олишар тикка,
Денгиз ичра шу кема ёлғиз.

Ваҳший тўфон ютгудек, бироқ,
Зафар, дея, кураш охири —
Олисларда милтирар чироқ,
Мадад берар умид соҳили.

Чақноқ умид, бўл дилга малҳам,
Соҳилимни излайман мен ҳам!..

Мавлон Икром

ОВЧИ ХОТИРАЛАРИДАН

Рексни хоразмлик Қўтон мерганга инъом этдим-у, бошим галвага қолди. Уйдагилар: «Боқиб-боқиб катта қилганда бировга берадим!»», «Унга жуда ҳам ўрганиб қолган эдик!», «Бекор ташлаб келибсиз!» деб ранжишди мендан. Шундай бўлишини ўзим ҳам олдидан сезувдим. Бироқ, Рексни инъом этишга мажбур эдим. Нега десангиз, каминанинг «кинолог-эксперт» — яъни, овчи итлар судьяси деган унвони шуни тақозо этарди. Бинобарин, Рекс зотдор эмасди. Онаси — зоти тоза Англия сеттери — оқчовкар бўлса ҳам, отаси — айниган Ирланд сеттери — қизил ит эди. Ўзи эса, Шотланд сеттери — яъни усти қора, қорни қўнғир-сариқ бўлиб туғилган эди. Бунинг устига, кейинги иккала оёғида олтинчи бармоқлари бўлиб, тўрттала оёғининг учи оқ эди. Манг бу ғайри белгилар унинг зоти ниҳоятда бузилганлигини тасдиқловчи далиллар эди. Бундай зотсиз итлар Бутуниттифоқ (ҳам Бутунжаҳон) кинология қондасига биноан кўрик, кўргазма ва шунингдек дала синовларига қатнаштирилмайди. Шу боисдан, каминна ундан ҳалос бўлган эди. Кинолог — эксперт бўла туриб, зотдор искович сақламаса, бу мантиқсизлик бўларди.

Аммо, ҳар қандай бўлганда ҳам, Рекс бизга қадрдон бўлиб қолган эди. Биронта жониворга ўрганган оиланинг тезда кўникиб кетиши осон эмас экан. Ҳар оқшом, нимадир баҳона бўлади-ю, албатта, Рексдан гап очилади. Кунлардан бир кун янгангиз қўлини белига қўйиб: «Рексни олиб келиб беринг!» деб ўшқирди менга. «Хўп!» дедим. Кейин ўзим ҳам жуда ўйланиб қолдим. «Биронта кучукча олиб келиб бериб овутомсам, булар мени тинчитмайди», деган қарорга келдим.

Шу кезларда, каминна, Тошкент область овчилар жамиятида зотдор овчи итлар секцияси раисининг муовини эдим. Шу сабабли, қаерда

ва кимда қанақа искович борлигидан яхши хабардор эдим. Шундай бўлса ҳам, кекса овчи, машҳур кинолог, истеъфодаги полковник Ефимов билан маслаҳатландим. Николай Николаевич бир оз ўйлангач, деди:

— Қайси зотнинг қанақалигини, овдаги ҳаракати, фазилатини ўзинг яхши биласан-ку?!

— Биладан, лекин, кенгашли тўн тор келмас, дейишган, ҳар қалай, маслаҳатли иш яхши-да,— дедим.

— Сенга нақди керакми ёки бафуржа бўлса ҳам бўлаверадими?

— Нақди керак.

— Англия сеттеридан боққанмисан?— сўради у.

— Йўқ, боқмаганман. Аммо, бу зот менга ёқади,— дедим.

— Ундай бўлса, Маковнинг ити Эра туғиш арафасида, ўшанинг боласидан ола қол. Бу зот, бошқа зотларга нисбатан овда андак осойишта ҳаракат қилади. Лекин, жуда топагон. Ургочисидан танла, елиб-югуриб чарчамайди, овчига итоаткор бўлади, олислаб кетмайди.

— Раҳмат маслаҳатингиз учун,— дедим, миннатдорчилик изҳор қилиб.

Шундан кейин, овчилик жамиятидаги зотли исковичлар номи қайд этилган катта дафтар — Насабномани варақлаб, Эранинг шажараси, яъни келиб чиқиш тарихи тафсилоти билан танишдик. Одатда, Насабномада, ота томондан ўн тўртта ва она томонидан ўн тўртта бобокалону момокалонларининг номлари, овда ва кўрғазмада эришган дипломлари, медаллари, шунингдек, эгаларининг исм-шарифлари қайд этилган бўлади. Эранинг шажараси жуда ажойиб эди: бобокалону момокалонларининг ярмидан кўпи чемпион экан. Туғиладиган кучукчанинг отаси самарқандлик Томнинг шажараси ҳам Эраникдан қолишмасди.— Боқсанг, киройи, ана шунақа итнинг боласидан боқ!— деди Николай Николаевич берган маслаҳатидан ўзи ҳам мамнун бўлиб.

Лекин, кучукчани олиш осон бўлмади. Николай Николаевич маслаҳатидан кейин Луначарский кўчасида истиқомат қилувчи Петр Петрович Маков ҳузурига бордим. Бу эски итбоқар ҳадеганда мақсадга кўчмай, бир ов ҳикоясини тугатгач, иккинчисини бошлайверди. У билан илгари унчалик ош-қатиқ бўлмаган бўлсам ҳам, овчиникига — кучукча илинжида бораётганимни назарда тутиб, ҳар эҳтимолга қарши, йўлда «яримта»ни олиб плаш чўнтагига солиб қўйган эдим. Уни уй бекасига узатдим. Тезда дастурхон ёзилди. Шишадагининг ярми ичилгач, гап мақсадга бурилди. Эранинг кўрғазмаларда олган кумуш ва олтин медаллари зумда стол устида пайдо бўлди. Жангур-жунгур медалларни кўриб Петр Петрович беҳад яйраб кетди. Итнинг мақтовини жуда келтиришди. У, Эранинг зийрак ва ақлли эканлигини шундай тасвирладики, гап ит хусусида бораётганини унутиб юборарди киши! У, ўз ҳикояси билан ҳар қандай одамни ҳам сеҳрлаб қўярди. Охири, Петр Петрович хотинидан рўйхатни сўради. Блокнотга ёзилган фамилияларни кўздан кечириб бўлгач, деди:

Мавлон Икром Тошкент ва Фарғона педагогика билим юртларини тугатгандан кейин, «Ленин учқуни», «Тошкент ҳақиқати», «Ўзбекистон маданияти» газеталарида ҳамда «Муштум», «Шарқ юлдузи» журналларида адабий ходим, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бўлим мудири бўлиб ишлаган. Унинг биринчи шеърий тўплами «Гулдаста» (1955 йил) чоп этилди. Адибнинг «Кўнгил гуллари», «Ёш партизан», «Мовий тўлқинлар», «Яхши кайфият», «Гуллар водийси», «Ёшлигим қайтиб келди» каби тўпламлари сизларга яхши таниш.

Мавлон Икром А. Блок, А. Тўқай, Тўқтағул, Я. Купала, М. Танк, Қ. Қулиев каби авторларнинг айрим асарларини ўзбек тилига ағдарган. Кейинги йилларда у насрда ҳам қалам тебратмоқда.

Адиб олтимиш ёшга тўлди. Шу муносабат билан унинг овчи хотираларидан «Леди» ҳикоясини эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

— Сизнинг навбатингиз ўттиз олтинчи!

Ростини айтсам, бу рақамни эшитиб мен ҳангу манг бўлиб қолдим. Худди ток ургандай кайфим ҳам тарқалиб кетди. Наҳотки, унинг итига шунча ишқибоз, шунча харидор бўлса!

— Ҳа шундай,— деди у бамайлихотир, яна такрорлаб,— ўттиз олтинчисиз. Бошқа иложим йўқ!

Тарвузим қўлтигимдан тушиб, уйдан чиқиб кетдим. Чунки Эранинг зурриётидан олиш учун камиди уч йил, йўқса тўрт йил кутишим керак эди-да!

Орадан беш-олти кун ўтди. Бу вақт ичида машқим пасайиб, ичимдан эзилиб юрдим. Чора ахтардим. Ҳар хил имконият ва тадбирларни мулоҳаза қилиб кўрдим. Кутилмаганда, калламга ялт этиб бир фикр келди. Одатда, овчилар ўз итининг қайси куни кўз ёришини аниқ биледи. Петр Петрович, ўша куни гап орасида Эранинг бешинчи майда туғишини тилга олган эди. Байрам баҳонасида биринчи май куни, таваккал қилиб, чошгоҳда яна уйига бордим. Мени мамнун бўлиб қарши олишди.

— Чиқимдор бўлиб нима қилар эдингиз,— деди Петр Петрович, қоз қутичадаги совгани узатганимда,— шундай келавермайсизми!

— Энди, байрамчилик... Айбга буюрмайсиз,— дедим мен.

Дастурхон тuzoғлиқ экан, таклиф этишди. Қадаҳлар бир-икки тўлдирилгач, суҳбат қизигандан қизиб кетди.

— Сизга айтсам, Эра жуда жасоратли ит,— қўлларини ҳаракатга келтириб, жўшқин ҳикоя қила кетди Петр Петрович,— баҳор тугаб, ёз бошланган палла эди. У маҳал боғимизда яшардик. Эранинг биринчи туғиши эди. Кучукчалар йигирма кунлик бўлиб қолганди чамамда.

— Дада, илон!— деб қичқирди қизим Света қўққисдан. Мен югуриб бориб белкуракни қўлимга олдим. Илон ўтинхона томонга қараб ўрмаларди. Узи ҳам, нақ бир ярим қулоч келарди, газанда! Ё фармони худо, қандай тушунтирсам экан сизга, шу пайт Эра ўтинхонадан отилиб чиқиб, илонга тик борди. Илон бошини кўтариб ҳамлага чоғланди. Иккаласи бир-бирига ҳужумкор вазиятда андак қотиб турди. Мен ҳам белкуракни кўтарганча ағрайиб туриб қолибман, энди буёғи нима бўларкан деб. Бир маҳал денг,— Петр Петрович зарб билан ўрнидан туриб кетди.— Эра яшан тезлигида бир ҳамла қилиб, илоннинг бошидан гарчча тишлаб олди. Илон қайиш бўлиб тўлғанарди. Ит уни тўхтовсиз у ёқ-бу ёққа силкитар, орқага тортиб судрар, яна силкитарди. Хуллас, Эра илонни ўлдирди.

— Болаларини ҳимоя қилган-да!— дедим мен.

— Худди шундай!— деди у стулга чўкиб.

Нафсиламбир мен, кўринишдан унинг ҳикоясини тинглаётган бўлсам ҳам, лекин хаёлим ўз дардим билан банд эди. Гапни нимадан бошлашни ўйлаб бош қотирардим. Ҳайтовур, уй бекаси менинг мушкулимни осон қилди.

— Петр,— деди Надежда Ильинична эрига буйруқомуз оҳангда,— бу йигитга Эранинг шу галги боласидан бер!

— Иложим йўқ!

— Топасан иложини!

— Қандай қилиб?!— Петр Петрович андак мулоҳазадан кейин, хотинига бир илжайиб қўйди-да, рўйхатни келтир-чи,— деди.

Қисқаси, менинг навбатим олтинчи бўлиб қолди. Миннатдорчилик билдириб, ўрнимдан турдим. Хайрлашаётганимда Петр Петрович ногаҳон шундай деди:

— Агар фурсат топсангиз, олтинчи ёки еттинчи май куни келинг. Ундан кечикманг.

— Хўп бўлади!— дедим беҳад севиниб. Чунки, бу таклифда антиқа маъно бор эди. Овчилар учун, албатта.

Еттинчи май куни ишдан чиққач, тўғри Петр Петровичнинг уйига бошилдим. Йўлда бораётганимда не хаёллар бошдан кечмади дейсиз: «Ишқилиб олтигадан кам туғмаган бўлсин-да... бешта туғса ҳам иш пачава... Менга етмайди.

— Омадингиз бор экан, Эра саккизта туғди!— деди Надежда Ильинична, эшикдан ҳовлига киришим биланоқ менни кўриб, «Хайрият» дедим ичимда, қувониб.

— Нечтаси эркак?— сўрадим саломлашгач.

— Атиги иккитаси,— деди Петр Петрович. Даҳлизга кирдик. Кучукчалар телпакча жойда гужгон бўлиб, бир-бири билан айқашиб ётарди. Онаси бурчакдаги ялоғдан овқатланарди. Кучукчаларнинг бари бир хил—оппоқ рангда бўлиб, кўзлари юмуқ эди.

«Антиқа маъно»ни ечиш тараддуди бошланди. Петр Петрович мўъжазгина пастак курси олиб келди. Эра бошқа хонага қамаб қўйилди. Икковимиз курсининг икки томонига чўнқайдик. Петр Петрович, кучукчанинг энг каттасини астагина олиб, курси устига қўйди. Кучукча бир оздан кейин секин ер бағирлаб бориб, курсидан лўп этиб тушиб кетди. Мен уни қўлим билан илиб олдим. Кейин курсига бошқаси қўйилди. У ҳам тушиб кетди. Учинчи, тўртинчиси ҳам шундай бўлди. Бешинчи кучукча зийрак чиқди. У, курсининг четига борганда бирдан орқасига тисарилди. Олтинчи ва еттинчи кучукчалар ҳам курсидан қулади. Саккизинчи кучукча энг кенжаси бўлиб, жуда ушоқ эди. Курси устига қўйишимиз биланоқ бир айланди, кейин «ини» томонга ҳаракат қилди. Курсининг четига боргач, бўйини андак чўзди-да, сўнгра шартта орқага тисарилди.

— Ана шу кенжатай меники!— дедим.

— Бешинчисини олинг, у хийла жонлироқ,— маслаҳат берди Петр Петрович.

— Йўқ,— дедим,— менга шу кенжаси ёқди.

Надежда Ильинична ҳам менинг тарафимда бўлди. Шундай қилиб, биз оладиган кучукчанинг «қулоғи тишлаб» қўйилди.

Ҳаш-паш дегунча, йигирма беш кун ҳам ўтиб кетди. Бу орада мен икки марта бориб «кенжатай»дан хабар олиб келдим. Биринчи борганимдаёқ, уни кўзлари очилган ва анча жонланган ҳолда кўрдим. Лекин, бошқаларига нисбатан ҳамон ушоқ эди.

Шу куни, кучукча муносабати билан уйимизда зўр тантана бўлди. Бинобарин, бундай хурсандчилик, фақатгина овчилар хонадонига мансубдир.

— Отини нима деб атаймиз?

— Чайка.

— Лада.

— Оқтой.

— Шундай чиройлик кучукчага бу номлар ярашмайди,— деди кенжа қизим Улмасхон,— англичанкага инглизча от ярашади: «Леди» деб атасак-чи? Леди. Л-е-е-еди! Жаранглайди ҳам. Яхши от!

Бу ном ҳаммага маъқул бўлди. Хуллас, шу кундан бошлаб бизнинг уйда Ледининг ташвиши бошланди. Балкондан унга жой ажратдик. Бурчакка эски кўрпача солиб қўйдик. Каминанинг ёғоч каравоти ҳам ўша ерга чиқди. Чунки, кучукча токи янги даргоҳга кўникмагунча вангиллашни тарк этмайди. Шу сабабли, ҳамини унинг ёнида одам бўлиши зарур. Акс ҳолда, ҳамманинг қулоғи қоматга келади. Қўшиқлар ҳам безовта бўлади. Айниқса, кўпқаватли уйларда...

Кунлар кетидан ҳафталар, ойлар ўтди. Леди аста-секин улғая борди. Бу вақт ичнда у «Жойингга бор», «Ол», «Тегма», «Енимга

кел» сўзларини ўзлаштирди. Ҳар кун ҳовлида сайр қилиб юрганда «Олга», сўнгра «Ёнимда юр» сўзларини ҳам «қулоғига қуя» бошладим.

Одатда, кучук олти ойлик бўлганидан кейингина овга ўргатиш тавсия этилади. Мен Ледини бир ойлигидаёқ, бедазор ва ўтлоқларга олиб чиқавердим. Аммо, ҳеч нарсага ўргатмадим. Уч-тўрт ойлик бўлганидан кейингина унга «Ёт», «Қидир», «Қайт» сўзларини сингдира бордим. Олти ойга тўлгач, Леди ишлаб кетди. Кун ўтган сайин унинг овдаги маҳорати ривожланиб, такомиллаша борди.

Бир кун Қозоғистоннинг Ильич районидаги Турна кўлда қуйидаги воқеа содир бўлди. Леди сув ичгани қамишлар оралаб кўлга кириб кетди. Мен шартта бекиндим, нима бўлар экан деб ва бедазор четдаги ариққа тушдим-да, ғумай ва сийрак қамишлар панасида узоқлашавердим. Чамаси, тўрт юз метрча олислагач, Ледини кузатдим. У, кўлдан ҳадеганда чиқавермади. Бу ҳол менинг юрагимга ғулғула сола бошлади. Нима бўлдикин? Нега чиқмаяпти? Илон-пилон чақиб олмадимикин? Эндигина орқамга қайтай деб турувдим, ҳайтовур, Леди кўлдан ўқдай отилиб чиқиб қолди. У бир оз уёқ-буёққа аланглаб турди-да, келган томонимизга қараб чопиб кетди. Бу ҳол мени баттароқ ташвишга солди. Чунки, шу кетганича кетиб қолиши, ёки узоқлашгач адашиб, йўқолиб қолиши мумкин эди. Бошим қотди. Кайфиятим бузилди. Энди кетидан югурай деб турувдим, ногаҳон, ўзи кўриниб қолди. Леди чопганича мен турган олдинги жойга келди. Энгашиб ер искади. Шу ерда айланиб бир-икки доира чизди. Сўнгра, изимдан ҳид олиб, тўғри менга томон кела бошлади. Бу вақт ариқдан чиқиб, қамиш ичига бекиниб, уни кузатиб турардим. Леди рўпарамга келиб, беш-олти метр нарида таққа тўхтади. «Леди!» дейишим биланоқ ўзини менга ташлаб, қучоқлаб олди. Уз тилида «Нега мени ташлаб кетдинг?» дегандек алланималар деди. Мен уни бир парча пишлоқ билан сийладим. Ледининг илк марта бундай топоғонлигидан бениҳоя мамнун эдим. Унга нисбатан яна меҳрим ошди. Биз ариқ ёқалаб, бедазордан юриб кетдик. Бир маҳал олдинда бораётган Леди безовта бўлиб қолди. Бўйинини қайириб менга бир қараб қўйди. Секингина «Олга» дедим, бош силкиб. Леди йўрғалаб кетди. Мен ҳам одимимни тезлаштирдим. Бедапоя тугаган жойдан, оловдай ёниб бир хўроз қирғовул пар-р-р этиб учди. Леди турган жойидан жилмай, қушни орқасидан кузатиб қолди. Яъни «беш» баҳо олди. Гап бундай: искович учирган қушнинг кетидан қувиб кетса, унга «икки» баҳо қўйилади, яъни ўн балл кесилади ва бундай ит умуман дала синовидан четлатилади. Бунга қўшимча ўлароқ «Итингни ўргатмабсан!» деб овчига танбеҳ берилади ва у анжумандан ҳайдаб юборилади. Кинологиянинг қаттиқ қонуни шуни тақозо этади. Фақат, тегики босилиб, қуш қулагач «Обкел» деб команда берилгандан кейингина ит ўзини ўлжага ташлаши мумкин.

Мен Ледининг машқини беданадан бошлаган эдим. Беданага ўргатилган искович қирғовулни ҳам учираверади. Афтидан, бедана билан қирғовул мушқида қандайдир яқин ўхшашлик бор.

Елкамда қўшоғиз бўлса ҳам, қирғовулни отмадим. Сабаби, ов мавсуми ҳали очилмаган эди.

Леди бу паллада, анчагина улғайиб, ҳақиқий оқчовкар қиёфасига кирган эди. Ўзи оппоқ бўлиб, устидаги қора тангачалари унга алоҳида гўзаллик бахш этганди. Кўрганларнинг ҳаваси келарди. Ит ишқибозлари эса, ундан нари кетолмай, атрофида айланиб қоларди.

Бир кун ёнимиздаги майдончада сайри боғ қилиб юрардик. Овчи, милиция старшинаси Холхўжа кўриниб қолди. Иккаламиз суҳбатлашиб турганимизда, унинг бир таниши келиб, биз билан омонлашди. Леди, негадир, безовталанди. Андак фурсат ўтгач, у худди деворга қўйган нарвондай, ҳалиги одам кўксига олдинги икки оёғини бесозоргина қўйди.

— Кўрқманг,— дедим мен у одамнинг чўчиб кетганини кўриб,— бу зот тишламайди. Қўйнингизда бедана борми?

— Ия, қаёқдан билди?

Маълум бўлишича, унинг қўйнида, халтачада бедана бор экан.

Уч оғайни мерганлар, октябрь ойининг ўрталарида Туркистон шаҳрига — кекса овчи Почтахон ака Қудратовникига бордик. Бир кеча тунагач, унинг укаси Маъмурхон бошчилигида Ёйилмага, ундан Сирдарё соҳилидаги Ёмон оролга йўл олдик. Оролдаги ўрмон четига чодир тикдик. Бир вақтлар, дарё бу оролни ўраб оққан. Эндиликда эса, фақат шимолидан оқади. Маъмурхон биз билан икки кун ов қилгач, ишига жўнаб кетди. Шерикларим Слава Мамедов билан Анатолий Горбунов балиқ овига кўчишди. Сабаби, Ёмон оролни қалин чангалзорларида юлиниб-юлқиниб кезиш осон эмасди, чарчашган эди. Леди билан мен учинчи куни ҳам овни давом эттирдик. Пешингача олтига қирговул учириб, атиги биттасини ота олдик. Қолганлари кўтарилишдан оқ ўзини дарахт панасига олиб, қўштиғга чап берди. Леди бу вақт еттинчи ойга қадам қўйган ва ростмана катта ит қиёфасини касб этганди. Шунга қарамай у чангалзорда ёмон юрди. Шаҳарлик эканлиги сезилиб қолди. Айрим қалинликлардан кўтариб ўтишга тўғри келди. Пешиндан кейин дам олдик. Леди, овқатга ҳам унчалик хуши бўлмай, чодир ёнига узала тушди-да, қотиб ухлади. Кечқурун балиқ шўрвани баҳам кўрдик. Леди овқат емади, шу ётганича ётиб қолди. Уни бошқа безовта қилмадим. Афтидан, қаттиқ чарчаган экан. Тунда жунжиган шекилли, чодирга кириб, оёғимда ётди.

Уйқим қочиб, Ледининг аҳволини ўйлаб кетдим. Илгарин ҳам талайгина искович боққанман. Улар чайир ва чиниққан эди. Чарчашни билмасди. Тўғри, у пайтларда ҳовлили уйларда яшардик. Энди эса, домда, тўртинчи қаватда яшаймиз. Ледининг жойи балконда. Хаёлим тармоқ отиб, ҳар нарсани ўйлаб кетдим. Мен эътибор бермаган нарсалар хотирамда жонланаверди. Ҳар гал командировкадан қайтганимда, балконда яшовчи Леди, ҳадеб эшикни тимдалаб, уйга кираман деб «ҳархаша» қиларди. Сўнгра, икки-уч марта диванга лип этиб чиқиб, ётиб олганини кўргандим. Ҳозир ана шуларни эслаб кетдим. Демак, мен йўғимда, Леди уйда, диванда ётар экан, истаганча уни эркалашар экан. Ледини олмасдан олдин Николай Николаевич сўраганди:

— Болаларинг ёшми?

— Унчалик ёш эмас. Нима эди?

— Майда болалар итти тўғри тарбиялашга халақит беради,— деганди у. Шу гапни ҳам эсладим. Оғир дала шароитига бардош беролмаслик — ана шу уйда сақланиб, эркалашларнинг хунук оқибати эди.

Эрталаб Леди жуда тетик эди. Ялоғидаги овқатни пок-покиза туширди. «Яна бер» деб менга суркалди, лекин, «кўп овқат оғирлик қилади», деган мулоҳаза билан бошқа бермадим. Тўйиб овқат ейиш ҳамма учун ҳам зарар. Ҳазрати Ибн Сино, одамларга меъёрида тамадли қилишни маслаҳат беради. Башарти, кўп овқат еб қўйсанг, кейин у сени ейди, дейди.

Бугун нима билан шуғуллансак экан, оёқларга дам бериш учун биз ҳам балиқ овига кўчсакмикан, деб ўйлаб турувдим, бирдан Омонгелди колхозининг бош чўпони Қолдибой от миниб келиб қолди. Маъмурхон уйига кетаётиб, йўлда атайлаб унга учрашиб «овчи қўноқлар» дан хабар олиб туришни илтимос қилган экан. Қолдибойнинг учта ити, елкасида «Гулькаси» бор эди. Итларнинг каттаси кўнғир, иккинчиси малла, энг кичиги думи кесилмаган кулранг спанеил (бу зотнинг думи кесилиши шарт) бўлиб, уччаласи ҳам айнима, зотсиз итлар эди. Шерикларим Слава билан Анатолий бугун ҳам балиқ овлашга мойиллик-

ларини айтишди. Мен Қолдибойнинг таклифига биноан отга мингандим.

— Ак қўлга барамиз, ул жер қирғовулдинг кени,— деди у.

— Алисба?— сўрадим.

— Жўқ, Сирдинг аржағинда. Бир бес шақирим келар-ов.

От қолди. Дарёдан қайиқда ўтдик. Қолдибойнинг итлари шундай катта сувдан сузиб ўтди. Соҳилдан унча узоқ бўлмаган ўтовда бизни божмон билан икки овчи кутиб турган экан. Оққўлга пиёда жўнадик. Яқин экан, чамаси, бир чақиримдан сал мўлроқ йўл юрдик. Сирдарё соҳилида дарахтлари ниҳоятда баланд ва қалин ўрмонзорни кўриб ҳайратда қолдим. Ўзбекистон территориясидан оқадиган Сирдарёнинг барча соҳил ва ўрмонларини кўрганман. Бизла, негадир, дарахтлар бу қадар баланд эмас. Оққўлнинг тупроғида эҳтимол бирон афзаллик бордир. Бу афзалликнинг сири ҳалигача менга қоронғи.

Овга, ўша атрофга донғи кетган мерган Ирискеддининг ўғли, дароз йигит Жанасбой раҳбарлик қилди. У, шу атрофдаги тўқай ва ўрмонларнинг божмони экан. Шу чоққача қилган овларим — ҳолва эканини шу куни пайқадим. Ўрмон жуда қалин эди. Аксар вақт энкайиб, ёки икки букилиб юришга тўғри келди. Буталар бир-бирига киришиб, айқашиб, чамбарчас бўлиб кетган. Айрим чангал аралаш чакалакзорлар тагидан тўрт оёқлаб эмаклашга, ҳатто баъзи жойлардан қоринда судралиб ўтишга мажбур эдик. Назаримда, биз тўнғиз, чиябўри, тулки сўқмоқларидан ҳаракат қилардик. Бошқа йўл ва бошқа илож ҳам йўқ эди. Божмон серғайрат йигит экан. Бизга, бир қаторга тизилиб фронт бўлиб юришни буюрди. Дароз одамнинг қадами ҳам узун эди. Бошқалар унга етиб юрди, аммо мен, ҳарчанд уринсам ҳам, орқада қолиб кетавердим. Бир оз тўхтаб дам олдик. Кашандалар тамаки тутатди. Ҳамманинг кийими тердан нам тортганди. Менинг гимнастёркам эса шалаббо эди. Жанасбой ночор аҳволимга бир-икки қараб, сўнгра деди:

— Аға, шаршамадингизба?

— Йўқ... бир оз тез юряпсизлар,— дедим.

— Қирғовул тез жүгиреди, тез журмасанг ололмайсин!

Жанасбой ҳақ эди. Шу пайт «Овчини оёғи боқади» деган машҳур нақл эсимга тушди. Ҳа, овда чаққон ва эпчил бўлиш талаб этилади. Шерикларим чиниқиб метин бўлиб кетган йигитлар эди. Улар шу ерда туғилиб, шу ерда ўсган. Эсини танигандан буён ов билан шугулланади. Ота-боболари ҳам сайёд ўтган. Тўқай, ўрмон сирлари уларга яхши аён. Очигини айтсам, уларга ҳавасим келди. Чинакам овчилар, чинакам мерганлар шулар эди. Башарти, улар ҳарбий хизматга олинса борми, тайёр мерган, моҳир разведкачи деяверинг. Ахир, Улуғ Ватан уруши фронтларида сибирлик овчи-жангчиларнинг қаҳрамонлигини, овчи партизанларнинг мислсиз мардлигини ким билмайди дейсиз. Уларнинг тенги йўқ жасоратлари олтин ҳарфлар билан тарих китобида қайд этилган.

Тумшугини тўр каби тиртиқ қоплаган қари Джек ажойиб ит экан. У ҳеч нарсадан қўрқмасдан дуч келган қалинликка кириб кетарди. У ердан ё қирғовул учарди, ёки чиябўри қочарди. Тўхтовсиз из қидирарди. Чарчашни билмасди жонивор. Леди унинг кетидан эргашиб юриб анча тажриба орттирди. Унда, анча-мунча дадиллик пайдо бўлгани яққол сезиларди. Яна ов бошланди.

— Сиз ашиқнай, жай жураберинг,— деди Қолдибой. Жанас ҳам унинг гапини маъқуллади. Хўп дедим. Лекин, овчилик гурури улардан орқада қолиб кетмасликка ундарди. Ва, айниқса, Ледининг чақалакзорда, қалинда юриш санъатини Джекдан ўрганиши мени қизиқтирарди. Унг томонга ўтиб, улар қаторида мен ҳам йўртавердим. Гимнас-

тёркамнинг жиққа ҳўл бўлиши, бу хомсемизлигимдан, кўп юриб тобланмаганлигимдан эди. Аммо, ўзимни тетик ҳис қилардим. Чарчоқликни сезмасдим.

Улардан учган бир хўроз, қалинда мени пайқамай, бошим устидан ўтиб қолди. Отиб олдим. Бугунги биринчи ўлжам шу эди. Бу гал мен, асосан, шерикларимни кузагдим. Уларнинг овдаги чаққонлиги, эпчиллиги, мерганлиги мени қизиқтирарди. Негаки, боя рўпарамдан, париллаб учган икки қирғовулни отиб ололмадим. Отдим, лекин тегмади. Кечикиб отдим. Қирғовуллар дарахт панасига ўтиб улгурган эди.

Мен харчанд интилсам ҳам, ёшлар тезлаб, илғарилаб кетишарди. Уларга аранг етиб олардим. Худди жала-ёмғир тагида қолган одамдай икки чаккамдан тер қуйилиб оқарди. Айниқса чангалзор ичидан ўтган сўқмоқлар машаққатли эди. Устимдаги енгил пахталикнинг икки елкаси шилиниб тушди. Тиззаларим кўзи тиканга тўлган эди.

Божмоннинг кўрсатмаси билан кун пешиндан оққанда овга нуқта қўйдик. Мендан бошқа ҳамма мерганлар нормани бажарган эди.

Қайтишда қизиқ воқеа рўй берди. Йўлда, қурт еб қуриб қолган катта дарахт қулаб ётарди. Чангалзор ичидан ўтадиган сўқмоқда яна эгилиб, букилиб юлқинмаслик учун шу дарахт устидан ўтдим. Ле ди шох-шаббаларга илашиб, юролмай қолди. Инграб, мени ёрдамга чақирди. Мен унга яқинлашдим. Қайси кўз билан кўрайки, Ледидан бир метрча нарида, йўғон шох устида бир илон бошини кўтариб, ҳамлага тайёр турарди. Яшин тезлигида елкамдан милтиқни олиб, илонни шартта отиб ташладим. Итни кўтариб олдим. Мерганлар, бу атрофда илон сероблигини таъкидлашди. Ҳаммаси заҳарли, дейишди. Бу иккинчи воқеа эди. Биринчиси, Тошкентдан қирқ тўққиз километр нарида, Янгийўл районининг даласида содир бўлган эди. Ле ди бе да ичи да чопиб кетаётиб тор, лекин чуқур ариққа тушиб кетди. У тушган жойдан сал нарида қорамтир илон кулча бўлиб ётарди. Агар устига тушса, чақиши аниқ эди. Иккинчи илон воқеасидан кейин ўйлашиб қолдим. Оқибат натижада, Ледининг лугатига «Ап» деган, яъни «сакра» маъносини англатувчи ўнинчи сўзни ҳам киритдим. У бу сўзни икки кунда ўзлаштирди. Ҳовлидаги скамейканинг у ёгидан бу ёгига «Ап» дея сакратиб, машқ қилдирдим. Шундан кейин, қай ерда бўлмасин «Ап» десам, кифоя, сакрайдиган бўлди. Бу «ихтиро»ни бошқа овчилар ҳам маъқуллашди.

Овдан кейин ўтовга қайтдик: Қимиз ичиб, бешбармоқ едик. Қазинарта солинган бу таом жуда лаззатли эди. Аллавақт бўлиб қолганди. Ўтов бекаси Гулбарчинга миннатдорчилик билдириб, ташқарига чиқдик. Атроф зим-зиё, осмон тиниқ, юлдузлар чарақлаган эди. Биз ов қилган ўрмон устида ой ўроғи сайр ётарди. Дарёдан ўтиб, яна отга миндик. Қолдибойнинг қўрасига — Кўк жийдага келдик.

— Кеш бўлиб қолди, биздикиде қўнамиз, аға, — деди у. Езилган дастурхондан, таомил юзасидан, бир тишлам нон еб, бир пиёла чой ичдим. Уйқу элтиб, икки чаккам сиқиб келаверди. Ахир, шундай қалин ўрмонда эгилиб-букилиб йигирма-йигирма беш чақирим йўл босишнинг ўзи бўладими? Қаттиқ чарчаганим яққол сезилиб турарди. Уй бекаси Омонгул қатор ўрин тўшаб берди. Ёстиққа бош қўйганимни билламан, донг қотиб ухлабман. Туш ҳам кўрмабман. Одатда, уйқимда ҳам ов қилиб, ташвиш чекиб юрардим. Бу гал ундай бўлмади.

Одатим бўйича барвақт уйғондим. Ташқарига чиқдим. Тонг оқариб юлдузлар сийраклашаётган эди. Уфқдан анча баландда Зухро юлдузи чарақлаб, кўзни қувонтирарди. Олам нақадар гаштли эди. Мен ўзимни қушдай енгил ҳис қилардим. Гўё, ҳавода нафис симфоник мусиқа янграётгандай туюларди. Ногаҳон, Робертино Лореттининг «Аве Ма-

рия» ашуласи оҳанги лабларимдан учганини ўзим ҳам сезмай қолдим. Кўнгил куйларди.

Ажабо! Бундай дилхушликни ўзимда биринчи марта сезардим. Югургим, чопгим, куйлагим келарди. Леди ҳам менга боқиб ҳайрон эди. Исковичлар эгасининг табиатини яхши билади, бир қарашда кайфиятини тушунади. У ҳам қувноқ эди.

Назаримда, кеча тер билан баданимдан бир пуд туз чиқиб кетгандай бўлди. Енгил тортганлигимнинг сабаби, эҳтимол, шундандир. Қадимгилар, терлаш — дарддан фориг бўлиш воситасидир, деб бежиз айтишмаган шекилли.

Омонгул нонуштага бир косадан қайнаган сут олиб келди. Қўрқиб-чўчиб бўлса ҳам, таваккал деб, ҳаммасини ичиб юбордим. Сабаби, шаҳарда магазин сутидан бир стакан ичсам кифоя, кун бўйи қорним қулдирайди.

Овни Ёмон оролнинг кун чиқишидан бошлаб, кун ботарга қараб—шимолга қарши юрдик. Кўп ўтмай, кетма-кет ўқ саси эшитилди. Афтидан, биздан бошқа овчилар ҳам шикорга чиққан эди. Ёки, эҳтимол, шерикларим Слава билан Анатолийдир. Ҳар қалай, оролда ёлғиз биз эмасдик. Леди тезда ҳид олди. Қувиб кетдик. Мен чангалзор чангалидан то очиққа чиқиб олгунимча икки макиён бирин-кетин парвоз этди. Қўштиғни кўтарганимча, тепкини босолмай, қаққайиб қолавердим. Қушлар олислаб кетган, ўқ узиш бефойда эди...

Қуёш тигга келганда терлаб-пишиб дарё бўйига чиқдик. Леди ўқдай отилиб, ўзини сувга урди. Слава билан Анатолий тамадди тарадудини кўришаётган экан. Гулхан устида осиглиқ декчада балиқ қовуриларди. Қолдибой билан мен бугунги ўлжамиз — икки хўроз билан бир товукни чодир тепасидаги туранги шохига илиб қўйдик.

— Ўҳ-ў-ў, тозаям юлинибсан-ку?— деди Слава аҳволимни кўриб.

— Ов зўр бўлганга ўхшайди.— деди Анатолий.

— Жахси ов бўлди,— деди Қолдибой мен учун жавоб бериб. Пахтапилтаси чиқиб кетган телогрейкамни ечиб ташладим. Гимнастёркам бадандан чиққан туздан худди қатирмага ўхшарди. Уни ҳам, майкамни ҳам ечдим-да, дарёда чайиб, буталар устига ёйиб қўйдим. Октябрь ойида об-ҳаво кечқурун совуқ бўлса-да, кундузи худди ёздагидай иссиқ бўлади. Куз қуёшининг саҳовати шунақа!

— Ия, хишча бўлиб қолибсанми?!— деди Слава, жиноя аралаш, қоринга ишора қилиб,— ишкамбанг ичкарига кириб кетибди-ку!

Ҳамма кулиб юборди. Ўзим ҳам кулдим. Дарҳақиқат, мен буни сезмаган эканман. Бу, кечаги оғир овнинг шарофати эди. Шерикларимга Оққўл ўрмонидаги овнинг қисқача тафсилотини сўзлаб бердим. Улар, бу овга қатнашмаганларидан афсусланиб қолишди.

Мовий Сирдарё соҳилидаги Ёмон орол ўрмонининг бир четига ўрнатилган қадрдон чодирда роса икки ҳафта истиқомат қилдик. Бу вақт ичида Леди анча пишиб чиниқди. Ундаги сезгирлик, топағонлик каби қобилиятлар бир қадар такомиллашди, ривожланди. Қирғовул овининг ўзига хос айрим хусусиятларидан воқиф бўлди. Тажрибаси ортди. Айниқса, ўз луғатидаги «Олға», «Қидир» каби ўнта сўзни пухта эслаб қолди. Шу билан бирга, анча улғайди ҳам. Ўзимиз ҳам ортиқча вазндан халос бўлдик. Жисмоний тобландик. Она табиат қучоғида тўйиб-тўйиб нафас олдик. Бу нафас бизга янги куч-қувват ва ёшлик бахшида этди.

Қозоқларда, овчиларга ёқадиган бир кенг феъллик бор. Башарти, биров, қозонга ит тегди, деб шикоят қилса, даврада ўтирганлардан энг ёши улуги «Қўябер, ўзимизда овулдинг ити» деб таскин бериб, тинчлантириб қўя қолади.

Биз Ёмон оролдан қайтгач, уч-тўрт кун уйда дам олиб, сўнгра Арнасойга бордик. Кўл ёқасига чодир ўрнатдик. Эртаси кунни бошқа овчилар келиб, биздан эллик қадам нарига қўнишди. Қўшнилари овқатлангач, дастурхонни йиғиштириб олишмабди. Фалокат босиб, бориб қолган Леди дастурхон четидаги нонни искабди. Бу ҳолни кўрган қўшнилари кексаси вайсаб кетди:

— Ҳой, бу қанақаси?! Ҳой, нега итларингга қарамайсанлар?! Нон берсаларинг бўлмайdimи?! Ҳой, итнинг эгаси ким?! Қанақа нодон одам у ўзи?! Ҳозир отиб ташлайман суллах итингни!..

— Мен итнинг эгаси,— дедим ҳузурига бориб,— кечиринг, биродар, ит — итлигини қилибди-да.

— Нега бойлаб қўймайсан? Нега нон бермайсан?— ўдағайлади у.

— Биринчидан, бу ит боғланмайди, искович. Боғланган ит овга ярамас, деганлар. Эшитгандирсиз. Иккинчидан, овчи итлар нон емайди,— дедим.

— Нега емас экан еди-ку, бир бурда нонни, ўзим кўрдим!

Ғирт ёлғон эди бу гап. Зотли итлар бир-икки сутка оч қолиб кетса, ўшандагина, нонни майдалаб берсанг, озгина ейди, холос. Бурдалигича ташласанг емайди. Жанжални пулга сотиб олувчи бу дилозор кимсанинг яхши одам эмаслиги унинг юз-кўзидан аён эди. Шу ваздан, у билан жигиллашмадим. Ичимда, сатқани одам кет, дедим-да, яна узр сўраб, Слава олиб келган бир буханка нонни унинг қўлига тутқаздим. Ёнидаги икки новча йиғит чурқ этмади ҳам. Афтидан, улар ҳам бу пакана қариянинг қилмишидан рози эмасди. Кейин маълум бўлди, бу йиғитлар унинг ўғиллари экан. Ота-бола орасида осмон билан ерча фарқ бор эди, ажабо!

Кўнгилсиз ўша воқеа мен учун сабоқ бўлди. Қаерга бормай, Ледини ёнимдан жилдирмайдиган бўлдим. Ахир, ҳар хил одам бор-да. Бировга ёқади, бировга ёқмайди. Лекин тўрт оёқлик жониворни ҳамиша назорат остида сақлаб бўлмас экан.

Жанубий Қозоғистоннинг Комсомол районида бордик. Сирдарёнинг сўл соҳилига асосан шолӣ экилади. У ерда сон-саноқсиз кўллар занжири мавжуд. Ҳам ўрдакнинг кони, ҳам қирғовулнинг. Илгари ҳам уч-тўрт марта борган ва бизга қадрдон бўлиб қолган каттагина кўл соҳилида лангар ташладик. Шу ерга бошқа овчилар ҳам келишди. Улар ҳам, биз ҳам чодир қурдик. Улардан бири чой қайнатиш мақсадида човгумга сув тўлғазибди, аммо қопқоғини ёпиш хаёлидан кўтарилибди. Ҳозиргина кўлда чўмилиб, ташналигини қондирган Леди чойнакка узун тилини тиқиб яна сув ичарди. Кўрдим-у, капалагим учиб кетди, эгаси нима деркин деб. Ҳайтовур, чойнак эгаси бу манзарани кўриб, кулиб қараб турган экан...

Қиш ҳам ўтиб кетди. Эрта кўкламда яна машқни бошладик. Ҳар шанба ва якшанба кунлари гоҳ Уртасарой, баъзан Бекобод бедзорларида, гоҳо Келес, ёхуд Туёқ кўли ва Турнакўл тўқайларида бедана ҳамда қирғовул овини машқ қилиб турдик. Бу машқлар ёш Леди учун эҳтиёжий зарурат эди.

Бинобарин, баъзи овчилар: искович бир ўрганса бас, кейин ўзи ишлаб кетаверади дейди. Бу мутлақо хато фикр. Исковични ҳамиша ўргатавериш керак. Шундагина у йилдан-йилга яхшироқ ишлайверадиган бўлади. Натижада, ёлғон қотишлар (стойка) ва беҳуда югуришлар, алданишлар аста-секин барҳам ейди.

Қозоғистон овчилар жамиятининг таклифига биноан, исковичлар кўргазмасида қатнашиш мақсадида 1972 йилнинг 15 июнида самолётда Олмаотага учдик. Биз бешта искович билан бордик. Қозоғистондан ҳам овчи итлар келди. Эртаси кунни дала синови ўтказилиши хусусида дарак беришди. Субҳидам автобус келди. Борган жойимиз кафтдек

текис бепоеён ўтлоқ эди. Ҳар қайси зот бўйича алоҳида судьялар белгиланиб, махсус майдонлар ажратилган эди. Буни кинология қоидаси талаб этарди. Ледидан олдин тўртта исковични синашди. Уларнинг ишини кузатгач, мен анча дадиллашдим. Навбат Ледига келди. Бош судьянинг ўзи ҳакамлик қилди. Одатда битта судья, битта ё иккита ассистент бўлиши керак эди. Лекин, бу зотга ишқибозлар кўплигиданми ё бошқа сабабданми, ўн-ўн беш чоғли одам бизни кузатиб турарди.

— Тайёرمىсиз?— сўради бош судья.

— Худди шундай,— дедим, ҳарбийларча жавоб бериб.

— Бошланг!

Ледининг бўйнидаги қайишни ечиб олиб, «Ёнимда юр»— дедим. Ўн қадамча олдинга юргач «Олға» командасини бердим. Кетидан «Қидир!» дедим қўлим билан ўнг томонни кўрсатиб. Йигирма метрча юргач, битта ҳуштак билан ўзимга қаратдим-да, чап қўлим билан сўл томонга ишора қилдим. Леди моки усулида дам ўнгга, дам сўлга юриб, ис қидириб кетди. Унинг ҳаракатлари тез ва раvon эди. Ер искамасдан, бошини баланд кўтариб югурарди. Қолган буйруқлар икки хил ҳуштак ва қўл ҳаракати воситасида бериларди: Қарийб ўттиз-ўттиз беш қадам олдинга юргач, Леди ҳид олди. Беш-олти қадам юргач, дам қаддини, дам думини чўзган ҳолда бирдан қотди. Унга яқин бориб «Олға!» дедим. Шу алпозда тахминан ўттиз қадам олдинга жилгач, тумшуғи тагидан «пир-р-р» этиб битта бедана учди. Леди учган беданага қараб, жойида қолди. Қувиб кетмади. У қидиришни давом эттирди. Хуллас, яна иккита беданани учирди. Шу билан синов нормаси бажарилган эди. Бироқ, судья индамаганлиги туфайли Леди қидиришни давом эттираверди. Кетма-кет яна иккита беданани учирди.

— Бас, етарли!— деди судья,— офарин, офарин!

«Ёнимга кел» маъносини билдирувчи битта қисқа, битта узун ҳуштак чалган эдим, Леди ёнимга келди. Бўйнига қайишини боғлаб, қайишидан ушлаб олдим. Бу, Леди учун ов тугаганини аниқларди.

Дала синовини якунловчи анжуманда Ледига биринчи даражали диплом беришди. Қолган итларимиздан иккитаси иккинчи даражали, биттаси учинчи даражали дипломларга эга бўлишди. Спаниел тўплаган балл диплом олишга етмади.

Эртаси куни Олмаотанинг кўркам ва обод хиёбонларидан бирида овчи итлар кўрғазмаси бошланди. Ҳолисанлилло айтганда, қозоқларда зотдор исковичларнинг жуда кўп турлари, шунингдек, бизда йўқ борзий, шотланд сеттери, дратхаар ҳам мавжуд эди. Томоша қилсанг ҳавасинг келадиган, бўйни тўла кумуш ва олтин медалли хилма-хил исковичлар саф-саф бўлиб турарди. Улар яхши парвариш қилинган бақувват ва ўктам итлар эди. Томошабинлар ҳам сон-саноқсиз, гўё шаҳар аҳолиси кўчиб чиққандай эди. Ҳар қайси зотнинг ўз ринги бор эди. Бизнинг рингда бош судья Геннадий Степанович Синициннинг ўзи иштирок этди. Ҳакамлик фаолиятига назар солиб, баъзан эса, ёрдамлашиб ҳам турди. Назаримда, Ледини одатдагидан ортиқ синчиклаб қайта-қайта текширишди. Кўрғазма ниҳоясига етгач, натижалар эълон қилинди. Бизнинг икки итимиз кичик олтин медаль, Леди билан учинчи курцихаар эса, катта кумуш медаль олди. Аслида, Леди, ёши нуқтаи назаридан кичик кумуш медаль олиши керак эди. Бироқ, қозоқ биродарлар, ҳам аванс билан, ҳам сийлаб бўлса керак, уставга хилоф бўлса ҳам, катта кумуш медаль беришди. Спаниел Чайка брак қилинди. Унинг тишлари омбурсимон экан. Яхши тишлар қайчисимон бўлиши, яъни тепа тишлар насткн тишларнинг устидан қоплаб туриши керак.

Медаль бериш навбати Ледига келганда бош судья Геннадий Степанович андак таърифга берилди:

— Уртоқлар!— деди у микрофонга яқин келиб, баланд овоз билан.—Тошкентдан келган мана бу оқчовкар ноёб нухадир. Граф Бенкендорфни тарихдан яхши биласизлар. У, улуғ шоиримиз Пушкиннинг ашаддий душмани бўлган. Лекин, унинг рафиқаси графиня Бенкендорф Россия учун бир савоб иш қилиб кетган. У, икки минг тиллога баҳоланган бир отни Англиядан иккита: эркак ва урғочи оқчовкарга элмашиб олган. Ҳозир сизлар кўриб турган Леди ўша Леверакларнинг неварара, чевара, эварасидан кейинги бегонасидир. Бугун искович ўз зоти орасида биринчи ўринни эгаллади.

Ҳамма гулдурас қарсақ чалиб юборди. Мен Геннадий Степановичнинг Ледини бунчалик сиңчовлик билан қайта-қайта текширганлиги боисини энди тушунган эдим. Биз одамлар девори орасидан чиқиб кетар эканмиз, кўпчилик томошабинлар унинг отини айтар, қандайдир меҳр ва ҳавас билан кузатиб қолар эдилар.

— Жуда ҳам чиройли ит экан.

— От ҳам ўзига муносиб.

— Леди — инглизча хоним дегани.

— Леди.

— Леди.

— Леди...

Олмаотадан қайтиб келдик. Ледининг таърифи анча вақт оғиздан-оғизга кўчиб юрди. Яқин мерган оғайнилар насл олиш орзусида эканликларини изҳор этишди. «Бизнинг исми-шарифимизни рўйхатга тиркаб қўйинг» деб илтимос қилишди.

Июль ойининг бошларида Қирғизистон пойтахти Фрунзе шаҳрига бордик. У ердан ҳам ғалаба билан қайтдик. Леди иккинчи катта кумуш медалга эга бўлди. Қирғизлар ҳам Ледини сийлашди.

Кунлар, ҳафталар ўтди. Ов мавсумининг очилишига бир ойдан кўпроқ вақт қолган эди. Бир тўда мерганлар Бекобод от заводи бедазорларига бордик. Эрталаб салқинда, то кун исиб кетгунга қадар, итларни машқ қилдирдик. Леди аъло даражада ишлади. Ёш итларни ўргатиш учун оёғига илгак бойлаб қўйиб юборилган, лекин бошқа итлар тополмаган беданаларни Леди тезкорлик билан топиб бераверди.

Ариқ соҳилидаги кекса тол соясида дам олиб, тамаки чекиб ўтирардик. Мен ариқ устига ташланган узун ингичка қувурдан нариги соҳилга ўтдим. Кетимдан юрган Леди, мен беҳабар, қувур ўртасига келганда, мувозанатни йўқотибми ёки оёғи тойиб кетди, «шалоп» этиб сувга тушиб, чўкиб кетди. Қўққисдан тушиб кетганлиги сабабли бўлса керак, тез оқар сувда дарров ўзини ўнглаб ололмади. Менинги бақариқ-чақариқларимдан кейингина, ўзини ўнглаб олиб, ҳийла этакроқдан соҳилга сузиб чиқди. Сувдан чиққач, бир-икки ўхшатиб силкинди.

Шу воқеадан бир ҳафта — ўн кун ўтгач, Леди сарак-сарак қилдиган одат чиқарди. Ветеринария пунктига бордик. Врач «қулоғи оғрибди, бу марказий асаб системаси билан боғлиқ, тезда тузалмайди» деди. Бу гапни эшитиб, юрагим шув этиб кетди. Дорига рецепт ёзиб берди. Итни даволай бошладим. Бир ойдан кейин ҳам Леди тузалмади. Жонивор итим учун ва мен учун ойнинг иккала ўнбеши ҳам қоронғи эди. Кейин, врач ҳар уч кунда «Бициллин 3»ни укол қиладиган бўлди. Яна бир ой ўтди. Леди «пүф» деса учиб кетадиган ҳолатга келиб, рамақижон бўлиб қолди. Овқатни ҳам қарийб емай қўйди. Шундан кейин, Ледидан умидим аста-секин узила бошладим. Бироқ, чиқмаган жондан умид деганларидай итимга жуда ачиндим. Қандай қилсам тусалиши мумкин деб роса бош қотирдим. Фақат мен ўйлайман десам, Ледини танийдиган бошқа овчилар ҳам ўйлар экан. Улар у қил, бу қил деб ҳар хил маслаҳатлар бера бошлашди.

— Итни зудлик билан тоққа олиб чиқиб кетинг,— деди овчилар дўконида қирқ беш йилдан буён сотувчилик қилувчи, кекса мерган Муҳаммаджон ака Азимов.— Тоғ ҳавоси инсонга ҳам, ҳайвонга ҳам баббаравар шифобахшдир.

Шундай қилдим. Туркистон ҳарбий округининг Ақча ов хўжалигига қарашли Шаввос сойга чиқдик. Битта каравотни банд қилиб ўша ерда ётдим. Оёғим тагига юшоқ бушлатни тўшаб, Ледига жой қилиб бердим. Уни рюкзакка солиб орқалаб, ҳар куни тоққа олиб чиқдим. Юқорида гўё осмон яқинлашгандай эди. Тоғлар устига тоғлар қалашиб ётарди. Мовий осмон тубида қулоч ёзган бир жуфт бургут мағрур сузарди. Гоҳ яқиндан, гоҳ узоқдан какликлар хониши эшитиларди. Майин шабада фир-фир эсиб, ҳузурбахш этарди. Ҳаво мусаффо эди, нафас олиб тўямасди киши. Бир кун, икки кун, уч кун ўтди. Леди худди қўйдай турли гиёҳларни чимдирди. Баъзан чайнаб ташларди. Бешинчи кунга келиб, Леди ҳийла тирилиб қолди. Иштаҳаси ҳам очила борди. Кетимдан эргашиб, тоққа ўзи кам-кам юриб чиқадиган бўлди. Уколни тўхтатган бўлсак ҳам, врач айтгандай, ўша дорилар эндиликда ижобий таъсир кўрсатаётган эди. Ҳар куни водород перикисини докага томизиб қулоғини артиб, тозалаб турдим. Леди соғая бошлади. Менинг қувончимга тоғбеги Турсунбой ҳам шерик эди. У ҳар куни, турли хил дори-дармон гиёҳларни топиб келиб менга кўрсатади. Бу гиёҳларнинг фазилати, қайси бири нимага даво эканлигини таърифлаб берарди. Ўтларнинг бир қисмини сувга чайиб шундоғлигича ердик, қолганини овқатга солардик.

Тоғда икки ҳафта яшагач, уйга қайтдик. Уйдагилар шодлигининг чек-чеки йўқ эди. Айниқса, қизларим Леди атрофида гиргиттон эди. Эшитган овчи жўралар ҳам йўқлаб келишди. Берган яхши маслаҳати учун Муҳаммаджон акага алоҳида миннатдорчилик билдирдим. Бир ҳафтадан кейин яна тоққа чиқиб келдик. Ҳар куни янги-янги сўқмоқларда кездик. Баъзан қорли чўққиларгача кўтарилдик. Юқорида каклик кўп эди. Гоҳо улар учраб қоларди. Дўлана, наъматак, зирк ва яна қандайдир мевали дарахтлар тагини тўнғизлар худди омоч билан ҳайдагандай қилиб ковлаб ташлаган эди. Афтидан, мевасидан ташқари, турли томирлар билан озиқланарди улар. Шундай қилиб, биз тоғда салкам бир ой истиқомат қилдик. Леди бу гал уйга астига келиб қайтди. Кейинроқ эшитдим, овчилардан қарийб ҳеч ким, Ледининг соғайиб кетишига ишонмаган экан. Унинг тузалиши бир мўъжиза дейишди кўпчилик.

Шаввос сойга каклик ови мавсуми тўғай деганда сўнгги марта бордик. Биринчи кун шерикларим подполковниклар Егор Семенович Харченко билан Василий Тихонович Дурнев уч-тўртта каклик отишди. Мен ҳеч нарса отолмадим. Сабаби, какликлар анча олисдан учди. Агарда отсанг, бир-икки километр пастга — сойликка тушади. Уни, айланиб тушиб топиш осон эмас. Сўнгра, тоққа қайта кўтарилиш эса, минг машаққатдир. Овчиларда, отгандан кейин ўлжани олишга кўзинг етсагина от, деган нақл бор. Иккинчи сабаб, очигини айтсам, Ледини аядим, уни кўп ҳам уринтиргим келмади.

Овнинг иккинчи куни бошқача усул қўлладик. Ледига секингина «Қидир!» дея уни олдинга йўллайман. У, каклик борлигини билиб берса бас, бир қисқа, бир узун ҳуштак чалиб ёнимга чақираман ва иккимиз баравар олдинга бораверамиз. Каклик кўтарилса кифоя, тепкини босаман. Шу усулда бир ўлжани отиб, ёнимга осиб қўйдим. Биринчи ўлжа эвазига асрий арча тагида дам олдик. Флягадан сув ичиб, Ледининг идишига ҳам қуйиб бердим. Уни бир кесим колбаса билан сийладим.

Атроф манзараси шу қадар нафис, шу қадар гўзал эдики, ундан

кўз олодмасдинг. Қараган сайин қарагинг келарди. Ҳар туп яшил арча ўз кўркамлиги билан бир санъат эди. Осмон бағрини тилиб гердайган пурвиқор қоятошлар, олмос ханжар каби товланган қорли чўққилар расом табиатининг мўъжизаси эди.

Ҳордиқ тарқагач, овни давом эттирдик. Юқорига, қор чизиқлари томон интилавердик. Кўпдан буён, улар отиш ниятим йўқ эмасди. Чунки, бу қуш жуда кўп дардга даво. Улар фақат баландда яшайди. Каклик эллик. юз, икки юзтадан гала бўлиб яшаса, улар жуфт-жуфт бўлиб яшайди. Сони унчалик кўп эмас. Уни камдан-кам мерганлар отишга муяссар бўлади. Сабаби, у ниҳоятда ҳушёр парранда. Мерганни, умуман инсон зотини яқинига келтирмайди. Баъзи жойларда уни тоғ куркаси деб ҳам аташади.

Улар иштиёқида, аста-секин одимлаб, харсанг тошларга андак суяниб нафасни ростлаб олиб, яна баландлайвердик. Тоғда чираниб бўлмайдди. Чирансанг, узилиб кетишинг мумкин. Деҳқонча қилиб айтганда: соғлиқ—бамисоли отга ўхшайди, башарти уни ҳолдан тойдириб қўйсанг, манзилга етолмай қоласан.

Олдинда бораётган Леди ногаҳон типирчилаб қолди. Демак, ҳид олди. Аста ҳуштак чалиб ёнимга чақирдим. Кўп ҳам юрганимиз йўқ, тизза бўйи ўсиб, қуриб қолган ўтлар ичидан «гур-р-» этиб бир гала каклик кўтарилиб, пастга қараб парвоз этди. Шошиб қолиб тепкини босиб юбордим. Аслида отмаслигим керак эди. Бир каклик чархпалак бўлиб тушди. У, шу заҳотиёқ йўрғалаб қочди. Ледига «Бос!»¹ деб буюрдим. Ит қувиб кетди. Хато қилганимни кейин фаҳмладим. Негаки, энди итни қайтариш амри маҳол эди. Каклик тошдан-тошга сакраб икки тоғ орасида жон-жаҳди билан пастга томон йўрғалар, Леди ҳам изма-из жадал қувиб борарди. Ледининг каклик овида ҳали етарли тажрибага эга эмаслиги яққол сезилиб турарди. У, бир ҳамла билан ўлжани босиб олиш ўрнига, ҳамма вақт какликнинг думида бораверди. Манзара, дақиқа сайин жиддийлашарди. Ун беш-йигирма қадам нарида жаҳаннам ётарди. Ҳали содир бўлмаган, лекин бир дақиқадан кейин содир бўлиши мумкин бўлган фожиа мени қўрқитиб юборди. Бор овозим билан қичқирдим:

— Леди! Леди!! Ле-е-еди!.. Туғма овчилик фазилатига эга бўлган Леди ўз ўлжасини қувиб жаҳаннамга тушиб кетди. Жаҳаннамдан ким тирик чиқибди? Ҳеч ким?! Кўзларимдан тирқираб ёш отилиб кетди. Унг томондан айланиб итим олдига тушдим. Юз-юз йигирма метр чамаси пастликда усти япасқи, супага ўхшаш улкан харсанг ётарди. Леди шу супанинг устига тушибди. Оғзидан, бурнидан, кўзларидан тирқираб чиқиб сачраган қондан ҳаммаёқ қипқизил эди. Қон ҳали ҳам оқарди. Супанинг бир четига, Леди бошида тиз чўкиб ўтирганча ўтириб қолибман. Хаёлимдан нималар кечганини эслолмайман. Шу алпозда қанча вақт ўтирганимни билмайман. Фақат, тепадаги қуриган дарахтга қўнган олашақшақнинг шақиллаши мени ҳушимга келтирди. Урнимдан турдим. Ледининг жасадини кўтармоқчи бўлиб энгашдим. Унинг териси мешга ўхшарди: суяклари ҳам мажақланиб кетибди. Жасадни жойидан қўзғатиб бўлмасди: тўкилиб, сочилиб кетиш эҳтимоли бор эди. Шу пайт Егор Семенович ва Василий Тихонович келиб қолди. Улар ҳам қаттиқ ачинишди. Менинг изтиробимга шерик бўлишди.

Ледини шу ерга, денгиз сатҳидан икки минг метрча баландга, асрий арча соясидаги уйдаи харсанг тагига дафн этдик. Атрофига тош

¹ Аслида «Обкел» дейиш керак. Лекин Англия сёттери бундан озод этилган, чунки, улар ўлжани олиб келмайди. Бунинг учун судьялар, ундан ўн балл кесмайди ҳам. Бу жаҳон кинология уставида қайд этилган. Улар, овчи келгунча, ўлжани оёғи билан босиб туради.

териb сағана ясадик. Кейин, уччаламиз қатор туриб, иккитадан ўқ
узиб салют бердик¹.

Бу фожнадан хабар тошган жўралар ҳамдардлик изҳор этинди.
Яқин шоиру шуоралар эса, биргаликда марсия ҳам ёзишди.

О, Леди, Леди,
Ажойиб эди,
Ғаройиб эди,
Шу кўрки унинг
Бошини еди.
Леди, о, Леди,
Алвидо, Леди.

Шаввос сойга кейинги сафар борганимда Ледининг қабрига мар-
мар тахта ўрнатдим. Унда шундай деб ёзилган:

Бу ерда ажойиб
искович Леди
дафн этилган
5.V.1971 — 25.XI. 1972

Қачон бўлмасин, у ерга бориб қолсам, энг аввал, тўрт оёқли дўс-
тим, қадрдон Леди қабрини зиёрат қиламан. Уша машъум, лекин мўъ-
табар супада соатлаб ўтираман. О, Леди, Леди...

¹ Итнинг ёши неча бўлса, ўшанча ўқ узиб салют берилади. Овчилар анъанаси
шунақа.

Анвар Обиджон

Юрак

Кўкрагингда тураман:
Дук-дук-дук.
Доим бирга юраман:
Дук-дук-дук.

Ботир учун юракман.
Дук-дук-дук.
Қўрқоқ учун пуфакман.
Дук-дук-дук.

Коллекциячилар

Капалакни ушладилар,
Шишачага ташладилар.
Унга озиқ беришмади,
Ииғлаганин кўришмади.

Қотириб ҳам қўйишди сўнг,
Чиройли деб суйишди сўнг...
Қийнадилар сўлдиришиб,
Мақтадилар ўлдиришиб.

Ўзига қиёслаш

Ухлар эди
Бегемот.
Пичирлади
Менга от:

— Бу ҳайвонми,
Акаси?
Унда, қани
Тақаси?

Фарғона.

Усмон Темур

Тушларимга киради онам

Тушларимга кўп кирар онам,
Тушларимда яйраб кетаман.
Тиригида бўлгани каби
Қўлларига бошим тутаман.
Саксон тўртда ҳали ҳам ёши,
Сочлар бўлса бамисоли қор.
Мен ичимда дейман севиниб:
«Қандайин бахт — менинг онам
бор!»

Тушларимда меҳрибон онам
Дейди бошим оҳиста силаб:
«Оқарибди тўрт ойда сочинг,
Манглайинг ҳам қопти ялтираб...
Қайғурмагин мен учун, қўзим,
Қаридим мен — куйиб нетасан.
Кўп йиғласанг — оғрийди кўзинг,
Ичга солсанг — озиб кетасан.
Мен оламда кўп нарса кўрдим:
Билдим нима қайғу ёки ғам.
Кўрдим — отанг кўролмай ўтган
Бу учинчи китобингни ҳам!..
Менинг кўзим юмилган куни —
Мен учун йўқ бўлганда олам,—
Аканг, опанг ичида бир сен
Шеърга солиб йиғладинг, болам.
Дунё иши шундоқ. Болага —
Она жонин бериб, жон олар.
Лекин бўлмас дунёга устун,
Ғаниматдир жами оналар!»
Тушларимга кўп кирар онам,
Яхши сўзлар айтгани они,—
Тиригида бўлгани каби
Овунтириб қўяди мени.
Оналарни онам деб юргум,
Қалбда эса ечилмас тугун.
Ўтганига онажонимнинг
Юз йигирма кун бўлди бугун...

Боғ

У ўлтирар хонада,
Ниманидир ўйлайди.
Қайсидир бир хонанда
Чўзиб қўшиқ куйлайди:

«Борай дейман боғингга,
Кўрай дейман сен ёрни...»
У ҳам боғни соғинган,
Соғингандир гулзорни!

Ўйласа бас, кўзига
Гуллар қатор тизилар.
Бораман дер ўзига,
Дили мудом эзилар.

Аммо қачон боради,
Вақти бўлади қачон?
Шоир хаёл суради
Олдида бордай доvon.

Ҳозир борайин деса
Қайфияти йўқ бир оз...
У қўмсаган боғ эса
Ўн минутлик йўл, холос!

* * *

Қай дилда ёлқин камроқ —
Шу дилга талпин камроқ!
Қайда сой оқар куйсиз,
Ул сойда тўлқин камроқ.
Қайда иш сароб бўлса,
Лайли оз, Мажнун камроқ.
Қайда икки ёш бахтли,
Кундуз кўпу, тун камроқ.
Қайғу оз, шодлик бисёр,
Лек бағри бутун камроқ.
Халққа хизматда, Усмон,
Демайман ёнгин камроқ.

Зайниддин Баҳриддинов

Ватан севгиси

Томчи сувман, зарраман кичик,
Денгизликни қилмайман ҳавас.
Томирига синггай дарахтнинг,
Ундан куртак бўлиб унсам бас.
Ватан эрур улкан дарахтим,
Ҳар баргида қулф урар бахтим.

Ардоқлайман аввало, қалбим,
Гард юқтирмай сақлайман ҳар дам!
Севармикан юртин покиза
Ўз қалбини пок тутмай одам?!
Пок тутмоқлик муқаддас аҳдим,
Қалбим менинг — буюк пойтахтим.

Учиб кетди қалдирғочим

Учиб кетдинг қалдирғочим,
Ҳовлим қолди ҳувиллаб.
Хайр, дея кўзларимдан
Еш қуйилди дувиллаб.
Толнинг кузги япроғидай
Титрар ҳамон юрагим...
Ахир орзум шул эдими,
Шул эдими тилагим?!
Нега энди кетар бўлдинг,
Айвонимдан — кўшкимдан?
Очиғини билдириб кет,
Кўнглинг қолди, хўш, кимдан?
Кетар чоғда шохга қўниб,
Вижирладинг асабий.
Тилларингни тушунмоққа
Керак ахир қуш қалби!..
Балки бўм-бўш қолган бу уй
Теккандир асабинга?

Ҳовлидаги сарғиш кузак
Ёқмадими таъбинга?
Сени ғамга солдимми ё
Уй бекасин йўқлиги?
Эшитилмай қолганлиги
Болақайнинг шўхлиги?..
Тақдир экан, жажжи қушим,
Тугади у қўшиқлар.
Бека билан орамиздан
Ўтди қора мушуклар.
Сен ҳам бугун кетдинг, қушим,
Уйим қолди ҳувиллаб.
Хайр дея кўзларимдан
Еш қуйилди дувиллаб.
Жонзод борки, садоқатга
Меҳрга ҳеч тўймаскан.
Муҳаббатсиз бўш маконга
Қуш ҳам уя қўймаскан.

Валентина Николаева

Уруш бўлмасин

Нағал қоқилган этиклар
кул босган йўлни босар.

Кулми у?

— Йўқ.

Болаларнинг сиқиқ елкаси.
Кўзга яқин қизлар назари.

Юрак — муҳаббатга интиқ,
сарсари...

Кулми у?

— Йўқ.

Қондан чўчиган оналарнинг
Бевақт оқарган сочлари.
Юрак — йўлда ётган куйинди...

Кулми у?

— Йўқ.

Нолаю афғонлар бешиги.
Халқларнинг оташин нафрати.
Яна кучга кирган қуввати.

Нағал этиклар-ла кулга айланиб
қай бир маҳали,
Энди ёритмоқда йўлларни!..

* * *

Бу дунёдан йўқотингиз бомбаларни!

Маҳв этмангиз қуёшни, ерни.

Ножинс хаёлларни бас қилинг

Туғилажак болалар ҳаққи.

Қувонч нималигин билсин гўдаклар,

Гўзалликни, билсин ҳаёт шавқини.

Фараз учун ўғирланмасин

Болаларнинг ҳаёти, ҳаққи.

Бу дунёдан йўқотингиз бомбаларни!

Йўқса андуҳ, малъунликларнинг

Бойси сиз деймиз, эй эрлар.

Бомбалар битсин, болаларнинг

Келажагин десангиз агар!

Турсун ИБРОҲИМОВ таржимаси.

Асқар Мусақулов

Кўза

Касби'лик кулолнинг кўзасин кўрдим,
Таърифлаб бўлмайди асло сўз билан.
Бир кўза қошида лол бўлиб турдим,
Ҳаяжон, ҳайратга тўлган кўз билан
Термула-термула бўлдим жуда шод,
Жимгина юракдан сўйладим олқиш.
Агарда рост бўлса, бу ажиб ижод
Шу оддий тупроқдан яралган эмиш.
Йўқ, йўқ ишонмадим, алданмоқ малол,
Алдаманг беҳуда демадим лекин.
Менинг аҳволимни сездию кулол
Мийиғида кулиб сўзлади секин:
— Бу юртда гул битар эксанг ҳам

тошга,

Агар чўп қадасанг бўлгайдир терак.
Бунинг учун тошу тупроқдан бошқа,
Укажоним, яна нимадир керак.

Кўнкарида

Чавандоз даврадан олди улоқни,
Илк бора отига бир қамчи урди.
Арғумоқ барчани қолдириб ортда,
Учган юлдуз каби илдам югурди.

Марра! Марра яқин! Муюлиш... Ногоҳ,
Чавандоз йиқилди яқин бир жойда.
Улоқ қўлдан тушди, полвон чекди оҳ,
Бундай пайт жилов ҳам бермайди фойда.

Кимдир кўзин юмди, кимдир бақирди,
Фақат бир мўйсафид жуда хотиржам:
— Отда эр йигитнинг хулқи бор,
— деди —
Йиқилганни топтаб ўтмайди ҳеч ҳам.

¹ Қашқадарёдаги хунармандлар қишлоғи.

Она ва севги

Уғли қайтди айни ярим тун,
 Сабабини сўради она.
 Шундай бўлди ҳам эртаси кун,
 Уч кун мажлис бўлди баҳона.
 Бу кеч бирга бўлдилар лекин,
 Уғил емас, сўзламас эди.
 Бошин силаб онаси секин:

— Мажлисингга борақол,— деди.

* * *

Одамлар кимнидир кузатиб сўнг бор,
 Кетиб борардилар йўл узра унсиз.
 Балки у эвара кўрган бирор чол,
 Ё бўса тотини билмаган бир қиз.

Эҳтимол бадавлат, эҳтимол фақир,
 Эҳтимол нодондир, эҳтимол доно.
 Барчанинг яшашга ҳаққи бор ахир,
 Барчага баробар ахир бу дунё.

Кетиб борар бола ёки навжувон,
 Ботирми, қўрқоқми менга номаълум.
 «Улим йиғлатмайди деган гап ёлғон»,
 Мени йиғлатади ҳар қандай ўлим.

Болаликнинг ранги

Яна келдим, яйради руҳим,
 Сангзор кўзларимга ташланди.
 Тушларимни ўнгимда кўрдим,
 Мовий эртақларим бошланди.

Кўп беғубор бўлди бу дунё,
 Нокаслардан бўлди кўп йироқ.
 Мовий бўлди осмон ҳам гўё,
 Доимгидан кўра мовийроқ.

Юрагимда яйрар соғиниш,
 Теграмда еллар беозор.
 Менинг имконимда шеър ёзиш,
 Болаликка қайтмоқ эрки бор.

Азиз бўлди яқин-йироқлар,
 Келдим хотиралар сайрига.
 Мен таниган барча бўёқлар
 Чўкиб кетди осмон рангига.

Рабиндранат Тагор

**БИҲА
ТОҲИЛИ**

РОМАН

Русчадан Тўхтасин ЖАЛОЛОВ таржимаси

Биринчи боб

Тун ярим кечадан оғди. Шамол тинди, ҳатто дарахт япроқларини ҳам қилт этмайди.

Дераза тоқчасида Жайсур ҳукмдори Протападиттонинг тўнғич ўғли, шаҳзода Удоядитто ўтирибди, унинг ёнида—рафиқаси Шурома. — Севгилим,— деди Шурома эрига,— сабрли, матонатли бўлинг. Вақти келиб бизнинг ҳам бошимизга бахт қуши қўнар, ахир.

— Агар мен подшоҳ саройида шаҳзода бўлиб эмас, буюк Жайсур ҳукмдорининг оддий бир фуқароси бўлиб дунёга келганимда бахтиёр бўлардим. Агарда мен ҳукмдорнинг тўнғич ўғли, унинг тахти, давлати ҳурмати, шўхрати ва қудрати вориси бўлмаганимда, муқаррар бахтиёр бўлардим. Бироқ, эндиликда, қандай савоб ишлар қилиб ўз тақдиримни тағйир қила оламан?

Шурома эрининг қўлини қисиб, ғамгин кўзларини ундан узолмай, оғир хўрсинди. Ёш шаҳзоданинг хоҳишлари рўёбга чиқиши учун у ўз жонини ҳам беришга тайёр эди. Бироқ, у ўзини қурбон қилганда ҳам бу рўёбга чиқмасди.

— Мен подшоҳ оиласида туғилдим, шунинг учун ҳеч қачон бахтиёр бўлолмайман,— деди Удоядитто.— Подшоҳ оиласида бола эмас, ворислар туғилади. Ўзимни таниганимдан буён отам мудом менга синовчи назар билан қарайди: у эришган шўхрат, иззат-обрўнинг муносиб давомчиси бўла оламанми, авлодларимизнинг яшнаб-гуллаши учун чора-тадбир кўришга, мамлакатни идора қилиш каби оғир юкни кўтаришга қодирманми-йўқми—отамнинг фикри-зикри мана шу. У менинг ҳар бир ҳаракатимни, ҳамма кирдикоримни кузатиб юрди, аммо унинг нигоҳида ҳеч қачон меҳрибонлик нури кўринмасди. Фақат отамгина эмас, қариндошлар, вазирлар, сарой аъёнлари, фуқаролар ҳам мени

кузатиб, олдиндан истиқболимни айтишга тиришар, елкаларини қисиб: «Йўқ, хавфли пайтларда у давлатни ҳимоя қилолмайди. У тентак, унинг ҳеч нарсага ақли етмайди», дейишарди. Шу тариқа ҳаммалари мендан нафратлана бошлашди. Отанинг ўғлини кўришга кўзи йўқ. Бўлмасам-чи! Ахир, мен унинг бутун умидларини барбод қилдим-да. Ҳозир у менинг ҳақимда лоақал сўраб-суриштириб ҳам кўрмайди.

Шуроманинг кўзлари жиқ ёшга тўлди, алам ва ғазабдан юраги эзилиб борарди унинг.

— Бўлмағур гаплар! Сизни беақл деган кимсанинг ўзи аҳмоқ!

Аранг сезилган табассумдан Удоядиттонинг лаблари титраб кетди. У Шуроманинг иягидан ушлаб, қаҳру ғазабдан қизарган юзларини оҳистагина сийлаб қўйди-да, кейин жиддий гап бошлади:

— Йўқ, Шурома, ростдан ҳам менда давлатни идора қилиш қобилияти йўқ, буни аллақачон исбот ҳам қилганман. Ёшим ўн олтидан ошгач, отам мендан ҳукмрон чиқадими-йўқми, шуни синаб кўриш мақсадида Хоменкалини менга топширди. Мен ҳокимиятни идора қилишга киришгунча қаламравимда даҳшатли тартибсизлик юз берди. Олти ойда хазина бўшаб қолди. Фуқаролар ҳаққимга дуо қилишига қарамай, мансабдорлар устимдан подшоҳга шикоят қила бошладилар. Охири подшоҳ ҳамда машварат мажлисининг ҳамма аъзолари, ёш шаҳзода, халқнинг шунча ҳурматиغا сазовор бўлишига қарамай, бари бир ҳеч қачон давлатни идора қилолмайди, деган қарорга келишди. Шундан бери отам мендан қўл силтаб юради. Унинг айтишича, мен билан унинг амакиси — Райгор ҳокими Бошонто Рай сетор чалиш, рақсга тушиш ва мамлакатни хароб қилишдан бошқа ишга ярамайди.

— Сабрли, матонатли бўлинг, азизим, — яна такрорлади Шурома. — Ахир у сизнинг отангиз. Мамлакатни кенгайтириш, унинг қудратини ошириш таманноси — шуҳратпарастлик подшоҳнинг қалбидан меҳр-муҳаббатни сиқиб чиқарган. Бироқ, унинг истаклари рўёбга чиқиши билан яна ҳамма нарса ўз аслига қайтади.

— Сен оқиласан, Шурома, узоқни кўрасан. Аммо шу ўринда янглишяпсан. Наҳотки хоҳишнинг чегараси йўқлигини билмасанг. Агар отам ниятларига эришса, қўлга киритганимни йўқотиб қўймай, деб хавфсирай бошлайди. Кенгайган давлатни бошқариш тобора қийинлашиб боради, унда мен, отамнинг фикрича, сираям унинг ўрнини босолмайман.

Шурома ҳаммасини яхши тушунса ҳам, охири хайрли бўлади, деб ишонгиси келарди. Ишонч эса, маълумки, кўпинча ақлдан устун келади.

— Менга раҳм қилиб назар солганларида нафратомуз қарашдан ортиқроқ алам қиларди, — давом этди Удоядитто. — Шундайлардан безор бўлиб, мен вақт-бевақт бобом ҳузурига Райгорга қочиб борардим. Отам мени қидирмасдиям. У ерда қандай яйраб яшардим-а! Табиатни томоша қилишим, қишлоқдаги кулбаларга кириб, ақоли билан суҳбатлашишим, кеча-кундуз шоҳлик либоси киймай юришим мумкин эди. Сен ўзинг ҳам биласан бобомни, унинг ёнида ҳамма ғамларни, шубҳа, ваҳимларни унутиш мумкин. Бобом музика ва қувноқ суҳбатларни ҳар нарсадан аъло кўради. Уни ҳамиша шодлик, осудалик қуршаб туради. Унинг остонасидан ҳатлаб ўтган ҳамон мен ўзимнинг Жайсур шаҳзодаси эканимни унутаман. О, бу қандай ҳаловатбахш эди!..

Кунлардан бир кун Райгорда (у вақтда мен ўн саккиз ёшда эдим) иссиқ шамоллар эсиб, аста-секин ўрмонлар яшил либосга бурканди. Ана шу баҳорда мен Рукмини билан учрашдим.

— Яна Рукмини! — ижирғанди Шурома. — Бу ҳикояни яна эшитишга тобу тоқатим йўқ.

— Йўқ, эшит бу ҳикояни! Бу хотира менинг юрагимни мудом сиқиб юради. Баъзан, назаримда, бировнинг олдида шу дардимни оқиб-солмасам юрагим торс ёрилиб кетгудай туюлади. Ҳозир сенга бу саргузаштни ҳикоя қилиш мен учун уят, оғир, бироқ шундан бошқа чорам йўқ. Қачон орадан бу хижолатлик кўтарилиб, гуноҳим ювилганини ҳис этсам, бу хусусда қайта оғиз очмайман.

— Қанақа гуноҳ бўлсин, азизим? Борди-ю, бирор гуноҳ қилган бўлсангиз ҳам ўз ихтиёрингиз билан қилмагансиз. Ахир мен сизни яхши биламан-ку! Наҳотки тангрим сизнинг қалбингиздан беҳабар бўлса?

— Рукмини мендан уч ёш катта тул хотин эди, унинг Райгордан бошпана топиши бобомнинг марҳамати, албатта. Аммо мени қандай қилиб ўз домига туширганини ҳанузгача билмайман. Юрагим қиём пайти офтоби жазирасида қолгандай ловиллаб ёнарди. Даҳшатли олов вужудимни қамраб олди, теварак-атрофимдаги ҳеч нарсани кўрмасдим, бутун борлиқ шаффоф тумандай туюларди менга. Қоним туғён ура бошлади. Ақл сираям бовар қилмайдиган нарсалар бўладигандай туюларди. Мен яхшини ёмондан, фарзонани аҳмоқонадан фарқ этолмай қолдим; илгари бундай ҳолат сираям рўй бермаган эди, тангрим бундан кейин ҳам кўрсатмасин уни. Тўсатдан бутун оламни менинг заиф, тажрибасиз юрагимга қарши қўзғаб, бу онда уни зўр тўлқинга айлантиришдан мурод нима эканини фақат парвардигорнинг ўзи билади. Назаримда менинг бечора юрагимга қақшатқич зарба бериб, уни эзиб, сўнг тупроққа айлантириш учун оламнинг ҳамма кучлари бирлашгандай туюларди. Кейин, кўнглим бир оз тинчигач, унга шу қадар губор қўнганини сездимки, энди уни ювиш-тозалаш амри маҳол эди. Эй парвардигор, нима қилувдимки, гуноҳлар бир онда менинг покиза ҳаётимни бунчалар нопок этди. ёруғ кунни зим-зиё тунга айлантирди?! Ушангача қалбим гулхонасидан атриёт сочиб турган оппоқ жасминнинг чеҳраси уятдан қорайиб кетди.

Удоядиттонинг рангпар юзлари қизариб, кўзлари катта-катта бўлиб очилди. Унинг бутун вужуди яшиндай тебранарди.

Шодлик, фахр ва ҳамдардлик вужудини қамраб олган Шурома:

— О, бундай деманг! Утинаман,— деб ёлворди.

Аммо Удоядитто сўзида давом этди:

— Ниҳоят қоним совиб, кўриб-кечирганларим даҳшатли туш эмас, ўнгимда рўй берган воқеалар эканини пайқаганимдан сўнг аҳволим не кечганини сўз билан ифодалаб бўлмайди. О, қандай юз тубан кетганман-а! Ўзим ҳам жаҳаннам қаърига тушиб кетганимни, тепамда зулмат туни қуюқлашганини пайқамабман.... Бобом мени ўз ҳузурига чорлатди, бироқ мен қайси юзим билан унинг қаршисида тура олардим!? Ночор Райгордан кетишга аҳд этдим. Аммо бобом менсиз зерикарди, шу важдан менга яна одам юборди. Бироқ мен шундай хижолатда эдимки, бобомнинг ҳузурига қайтишга юзим чидамади. Охири синглим Бибҳа билан мени кўргани бобом бечоранинг ўзи келди. Мен бирор оғиз таъна эшитмадим, у лоақал нега узоқ бормаё қолганимни сўрамади ҳам, фақат бизга қараб шодликдан куларди, холос.

Удоядитто майин табассум этиб, меҳр билан Шуромага қаради. Эри нима дейишини пайқаб, у ҳаяжон билан ерга кўз тикди. Шаҳзода хотинига яқинроқ силжиб, унинг бошини оҳистагина ўз елкасига қараб тортиди, сўнг ёш жувонни бағрига босиб, пешонасидан мулойимгина ўпиб қўйди.

— Кейин нима бўлганини ўзинг биласан, деб ўйлайман. Бирдан, қаердандир ақл ва муҳаббат нуридан ёришган, гоҳ шўх, қувноқ, гоҳ улуғвор, осуда бу чеҳра пайдо бўлди. Мен ўзимни ўраб олган саробнинг таралиб кетишига ишонмаган эдим. О, менинг тонгим, нурим,

умидим, сен қандай афсун билан мени ўраб олган зулматни тарқатиб юбординг?

Шаҳзода камоли миннатдорликдан хотинининг юз-кўзларидан ўпа кетди. Шурома бирор сўз деёлмай, кўзлари бахт ёши билан тўлди.

— Кўп изтироблардан сўнг ниҳоят осудаликка эришдим. Сен менинг аҳмоқ эмаслигимни биринчи бўлиб тан олдинг. Мен ҳам шунга ишондим. Мен бунга тушундим. Баркамол ақл қоронғи жин кўчаларда яшириниб юрмай, кенг йўлдан ошкора, ўқдек тўғри боришини сендан билиб олдим. Илгари ўзимни кўришга кўзим йўқ эди. ўзимдан ўзим жирканар эдим, дилхасталикка берилиб, бирор ишга қўл уришга қўрқардим. Баъзан ички бир овоз: бундай қил, адолат ҳам шунда, деб турганда, яна шубҳа пайдо бўлар. эҳтимол бу ишинг хатодир, деб шаштимни қайтарарди. Мен ҳар қандай шароитга кўникиб, нималар бўлаётгани ҳақида лоақал ўйлаб кўрмасдим. Эндиликда мен ўзимни одам деб ҳис этмоқдаман. Мени боши берк кўчадан чиқарган сен эканингни, Шурома, узоқ вақт пайқамай юрган эканман. Энди, кўнглим нимани яхши деб гувоҳлик берса, шуни қилишга тайёрман. Менинг сенга ишончим шу қадар зўрки, агар сен ёнимда бўлсанг, келажакка ҳайиқмай назар сола оламан. Ажабо, сенинг нозик баданингга бундай фусункор кучни ким жойлади экан?

Шурома эрининг пинжигга кирди. Шаҳзода ёнида бўлса, у ҳеч нарсадан қўрқмасди. У эрининг кўзларига тикилиб қолди, шу онда унинг кўзлари: «Ҳаётда сендан ўзга ҳеч кимим йўқ. Сен учун ҳар қандай қурбонларга ҳозирман», деяётгандай бўларди.

Болалиқ чоғидан отаси жирканиб юрган Удоядитто сас-садосиз кечаларда ўзининг илгариги турмуши ҳақида Шуромага гапириб беришни севарди.

— Бу бемаъни ҳаракатларнинг охири бормикин, Шурома? Сарой аъёнларининг менга қарашларида, афсус, аттанг маънолари бор, ичкарида эса, менинг онам сенга дакки беришдан бўшамайди. Ҳатто жориялар ҳам сенга муносиб иззат-ҳурматда бўлишмайди. Мен-ку, лом-мим демай ҳаммасига чидаб юрибман. Мана сен ҳам чурқ этмай юрибсан, аммо бундан нафсинг овғрийди, Шурома. Бунга мен яхши билман. Сени бахтиёр қилиш қўлимдан келмагач, аслида уйланмаганимиз маъқул экан, унда сен бу хил дилзорлик ва ҳақоратларга нишон бўлмасдинг.

— Нега бундай дейсиз, азизим? Шурома сизга худди мана шу тобда зарур. Агар сиз бахт оғушида бўлганингизда мен сиз учун нима ҳам қила олардим? Уйинчоқ, эрмак бўлиб қолардим. Ҳозир сизга ғам-аламларни енгилга кўмаклашиб турганим учун қалбим қувончларга тўлиб-тошади: биламанки, сиз учун фойдалиман. Фақат барча ғамларингизни ўз устимга ололмаганим учун ўкинаман, холос.

— Мен ўз хусусимда ўйлаётганим йўқ,— бир оз хомуш бўлиб гапирди Удоядитто.— Мен ҳаммасига чидайман. Аммо сен нима учун бунча хўрликка бардош беришинг керак? Сен асл хотин сифатида бахтсизликда менга тасалии берасан; чарчасам ором-фароғат бахш этасан. Мен эсам эр бўла туриб сени ҳатто уят ва ҳақоратдан ҳимоя қилолмайман. Сенинг отанг, Шрипур ҳоқими, Жайсур подшоҳлигига қарам эканини тан олмайди. Менинг отам эса ўзининг олий мартабасини таъкидлаш учун сенга нописандлик билан қарайди. Бирор кимса сенга озор бергудай бўлса, у ўзини билмасликка солади. Бўлмасам-чи! Сен унинг келини бўлганинг учун қувонишинг керак-да! Баъзан назаримда бунга чидолмай, ҳаммасидан воз кечиб, сен билан бирор ёққа бош олиб кетмоқчи ҳам бўламан. Агар сен бўлмасанг, мен аллақачон кетган бўлардим!

Оқшом юлдузлари сўниб, тун юлдузлари порлаб кетди. Узоқдан

оёқ шарпаси эшитилди: бу—тунги сарой соқчиларнинг шарпаси. Бутун олам уйқу оғушида. Шаҳарда чироқлар ўчиб, эшиклар бекилди. Ҳеч ким йўқдай, фақат аҳён-аҳёнда шоқолларнинг чопиб юргани эшитилади.

Удоядитто хобгоҳининг ҳам эшиклари берк.

Тўсатдан биров эшикни қоқди. Удоядитто сапчиб ўрнидан турди.

— Бибҳа?! Нима бўлди? Нега бундай бемаҳалда келдинг?

(Ўқувчининг хотирида бўлса керак, шаҳзоданинг Бибҳа номли сингlisi бор).

— Назаримда қандайдир даҳшатли бир воқеа рўй берганга ўхшайди,— деб жавоб берди Бибҳа.

— Нима, қандай ҳодиса юз берди?— бир овозда сўрашди Шурома ва Удоядитто.

Қўрқувдан қалтираб, қиз нима ҳақдадир шивирлаб гапирди-ю. охири давом этишга мажולי етмай, хўнграб юборди:

— Акажон, нима бўларкин-а?

— Мен бориб билай-чи, ўзи нима гап?— ташвишманд бўлиб гапирди шаҳзода.

— Йўқ, йўқ сиз борманг!— ваҳимага тушиб ёлворди Бибҳа.

— Нега бундай деясан, Бибҳа?

— Агар отам билса дарғазаб бўлади.

— Бибҳа,— деди Шурома,— ахир ҳозир шу ҳақда ўйлайдиган вақтми?

Удоядитто ошиғич равишда кийиниб, қиличини қинига солди, бироқ шу онда Бибҳа акасининг қўлидан ушлади.

— Сиз борманг, ака, бирор кимсани юборинг. Мени ваҳм босиб кетяпти.

— Мени ушлама, Бибҳа. Ҳаяллаш мумкин эмас.

Удоядитто чиқиб кетди.

Бибҳа Шуроманинг қўлидан ушлаб:

— Опажон, отам билса нима бўлади?— дея изтироб чекарди.

— Нима ҳам бўларди? Унинг Удоядиттога муҳаббатидан деярли ҳеч нарса қолмаган. Борди-ю, бутунлай йўқ бўлиб кетганда ҳам жуда оз нарса йўқотган бўламиз.

— Йўқ, йўқ, опажон, мен қўрқиб кетяпман. Бирдан отам уни газабига олса-я, унда нима бўлади?

Шурома оғир хўрсинди.

— Ерда ҳеч кимдан мадад кутмаганларга парвардигорнинг марҳамати чексиз. Бунга имоним комил. Худоё худовондо, мени бу ишончдан маҳрум этма! Эй, барча мавжудотнинг пушти-паноҳи, шундай қилким, мазлумларга марҳаматинг борасида ҳеч кимда шубҳа қолмасин!

Иккинчи боб

— Шундай қилиб, Сиз ҳаммаси шов-шувсиз тугайди, деб ўйлайсизми? — сўради вазир подшоҳдан.

— Нима ҳақда гапирётганингни тушунмай турибман.

— Мен кечаги фармонингизни кўзда тутяпман.

— Қандай фармон?— жаҳли чиқиб сўради Протападитто.

— Амакингизни...

— Амакимга нима бўпти?— баттар жаҳли чиқди ҳукмдорнинг.

— Шаҳаншоҳим фармон қилдиларки... Бошонто Рай Жайсурга келаётиб йўлда Шимултоли бекатида дам олади... Шунда...

— Шунда нима бўлади?— қовоқларини солди Протападитто — Гапни ютмай охиригача гапирсанг-чи!

— Шунда икки патанни¹ юбориб...

— Хўш...

— ...уни ўлдириш?

— Вазир, қайта бола бўлиб қолмадингми ишқилиб?— Шоҳнинг жаҳли чиқа бошлади.— Бир оғиз жавоб учун салкам ўнта савол беряпсан-ку! Икки сўзни бир-бирига қовуштира олмайсанми?! Афтидан давлат ишлари билан шуғулланадиган давринг ўтганга ўхшайди. У дунё хусусида ўйлайдиган пайтинг етган кўринади. Дарвоқе... Нега ҳанузгача истеъфога чиқиш ҳақида илтимос қилмадинг?

— Шаҳаншоҳим, ўз қўлларини яхши тушунмадилар, шекилли.

— Йўқ, мен яхши тушундим! Қани, инсоф билан айт-чи, наҳотки мен қилишга қодир бўлган ишни сен тилга олишга қўрқсанг? Мен бирор нарсага қарор қилганда, унинг замирида жиддий сабаблар борлигини билишинг керак эди. Табиий, мен бу ишнинг ҳақ-ноҳақ томонларини ҳам ўйлаб кўрганман...

— Сизнинг рухсатингиз билан, шоҳим, мен...

— Овозингни ўчир! Аввал менинг гапларимга қулоқ сол. Амакимни ўлдириш хусусида бир қарорга келгунча мен бу ишнинг ҳамма томонларини сендан кўра чуқурроқ ўйлаб кўрганман. Мен диний қонунларга хилоф иш тутмайман. Мамлакатимизда ажнабийлар пайдо бўлиб, бебошлик қилмоқдалар. Улар арияларнинг² қадимий урф-одатларини барбод қила ёзишди. Кшатрий³ ўз қизларини мўғулларга бермоқда, ҳиндлар қадимий одатларни бузмоқда. Мен бу ёввойиларни ҳайдаб юборишга қасамёд этганман. Мен арияларнинг урф-одатларини Иблис Раху⁴ комидан тортиб оламан. Бунинг учун кўп ҳам куч талаб қилинмайди. Аммо мен Бенгалия ҳокимларининг қўл остимда бирлашишларини истардим. Лекин ажнабийларни бартараф қилишдан олдин уларнинг дўстларини йўқотиш зарур. Мен Бошонто Рай ҳузурида таъзим қиламан (тўғрисини гапириш гуноҳ эмас, албатта), аммо у бизнинг авлодга иснод келтирмоқда. У очиқ-ошкора ўзини мўғулларга мутеъ деб тан олди. Протападиттонинг бундай одам билан оғиз-бурун ўпишиши сираям мумкин эмас. Уни ўлдириш — ўз қўлингни кесиб ташлаш каби оғир бир гап, лекин мен бу қурбон эвазига Бенгалия ва райлар авлодининг шарафини сақлаб қоламан.

— Менда ҳам бошқача фикр йўқ эди, шаҳаншоҳим.

— Бор эди! Тўғрисини айт, сен ҳозир ҳам менинг фикримга қўшилмайсан. Ўйлаб кўр, вазир, агар бу ҳақда гапиришга журъат

¹ Патан — Ҳиндистон ва Покистонда яшовчи афғонлар.

² Милоддан олдинги икки мингинчи йилларда шимолӣ Ҳиндистонда яшаган қабилалар ўзларини ариялар деб атаганлар. Ариялар ҳинд дини ва диний-фалсафий видларнинг яратувчилари ҳисобланади. Подшоҳ Протападитто ўзини ариялар қабиласининг авлодларига тиркаб, ҳинд динига этиқод қилганларни истилочи ажнабийлар ва мусулмонлардан афзал кўради.

³ Кшатрий — ҳиндларнинг энг қадимий тўрт каста — табақасидан бири, бу кастага фақат ҳарбийлар тоифаси киради. Мамлакатни идора қилиш, саройда олий мансабларни эгаллаш шуларнинг имтиёзи эди. Урта асрларда «Кшатрий» термини ва шу номдаги каста ўз аҳамиятини бир қадар йўқота бошлайди.

⁴ Иблис Раху — ривоятларга қараганда худоларга аталган оби ҳаётни Иблис Кету ичиб кўяди. Ой ва Қуёш буни худоларга хабар қилишади. Бош худо Вишну гардиш билан уриб Кетунинг бошини танасидан жудо қилади. Шундан бери Кетунинг боши Раху номли сайёрага айланиб, ўч олиш учун самовотда Ой билан Қуёш кетидан қувиб юради. Раху Ой билан Қуёшга етган ҳамон, уларни ютиб юборади, аммо бу узоққа бормади, уларни тўтиб туриш учун унда бадан йўқ. Бу қадимий ривоят Ой ва Қуёш тутилишини шу хилда изоҳлайди. Иблис Раху ҳинд адабиётида ёвузлик рамзи ҳисобланади.

қилмасанг, демак вазирлик лавозимига лойиқ эмассан. Шубҳа сени кемириб турибди. Пайтдан фойдаланиб, подшоҳни тўғри йўлга солишга ҳаракат қил. Сен, амакини ўлдириш ҳаминша гуноҳ, деб ўйлайсан. «Йўқ!» дея кўрма, биламан, сен ҳозир ҳам худди шуни ўйлаб турибсан. Мана сенга жавоб: Бхригу¹ отасининг хоотири учун ўз онасини ўлдирганда, нега мен динни ҳимоя қилиб, ўз амакимни ўлдиролмайман?

Динга нима хилофу нима мувофиқлиги ҳақида вазирнинг белгили бир фикри йўқ эди. Лекин, у подшоҳ ўйлагандан кўра муғомбирроқ эди. Вазир яхши билардики, унинг ҳозирги қатъиятсизлиги подшоҳнинг ғазабини келтирса ҳам, охир-оқибат у бундан рози бўлади. Борди-ю, у дарров рози бўлса, бу подшоҳда шубҳа туғдиради.

— Мен сизга фақат, Деҳли подшоҳи дарғазаб бўлармикан, деб айтмоқчи эдим холос.

— Дарғазаб бўлади? Ғазабланишга ҳар кимнинг ҳаққи бор. Мен Деҳли подшоҳига қарам эмасман! Тўғри, шундай одамлар борки, унинг ғазабидан ларзага келишади, чунончи: Ман Сингх, Бирбал² ва бизнинг Бошонт Раи шулар жумласидандир. Ҳозир эса, назаримда, сен ҳам ваҳимага тушган кўринасан. Бироқ, ҳаммани ўзингдай ўйлама.

— Сизнинг рухсатингиз билан, шаҳаншоҳим,—вазир кулимсираб қўйди,— ғазабнинг ўзи унча қўрқинчли эмас, аммо унинг орқасида ўткир қилич яширинган бўлса, бу ерда андишага эҳтиёж бор. Деҳли подшоҳининг ғазабига келсак — бу эллик минг кишилик қўшин демакдир...

Протападитто нима дейишини билмай қолди.

— Назаримда Деҳли подшоҳидан қўрқиб, мени ўз аҳдимдан қайтаришга уринаяпсан шекилли. Билиб қўй, вазир, мен буни таҳқирлаш деб биламан.

— Бу сир ошкор бўлса халқ нима дейди?

— У қаердан билади?

— Буни сир тутиб бўлмайди. Бошонт Раининг ўлдирилгани ҳақидаги хабар мамлакатга ёйилиши билан бутун Бенгалия Сизга қарши оёққа туради. Унда Сиз ўйлаган муддаонинг акси бўлиб чиқади. Аввало Сизни кастадан чиқаришади, бундан ташқари, яна кўп хўрликларга гирифтор бўлишингиз мумкин.

— Сенга такрор айтаманки, ҳамма нарсани ўйлаб қиялман, бинобарин, мени қўрқитаман деб овора бўлма. Мен — гўдак эмасман. Сўнгра, шуни ҳам эсда тутки, мен сени ўз оғзимга кишан бўл деб вазир қилганим йўқ.

Вазир хомуш бўлди. У икки қоидага риоя қилиши лозимлигини биларди: биринчидан, подшоҳнинг раъйига хилоф бўлса ҳам, ўз фикрини айтиш, иккинчидан, ҳукмдорни ўз фикридан қайтармаслик, чунки бу ҳаминша ҳам рўёбга чиқмайдиган мушкул иддао.

— Шаҳаншоҳим,— яна такрорлади вазир,— ахир Деҳли подшоҳи...

Шунда Протападитто баттар дарғазаб бўлиб, бақирди:

— Яна Деҳли подшоҳи! Агар сен кунига Деҳли подшоҳи ўрнига парвардигорнинг номини тилга олганинда қайта туғилишини³ таъмин этган бўлардинг. Билиб қўй, ўйлаган ниятимга етмагунимча Деҳли подшоҳи ҳақида эшитишни истамайман! Мана, кечқурун, ҳаммаси

¹ Бхригу — афсонавий донишманднинг номи.

² Ман Сингх ва Бирбал — машҳур ҳинд подшоҳи Акбарнинг лашкар-бошилари.

³ Ҳиндларнинг эътиқодича бадан ўлса ҳам руҳ ўлмайди, бу дунёдаги савоб-ғуноҳ ишларига қараб ё одам, ё бирор жонивор кифёсида қайта туғилади.

тинчлик билан об-соб бўлганини эшитганимдан сўнг, келиб ўзингни овутир, ўзинг ихлос қўйган авлиёларнинг руҳ-арвоқларига мурожаат қил. Аммо унеча бардош беришинг керак.

Вазир бир оз хомушликдан сўнг яна бир далил келтирди:

— Шаҳаншоҳим, шаҳзода Удоядитто...

— Мана, энди мени хотинининг ковушини ялаб юрган боладан қўрқитмоқчимсан?

— Шоҳим, бу гал ҳам саҳв этдилар. Мен умуман Сизни чўчитмоқчи эмасман.

— Ундай бўлса, муддаонгни айт!— Энди бир оз юмшадн ҳукмдор.

— Ўтган кеча ёш шаҳзода қасққадир чиқиб кетган ва ҳозиргача дараги йўқ.

Протападитто сергакланди.

— У қайси томонга йўл олибди?

— Шарқ томонга.

Протападитто тишларини ёғирлатди.

— Қайси маҳалда?

— Ярим кечага яқин.

— Шрипур заминдорининг қизи ҳали ҳам шу ердами?

— Рухсатлари билан шу ерда.

— У отасиникида бутунлай қолиб кетса яна ҳам яхшироқ бўларди.

Вазир жавоб қилмади.

— Удоядитто ҳеч қачон шаҳзодага ўхшамасди,— давом этди Протападитто.— Болалигидан у авомга қараб талпинди. Мендан шундай фарзанд пайдо бўлади деб ким ҳам ўйлабди? Шерваччага улғайгач шер бўл деб ўргатиладими? Фикримча, у бобосига — онасининг отасига тортди. Мен уни Шрипурдан уйлантиргач, йигит тамом йўлдан озди. Худодан бўлиб, кичик ўғлим менинг умидимни оқласин-да, унда мен бу дунё билан видолашганда, бошлаган ишим охирига етказилади, деб хотиржам кўз юмган бўлардим. Демак, у ҳали қайтганича йўқ?

— Йўқ, шоҳим.

Протападитто депсиниб қолди.

— Нега унга ҳеч ким ҳамроҳ бўлмади?

— Қоровуллардан бири ҳамроҳ бўлай деса, Удоядитто рухсат бермабди.

— Яширинча уни кузатиб бориш зарур эди.

— Ҳеч ким шубҳали бир нарса сезмаган.

— Шубҳали бир нарса! Эҳтимол, қоровуллар тўғри қилган, деб мени ишонтирмоқчи ҳам бўларсан? Ҳар қандай беҳуда гапларга мени ишонтиришга уринма! Қоровуллар ўз бурчига бепарволик билан қарашган. Ўша кўнги дарвозабонларни ҳузуримга чақир. Агар улар ўз эҳтиётсизликлари билан режаларимни пучга чиқаришса, мен уларни нобуд этаман! Сенда ҳам бесаранжом бўладиган жиҳатлар йўқ эмас. Сен, рўй берган воқеада ҳеч ким айбдор эмас, деб исбот қилмоқчисан чоғи! Мана, шунинг учун ўзинг жавобгарсан!

Протападитто қоровулларга киши юборди. Бир оздан кейин у жаҳл билан сўради:

— Сен Деҳли подшоҳи ҳақида нима дединг?

— Сизнинг тепангиздан унга шикоят қилишибди, деб эшитдим.

— Ким, сенинг ёш шаҳзоданг эмасми?

— О, шаҳаншоҳим, ундай демасинлар... Бу кимнинг иши эканини мен аниқ билмадим.

— Бўпти, бу ҳақда кўп ўйлама. Деҳли подшоҳига мен ўзим судья-

лик қиламан, уни жазолашга қодирман... Юборилган кишилар ҳали ҳам қайтгани йўқми? Наҳотки Удоядитто ҳанузгача қайтмаган бўлса? Тезроқ қоровулларни чақир, қоровулларни!

Учинчи боб

Ёш шаҳзода эса бу пайтда одамсиз йўллардан яшнн тезлигида от қўйиб борарди. От туёқларининг овози гурсиллаб эшитиларди. Тун қоронғи бўлса ҳам қўрқинчли эмас, йўл тўғри ва хавфсиз. Қасрдадир итлар акиллади. Ҳурккан шоқол бамбуқзорга кириб яширинди. Пўлни осмондаги юлдузлару дарахтлардаги ялтироқ қуртлар ёритиб турарди. Чигирткалар тиним билмайди. Қари бир дарахт остида мажолдан тойган гадоё хотин нотинч уйқуда.

Шаҳзода беш крошча¹ от чоптириб келгандан сўнг йўлни қўйиб, далама-дала кетди. Энди отни эҳтиёт қилиш керак: кундузи ёмғир ёғиб, ер жудаям бўкиб кетган, ҳориб қолган от ҳар қадамда ботиб, уч марта олдинги оёқлари билан чўккалаб қолди. Бурун катаклари кенгайиб, тумшугини жўпик босди, бутун вужудига совун суркагандай бўлиб, хириллай бошлади.

Кечаси дим, шабада ҳам эсмайди. Манзил ҳали йироқ. Мана ҳайдалган, сув босган далалар орқада қолиб кетди, шаҳзода эса яна йўлга чиқиб олди. У отни бошолмон қўйиб чўктирди-да, аҳён-аҳёнда унга далда бериб, елкасига оҳиста-оҳиста уриб, эркалаб шивирлади: «Қани Сугрив, қани!..» От қалтираб, қулоқларини диккайтирди, сўнгра эгасига маънос боқиб, бўйнини гажак қилиб, кишнай бошлади. Начора? Раҳм-шафқатнинг вақти эмас чоғи. Шўрлик от яна ўқдай учиб кетди. •Йўлнинг икки тарафдаги дарахтларнинг новдалари ўсиб, бир-бирига чирмашиб кетганидан бош узра яшил соябон ҳосил бўлиб, теварак-атрофда ҳеч нарса кўринмасди. Удоядитто булар орасидан осмонга қараганда, юлдузлар унга ёнгинасидан¹ фавқуллода тезликда учиб ўтаётган олов учқунларидай туюлди. Тиниб-тинчиган ҳаво суръатнинг зўридан қулоқларга ҳуштак чаларди.

Субҳидамга бориб қишлоқ яқинида шоқолларнинг улигани эшитилди. Ёш шаҳзода Шимултоли бекатининг дарвозаси олдида тўхтади. Бу ерда унинг оти ҳолдан кетиб, йиқилган ҳамон жон берди. Шаҳзода унинг устига энгашиб, сағрисиини оҳиста силади ва бир неча бор: «...Сугрив... Сугрив...» деб чақирди — аммо от қимир этмади. Шаҳзода оғир хўрсиниб, дарвозага яқин бориб, уни тақиллатди. Ҳеч ким эшикни очмади. У яна бир неча бор тақиллатди.

— Ҳой, кечасида тарақлатаётган ким? — деди бекат бошлиғи деразадан қуролланган йигитга кўзи тушиб.

— Очинг, сиздан баъзи нарсаларни билиб олишим керак, — илтимос қилди шаҳзода.

— Очишнинг нима ҳожати бор? — эътироз этди бошлиқ. — Сизга бирор нарса керак бўлса, гапираверинг.

Шунда йигит сўради:

— Райгор ҳокими Бошонто Рай шу ердами?

— Рухсатингиз билан, ростдан ҳам қош қорайганда у киши шу ерда бўлишлари лозим эди, аммо ҳанузгача дараклари бўлмади. Фикримча бугун келмасалар керак.

¹ Крош — тахминан тўрт километрга тенг узунлик ўлчови.

Удоядитто икки танга олиб, унга узатди.

— Мана, олинг бунни.

Бошлиқ дарров эшикни очиб, пулни олди. Шунда шаҳзода ундан илтимос қилди.

— Рухсат этинг, мен бир қарай-чи, бекатингизда кимлар ётибди экан?

— Бу мумкин эмас, жаноб,— деди бошлиқ ўзи ҳам ишонинқирамай.

— Менга монелик қилманг. Икки жиноятчини қидириб топиш учун мени подшоҳ ҳазратларининг ўзлари юборганлар.

Шу сўзларни айтиб Удоядитто ҳовлига кирди. Бекат бошлиғи уни ортиқ тўхтатиб турмади. Шаҳзода кечаси бу ерда тунаганларнинг ҳаммасини кўздан кечирди, бироқ булар орасида Бошонто Рай ҳам, унинг хизматкорлари ҳам, патанлар ҳам кўринмасди. Фақат қандайдир бир кампир:

— Ҳой, яшшамагур, сен бу ерда нимани қараб юрибсан?— дея жавраб қолди.

Бекатдан чиқиб, шаҳзода йўлда хаёл суриб қолди. «Хайрият, тақдир бобомнинг бугун бу ерга келишига монелик қилибди...— ўйларди у.— Борди-ю Бошонто Рай шу яқиндаги бошқа бекатга тушиб, патанлар уни ўша жойда қидиришиб юрган бўлса-чи?» Шаҳзода секин йўлга тушди. Сал ўтмай ўзига қараб келаётган суворига кўзи тушди.

— Бу сенмисан, Ротон!— таажжуб билан сўради у сувори ёнига келгач.

Ротон дарров отдан тушиб, шаҳзодага таъзим қилди:

— Ҳа, бу менман. Бироқ, қандай тасодиф сизни бемаҳалда, бу ерга келтирди?

— Бу хусусда кейин гаплашамиз,— жавоб берди Удоядитто.— Ҳозирча менга айтчи, бобом қаерда?

— Шу бекатда.

— Нима? Мен уни кўрмадим-ку бу ерда!

Ротон ҳайрон қолиб шаҳзодага қаради.

— Шоҳимиз ўттиз кишилик аъёнлари рафоқатида Жайсурга жўнаган эдилар. Мен иш билан бўлиб, бир оз ҳаялладим, шунинг учун улардан орқада қолдим. Тонг отарда шу ерда учрашамиз деб ваъдалашган эдик.

— Йўл жиққа лой, ҳамма из қолиши керак унда. Шу излардан бобомни қидираман. Аммо сенинг отингни олишга тўғри келади. Сен эса орқамдан йўлга туш.

Тўртинчи боб

Йўлнинг бир четида, анжир дарахти остида, ерга қўйилган тахтиравонда кекса Бошонто Рай ўтирарди. Тахтиравонни кўтариб юрувчи хизматкорлар қаёққадир кетишган. Яқин орада бир патандан бошқа ҳеч ким кўринмасди. Сокин тун эди. Бошонто Рай сўради:

— Хон соҳиб¹, ҳали сиз кетмаганмидингиз?

— О, жаноб,— жавоб берди патан,— ахир кетишим мумкинмиди? Одамларнинг ҳаёти ва мол-мулкни сақлаш учун сиз ўз ходимларингизнинг ҳаммасини юбордингиз. Шундай бўлгач, мен қандай қилиб сизни йўлда ёлғиз қолдириб кетаман? Мени ношукр банда деб ўйла-масинлар. Бизнинг шоиримиз: «Ким менга зарар еткузса—у менинг

¹ Хон соҳиб — мусулмонларга эҳтиром билан мурожаат шакли.

қарздорим, қиёматда менга тўлаши керак; ким менга ёрдам берса мен унинг қарздори, аммо ҳеч қачон тўлолмаймаман»— деганлар.

Бошонто Рай бу патан яхши одам бўлса керак, деб ўйлади.

Бир оз ўйлагач, тахтиравондан ялтироқ бошини чиқариб:

— Сиз яхши одам экансиз, хон соҳиб,— деди Бошонто Рай.

Хон соҳиб бош эгиб таъзим қилди. У бу гапни тамом тўғри деб топди. Бошонто Рай машъала ёруғида унинг юзига қараб:

— О, сиз мўътабар хонадондан кўринасиз,— деди.

У яна таъзим қилди.

— Бу мўъжизанинг мўъжизаси! Жанобларига ҳамма нарса аён.

— Хўш, сизнинг бошингизга не можаролар тушди?

Патан бир хўрсиниб, жавоб берди:

— Шоҳим, менинг бошимга оғир мусибат тушди. Мана энди «чиқма жоним» маъносида кун кўриш учун ер ҳайдашим лозим. Шоир тўғри айтган: «Эй тақдир, сен хашакни хашак қилиб яратиб хато қилмадинг; аммо анжир дарахтини анжир дарахти қилиб яратиб, кейин уни довулга топшириб, ерга ағанатиб, хашакка айлантиришда не маъно бор? Бунча ҳам бағри тошсан?!»

Бошонто Рай қувноқ нидо берди:

— Соз, жуда соз. Шоир жудаям топиб айтган! Ҳозир сиз ўқиган шеърларни, хон соҳиб, ёзиб қўйиш даркор.

Патан тақдирнинг марҳаматига умидвор бўлиб қолди. Мўйсафид олижаноб одамга ўхшайди. У бенаволарнинг навосози бўлиши мумкин. Бошонто Рай эса, патанга гамгин назар солди: «Бир вақтлар бу одам бадавлат эди, ҳозир қашшоқ. Инжиқ Лакшми¹ қандай бераҳим-а!»

— Сиз келишган, бақувват одамсиз, аскар бўлишингиз мумкин,— деди Бошонто Рай.

— О марҳаматли султоним, албатта аскар бўлардим!— дарҳол қувватлади патан.— Ахир менинг боболарим қўлларида қилич билан ўлганлар, мен ҳам шу орзуда юраман. Шоир айтган-ку...

— Шоирингизни қўйиб туринг...— кулди Бошонто Рай.— Менга хизматга кириш, келинг сизнинг ҳам орзуйингиз рўёбга чиқсин. Аммо қилични қиндан суғуриш сизга насиб бўладими-йўқми, бунисини билмайман. Мен қариб қолдим. Фуқароларим ўзларига тинч, бахтиёр яшайдилар. Қайта урушни кўрсатма деб мудом парвардигорга илтижо қиламан. Менинг даврим ўтди. Қилич ўз ўрнини сетор билан алмаштирди.

Шундай деб чол ёнида турган асбобнинг торини чертиб қўйди.

Патан бош тебратиб, кўзларини юмди.

— Гапларингиз ҳақ. Ҳатто шеърларда ҳам, қилич душманни маҳв этади, қўшиқ душманни дўст этади, дейилган.

— Нима дедингиз, хон соҳиб? Қўшиқ душманни дўст этади? Ажойиб зўр гап!

Қария хомуш бўлиб, хаёлга чўмди. Аммо ўйлагани сари ҳайрати ошарди. Бир оздан сўнг у гўё байтни шарҳлагандай яна сўзлаб кетди.

— Қилич — даҳшатли қурол, бироқ, у душманликни йўқ этолмайди. Бунинг аксини тасдиқлашга ҳаққимиз борми бизнинг? Беморни ўлдириш — касалликни йўқотиш демакми? Қўшиқ-чи? О, бу шифобахш малҳам! У душманни эмас душманликни ўлдиради. Сиз бунни ўртамиёна шоирнинг фикри деб ўйлайсизми?

Қария жудаям ҳаяжонланган эди.

¹ Лакшми — қадимий ҳинд мифологиясида бахт маъбудаси.

У тахтиравонга ўтириб, патанни яқинроқ келишга ундади.

— Қилич душманни ўлдиради, қўшиқ душманни дўстга айлантиради. Зўр гап-а, хон соҳиб?!

— Шундай, шундай, ҳазрати олийлари!

— Энди Райгорга жўнанг. Мен Жайсурдан қайтишим билан сизга нима керак бўлса, ҳаммасини муҳайё қиламан.

— Сиз ҳамма нарсага қодирсиз, — қувониб гапирди патан ва «тоза омадим келди-ку», деб ўйлади ичида, аммо тилга келиб, — ҳозир жанобларининг сетор чалишга хоҳишлари йўқми?— деб сўради.

Бошонто Рай қўлига сеторни олиб, бармоғига нохунни илди, сўнгра оҳистагина торларга тегизиб, маҳзун бир куйни бошлади. Патан аҳён-аҳёнда бошини қимирлатиб: «Ажойиб! Гўзал»— дея таҳсин ўқирди.

Бошонто Рай шундай берилиб кетдики, куйни тўхтатмай, тахтиравондан чиқиб кетди. У ҳозир ҳамма нарсани, ҳатто ўзининг подшоҳ эканини ҳам унутиб, завқ-шавқ билан куйларди:

— Гўзалликдан маҳрум бўлса

Ошиқ ўлмас аёлга...

Қўшиқ тамом бўлиши билан:

— О, қандай ажойиб овоз!— дея мақтаб кетди патан.

— Сокин тун ва очиқ далада ҳар қандай овоз ҳам ёқимли чиқади,— жавоб берди Бошонто Рай.— Мен ўз овозимни яхшилаш учун кўп ишлаганман, бу тўғри. Бироқ, овозим нима учундир одамларга у қадар манзур эмас. Парвардигор қанча касал яратган бўлса, шунча дори, қанча овоз яратган бўлса, шунча қадрловчи яратган. Менинг овозим фақат икки кимсага ёқади. Улар бўлмаганда мен ҳеч қачон қўшиқ айтишга ботинмасдим. Улар унчалик фарқига боришмайди, шунинг учун улардан мақтовлар эшитаман. Улар билан кўпдан буён кўришганимиз йўқ, кўпдан буён қўшиқ айтганимиз йўқ. Шунинг учун мен уйдан қочдим. Уларга қўшиқ айтиб, бир яйрашиб оламиз-да, кейин яна уйга қайтаман.— Қариянинг хира кўзлари меҳр-муҳаббат нуридан ёришди.

Патан эса бундай ўйлаб кетди: «Бир хоҳишанг рўёбга чиқди — ашула айтиб бўлдинг. Юрагингдаги ташвишдан ҳам қутқариш вақти етмадимикан?... О, шармандалик!.. Кофирни ўлдириш, албатта, савоб иш, бироқ, мен бундай савоб ишларни шундай кўп қилдимки, энди охират ғамидан хотиржам бўлсам ҳам бўлаверади. Бу дунёнинг иши ҳамиша мири кам икки, бинобарин, мен бу кофирни тирик қолдириб, унинг марҳаматидан андак фойдалансам, ҳеч қандай гуноҳ бўлмайди.

Бошонто Рай узоқ хомуш туролмади. У патанга жуда яқин келиб, унга шивирлади:

— Биласизми, соҳиб, мен кимлар ҳақида гапирдим? Невараларим ҳақида.

Хизматкорлар ҳадеганда қайтиб келишавермади. Қария ташвишлана бошлади: «Улар қачон қайтаркин?» Чол яна сеторни қўлга олиб, куйлаб кетди.

Кутилмаганда қандайдир сувори пайдо бўлди.

-- Бу менинг бобом! Эй хайрият-эй!— қичқирди у.— Бироқ, бу жойда, каллаи саҳарлаб, у кимга қўшиқ айтиб берапти?

Ҳайратда қолган, қувонган Бошонто Рай сеторни ерга қўйиб, Удоядиттонинг отдан тушишига ёрдамлашди, сўнгра неварасини бағрига босиб кўришди.

— Қандай янгиликлар бор, болам? Келиним саломатми?

— Ҳаммалари саломат, тинчлик,— жавоб берди Удоядитто.

Қария яна сеторни қўлга олди, куйга мослаб ер денсаб, бошини қуйи солиб куйлаб кетди:

— Азизим! Сен нима сабаб келдинг қошимга,
Чондраболи навозиши хуш ёқмасми ё?
Эртақ мисол, юргандайман гўё тушимда...
Чўпон қизга наҳот ортиқ қўймайсан бино?

Ҳали атроф тун-кечадир, йўқ тонг дараги,
Ҳали мунгли Радҳа йиғлаб тойган йўқ ҳолдан.
Ёки сўлди Чондраболи гул-гул безаги,
Ғойиб бўлди ё табассум чеҳраи олдан?..¹

Удоядитто Бошонто Райнинг қулоғига энгашиб, патанга ишора қилиб сўради:

— Бобо, бу афғон қаёқдан пайдо бўлди?

Бошонто Рай дарров жавоб берди:

— Хон соҳиб жуда яхши одам. Биз у киши билан вақтнинг қандай ўтганини ҳам билмай қолдик.

Патан Удоядиттони кўриши билан жон-пони чиқиб кетди. У нима қилишини билмай қолди.

— Нега сиз бекатга бормай, бу ерда турибсиз?— давом этди Удоядитто бобосига мурожаат қилиб.

— О, жаноб!— бирдан қичқирди патан.— Шафқат қилинг, мен ҳаммасини айтиб бераман. Биз подшоҳ Протападиттонинг фуқароларимиз. Подшоҳ, мен билан укамга сизни Жайсур йўлида ўлдиришни топширган эди.

Бошонто Рай сапчиб тушди: «Рам! Рам! Рам!»²

— Охиригача гапир!— патанга фармон берди Удоядитто.

— Биз ҳеч қачон бунақа иш қилмаган эдик, шунинг учун рози бўлмадик, аммо подшоҳ таҳдид билан бизни кўнишга мажбур этди. Сиз билан учрашганимиздан сўнг укам, қишлоқни ўғри босди, деб ёлғон гапирди ва кўзда ёши билан хизматкорларингизни бошлаб кетди. Қотиллик қилиш менга қолди. Гарчи бу подшоҳнинг фармони бўлса ҳам, бу қадар разилона ишга мен сираям ботинолмадим. Бизнинг шоиримиз: «Подшоҳ ва хўжайиннинг амри билан ердаги ҳамма нарса ни нобуд қилиши мумкин, аммо осмонга эҳтиёт бўл!»— деганлар. Ҳозир мен шўрлик жанобларидан ҳимоя сўрайман... Агар мен Жайсурга қайтсам ҳалок бўламан. Мени ўз паноҳингизга олинг!—патан илтижо билан қўл қовуштирди.

Бошонто Рай лол бўлиб эшитди-да, сўнгра патанга бундай деди:

— Мен сизга хат ёзиб бераман, шуни олиб Райгорга боринг ва менинг қайтишимни кутинг.

— Бобо, кўра-билатуриб наҳотки сиз Жайсурга борсангиз?— Таажжубланди Удоядитто.

— Шундай, азизим.

Ҳайратдан лол қолган Удоядитто нидо берди:

— Нималар деяпсиз?

— Протападитто минг бор гуноҳкор бўлганда ҳам, мен уни севаман, менга зарар-заҳмат етказди деб қўрқмайман. Ахир мен ҳаёт океанининг нақ қирғоғида турибман: тўлқин босиб келса — мен учун ҳамма нарса тамом бўлади. Мени ўлдирган тақдирда Протападиттонинг у дунё-ю бу дунёда қандай таҳлика остида қолишини била туриб қандай тинчлана оламан? Мен уни бағримга босиб, ҳаммасини тушунтириб бераман.

¹ Шеърларни шоир Муҳаммад Али таржима қилган.

² «Р а м! Р а м! Р а м!»— таажжуб, қўрқув, фалокатни ифодаловчи нидо. Бизнинг «Ё раббий!» маъносида.

Бошонтó Райнинг кўзлари жиқ ёшга тўлди. Удóядиттонинг ҳам йиглаб юборишига сал қолди. Шу пайтда хизматкорлар қайтишди.

— Шаҳаншоҳим қаердалар?

— Мен бу ерда... — овоз берди Бошонтó Рай.

— У аблаҳ патан қаерда?!

Бошонтó Рай дарров хизматкорлар билан патан орасига туриб олди.

— Хон соҳибга тегманглар,— амр этди у.

Хизматкорлар бир-бирига гап бермай, шовқин кўтаринди:

— Тóза бўлганимизча бўлдик-да...

— Сен гапни чўзма! Мен ҳаммадан яхшироқ тушунтираман... Дастлаб бу лаънати патан бизни тўғрига бошлаб борди, кейин эса, чапга — манго ўрмонига бурди.

— Бўлмаган гап! Ҳеч ҳам мангозор эмас, бу акация эди,— гапни бўлди учинчиси.

— Ҳеч чапга эмас-да, ўнгга,— чидолмади тўртинчиси.

— Йўқ, чапга,— рози бўлмади биринчиси.

— Бу сенингча чапга,— қатъият кўрсатди тўртинчиси.

— Ахир чапда кўл бор-ку! яна бири қўшилди.

— Эҳтимол ростдан ҳам чапгадир!— деди Удóядитто.— Хўш, гапиринглар-чи, кейин нима бўлди?

— Мана бундай, давом этди хизматкор, — чапга, манго ўрмонига бурилдик, кейин бизни бир далага олиб чиқди. Биз ҳайдалган ердан ўтдик, сув босган бамбукзордан кечиб ўтдик—бу ерларда ҳеч қандай қишлоқнинг ному нишони йўқ. Шу ерда уч соат сарсон бўлдик. Қишлоққа кириб борганимизда эса у аблаҳ қочиб кетди. Биз уни ҳеч ердан тополмадик.

— Бу ит — патанни кўрган ҳамон менинг энсам қотган эди-я,— ўзини оқлашга киришди хизматкорлардан бири.

— Бундан яхшилик чиқмаслигини мен ҳам пайқаган эдим,— уни бошқаси қувватлади.

— Мен ҳам бу аблаҳни кўрган ҳамон гумонсираган эдим-а..— қўшиб қўйди учинчиси.

Охири ҳамма хизматкорлар бир фикрга келишди—улар бошдаёқ ҳаммасини пайқашган.

Бешинчи боб

— Қара, вазир, патанлар ҳанузгача бедарак-ку, — деди Протопадитто.

— Бу менинг айбим эмас, шаҳаншоҳим,— секин жавоб берди вазир.

— Кимнинг айби, деб сендан сўраётганим йўқ,— подшоҳнинг жаҳли чиқди.— Ҳаяллашларининг қандайдир сабаби бор, албатта. Бу ҳақда сен нима фикрдасан, мана шуни сўрамоқчиман сендан.

— Шимултоли бу ердан узоқ, улар ҳали етиб боришмагандир ёки иш анжомига етмагандир?

Вазирнинг сўзлари Протопадиттога ёқмади. У вазирининг ўзидай ўйлашини истарди. Аммо вазир бутунлай бошқача ўйларди.

— Удóядитто кеча кечаси жўнаганмиди?

— Шундай, ҳазрати олийлари, мен бу хусусда сизга арз этган эдим.

— Арз этгандим! Қандай!.. Ўз вақтида арз этибмидинг! Бундай нарсалар ҳақида ўзим хоҳлаган вақтда арз қилсам бўлаверади, деб ўйлайсанми? Ахир Удоядитто илгари сира бундай қилмаганди. Биламан, буни Шрипур заминдорининг қизи ўргатган унга. Бу хусусда сен нима фикрдасан?

— Мен нима ҳам дея олардим, шаҳаншоҳим?

— Ахир, мен сенга, видларни қайта шарҳлаб бер деяётганим йўқку. Бу ҳақда ўз мулоҳазанг нима, шуни гапир!— қичқирди подшоҳ.

— Келинингизнинг ҳамма ишларидан рафиқангиз воқиф. Қолаберса, бу хусусда мендан кўра Сизнинг фикрларингиз асосли ва мўътабарроқ, ҳазрат олийлари.

Бу орада хонага патан кириб келди.

— Хўш, қалай, иш битдими?!— ҳайқирди Протападитто.

— Шундай, шоҳим. Ҳозир, албатта, битган бўлса керак.

— Бу, нима деганинг! Ҳали сўзингга ўзинг ҳам ишонқирамайсанми?

— Рухсатлари билан ишонаман. Ҳамма иш қилинган, саҳв бўлиши мумкин эмас. Аммо иш устида мен йўқ эдим.

— Қани, ҳаммасини бир бошдан гапир-чи!

— Мен сизнинг маслаҳатингиз билан иш қилдим: унинг одамларини олиб кетдим, Ҳусайнхон ишни анжомига етказди.

— Борди-ю, ҳеч нарса қилмаган бўлса-чи?

— Унда менинг бошимни кесинг, шоҳим.

— Шу ерда қол. Қачон аканг келса, ўшанда мукофот оласизлар.

Патан эшик олдида қоровуллар назорати остида қолди.

Протападитто узоқ вақт жим қолди. Сўнгра секингина вазирига деди:

— Шундай қилиш керакки, халқ бу сирдан воқиф бўлмасин.

— Шаҳаншоҳим қулларидан ранжимасинлар, бари бир халқ билади.

— Кимдан?

— Сиз амакингизни кўролмаслигингиз ҳақида мудом ошкора гапириб келгансиз. Ҳатто уни қизингизнинг тўйига ҳам таклиф қилмадингиз. Ўшанда ўзи кириб келди. Бугун эса ҳеч бир муносабатсиз ўзингиз таклиф қилдингиз ва йўлда у ўлдирилди. Бундай вазиятда ҳаммаси сизнинг хоҳишингиз билан қилинганини пайқаш қийин эмас.

Протападитто жаҳл билан эътироз этди:

— Мен сени тушунмай турибман, вазир. Назаримда сен қуванаётгандай кўринасан. Гўё менинг иснодга қолишим сенинг бирдан-бир хоҳишингдай туюлади. Бўлмаса сен кеча-ю кундуз, бу сир ошкора бўлади, деб такрорламас эдинг. Агар сен ўзинг айтиб қўймасанг, бу сирнинг фош бўлиши мумкин эмас. Назаримда сен шундай қилишга ҳам тайёрдай кўринасан.

— Шаҳаншоҳим мени афв этсинлар. Сиз донишмандсиз, ҳамма нарсани мендан яхшироқ тушунасиз. Сизга маслаҳат бериш мен каби ноқисул ақлнинг иши эмас. Лекин Сиз ўзингиз мени бошқалардан аъло санаб, вазир қилиб олдингиз. Шунинг учун бу фақир баъзан ўз мулоҳазаларимни айтишга журъат этаман. Энди кўриб турибманки, бу маслаҳатларга муҳтож эмассиз. Шундай экан, шаҳаншоҳим ўз гуломларини бу лавозимдан четлатсалар яхши бўларди.

Протападитто тинчланди. Гоҳо вазири шу зайлда қатъият билан гаплашганда, подшоҳ ичида унинг жасоратидан қувониб қоларди.

— Агар патанларни йўқ қилиб юборсак, у ҳолда хавфсирашга ўрин қолмайди, деб ўйлайман,— деди Протападитто.

— Бир ўлимни яшириш мумкин, аммо уч ўлимни сираям яшириб

бўлмайди. Халқ, албатта, пайқаб қолади,— ўз фикрида туриб олди вазир.

— Зап одамни қўрқитдинг-ку!— ўшқирди Протанадитто.— Жайсур Райгор эмас сенга! Бизнинг халқимизга бундай ҳуқуқ берилган эмас; бу ерда фақат подшоҳ бор, ҳолос, бошқа бариси—унинг ғуломлари. Бинобарин, халқни рўкач қилиб мени қўрқитма. Қани, фуқароларимдан бирортаси менга қарши «ғинг» деб кўрсин-чи, унинг тилини суғуриб оламан.

Вазир ўзича кулимсираб, ичида ўйларди: «У фуқароларнинг тилидан қўрқади-ю, яна улардан қўрқмайман, деб ўзини ишонтирмоқчи бўлади».

— Дафн маросимидан сўнг,— Протанадитто давом этди,— мен дарҳол яқинларим билан Райгорга жўнайман, бир менгина Райгор подшоҳлигининг вориси бўла оламан, бошқа ҳеч ким!

Шу пайт хонага оҳистагина Бошонто Рай кириб келди. Протанадитто сапчиб тушиб, орқасига тисланди. Унинг назарида арвоҳ кириб келгандай бўлди. Даҳшатдан унинг тили лол бўлиб қолди. Бошонто Рай унга яқинлашиб, меҳрибонлик билан қўлини ушлаб, деди:

— Сен мендан қўрқдингми, Протап? Ахир мен амакингман-ку! Бироқ, етти ёт бегона бўлганимда ҳам сени маҳв қилиш менинг қўлимдан келмайди, чунки жудаям кексайиб қолдим.

Ниҳоят Протанадитто ўзига келди. Аммо ҳануз тили калимага келмасди. У донг қотиб, ҳамон хомуш эди, лоақал одоб юзасидан аммакисига эгилиб таъзим ҳам этмади.

— Протап, бирор нарса десанг-чи,— секингина гапирди Бошонто Рай.— Агар менинг пайдо бўлишим сени ҳаяжонлантирган, уялтирган бўлса, тинчлан, ҳеч нарсани ўйлама. Мен суриштириб ўтирмайман. Менга яқинроқ кел, қани, бир қучоқлашиб кўришайлик-чи. Кўпдан буён кўришганимиз йўқ, яна кўришигунимизгача кўп кунлар ўтса керак.

Ниҳоят Протанадитто Бошонто Райга таъзим этди, улар бир-бирларини оғушга олишди. Шу орада вазир сездирмай чиқиб кетди. Протанадиттони бағридан қўйиб юбормай, Бошонто Рай енгилгина кулимсиради.

— Бошонто Рай жуда узоқ умр кўрди, шундай эмасми, Протап? Ўлишнинг ҳам вақти етди-ку, бироқ, парвардигор ўз омонатини олмай гурибди. Майли, ҳеч боқиси йўқ, энди оз қолди.

Протанадитто жавоб бермади.

Бир оз жим тургач, Бошонто Рай яна гап бошлади:

— Ҳозир ҳаммасини сенга рўйрост айтаман. Мени пичоқдан қўрқди деб ўйлайсанми? Йўқ! Бу можаронинг алам қиладиган жиҳати шуки, менга қарши пичоқ кўтарган кимса сен ўзинг бўлиб чиқдинг (қариянинг кўзлари ёшга тўлди). Лекин мен ўпкалаб ўтирмайман; сендан фақат илтимос қиламан — мени ўлдирма, Протап. Бу ношойиста ҳаракатинг учун бундай дунёю у дунёда қаттиқ жазоларга гирифтор бўласан. Сен менинг ўлимимни узоқ кутдинг, наҳотки яна бир оз сабр қилолмасанг? Шунча гуноҳни бўйнингга олгандан кўра озгина сабр қилиш мақбул эмасми?

Бошонто Рай Протанадиттога диққат билан тикилди, аммо у дом-мим демади, на гуноҳини рад этди на қилмишига пушаймон бўлди. Шундан сўнг Бошонто Рай гапни бошқа мавзуга кўчирди:

— Протап, бир Райгорга бориб кўр. Сен кўпдан бери у ерда бўлмагансан. У ерлар қандай ўзгариб кетганини ўз кўзинг билан кўрасан. Аскарлар қуролни қўйиб, омоч қулоғини ушладди. Илгариги қўшин қароргоҳлари ўрнида осуда карвонсаройлар пайдо бўлди.

Протанадитто бирдан қочишга уринаётган патанни кўриб қолди. У чидаб туролмади, юрагида қайнаб турган ғазаб оташин лава бўлиб

ташқарига отилди. Момақалдироқ гумбурлагандай ҳайқириқ эшитилди: «Уни қўйиб юборманг! Ҳибсга олинсин!» Шундай фармон бериб подшоҳ чиқиб кетди.

У яна вазирини чақиртириб, деди:

— Сен давлат ишларида бепарволик қилгансан!

— Бу ўринда мен айбдор эмасман, шоҳим.— жавоб берди вазир.

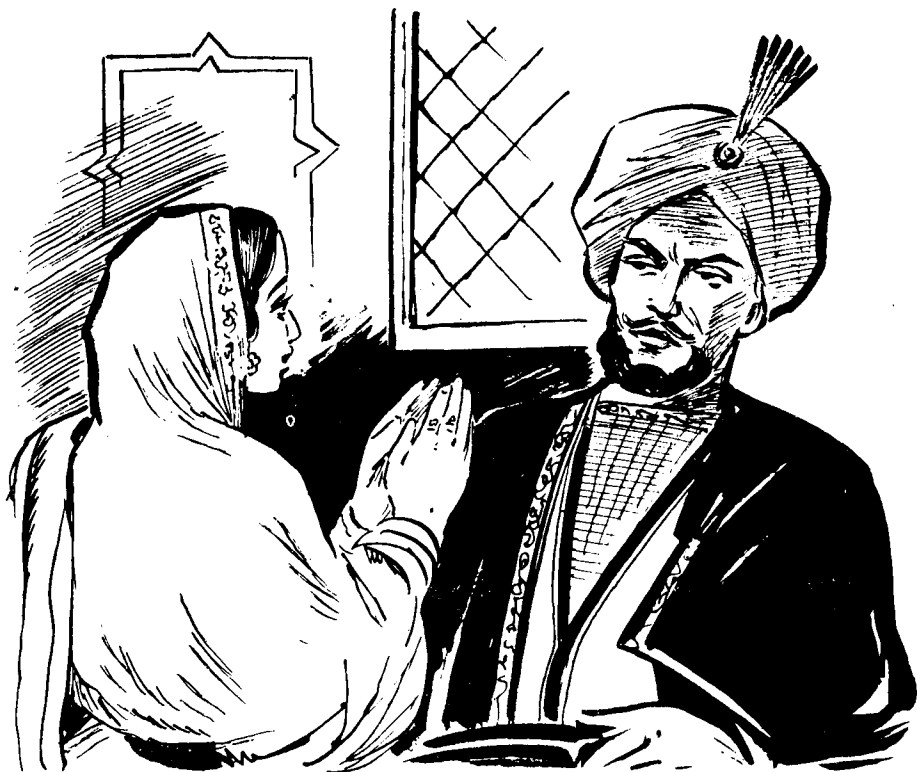
— Гап бунда эмас. Мен демоқчиманки, сен умуман ўз вазифангга лоқайдлик билан қарамоқдасан. Эсингдами, бир вақтлар сенга бир хат бериб, буни сақлаб қўй, деган эдим. Сен эса уни йўқотиб қўйдинг...

— Эсимда, бу воқеа бир ой муқаддам рўй берган эди, бироқ, ўшанда шаҳоншоҳим ўз вазирига ҳеч нарса демаган эдилар-ку...

— Бундан ташқари, мен бир кун сенга, Умеш Рай ҳузурига бор, деб буюрган эдим, ўшанда ҳам сен ўзинг чап бериб, бошқа одамни у ёққа юбординг... Жим тур! Ўз айбингни камайтиришга урина кўрма! Хуллас, сени неча маротаба огоҳлантирдим. Энди қайси бирини эсла-тиб ўтираман!

Ўтган тундаги қоровуллар чақиртирилди. Бундан муқаддам подшоҳ, уларга маош берилмасин, деб амр этганди, эндиликда уларни қамаб қўйишга фармон берди. Сўнгра подшоҳ саройнинг ичкарасига — хотинлар бўлимига кириб кетди.

— Хотин! Бундай разм солсам бизнинг оилада тартибсизлик рўй бермоқда! Удоядиттога нима бўлди? Илгари у бундай эмас эди: хоҳлаган вақтида кетиб қолади, халқ ишига бош қўшиб юради, бунинг

устига менинг раъйимга қарши алланималарни ўйлаб юради. Буларнинг барини нима деб тушуниш керак?!

— Шаҳаншоҳим, айб унда эмас,— зир титраб жавоб берди хотини.— Буларнинг ҳаммаси катта келиннинг фитнаси. У Шрипурдан уйлангандан бери нима бўлаётганини ўйлаб ўйимга етмайман.

Подшоҳ Шуромани назорат остига олишга амр этиб, ўзи чиқиб кетди.

Малика Удоядиттога киши юборди, у кириб келиши билан насиҳат аралаш таънага оғиз очди:

— Вой; болагинам, касал эмасмисан ишқилиб? Бутунлай қорайиб кетибсан! Уйлангунча қандай эдинг-а! Юзларинг эритилган олтиндай! Сени ким бу аҳволга солди? Болагинам, вилхор хотининг гапига кирма, бўлмаса адои тамом бўласан.

Шурома рўмолига ўралиб, четда хомуш турарди.

Малика давом этди:

— Унинг аждодлари мўтабар зотлар эмас. Ахир у сенга лойиқ-миди? Уша сенга маслаҳат бера оладими? У ҳеч қачон сенга яхши маслаҳат бермайди. Ишинг чаппа кетса қувонади, холос. Подшоҳ ҳам келиб-келиб сени шу алвастига уйлантирди!— ҳўнграб юборди малика.

Удоядиттонинг кенг пешонасига тер чиқди. Юрагида туғён кўтарилди. Шаҳло кўзлари чақнарди. Ғазабини ютиш учун у четга қаради.

Бу етмагандек, кекса чўри ҳам гапга қўшилди:

— Шрипурлик қизнинг қўлидан жодугарлик ҳам келади. Албатта у бизнинг болачоғимизни сеҳрлаб қўйган,— деди кампир ва Удоядиттога қараб давом этди:— Ҳой, болагинам, у сизга дори берган. Сиз уни оддий қиз деб ўйлайсизми? Йўқ! Йўқ! У шрипурлик. У ердагиларнинг ҳаммаси алвасти. Боёқиш болачоғим озиб-тўзиб, адои тамом бўпти-я.

Чўри кампир Шуромага ит қараш қилиб, қуп-қуруқ кўзларини икки қўллаб шу қадар ишқадикки, охири улар қизариб кетди. Кампирнинг бунчалар жони ачиганини кўриб, малика ўзини яна ҳам бахтсиз деб ҳис этди. Ичкаридаги ҳамма кампирлар гўё йиғлоқлик касалига гирифтор бўлгандай. Гўёки улар бу хоналарга тўйиб-тўйиб йиғлагани тўпланганлар.

Удоядитто Шуромага меҳр билан қараб қўйди. У эрининг назарини кўргач, кўз ёшларини артди-да, бирор сўз демай чиқиб кетди.

Кечқурун малика подшоҳга деди:

— Бугун ўғлимнинг кўзини очиб қўйдим. Энди у ҳамма нарсадан воқиф.

Олтинчи боб

Бибҳанинг маъюс чеҳрасини кўриб Шурома сираям тинчимади.

— Нега бунчалар хомушсан, Бибҳа?— уни бағрига босиб сўради Шурома.— Юрагингда нима дард борлигини нега айтмайсан?

— Нимани айтаман сизга?— шивирлади Бибҳа.

— Биламан, сен кўпдан бери уни кўрмай юрибсан — шунинг учун ғамгин, маъюссан. Бу аҳволда ич-этингни еб қўясан. Менинг гапимга кириб, унга хат ёз, келсин. Мен йўлини қиламан, аканг хатни юборади.

Улар Бибҳанинг эри — Чондродип ҳукмдори Рамчондро Рай хусусида гапиришарди. Бибҳа маъюс бўлиб, бошини қуйи солди.

— Бу ерда уни кўришга кўзлари йўқ, уни чорлашни ҳеч ким лозим топмайди. Сирасини айтганда, келмагани маъқулроқ. Борди-ю.

Рамчондро ўзи келишни истаганда ҳам, мен розилик бермасдим. У — подшоҳ. Ўзлари таклиф қилмаган жойга нега у бориши керак? Унинг нимаси кам биздан? Нега отам уни таҳқирлайди?... Бибҳанинг ортиқча гапиришга мажболи етмай, ҳўнграб йиғлади.

Шурома қизни сал энгаштириб, кўз ёшларини артиб сўради:

— Агар сен эркак бўлсанг-чи? Унда нима қилган бўлардинг? Қайнатангнинг уйдан расмий таклифнома келишини кутиб ўтирармидинг?

— Йўқ, кутиб турмасдим. Бу ерда мендан жирканишадими-йўқми, мен учун бари бир бўларди. Аммо унга, ўзини кўришга кўзи бўлмаганлар даврасида бўлиши оғир.

Бибҳа илгари сира бундай гапирмасди. Лекин бугун қизишиб кетиб, юрагида тўпланган ҳамма дардларини очиб-солди. Шундан бир оз ҳижолатда эди. У, жуда ортиқча гапириб юбордим, деб ўйларди. Айни замонда ўз-ўзидан сўрарди: «Мен гапирган гапларнинг нимаси ёмон?» Аста-секин ҳаяжони босилди, аммо тоқатдан ташқари танҳолик ҳисси қамраб олди уни. Қўли билан юзларини бекитиб, бошини Шуроманинг тиззасига қўйди. Шурома эса Бибҳанинг устига энгашиб, унинг қуюқ қора сочларини қўлдан-қўлга ўтказиб ўтирарди. Шу тариқа узоқ вақт хомуш қолишди. Бибҳанинг кўзларидан ёш оқар, Шурома оҳистагина уни артарди.

Қош қорайди. Бибҳа секин ўрнидан туриб, кўз ёшларини артди-да, енгилгина жилмайди. Унинг табассуми: «Мен ўзимни ёш боладек гутдим» деяётгандай туюларди. У кетмоқчи бўлганда, Шурома бирор сўз демай, секин қўлидан тутиб гўхтатди.

— Эшитдингми, Бибҳа, бобом келибдилар?— сўради у, гўё ораларида ҳеч сўз ўтмагандай.

— Бобом келибди?

— Ҳа.

Бибҳа қувониб кетди.

— Қачон?

— Кундузи соат тўртларда.

— Шу вақтгача бизнинг олдимизга кирмай юрибдиларми?..

Бибҳанинг кўнглида хафалик шивирлаб қўйди. У бобосини ҳаммадан рашк қилар, унинг муҳаббатини ҳеч ким билан, ҳатто акаси Удоядитто билан ҳам баҳам кўргиси келмасди. Бир кун Бошонто Рай Удоядитто билан суҳбатда бўлиб, Бибҳани ичкарида уч соат кутдириб қўйиб шу фурсатда бирор марта унинг олдига кирмади. Бу Бибҳани жудаям ўкситиб қўйди, гарчи ўшанда ўз аламини бирор сўз билан изҳор этмаган эса-да, бобоси билан кўришганда норозилик аломати узоқ вақт чеҳрасидан кетмади.

Шу пайт хонага кулиб, куйлаб Бошонто Рай кириб келди:

— Айрилиқ, ҳижрондан сўнг келдим яна,
Сенинг дийдоринга бўлиб парвона,
Фақат лаҳзагина бунда қолурман,
Ортиқ қолмоқликка қайда имкон-а... }
Мулойим овозинг эшитарман боз,
Овозинг эпкиндай тароватли, соз,
Кетарман... олисдан табассумингни
Меҳру муҳаббат-ла айларман эъзоз.

Бибҳа қўшиқни эшитиши билан бошини қўйи солиб кулди. Дастлаб у жуда шодланди, аммо кейинча, бунча қувончни сезиб қолишмасин дея сергакланди. Шурома Бибҳанинг иягидан ушлаб, бошини салча кўтарди-да:

— Бобо, сиз Бибҳанинг табассумини фақат узоқдан эмас, ҳатто яқиндан томоша қилишингиз мумкин,— деди.

— Йўқ,— эътироз этди Бошонто Рай.— Бибҳа аҳд этган: агар у жилмаймаса, чол кетмайди; шунинг учун у өзгина, салча жилмаяди, холос. Мен бу соҳиранинг мақсадини тўғри топдимми? У мендан тезроқ қутулиш учун муғамбирона режа тузган. Аммо бунинг уҳдасидан чиқмайди. Не ҳасратда бу ерга келдимми, энди уни роса қийнашга уриниб кўраман. Шунда яна қайтиб бу ерга келгунимча мени эслаб юради.

Шурома кулиб юборди.

— Эшитдингизми, бобом Бибҳа менинг қулоғимга нима деб шивирлади: «Агар, деди у, бобом ўзларини унутмаслигим учун мени қийнагани келган бўлсалар, билиб қўйсинларки, мен алақачон қийналиб адоий тамом бўлганман».

Бошонто Райга бу гап жуда ёқиб тушди.

Бибҳа хижолат бўлиб, нидо солди:

— Мен ундай деганим йўқ... Бунақа гап эсимга ҳам келгани йўқ!

— Бобо, — сўз қотди Шурома,— сизнинг хоҳишингиз бажо келди: сиз Бибҳанинг табассумини кўрмоқчи эдингиз—кўрдингиз, сиз унинг сўзини эшитмоқчи эдингиз—мен уни айтиб бердим. Энди илтифот қилиб, бизни холи қўйсангиз ҳам бўлади.

— Йўқ, она қизим, кетолмайман... Мен ўзимнинг ҳамма қўшиқларим ва оппоқ сочга бурканган бошимни олиб келганман. Шуларнинг барини бу ерда қолдирмай кетмайман.

— Ахир бошингизнинг ярми туксиз-ялтироқ-ку! — ўзини тугулмай хандон урди Бибҳа.

Бошонто Рай ниятига етди. Бибҳани гапга солиш учун турли ҳийла-найранг ўйлаб топиш лозим эди, гапга тушдимми, уни тўхтатиш учун бундан ҳам муғамбирона йўл тутишга тўғри келарди: у табиятан камгап бўлса ҳам, бобоси олдида тўхтовсиз гапиришга одатланган эди.

— Ҳа, нима бўлди-ю, сочлар бошимни тарк этиб кетишди, азизим,— деди Бошонто Рай бошининг ялтироқ жойларини силаб туриб. Бир вақтлар уни ажойиб соч безаб турарди. У вақтда Бошонто Рай сизларни қувонтириш учун бу қадар узоқ саёҳатга чиқолмас эди. Бир гала гўзаллар унинг сочида бирорта оқ кўргудай бўлсалар, уни юлишга ошиқардилар, аммо улар шунчалик жонбозлик қилишардики, бир дона оқнинг касофатига ўнлаб қорасини ҳам юлиб ташлардилар.

— Сизнингча бобо,— деди Бибҳа жиддий оҳангда,—бир вақтлар бошингиз тўла соч-у, ўзингиз чиройлимидингиз?

У бобосини боши тўла соч-у, мўйловсиз лабларида сокин табассумсиз қиёфада тасаввур қилишга уринди, аммо бундан ҳеч нарса чиқмади. Охири шу фикрга келди: агар унинг боши ялтироқ бўлмаганда, у қарияни бунчалар ҳурмат қилолмасди; мўйлови бўлганда, ҳозир у хунук ва кулгили бўларди. Шу ҳақда ўйлаганда Бибҳа ўзини кулгидан тутиб туролмасди. Бобо ва мўйлов?! Ўзи бобо бўлса-ю, боши ялтироқ бўлмаса?! Бўлмағур гап!

— Бу хусусда ҳар хил фикрлар бор,— давом этди Бошонто Рай,— невараларим ялтироқ бошимнинг мафтуни, улар менинг сочларимни кўришмаган, момоларим эса, қуюқ жингалак сочларимни кўриб ҳайратда қолишарди—улар бошимнинг ялтироқ бўлиб қолганини кўришмаган. Ҳам униса, ҳам бунисини кўришга муяссар бўлганлар эса ҳанузгача қайси бири афзаллиги ҳақида бир қарорга келганлари йўқ.

— Бобо, ҳозир унчалик эмас,— деди Бибҳа.— Аммо бундан кейин ҳам сочингиз тўкилаверса, унда хунук кўринади.

Шурома бу гапга хотима бермоқчи бўлди.

— Бобомнинг сочи ҳақидаги гапни кейинга қолдириб, келинлар, ҳозир Бибҳага қандай ёрдам бериш ҳақида ўйлаб кўрайлик.

Бироқ Бибҳа шошилганча Бошонто Рай ҳузурига бориб:

— Бобо, келинг, мен сочингизга тушган оқларини юлиб ташлайин,— деди.

— Мен демоқчи эдимки...

— Унинг гапига қулоқ солманг, бобо,— гапни бўлди Бибҳа.

— Бибҳа, сен жим тур! Мен демоқчиманки, агар сен...

— Бобо, сизнинг бошингизда бор-йўғи бир неча оқ тук қолибди, холос. Келинг, мен уларни ҳам юлиб ташлай, унда сиз тамом ялтироқ бош бўлиб қоласиз.

— Она қизим,— ортиқ чидаб туrolмади Бошонто Рай,— агар сен Шуроманинг сўзларини эшитишга монелик қилсанг, менинг жаҳлимни чиқарсанг, у ҳолда мен ҳиндол¹ куйини чалишга мажбур бўламан,— Шу гапни айтиб, у ёнида турган сёторини созлашга киришди.

Бибҳа бу куйни эшитса энсаси қотарди.

— Тоза балога қолдим-ку! Ундай бўлса, мен бу ердан қочиб кетаман.— деб хонадан чиқиб кетди:

Шурома жиддий гап бошлади:

— Бибҳа кеча-кундуз изтироб чекади-ю, сас-садо чиқармайди. Назаримда, подшоҳ бундан хабар топса, унга раҳми келарди.

— Унга нима бўпти?— Бошонто Рай ҳамдардлик билан сўраб, Шуроманинг ёнига ўтирди.

— Анали Рамчондро туфайли. Уни лоақал йилда бир марта саройга таклиф қилиш бирор кимсанинг хаёлига келмайди,— давом этди Шурома.

— Дарвоқе, бу тўғри,— деди Бошонто Рай ўйчан ҳолда.

— Ўзингиз ўйлаб кўринг-а, эри ҳурмат қилинмаса, қанақа хотин унга чидаб тура олади?— ҳаяжонланиб гапирди Шурома.— Бибҳа жуда ювош ва сабрли жувон, бировга оғиз очмайди, аммо йиғлагани йиғлаган.

Кўнгли вайрон бўлган Бошонто Рай сўради:

— Йиғлайди?

— Бугун менинг олдимда зор-зор йиғлади...

— Бибҳа бугун йиғлади?

— Ҳа.

— Қани, уни бу ерга чақир-чи?

Шурома Бибҳани бошлаб кирди.

— Нега сен йиғлайсан. Бибҳа? Нега ўз дардларингни илгарироқ айтмадинг бобонга? Эҳтимол мен мушкулларингни осон қилардим. Ҳозир бориб Протап билан гаплашаман.

— Бобожон, сиздан ёлвориб сўрайман, отамга ҳеч нарса дея кўрманг!— хитоб этди Бибҳа.— Яхшиси, унинг олдига чиқманг!

Аммо бобоси унинг гапига қулоқ солмай, хонадан чиқиб, тўғри Протападитто ҳузурига кириб борди.

— Сен кўндан бери куёвингни чақирганинг йўқ. Эҳтимол унга бўлган нафратнинг нечоғлик эканини исбот қилмоқчидирсан. Бироқ, Жайсур ҳукмдорининг куёвига муносиб иззат-икром кўрсатмаслик— моҳият эътибори билан ҳукмдорнинг ўзига иснод келтиришینی наҳотки билмасанг? Бу—эл назарида сенга шараф келтирмайди.

¹ Ҳиндол куйи — сершовқин байрам куйи.

Протападитто мунозара қилиб ўтирмай, таклифнома билан Чондродипга чопар юборишга амр этди.

Ичкарига, Бибҳа ва Шурома олдиларига қайтиб келган Бошонто Рай ситорни қўлига олди-да, ғалабани мадҳлаб куйлай бошлади:

— Жонга тегар ташвишлардан
Нарироқ бўл, сал нари,
Жон офати табассумдан
Нурга тўлсин юзларинг.

Бибҳа лоладек қизариб сўради:

— Бобо, сиз дадамга барисини гапирдингизми?

Бошонто Рай жавоб бермай, куйлашда давом этди:

— Жонга тегар ташвишлардан
Нарироқ бўл, сал нари,
Жон офати табассумдан
Нурга тўлсин юзларинг.
Чанг либосни отиб ур-да,
Безакларни тақиб ол...

Бибҳа ситор торлари устига қўлини қўйиб, ўз саволини яна такорлади:

— Сиз ҳаммасини айтдингизми?

Хонага Удоядиттонинг кичик укаси—саккиз яшар Шоморадитто бурнини суқиб:

— Ҳой, кеннойи, бобом билан ғийбатлашиб ўтирибсизми! Бориб оймга айтаман,— деди.

— Қани, бери кел-чи. биродар.— Шундай деб Бошонто Рай Шоморадиттони ушлаб олди.

Подшоҳ оиласининг катта-ю кичиги, Бошонто Рай билан Шурома Удоядиттони йўлдан уришади, деган ақидада эдилар; шунинг учун Бошонто Рай келиши билан ҳаммалари уни кузата бошладилар. Шоморадитто ўзини у ёқ-бу ёққа уриб, Бошонто Рай қўлидан чиқиб кетишга уринди. Аммо чол унинг елкасига ситорини илиб, кўзига кўз-ойнагини тақиб, болани ярим соатда ўзига шундай ром қилиб олдики, у кун бўйи боббосидан ажралмади, ситорни ўйнай-ўйнай бир неча торини узди, кейин нохунни қаергадир яшириб, уни бобосига беришга кўнмади.

Еттинчи боб

Чондропин ҳукмдори Рамчандро Рай ўз боргоҳида ўтирибди. Шифтдаги харига қандил осилган. Хона саккиз бурчакли, ҳар бир бурчакнинг токчаси бор, токчаларнинг бирига омад ва донолик тангриси Ганешанинг ҳайкали. ўзгаларига эса бош худолардан Кришна ҳайкаллари қўйилган. Булар моҳир кулол Ботокришнанинг санъати. Ерга гиламлар гўшалган, ўртада — парча билан ёпилган тахт, тахтда юмшоқ ёстиқ, ёстиқ устида ҳукмрон ўтирибдилар. Деворларда маҳаллий усталар ясаган ойнаклар, уларда сиз ўз афтингизни таний олмай-сиз—қийшиқ қилиб кўрсатади. Ҳукмдор атрофида жонли ойнаклар—одамлар, булар ҳам қийшиқ. Ҳукмдор уларга қараб ўзининг қийшайган башараси-ю баҳайбат қоматини кўради, холос. Ҳукмдорнинг чап томонида узун найли каттакон чилиму вазир Хоришонкор, ўнг тара-

фида Ромаи номли масхарабоз ва кўзойнагини бурнига илиб олган ҳарбий саркарда Форнандиж ўтирибди.

— Ҳой, Роман!

— Нима буюрадилар, шоҳим— сўради Ромаи.

Ҳукмдор аранг сезиларли қилиб илжайди. Вазир хингиллаб қўйди. Форнандиж томоғи йиртилгудек хахалаб, чапак чалиб юборди. Ромаи камоли қувонганидан кўзларини пирпиратарди. Шу топда ҳукмдор мана бундай ўйларди: «Яхшиям Романининг гапига кулимсираб қўйдим, бўлмаса, ҳазил-мутоибани тушунмайди, деб ўйлашарди». Вазир эса: «Ҳукмдор илжайдими, менинг бурчим кулмак», деб қўйди ичида. Форнандиж бўлса, «модомики, улар кулишди— демак кулгани бир гап бор», деб кўнглидан кечирди. Ромаи оғиз очганда кулмаганининг шўри қурийди. У кулмаганини йиғлашга мажбур этади. Ромаи бисотидаги ҳазиллар алмисоқдан қолган гаплар бўлгани учун уларни эшитиб юракдан куладиган одам камдан-кам топилади. Аммо, шунга қарамай, подшоҳдан тортиб хизматкоргача ҳамма куларди, кулганда ҳам бор овозлари билан, қаттиқ кулишарди.

— Бирор хабар борми?— сўради ҳукмдор.

Миш-мишларга қараганда жаноби саркарданинг ҳовлисига ўғри тушибди,— деди Ромаи.

Саркарда бесаранжомлашди: унга ёпишишлари муқаррарлиги билиниб қолди. Бироқ, у бесаранжомлашган сари Ромаи унга баттар ҳужум бошларди. Ҳукмдор мамнуниятдан ўз этига сиғмасди. Мудом аҳвол шу: Ромаи пайдо бўлди дегунча ҳукмдор Форнандижга киши юборарди. Чунки, ҳукмдор икки нарсани, айниқса хуш кўрарди: булар— масхарабознинг таъёнлардан бирига ёпишиб, уни калака қилишию Форнандижни Ромаига талатишдан иборат эди. Саркарда ҳукмдор хизматига киргандан бери унинг баданини на ўқ, на қилич тимдалаб ўтгани йўқ, аммо масхараланиш, хўрланишдан бир неча бор йиғламоқдан нари бўлгани рост.

Биз Романининг ҳамма ҳазилларини санаб ўтирмаймиз ва ўқувчи ҳам бизни афв этар деб умидворимиз. Нафсиламрини айтганда, сиздаги нафосат ҳиссини таҳқирлашнинг на ҳожати бор?

Ҳукмдор кўзларини пирпиратди.

— Хўш, кейин нима бўпти?

— Рухсатлари бўлса, арз этардим, шаҳаншоҳим. (Форнандиж ҳаяжондан тез-тез тугмаларини ечиб, уларни қайта сола бошлади).

Мана бир неча кундирки, саркарданинг ҳовлисига кечаси ўғри ташриф этиб юрибди. Соҳибнинг рафиқалари хўжайинни кўп туртдилару, аммо ўғота олмадилар.

— Хо-хо-хо-хо-хо... — кулди ҳукмдор.

— Хо-хо-хо-хо-хо... — таъсиб этди вазир.

— Хи-хи... — деб қўйди саркарда.

— Кундузи рафиқаларининг таъналарига бардош беролмай,— давом этди масхарабоз,— саркарда жаноблари қўлларини қовуштириб, бугун кечаси ўғрини албатта тутаман, деб қасам ичдилар. Ярим кечда хоним қичқирдилар: «Войдод, ўғри келди!» Хўжайин жавоб қилдилар: «Қўйсанг-чи, хотин, уйда чироқ ёниб турибди, ўғри бизни кўриши билан қўрқиб қочиб кетади». Сўнгра ўғрига қараб: «Бугун қутулдинг— чунки, ёруғда қочишинг осон, аммо, эртага келмоқчи бўлсанг, билиб қўй, қоронғида албатта қўлга тушасан», дедилар.

— Ха-ха-ха!

— Хо-хо-хо-хо-хо!..

— Хи-хи-хи...

Кейинчи?— сабрсизлик билан сўради ҳукмдор.

Масхарабоз билдики, ҳукмдор ҳали тўла қаноат ҳосил қилганча йўқ, у давом этди:

— Нима учунлигини билмайман, аммо ўғри пўписалардан қўрқмай, эртасига яна кириб келди. «Туринг, тезроқ туринг!» қичқирди бека. «Узинг тур!»— финшидилар хўжайин. «Ахир менинг қўлимдан нима келади?»— ёлворди аёл. «Қўлимдан нима келадиси нимаси?» Урнингдан туриб, чироқни ёқ, қара, қоронғида ҳеч нарса кўринмайди». Хонимнинг жаҳли чиқди, хўжайин эса дарғазаб бўлиб, унга ўдағайладилар: «Сенинг касофатингдан ҳамма нарса барбод бўлди. Чироқни ёқиб, қуролни олиб кел!» Бу орада ўғри ўз ишини тугатиб, хўжайинга мурожаат қилди: «Тақсир, сиз менга бир чимдим тамаки берсангиз бўларди, чунки, мен жуда яхши ишладим...» Хўжайин тутақиб бақирдилар: «Ҳаромзода! Мен сенга тамакини кўрсатиб қўяман... Қани, менинг олдимга кела кўр-чи, бу қурол билан миянгни мажақлаб ташлайман!» Трубкасини узатиб туриб ўғри деди: «Тақсир, агар сиз чироқни ёқиб юборсангиз, менга жуда катта ёрдамлашган бўлардингиз. Мен очқични йўқотиб, ҳеч тополмай турибман». Саркарда жаноблари хотинларига тантанавор шивирладилар: «Қара, бу разил мендан қўрқяпти». Сўнгра ўғрига ўшқирдилар: «Тўхта ўша ерда, яқинлашма!» ва ошғич равишда чироқни ёқдилар. Нарсаларни яхшилаб тугиб олган ўғри, шошилмай; секин чиқиб кетди. «Қара, бу барзангининг ўтакаси ёрилаёзди»,— ғолибона якун ясайдилар хўжайин.

Ҳукмдор билан вазири кулавериб қотиб қолишди. Форнандиж бир-икки бор ҳиринглаб, иржайганча чиқиб кетмоқчи бўлди, бироқ шу аснода ҳукмдор Романига мурожаат қилиб қолди:

— Ромаи, эшитдингми, мен қайнатамнинг уйига бормоқчи бўлиб турибман.

— Воҳ, қаранг-а! Ундай бўлса, бутун олам қайнаталарининг даргоҳи олдида бир пул, — афтини буриштирди масхарабоз.

Яна ҳамма кулиб юборди: аввал ҳукмдор, кейин вазир, энг охирида саркарда.

— Гапнинг тўғриси: қайнатанинг уйи,— сохта шавқу завқ ҳисси билан сўлиш олди масхарабоз,— оламдаги ҳамма қимматбаҳо нарсаларнинг хазинаси: у ерда ҳам нозу неъмат, ҳам иззату икром топасиз, у ерда сизга сут қаймоғи билан тортилиб, нодир балиқлар қовуриб келтирилади. Ердаги ҳамма неъматлар қайната уйида муҳайё, лекин у ерда мавжуд нарсаларнинг бири бир пулга арзимайди, булар — хотинлар.

Ҳукмдор кулиб юборди.

— Сенинг ярминг қалай...

Роман қўл қовуштириб, илтижо этгандай сўзга киришди:

— Шоҳим, менинг хотинимни «яримта» деб атамасинлар! Агар мен учинчи туғилишимгача тавба-тазарру қилсам, эҳтимол, ўшанда унинг ярми бўларман. Ҳозирча мендақа яримларнинг бештаси унинг олдида ҳеч гап эмас.

Масхарабознинг муболағасидан яна кулги кўтарилди. Лекин ҳаммадан кўпроқ кулган вазир бўлди, чунки фақат ўшагина бу ҳазилдан ҳеч нарса тушунмаган эди.

— Эшитишимча,— деди ҳукмдор,— сенинг хотининг жуда ювош ва саранжом эмиш.

— Нимасини айтасиз? Уй ҳар хил ахлат билан тўла, фақат менга жой йўқ у ерда. Қаллайи саҳарда туриб, чунон шиддат билан уй супурадики, унинг зарбидан мен учиб султонимнинг бўсағаларига келиб тушаман.

Ҳукмдор билан вазир ўзларини кулгидан тўхтатиб туролмадилар. Фурсатдан фойдаланиб, шу ўринда мен Романининг рафиқаси

ҳақида сўз очмоқчиман. Аслида озғингина бу аёл кун сайин озиб-тўзиб, адойи тамом бўлиб борарди. Ромаи уйга қайтганда боёқиш ўзини қаерга қўярини билмасди. Масхарабознинг ҳукмдор саройидаги қаҳқаҳалари бошқа-ю, хотини олдида тиш ғижирлатиши бошқа, албатта. Ромаи ўз хотини хусусида ростини айтганда гапи ҳазил-кулгили эмас, қайғули бўлиб чиқарди, шунинг учун у подшоҳ саройида ўз хотинини жуда тунд ва жангари қилиб тасвир этди.

Кулгидан тўхтаб, ҳукмдор деди:

— Роман, сен менга ҳамроҳ бўласан, сен ҳам, саркарда.

Форнандиж пайқади: ҳозир Роман унга иккинчи ҳужумни бошлади, у кўзойнагини тақиб, яна тугмаларини ечиб, қайта сола бошлайди.

— Жаноби саркарданинг қўрқадиган жойлари йўқ, у киши урушга эмас, зиёфатга борадилар, — ҳужум бошлади масхарабоз.

Энг қизиғи энди чиқади, деб ҳукмдор билан вазир икковлари бир овоздан сўрашди:

— Нима учун?

— Соҳибнинг кўзларини туну кун кўзойнак беркитиб туради. У киши ҳатто ухлаганда ҳам кўзойнакни олиб қўймадилар: уйқуни яхши кўролмайман деб қўрқадилар. Саркардамиз урушга борганларида ҳам ҳеч нарсадан тап тортмадилар, фақат бир нарса у кишини безовта қилади; у ҳам бўлса, замбарак оғзидан отилиб чиққан ўқ кўзойнакка тегмаса бас, ахир ойнак парчалари саркардани қийшиқ қилиб қўяди-да! Шундай эмасми, жаноби саркарда?

Форнандиж довдираб:

— Шундай!— деб юборди-да, ўрндан туриб подшоҳга мурожаат қилди:— Кетишга рухсат этадиларми?

Ҳукмдор унга сафар жабдуғини тайёрлашни буюриб деди:

— Сафар анжомларини муҳайё қил. Менга олтинш тўрт эшкакли қайиқ тайёрла.

Вазир билан саркарда чиқиб кетишди.

Ҳукмдор яна гапга тушди:

— Роман, сен ҳамма гапдан воқифсан-ку? Эсингдами, ўтган сафар қайнатамнинг уйида мени қандай таҳқирлашди?

— Рухсатлари билан ҳаммаси эсимда. Ҳатто шаҳаншоҳимга дум ҳам боғлашди.

Ҳукмдор кулиб юборди, аниқроғи унинг тишлари яшин ялт этгандай бўлди, ичида эса қора булутлар тўпланмоқда эди.

Масхарабознинг ҳамма нарсадан огоҳлиги унга ёқмасди, албатта. Буни бошқа бирор кимса билганда ҳам ҳукмдор ташвиш чекмасди. Рамчондро асабийлик билан чилим тортди...

Ромаи давом этди:

— Бир вақт қайнингиз менинг олдимга кириб, бундай деди: «Никоҳ хонасида ҳукмдорингизнинг думини кўриб қолишибди. Шу Рамчондроми? Эҳтимол бу Раманинг хизматкоридир?»¹ Мен унинг думи бор деб сира ўйламаган эканман».— «Нимани ҳам ўйлардингиз. Илгари ҳеч қанай дум йўқ эди,— жавоб бердим мен,— лекин бизнинг ҳукмдор келиб-келиб сизларга куёв бўлди... Донишманд айтган-ку, қозонга яқин юрсанг қораси юқар», деб.

Рамчондрога масхарабознинг гапи жуда ёқиб, дарров кайфи чоғ бўлди. Романининг сўзлари гўё ҳукмдорнинг ҳам, аждодларининг

¹ «Рамаяна» достонининг қаҳрамони Рамачандранинг (бенгалчасига Рамчондро) Хонумон номли маймун дўсти ва маслаҳатчиси бор эди, бу ерда куёвни ўшанга ўхшатмоқдалар.

ҳам юзини ёритгандай бўлди: Протападитто қуёшини¹ эса абадул абад иблис Раҳу комига тикиб юборди...

Ҳукмдор уруш нималигини у қадар тушуниб етмасди. Шунга қарамай, у ҳар бир майда можарони уруш деб биларди. У ўзини даҳшатли, шармандали мағлубиятга учрагандай санар, шу фикр кеча-кундуз унинг қалбини эговлар, уятдан ер ёрилса кириб кетгудай бўларди. Энди кўнгли сал тинчиди: Ромаи ёв ҳужумини қайтарди. Бироқ, уят ҳисси ҳали тамом битмаганди.

— Ромаи,— масхарабозга мурожаат этди ҳукмдор,— бу гал биз уларни тор-мор келтиришимиз зарур. Агар шунинг уҳдасидан чиқсак — сенга узук ҳадя қиламан.

— Қандай қилиб сиз подшоҳ устидан ғалаба қозонмоқчисиз? Агар сиз мени ҳам ўзингиз билан ичкарига олиб киролсангиз, у ҳолда мен ҳаммани, ҳатто муҳтарама қайнанангизни ҳам масхаралаб, расво қилардим.

— Қандай қилиб ғалаба қиламан?.. Яхши, сени ҳам ичкарига — хотинлар хонасига олиб кираман.

— О, дунёда сиз қилолмайдиган иш борми?!

Ҳукмдорнинг ўзи ҳам дунёда у қилолмайдиган иш йўқлигига ишонарди. Унинг аёнларидан бирортаси: «Ҳукмдоримиз зафар топсин, ғуломларнинг хоҳиши рўёбга чиқсин»,— дегандай бўлса: улуг Рамчондро Рай ўша заҳоти жавоб қиларди: «Ҳа, шундай бўлади!» Ҳар бир одам, ҳукмдор ҳаммадан зўр, деб ўйлаши лозим эди. «Мен қачон Протападитто саройининг хотинлар хонасига — ичкарига кирсам,— жазм этди Рамчондро,— албатта Романи олиб кираман, майли, у Жайсур подшосининг хотини устидан бир кулиб қўйсин. Агар шундай қилмасам, мен Рамчондро Рай, Чондродип ҳукмдори эмасман. Шундай улуг иш қўлимдан келмаса, мен ҳукмдор бўлиб қаёққа борардим?»

Ҳукмдор¹ сарой аёнларидан Раммохон Мални чақиришга амр этди. Раммохон Мал бўйчан ва Бҳимадек² паҳлавон эди. Мускуллари баданига қуйиб қўйгандек ярашарди. У марҳум ҳукмдор давридан саройда хизмат қилар, Рамчондро Райни болалигидан тарбиялаб келарди. Ҳамма Романдан қўрқар, аммо масхарабознинг ўзи эса Раммохонни кўрса ларзага келарди. Раммохоннинг масхарабозни кўришга кўзи йўқ эди, унинг нафратомуз назаридан Ромаи ғужанак бўлиб, ўзини унинг назаридан четга олиб юришга тиришарди.

Раммохон кириб келди. Ҳукмдор унга эллик жангчи рафоқатида Жайсурга боришларини айтди. Раммохон уларга қўмондонлик қилиши лозим.

— Сўрашга ижозат этсинлар, Ромаи ҳам борадимиз?— Синчковлик қилди Раммохон. Нимжон ва мушук кўз Ромаи тамом ғужанак бўлиб қолди.

Саккизинчи боб

«Ҳа бўл, ҳа бўл!»лардан Жайсур подшоҳи саройидаги хизматкорларнинг тинка-мадори қуриди. Ахир, ҳазил гапми, куёвни муносиб равишда кутиб олиш зарур-да. Ошхоналарда не-не таомлар тайёрлаш-

¹ Протападитто қуёши — Протападитто номининг иккинчи қисми — «адитто» қуёш демак, ҳазил шунга асосланган. Шу сўз ўйини кейинроқ яна учрайди. «Мен бунақа қуёшларнинг кўпини кўрдим»,— дейди масхарабоз.

² Б х и м а — «Махабхарата» достонининг қаҳрамони, ниҳоят бақувват, баҳодир киши.

мади? Протападиттонинг рафиқаси Чондродип ҳукмдорининг зоти Жайсур подшоҳининг зотиға бас келолмаслиги хусусида эри билан бир фикрда бўлса ҳам, куёвининг келишидан жуда қувонди. Қаллаи саҳардан бошлаб унинг ўзи Бибҳага зеб-оро бера бошлади. Шўрлик Бибҳа жуда ўнғайсиз аҳволға тушиб қолди. Чунки у билан онасининг диди тамом бошқа-бошқа эди. Аммо онаси қизимга нималар ярашишини ким мендан яхшироқ билади, деган фикрда. Масалан, Бибҳанинг назарида, унинг оппоқ нозик қўлларига фируза кўзли учтадан билагузук жудаям ярашиб тургандай туюларди; онаси эса, унга саккизта катта тилло билагузук, бу етмагандай яна ҳар қўлига биттадан гавҳар кўзли билагузук ҳам тақиб қўйди. Она ўз санъатидан шу қадар мамнун эдики, қизини томоша қилиш учун саройдаги барча аёлларни — кексайиб қолган чўрилар-у, мункайган тул холасигача чақириб чиқди. Бибҳа ўзининг кичик, нозик чеҳрасига булоқи ярашмаслигини биларди, аммо онаси унинг бурнига катта ҳалқа осиб, қизининг бошини гоҳ чапга, гоҳ ўнғига буриб фаҳр билан томоша қиларди. Бибҳа жим туриб, бунда ҳам онасига ён берди, аммо онаси қизининг сочини ҳам ўз дидига мослаб ўрганда, у чидолмай, секингина Шуроманинг хонасига кириб, сочини ёзиб, ўз дидига мослаб қайта тузатди. Бу она назаридан четда қолмади. Унинг назарида сочини бу тариқа тузатишдан қизининг бор ҳусну таровати йўққа чиққандай туюлди. «Бу Шуроманинг иши, у рашк қилиб, Бибҳанинг сочини бузган»,— ўйлади у ва келинининг ёвуз ниятларидан қизини огоҳлантиришга уринди. У узоқ гапирди, ўз ниятига етганига қаноат ҳосил қилгач, Бибҳанинг сочларини ёзиб, қайта ўз, дидига мослаб тараб-ўриб қўйди. Серҳашам, аммо дидсиз ясан-тусанлар ва юрагида тўлиб-тошган қувонч Бибҳани жудаям доводиратиб қўйди. Қиз кўнглидаги шоду хуррамликни яширолмасди, бу шодлик бамисоли чақмоқдек гоҳ унинг табассумида, гоҳ нигоҳида ялт этар, шу билан бирга одамларгина эмас, ҳатто деворлар ҳам унинг устидан кулаётгандай туюларди унга. Удоядитто кириб келиб, синглисининг иболи, бахтли чеҳрасини кўриб, шундай қувондики, ўз хонасига қайтгач, кулимсираб, меҳр билан Шуромани ўпиб қўйди.

— Нима бўлди?— сўради Шурома.

— Деярли ҳеч нарса бўлгани йўқ, кўзимга яна ҳам кўҳлик кўриндинг.

Шу пайт Бибҳани етаклаб хонага Бошонто Рай кириб келди ва унинг иягидан ушлаб туриб деди:

— Қани, акаси, синглингизга бир қараб қўйинг-чи! Шурома сен ҳам қара!— Қария ёш боладек қувонарди.— Бундай разм солсам, мамнун кўринасан, она қизим... ундай бўлса, қани бир жилмайиб қўй-чи!— Бибҳага мурожаат қилди у:

— О табассум,
Бибҳа сари елиб, учиб кел,
Лабларига тегингилу
Кулгу сочиб кел!—

Агар йиллар мени хароб этмаганда, бундай чеҳрани кўрган ҳамон таппа тушиб, ўлган бўлардим. Эй аттанг! Мен ҳар соатда ўладиган вақтлар ўтиб кетди. Афсуски, энди мени фақат хасталик ўлдирарди.

Шу пайтда Протападитто ҳузурига қайниси кириб келди.

— Куёвни қаршилагани бирор киши кетдими?— сўради у.

— Мен қаердан биламан?

— Йўлларни чароғон қилиш лозим эмасмикан?

— Энди шуниси қолганмиди?!— бақирди подшоҳ ғазабдан кўзларини олайтириб.

— У ҳолда, ҳеч бўлмаса, муғаннийларни юборишга тўғри келар?

— Ҳар хил икир-чикирлар билан шуғулланишга вақтим йўқ!

Дарҳақиқат, қандайдир куёвни шунча дабдаба билан кутиш подшоҳ Протападиттога муносиб ишми?!

Рамчондро Райга жуда алам қилди. У ўзини, қасддан хўрлашди, деб ўйлади. Илгари уни қаршилаш учун саройдан махсус элчи чиқиб, майдонда кутарди. Тўғри, бу гал уни қарши олиш учун вазир пешвоз чиқди, бироқ у шундай фил миниб чиққанки, эшак ундан афзал, бунинг устига ҳамроҳлари ҳам икки юз эллик кишидан зиёд эмас. Наҳотки бутун Жайсурда яна эллик нафар йигит топилмаган бўлса? Рамчондро Райга юборилган филни айтмайсизми? Қизиқчининг сўзига қараганда тунд вазирнинг ўзи бу ҳайвондан салобатлироқ кўринарди.

— О жаноб туя, менинг фикримча, сиздан кичикми?..— вазирга мурожаат қилди Ромаи.

— Бу туя эмас, фил-ку,— гаажжубланди соддадил вазир.

— Сизнинг вазирларингиз миниб юрадиган филлар бундан катта-ку,— ранжиб гапирди ҳукмдор ўзи учун юборилган филни кўрсатиб.

— Катта филлар подшоҳимизнинг ишлари билан турли томонга юборилган, шаҳарда бирортаси ҳам қолмаган,— ўзини оқлади вазир.

«Албатта, мени таҳқирлаш ниятида улар ҳар томонга юборилган,— деб ўйлади Рамчондро!— яна қандай сабаб бўлиши мумкин?» ва ғазабдан қизариб-бўзариб хитоб қилди:

— Наҳотки мен Протападитто Райчалик зодагон бўлмасам?!

— Сиз икки масалада ундан қолишасиз: бири ёшда, иккинчиси унга қариндошликда,— сўз қотди масхарабоз.— Сиздек одамнинг унинг қизига уйланишингиз...

Шу ерда турган Раммохон масхарабознинг гапига ортиқ чидолмай, ғазаб билан хитоб этди:

— Сиз меъеридан ошириб юбордингиз! Маликам хусусида ножўя гапира кўрманг! Нима демоқчи эканимни тушунгандирсиз деб ўйлайман?!

Шунда зарбани Протападиттога йўналтириб, Ромаи давом этди:

— Мен бунақа қуёшларнинг қўпини кўрдим. Рамчондронинг гуломлари бунақа қуёшни қўлтиғида яширишга қодир эканини Жайсур подшоҳи ўзлари ҳам яхши биладилар.

Ҳукмдор мийиғида кулиб қўйди. Раммохон секин ўз ҳукмдори ҳузурига борди ва эҳтиром билан қўл қовуштириб деди:

— Шаҳаншоҳим, бу аблаҳнинг қайнатангиз хусусида бундай беҳуда гапларни гапиришига мен чидаб туролмайман. Рухсат беринг, мен унинг жағини тийиб қўяй.

— Парво қилманг, Раммохон,— деди ҳукмдор.

Раммохон жим бўлиб, нари кетди.

Рамчондро, арзимайдиган талай сабабларни эслаб, Протападитто уни шарманда қилиш учун кўпдан буён пайт пойлаб юрган экан, деган фикрга келди. Нафсонияти тугён урди. Бундан сўнг у Протападитто билан шундай муомалада бўладики, охири у куёвининг нечоғлик улуглигига тан беради.

Ниҳоят Протападитто билан Рамчондро Рай учрашдилар. Жайсур ҳукмдори бир хонада вазири билан ўтирарди. Рамчондро Рай бошини қуйи солиб, секин унинг ҳузурига борди ва эгилиб таъзим этди. Протападитто эса, қувонмай, ҳовлиқмай, жуда совуққонлик билан сўрашди:

— Кайфиятлари нечук?

Рамчондро секин жавоб берди:

— Муташаккурман, яхши.

Протападитто куёви бу ёқда қолиб, вазирига мурожаат қилди:

— Сиз Бхангаматхи вилоятининг ўлпончиси устидан тушган шикоятни кўриб чиқдингизми?

Вазир узун бир қоғозни чиқариб, уни подшоҳга берди. У ўқий бошлади. Бир неча сатр ўқигач, бошини кўтариб куёвнга қаради:

— Хўш, қалай, сизларда ўтган йилдагидек сув тошмаяптими ишқилиб?

— Ташаккур, йўқ. Тўғри, ашшин¹ оинда сув кўтарила бошлади, аммо...

— Сиз, албатта, бу хатдан нусха кўчиргандирсиз,— деди Протападитто вазирига қараб ва ўқишда давом этди. Хатни охиригача ўқиб бўлгач, у куёвини эслади.

— Бўпти, қани кетдик ичкарига.

Рамчондро ўрнидан турди. У Протападитто ўзига нисбатан нечоғлиқ шавкатли эканини пайқади.

Тўққизинчи боб

Раммохон Мал ичкарига кириб, таъзим билан: «Онагинам, мана сени кўргани келдим»,— деганда, Бибҳа беҳад қувонди.

У Раммохонни жуда ҳурмат қиларди. Раммохон ҳам турли юмуш билан тез-тез Жайсурга келиб, ҳамиша Бибҳани кўриб кетишга вақт топар, Бибҳа эса Раммохон ҳузурда ўзини енгил, эркин ҳис этарди. Кекса ва ҳали ҳам қудратли бу зот уни «она» деб атаганда, унда руҳий поклик, нозиклик ва самимийлик ҳисси мавж уриб, ўзини янада ёшроқ — кичкина қизчадай ҳис этарди.

— Сен нега шунча вақтдан бери келмай кетдинг?

— Ёмон оналар бўлмайди, аммо ёмон болалар йўқ эмас. Сен ўзинг менинг ҳақимда ҳеч ўйлаб кўрдингми? Мен ўзимча: «Онам чақирмагунча ҳузурига бормайман»,— деб аҳд этганман. Бироқ, сен бирор марта эсламадинг...

Бибҳа жуда оғир аҳволга тушиб қолди. Раммохонни нега чақиртирмаганини унга не йўсинда тушунтиришни билмай қолди. Лекин Раммохон айтган гапга ҳам рози бўлолмади, чунки у мудом ўзининг содиқ дўстини эслаб юрарди. Аммо уни бунга қандай қилиб ишонтириш керак, буни билмасди. Бибҳанинг хижолат бўлиб қолганини пайқаган Раммохон кулиб юборди.

— Йўқ, йўқ. Онам, мен келардим, бироқ, фурсат тополмадим.

— Мохон, бу ерга ўтириб, менга ўз мамлакатинг ҳақида гапириб бер-чи.

Раммохон ўтириб, унга Чондродип ҳақида ҳикоя қила бошлади. Бибҳа қўлини иягига тираб, эътибор билан тингларди.

Чондродип ҳақидаги ҳикоя Бибҳанинг юрагида қандай хом хаёллар қўзғади-ю, не-не умидлар уйғотганини тасвирлаш мушкул, албатта. Раммохон ўтган ёмғирлар мавсумида ҳовлиси сув остида қолганини гапирганда, қўрқувдан унинг юраги орқасига тортиб кетди. Қош қорайгандагина у онасини опичлаб, ибодатхона минорасигача сузиб борган ва икковлон шу ерда тунашган. Ҳикояни тугатиб Раммохон ўз арзандасини севинтиришга аҳд этди:

— Онам, мен сенга тўрт чиганоқ ипидан ясалган билагузук олиб келдим. Уни тақиб ол, кўрай-чи, ярашармикин?

¹ А ш ш и н — янги бенгал календарининг еттинчи ойи, бизнинг сентябрь, октябрь ойларига тўғри келади.

Бибҳа олтин билагузукни ечиб, Раммохон туҳфасини тақди-да, кулганча онасининг олдига чошиб кетди.

— Ойи, Раммохон сиз берган билагузукларни ечиб, мана бу чифаноқни тақиб қўйди.

— Нима бўпти, бу жуда чиройли билагузук,— заррача ранжимай кулиб гапирди малика.

Раммохоннинг руҳи кўтарилиб, фахр ҳисси қанот қоқа бошлади. Малика уни ўз ҳузурига чорлаб, турли нозу неъматлар билан меҳмон қилди — сийлади. Раммохон иштаҳа билан неъматларни еб бўлгач, малика жуда мамнун бўлиб:

— Менга «Агомони»¹ қўшиғини куйлаб бер,— деб илтимос қилди. Раммохон Бибҳадан кўз узмай куйлаб кетди:

— Бир йил бўлди, кўришмадик сен билан жоним,
Адо қилай деди мени айрилиқ, ҳижрон.
Сенинг юлдуз кўзларингсиз кўр бўлиб қолдим
Ва ниҳоят, кириб келдинг дили санг жонон.
Интиқ эдим, сени кўрмоқ эди муддао...
Бироқ кўздан ёшим оқар, кўз ёшим дарё.

Раммохоннинг кўзларида ёш пайдо бўлди. Малика ҳам Бибҳага қараб астагина кўз ёшларини артди. Унинг учун тездан Биджой куни келишини эслатди².

Қоронғи тушди. Саройдаги барча аёллар ичкарига йиғилишди. Куёвни кўриш, эски одатга кўра уни калака қилиш ниятида қўшни хотинлар ҳам келишди. Бибҳанинг юрагида турли-туман ҳислар мавж урарди: қувонч, уят, хавфсираш ва аллақандай ишонмаслик. Шубҳа унинг юрагини тирнаб, ноаниқлик тоқатини тоқ этарди. Унинг юзлари оловдай ёнса ҳам қўл-оёқлари совиб борарди. Ажабо, уни нима кутмоқда — фалокатми, саодатми?

Ниҳоят куёвтўра кириб келдилар. Гўзаллар тўдаси унга кўз қадаб қолди. Ҳар томондан истеҳзоли кулги кўтарилди. Нозик дудоқлардан заҳаролуд ҳазиллар учди. Нилуфар гулининг дастасидек нозик қўлларнинг пайдарпай тушишидан жон ачишди. Нафис, аммо тирноқлари ўткир панжалар — чампак гули сингари қаттиқ тимдалаб борарди. Рамчондро Райнинг қовоқ-тумшуғи осилгач, қандайдир кекса бир аёл унинг ёнига ўтириб олиб, дағал овоз билан шунақа гапирди, шунақа бепарда-яланғоч сўзларни ишга солдики, ҳамма аёллар, ҳатто Тхакодиди ҳам, жимиб қолишди, Бимола-диди эса хонадан чиқиб кетди. Фақат Бхуто онагина унга терс сўзлар билан жавоб қайтариб турди. Аммо у хотин тиниб ўлмади.

— О, оналар онаси, сенинг тилинг тил эмас, заққум-ку!

Бхуто она довираб қолмади.

— Сенинг тилинг эса ифлос мағзаванинг ўзи, уни қанча тозалама — бари бир ифлослигича қолади.— Шу гапдан сўнг у ҳам чиқиб кетди.

Тез орада бошқа аёллар ҳам бирин-кетин хонадан чиқиб кетишди. Бу совуқликнинг сабабчиси бўлган шум хотин эса малика хизматкор-

¹ Агомони қўшиғи — Дурга байрамида куйланадиган табрик қўшиғи. Дурга бош худолардан Шиванинг хотини. Ривоятларга қараганда ҳар йил кузда, ашшин ойининг ойдин қисмида Дурга ота-оналарини кўргани келади. У келганда мана шу қўшиқ билан кутиб олинади.

² Унинг учун тездан Биджой куни келишини эслатди. — Биджой куни Дурга байрамининг охириги куни, шу куни Дурга ота-она уйини қолдириб, эрининг уйига қайтади. Малика буни жудолик кунидай тасаввур қилмоқда.

ларига овқат бериб турган хонага қараб йўл олди. Раммохон ҳам шу ерда эди. Қўланса хотин маликанинг ёнига бориб, унга бир қараб олгач, хитоб этди:

— Алҳазар, Равананинг онаси-ку¹.

Бу аёлнинг овозини эшитиб, Раммохон сапчиб тушди-да, унга тикилиб қолди. Сўнгра олдидаги овқатни бир четга суриб қўйиб, йўлбарсдек ўрнидан сакраб турди. Унинг панжалари муштга айланиб, момақалдироқдек гумбурлаган овоз билан қичқирди:

— Мен бу жанобни танийман!

Раммохон бу хотиннинг юзидаги пардани юлқиб олди: бу масхарабоз Романнинг ўзгинаси эди. Раммохон қаҳру ғазабдан қалтирарди. Сўнгра у ўз устидаги чадорни улоқтириб: «Бугун сенинг ҳаётинг менинг қўлимда», дея ҳайқирди ва Романи бош узра кўтариб, ерга урмақчи бўлиб турганда:

— Раммохон, нима қиялпсан?— деб бирдан малика чолиб келди.

Роман шафқат сўраб ёлворди:

— Раҳм қилинг, ота, брахманни² ўлдирманг!

Шовқин-сурон кўтарилди. Раммохон Романи қўйиб юбориб:

— Аблаҳ, нега сени ер ютмади шу чоғгача?— деди ғазабдан титраган овоз билан.

— Менга ҳукмдоримиз буюрган эди,— пишиллади Роман.

Раммохон чидаб туролмади:

— Шундай дейишга қандай тилинг борди, нонкўр? Ҳозир миянгнинг қатигини чиқараман.

У масхарабознинг томоғидан бўғди. Масхарабоз оғриқ зўридан эгилиб-буралар эди. Шунда Раммохон уни чадорга ўраб, қопдек қўлтиғига қисиб, хонадан олиб чиқди. Бу ҳодиса бир нафасда бутун саройга тарқалди. Қайниси Протападитто ҳузурига кирганда, вақт ярим кечага ўқинлашган эди. У подшоҳга, куёв аёл либос кийган масхарабози билан ичкарига кирибди, масхарабоз сарой хонимларини, ҳатто маликани масхаралаб юрибди, деб хабар қилди.

Протападитто ғазабдан даҳшатли ҳолга келди — бутун вужуди ларзага тушди. Безовта қилинган, хавфда қолган шердай ётган жойидан сапчиб турди.

— Сардор Лочхмонни менинг ҳузуримга чақирилсин!

Сардор ҳам ҳозир нозир эди.

— Шу кечасиёқ Рамчондро Райнинг боши танидан жудо қилинсин!— фармон этди Протападитто.

— Бажо келтирилади, шаҳаншоҳим,— таъзим билан жавоб берди сардор.

Шу ондаёқ қайниси Протападиттонинг олдида тиз чўкди.

— Шоҳим, раҳм қилсинлар, Биҳа хусусида ўйлаб кўрсинлар, бу азмларида ошиқмасинлар!

Бироқ, Протападитто сира бўш келмади:

— Бугун кечаси Рамчондро Райнинг боши танидан жудо этилиши шарт.

— Шаҳаншоҳим, бугун ёшлар ичкарида ухлаб ётишибди. Шафқат қилинг, уларга раҳмингиз келсин,— илтижо этди қайниси подшоҳга.

— Қулоқ сол, Лочхмон,— деди подшоҳ бир оз ўйлаб,— эртага саҳарлаб, Рамчондро Рай ичкаридан чиқиши билан, дарҳол қўлга олиб, менинг фармонимни бажо келтирасан.

¹ Равана — «Рамаяна» достонининг қаҳрамони, Ланка оролининг (Цейлоннинг қадимий номи) зўлим подшоҳи.

² Брахманни ўлдирманг! — Брахманни — олий каста вакилини ўлдириш Хиндистонда энг оғир гуноҳ саналарди.

Қайниси бу ерга қелаётганда ишнинг оқибати бундай бўлишини тасаввур ҳам этолмасди. У секингина Бибҳанинг хобгоҳига бориб эшикни қоқди: Минора соати ярим кечага занг урди.

Тун сукунати бузиб, узоқлардан келган бу товуш ширин орзулар ола келди, ойнинг кумуш нури очиқ деразадан қуюлиб, хобгоҳни ёритди. Рамчондро қаттиқ ухлаб қолган. Бибҳа чуқур ўйга толиб хомуш ўтирибди. Унинг кўзларидан бирин-кетин ёш оқиб тушарди. Алам қилади-да! Тасаввурида яратган ҳамма нарса воқеликда тамом бошқа бўлиб чиқди. Унинг қалби фарёд этарди. Мана у орзиқиб кутган кун ҳам келди.

Рамчондро келиб жойига киргандан бери унга бирор оғиз сўз демади. Протападитто уни франжитди — у Жайсур ҳукмдоридан қандай қасос олиши мумкин? Рамчондронинг топгани Бибҳани рад этиш бўлди. У билиб қўйсинки, гарчи Жайсур подшоҳининг қизи бўлса ҳам, Чондродип ҳукмдори ёнида унга жой йўқ! У шунга жазм этиб, бир ёнига ётганча қайта унга ўгирилмади, у ўзининг ҳамма аламини Бибҳадан олди.

Хаёлот ичида Бибҳа гоҳ ойга, гоҳ эрининг юзига қараб, оғир хўрсинарди. Юраги эзилиб зардобга тўларди. Тўсатдан Рамчондро уйғониб, Бибҳанинг йиғлаётганини кўрди. Кўрган таҳқирлари ҳақидаги хотира ҳали уйғонмаганди, бинобарин, Рамчондро яхши кайфият пайдо бўлиб, қаҳру ғазаб йўқолди; навниҳол хотинининг йиғлаган нозик чеҳрасини кўриб, юрагида ҳамдардлик ҳисси уйғонди. У оҳистагина Бибҳанинг қўлидан ушлади.

— Бибҳа, йиғлаяпсанми?

Бибҳа довдираб, унга нима дейишини билмай, қарашга ҳам мажол етмай, кўрпага кириб ётиб олди. Шунда Рамчондро ўтириб олиб, оҳистагина унинг бошини тиззасига қўйиб, кўз ёшларини артди. Бирдан эшик тақиллаб қолди.

— Ким у?— қичқирди Рамчондро.

— Очинглар, тезроқ очинглар!

Унингчи боб

Эшикни очиб хобгоҳидан Рамчондро чиқди. Маликанинг укаси Ромапотни уни огоҳлантирди.

— Дарҳол бу ердан қочинг, бирор дақиқа ҳаялламанг!

Чондродип ҳукмдори ярим кечада бундай гапни эшитиб чўчиб тушди, унинг юзлари бўзариб кетди.

— Ўзи нима гап?! Нима ҳодиса юз берди?!

— Мен ҳеч нарса деёлмайман, аммо сиз зудлик билан қочишингиз керак!..

— Тоға, ўзи нима гап?— қўрқиб сўради Бибҳа эшик олдида келиб.

— Буни билишингнинг ҳеч ҳожати йўқ, Бибҳа,— жавоб берди тоғаси Ромапотни.

Бибҳанинг юраги орқасига тортиб кетди. У шу онда Бошонто Рай ва Удоядитто хусусида ўйлади.

— Тоға, ҳозир айтасиз, ахир ўзи нима бўляпти?— қичқирди Бибҳа.

Ромапотни унга нима дейишини билмай, Рамчондрога шивирлади:

— Биз беҳудага вақт ўтказяпмиз, яхшиси қандай қочини ҳақида ўйлаш зарур.

Бирдан Бибҳанинг юрагида даҳшатли шубҳа пайдо бўлди. Кетишга тараддуланиб турган тоғасининг йўлини тўсиб ёлворди у:

— Хокипойингиз бўлай айтинг, нима гап ўзи?

Ромапоти хавфсираб атрофга қараб қўйди-да:

— Шовқин солма, Бибҳа, жим тур! Ҳозир ҳаммасини айтиб берман.

Бу шов-шувнинг сабабини билгач, Бибҳанинг бақириб юборишига сал қолди, лекин Ромапоти дарров қўли билан унинг оғзини беркитди.

— Жим бўл! Секин! Йўқса ишнинг пачавасини чиқарасан!

Фарёдинни аранг тўхтатиб, Бибҳа бемажол кўрпага чўзилди. Рамчондро Рай безовталаниб қолди.

— Нима қилмоқ керак? Қайси йўлдан қочмоқ даркор? Ахир бу жойлар менга нотаниш-ку!

— Бу кеча ҳамма посбонлар бедор. Мен бориб вазият билан танишиб чиқай, шундан сўнг нима қилиш ҳақида бир фикрга келамиз,— таклиф этди Ромапоти. У кетмоқчи бўлганда Бибҳа унинг қўлидан тутиб қолди.

— Кетманг! Биз билан қолинг!

— Эсингни ебсан, Бибҳа!— хитоб қилди Ромапоти.— Агар мен сизлар билан қолсам, ёрдамни қаердан кутамиз? Мен дарров келаман.

Бибҳа зўрға ўрнидан турди, аммо оёқлари қалтираб борарди.

— Тоға, сиз шу ерда тура туринг, мен зудлик билан акамнинг олдига бориб келай-чи.— Шундай деб, у шошилганча акасининг хобгоҳига қараб йўл олди.

Энсиз ой ўроғи ҳадемай уфқ орқасида яширингудай. Зулмат оламга ҳужум бошлаб, қадам-бақадам уни мусаххар этиб боради. Рамчондро ўз ётоғи эшиги олдида туриб, қаршисига назар солди. Ҳамма ширин уйқу оғушида. Ҳеч қандай сас-садо эшитилмайди. Саройларнинг узун сояси майдонни деярли қоплаб олган; ой нури унинг энсиз бир йўлагинигина ёритиб турарди, аммо йўлак ҳам тездан қоронғида ғойиб бўлди. Зулмат тез қуюқлашиб борарди, у аллақачон боғдаги шокос пальмаларигача етиб бориб, Рамчондрони ютиб юборишга тайёр эди. Еш ҳукмдорга бирдан ўз ҳаёти таҳлика остида қолгандай туюлди. Бироқ, бу хавф қайси тарафда? Эҳтимол бурчакларнинг бирида аллаким чадорга бурканиб, қўлида ханжар билан пойлаб тургандир? Балки қотил ётоқда яширингандир? Қаравот тагидадир? Рамчондро безгакдай қалтираб, пешонасидан нам чиқди; ҳатто Ромапотининг ўзи бирор ёвуз ният билан келмадимикан деган фикр бошида милт этиб, тоғадан нарироқ бориб турди. Шамол эсиб, хонадаги шамни ўчирди. «Буни бирор одам қилди,— ўйлади Рамчондро.— Хонада биров бўлса керак? У яна Ромапотига яқинроқ келиб, уни чақирди:

— Тоға...

— Нима гап, азизим?— жавоб қилди у.

«Бибҳанинг шу ерда қолгани маъқул,—ичида ўйлади Рамчондро,— тоғага ишониб бўлмайди».

Бибҳа эса Удоядиттонинг олдига келиб шундай йиғладики, ҳеч нарса деёлмай қолди. Шурома уни ўтқазди.

— Нима бўлди, Бибҳа?

Аммо Бибҳа, қалтираганча Шуромани бағрига босиб йиғларди, холос. Удоядитто меҳрибонлик билан синглизининг бошини силади.

— Айтсанг-чи нима гап ўзи?

У акасининг қўлидан ушлади.

— Ака, юринг мен билан, у ерда ҳаммасини билиб оласиз.

Улар учовлон Бибҳанинг хобгоҳига қараб кетишди. Эшик олдида Рамчондро билан Ромапоти турарди.

— Нима гап, тоға?— шошилиб сўради Удоядитто.

Ромапоти бор гапни айтиб берди. Удоядитто ҳайратдан кўзларини катта очиб, Шуромага қаради:

— Мен ҳозир отамнинг олдига бораман. Бу қабоҳатнинг рўй беришига асло йўл қўймайман!

— Бундан бир нарса чиқармикан?— шубҳаланди Шурома.— Бундан кўра бобомни огоҳлантирган маъқул эмасмикан?.. Эҳтимол у бирор йўлини қилар?

Шаҳзода рози бўлди.

Бошонто Рай донг қотиб ухлаб ётарди. У уйғонган ҳамон Удоядиттони кўриб, тонг отибди, деб ўйлади-да, қувноқ куйлаб кетди:

Бутазорлар аро гуллар ўсади яшноқ,
 кокилларда эса — хазони.
 Шода-шода куёш нури ёғилур бироқ,
 дилда пинҳон орзу-армони.

— Бобо, фалокат юз берди!— қўшиқни бўлди Удоядитто.

Бошонто Рай шу заҳоти жим бўлди-да, Удоядиттога яқин келиб, ҳаяжон билан сўради:

— Нима бўлди? Кимнинг бошига фалокат тушди?

Удоядитто воқеани батафсил тушунтирди. Бошонто Рай кўрпага ўтириб олди. У шаҳзодага қараб, бошини қимирлатиб деди:

— Ҳайҳот, наҳотки шундай бўлса?

— Ҳаяллаш мумкин эмас, ҳозирнинг ўзида отамнинг олдига борамиз.

Бошонто Рай ўрнидан туриб, Удоядиттонинг кетидан бораркан, ўз-ўзича: «Вожаб, бу нимаси?»— дея такрорлар эди.

Улар Протанадиттонинг хонасига кирган ҳамон Бошонто Рай сўз бошлади:

— Протап, ахир шундай қилиб бўладими?

Протанадитто ҳали ётганча йўқ эди. Унинг бошига, сардор Лочмонни қайтариш керак, деган бир зумлик фикр келди. Бироқ, бу фикр шу ондаёқ йўқолди: ахир Протанадитто қачон бўлмасин икки хил фармон берганми? Бир оғиз ҳам фармон бериб, ҳам уни рад этиши мумкинми? Давлат билан ўйнашмоқ Протанадиттога муносиб эмас. Бироқ, Бибҳа нима бўлади? Ахир у тул бўлиб қолади-ку! Хўш, борди-ю Рамчондро бирдан ўзини ўтга ташлаш фикрига тушиб қолса-чи? Шунда ҳам Бибҳа бари бир тул қолади-да. Жайсур ҳукмдорининг ғазаб алангасига Рамчондро ўзи ташланди-ку! Демак, Бибҳа тул қолиши керак! Гап тамом, вассалом!.. Ҳар ҳолда у, Протанадитто, шундай қилишга ҳақлими?.. Бироқ, бўлиб ўтган воқеани эслаганда унинг ғазаби қайта жўш уриб, тезроқ тонг отишини бесабрлик билан кутарди. Худди мана шу пайтда ҳаяжонланган Бошонто Рай кириб келди. У таъвишмандлик билан Протанадиттонинг қўлидан ушлаб:

— Протап, ахир шундай қилиб бўладими? деб сўради.

Протанадиттонинг жаҳли чиқди.

— Нега бўлмасин?!

— У ҳали ёш, эси кирмаган. Шундай бўлгач, сенинг ғазабингга ҳам лойиқ эмас.

— Ёш эмиш! Унинг ёшида ўтга қўл солсанг куйиш мумкинлигини билиш зарур. Ёш эмиш! Маъбуда Лакшмининг назаридан қолган, фақат қорнини тўйдириш учун аҳмоқлар олдида иржайиб юрган сохта брахманни хотинлар либосига ўраб, менинг хотинимни масхаралаш учун ичкарига олиб кирибди. Шундай қилишга унинг ақли етибди-ю, бунинг оқибати нима бўлишига ақли етмабди-да. Бўлмаса билиб қўйинг: қачонки бошда баданни идора қилишга ақл етмаса, у баданни тарк этиши даркор.

Протанадитто қаҳру ғазабдан қалтирар, қатъияти оёшиб, тоқати тоқ бўлиб борарди.

Бошонто Рай бош чайқаб:

— Ҳар ҳолда у ёш, ҳеч нарсани тушунмайди,— деди.

— Муҳтарам амаки! чидаб туролмади Протападитто.— Агар сиз жайсурлик райлар авлодига нечоғлик иснод келтирилганини пайқаганингизда мўғул подшоҳларининг салласини мўйсафид бошингизга ўраб олармидингиз? Сиз бошингизни тик кўтариб, Деҳли подшоҳининг яхши алоқасидан фахрланиб юрганингиз учун Протападиттонинг боши қўйи тушиб бормоқда. Сиз ўз пешонангизга ажнабийлар оёғининг лойини суркаб юрибсиз. Сизга бу ҳам кам. Сиз бу арзимас бошингизни ҳам уларнинг оёқлари губорига кўмишга тайёр эдингизу, аммо парвардигор бунга йўл қўймади. Мен сиз билан очикчасига гаплашмоқдаман. Сиз райлар авлоди қанча иснодга қолганини тушунмайсиз, йўқ!.. Бунинг устига бизни камситган, хўрлаган кимсага шафқат сўраб келибсиз...

— Протап, мен ҳаммасини тушунаман,— осойишталик билан жавоб берди Бошонто Рай,— аммо сен одамларнинг бошига қилич солиш учун мудом шошиласан. Сенинг қиличингдан мени тасодиф қутқарди. Энди бошқа кимса унинг қурбони бўлиши керак. Яхши, Протап, агар беомон газаб сенинг қалбингда шафқат ҳиссини карахт қилиб қўйган бўлса — яхшиси мени ўлдир! Мана амакингнинг боши,— Бошонто Рай бошини эгди.— Агар шундан роҳат қилсанг — мана ол. Қилични олиб кел. Менинг бошимда соч йўқ, юзимда ёшлик гўзаллиги ҳам қолмаган. Яма! мени ўз ҳузурига чақиряпти — мен тайёрман.

Бошонто Райнинг юзини юмшоқ табассум нури ёритди.

— Протап, Биҳа ҳақида ўйлаб кўр. Ахир у бизнинг жигаргўшамиз-ку. Унинг кўзларидан шашқатор ёш оққанда...— ортиқ гапиришга мадори етмай, Бошонто Рай чуқур хўрсиниб, хитоб этди: «Протап, мени ўлдир! Агар тирик қолсам — ҳаёт мен учун заҳарга айланарди. Ҳа, аввал мени ўлдир, токи мен унинг кўз ёшларини кўрмай...

Протападитто жим туриб эшитди. Бошонто Рай гапириб бўлиши билан у секин ўрнидан туриб чиқиб кетди. Сири ошкор бўлгани ўзига аён бўлди. Протападитто пастга тушиб, қоровулларни чақирди-да, сарой атрофини ўраб олган хандаққа катта ёғочлар ташлаб тўсиб қўйишга амр этди. Рамчондронинг қайиғи шу хандақда эди. Сўнгра у, бугун кечаси ҳеч ким ташқарига чиқарилмасин, деб фармон берди.

Ўн биринчи боб

Бошонто Рай ичкарига кириб келганда йиғлаб турган Биҳага дуч келди. Қария кўзларига ёш олиб Удоядиттонинг қўлидан тутди.

— Уғлим, бирор тадбир ўйлаб топсанг-чи!

Рамчондро Рай бесаранжомланиб уларга қаради.

Удоядитто қиличини олди.

— Ҳаммангиз менинг кетимдан юринг! Сен эса Биҳа, шу ерда қол.

Лекин Биҳа кўнмади.

— Қўйинг, биз билан кетсин,— деди Рамчондро.

Сокин кечада, улар ҳаммаси эҳтиёт билан, Удоядиттонинг орқасидан кетишди. Гўё хатар ҳар тарафдан уларга ўзининг кўринмас қўлларини чўзгандай бўларди. Рамчондро ҳадиксираб атрофга қаради. Ун-

¹ Яма — ўлим ва адолат тангриси.

да Ромапотига нисбатан ишончсизлик тобора ошиб борарди. Ниҳоят улар саройдан чиқиб кетадиган эшик олдига келишди. Эшик қулф экан.

— Ака, пастда яна бир эшик бор, эҳтимол у очиқдир. Юринглар, ўша ёққа борамиз,— деди Бибҳа ҳаяжондан қалтираган овоз билан.

Узун ва қоронғи зинадан пастга туша бошлади. Рамчондронинг назарида пастда илонлар подшоҳи Васукининг¹ уяси бор-у, бу зина эса тўғри дўзахга олиб бораётгандай туюлди. Лекин пастдаги эшик ҳам берк экан. Яна тепага чиқишди, қайта-қайта ҳар бир эшикни итариб кўришди, аммо ҳамма йўллар берк эди.

Чиқиб кетишнинг ҳеч иложи йўқлигига ишонгач, Бибҳа кўз ёшларини артиб, эрининг қўлидан ушлаб ўз хобгоҳига бошлаб кирди. У дадиллик билан эшик олдига бориб, қатъият билан деди:

— Кўрамиз, сизни бу ердан олиб чиқишга ким журъат қиларкан? Сиз қаерга борманг, мен сиздан ажралмайман. Ҳеч ким менга монелик ҳам қилолмайди!

— Мен тирик эканман, ҳеч ким бу хонага киролмайди,— деди Удоядитто эшик олдида туриб.

Лом-мим демай, Шурома, ундан кейин Бошонто Рай ҳам Удоядиттонинг ёнига боришди. Секингина Ромапоти ҳам уларга яқинлашди. Аммо Рамчондро Райни бу ҳозирлик заррача қувонтирмади. «Протападитто учун имкондан хориж ҳеч нарса йўқ,— ўйлади у.— Бибҳа билан Удоядиттога ишониш мумкин эмас. Қандай бўлмасин мен бу уйдан чиқиб кетишим керак».

Бир оздан сўнг Шурома Удоядиттога шивирлади:

— Назаримда, бу ерда қолишнинг ҳеч бир маънисини йўқ. Аксинча, биз қаршилик кўрсатган сари дадам ўз ниятини рўёбга чиқариш учун қаттиқроқ туриб олади. Тонг отгунча саройдан чиқиб кетадиган йўл қидириш керак!

Удоядитто ўйчанлик билан Шуромага боқди.

— Бориб текшириб кўрай-чи, зўрлик билан чиқиб кетишнинг иложи бормикан.

— Боринг!— деди Шурома меҳрибонлик ва айни замонда қатъият билан.

Уст кийимларини ташлаб, шаҳзода Бибҳа хонасидан чиқиб кетди. Шурома ҳам изма-из чиқиб, орқароқда бораверди. Ниҳоят улар тўхташди. Шурома эрини бағрига босди, у ҳам бунинг лабларидан узоқ ўпиб қўйди-да, сўнг тез юриб нари кетди. Шурома уйига қайтди. Бу ерда уни жасорат тарк этиб, кўзларидан шашқатор ёш оқди. У қўл қовуштириб, маҳзун товуш билан маъбудага илтижо қилди:

— О, она², агар мен содиқ, вафодор хотин бўлсам, эримни отасининг беомон ғазабидан ўзинг сақла. Фақат сенинг марҳаматингга инониб, мен уни хатарли йўлга бошладим. Агар илтижоларимни ижобат этмасанг — бу оламда сенга ҳеч ким ишонмайди.

Атрофда зулмат ҳукмронлик қиларди.

— Она, о, она,— фарёд этиб такрорлади Шурома, бироқ, маъбуда уни эшитмади.

Ёш жувон фикран маъбуданинг оёқлари остига гулдасталар қўйди, бироқ назарида маъбуда уларни қабул этмагандай туюлди.

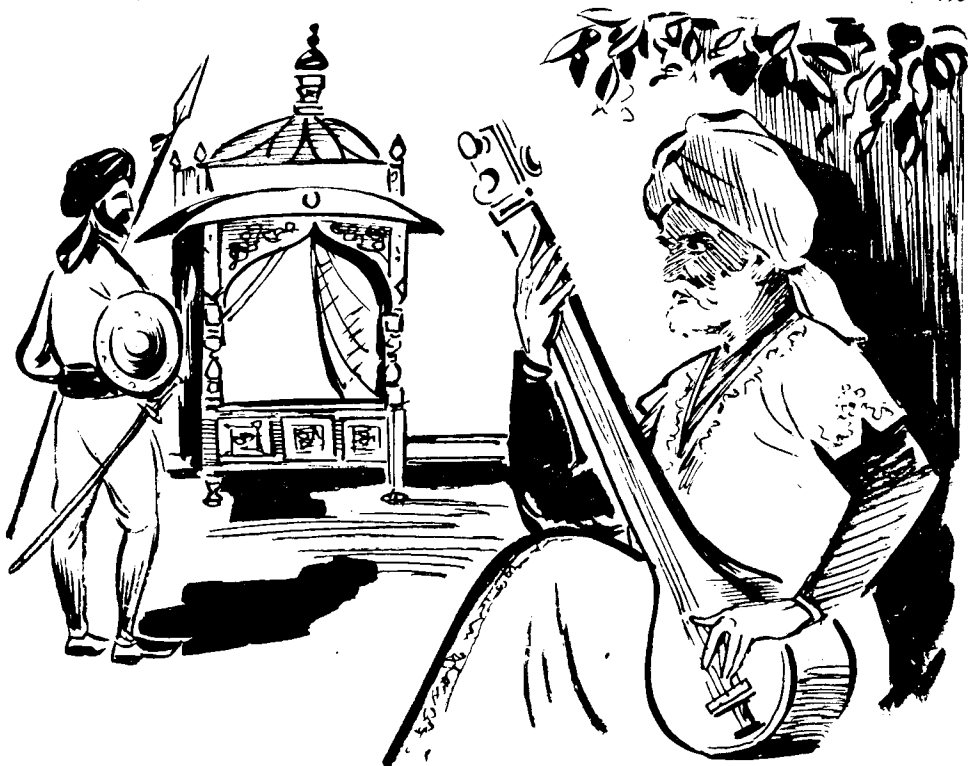
Шурома уввос тортди.

— Нечун, она, қайси гуноҳим учун?

Жавоб бўлмади. Шуроманинг назарида қаердадир жуда яқинида ўлим шарпаси санқиб юргандай туюлди. У диққат билан қоронғига кўз

¹ Васуки — ер остида яшайдиган афсонавий илонлар подшоҳи.

² О, она — бу ўринда маъбуда, илоҳа маъносига.

Расмларни А. ХОЛИҚОВ чизган.

тикди. Охири танҳоликка бардош беролмай, чопганча Бибҳанинг олди-га борди.

— Қанча вақт ўтди-ку ҳанузгача Удоядиттодан дарак йўқ, бирор фалокатга учрамадимикан? — ташвишланиб гапирди Бошонт Раё. Шуроманинг мажоли кетиб, деворга суюнди.

— Ҳамма нарса худонинг хоҳишига қараб бўлади.

Рамчондро Раё дилида Раммохонни лаънатлар эди. Агар ўша бўлмаганда бу хил кўнгилсизлик ҳам бўлмасди. Ҳукмдор дилида унга нисбатан энг оғир жазони ўйлади-ю, аммо шу ондаёқ, бунга фурсат бўлармикан, дея хаёлга ботди.

Бу орада Удоядитто қўлида қиличи билан ичкаридан чиқиб бекик эшикни қаттиқ қоқди.

— Ҳой, бу ерда ким бор?! Эшикни очинглар!

Ташқаридан жавоб беришди:

— Рухсатлари билан бу мен, Шитарам.

— Тезроқ оч!

Шу заҳотиёқ эшик очилди, аммо Удоядитто остонадан ўтиши билан Шитарам илтижокорона қўл қовуштирди.

— Шаҳзода, раҳм қилинг! Бу кеча ичкаридан ҳеч ким чиқарилмасин, деб фармон берилган.

— Шитарам, наҳотки сен менга қарши қўл кўтарсанг?! — Удоядитто қиличини қинидан сугурди.

— Йўқ, шаҳзода, бундай қилишга менинг қўлим бормаиди, чунки сиз икки марта менинг ҳаётимни сақлаб қолдингиз. — Шитарам бош эгиб Удоядитто олдида таъзим этди.

— Энди нима қилмоқчисан? Тезроқ бир фикрга кел, вақт йўқ.

— Сиз икки марта менга ҳаёт бағишладингиз, энди уни қайтиб олманг. Мени қуролсизлантинг. Қўл-оёқларимни боғланг, бўлмаса подшоҳ калламни кесади.

Удоядитто посбондан қуролни олиб, ўзини боғлаб қўйди-да, яна илгари кетди. Шу яқинда пастроқ девор бўлиб, унда кўчага чиқилади-ган эшик бўларди. Бироқ бу ҳам берк экан. Шаҳзода тақиллатиб турмай, деворга сакраб чиқди. Қараса, посбон деворга суянганча маст уйқуда. Шаҳзода астагина пастга тушиб, посбонга ташланди, қуролини олиб, узоқроққа иргитди. Сўнгра довдираб, ҳатто қаршилик кўрсатмаган посбонни боғлаб, ёнидан калитни олиб, эшикни очди. Шундагина посбон ўзига келиб, таажжуб билан сўради:

— Шаҳзода, нима қилмоқчилар?

— Эшикни очаман...

— Эртага подшоҳга мен нима жавоб бераман.

— Шаҳзода сени боғлаб эшикни очганини айтасан. Шундай қилсанг сенга жазо бермайди.

Шундан сўнг Удоядитто Рамчондро Райнинг одамлари учун ажратилган уйга кирди. У ерда Раммохон билан масхарабознинггина топди. Қолганлари кечки таомдан сўнг қайиқ томонга кетишган экан. Шаҳзода Раммохонга секингина қўл тегизиши билан у чўчиб сапчиб турди. Сўнг ҳайрон қолиб сўради:

— Шаҳзода?

— Бу ердан чиқайлик.

У ердан чиқишлари билан Удоядитто бор гапни батафсил Раммохонга айтиб берди. У елкасига чадорини ташлаб, катта бир сўйилни олди-да, ғазаб билан деди:

— Қани кўрайлик-чи, Лочхмоннинг қўлидан нима келаркан. Шаҳзода, бизнинг ҳукмдорни менинг олдимга бошлаб келинг. Мен ёлғиз ўзим бу сўйил билан юзлаб одамни тумтарақай қилиб қувиб соламан.

— Мен сизнинг кучингизга қойилман, албатта, бироқ Жайсур подшоҳининг одамлари юзлаб эмас, ундан кўпроқ. Сиз ёлғиз ўзингиз ҳеч нарса қилолмайсиз, қандайдир бошқа чора излаш керак.

— Яхши, ҳукмдорни бу ерга бошлаб келинг. У ёнимда бўлса, мен тезроқ бирор чора ўйлаб топаман.

Удоядитто ичкарига кириб, Рамчондрони чақирди. У билан бошқалар ҳам чиқиб келишди. Рамчондро Раммохонни кўрган ҳамон ғазаб билан ўшқирди.

— Кўзимга кўринма, аҳмоқ чол! Ҳали булар учун жавоб берасан. Агар бу ердан сиҳат-саломат чиқиб олсак тўрт томонинг қибла: хоҳлаган тарафга кетишинг мумкин. Бундан кейин сени кўришга кўзим йўқ.

Раммохон илтижокорона қўл қовуштирди. Рамчондронинг нафаси тиқилди. У Раммохонни жуда яхши кўрарди, чунки болалигидан шунинг тарбиясида ўсганди.

— Шаҳаншоҳим, сиз мени қандай қува оласиз? Бу лавозимни менга парвардигорнинг ўзи берган, бинобарин, Яма мени чақирган кун бу лавозимни яна парвардигорнинг ўзи олади. Менга нисбатан қандай муносабатда бўлишингиздан қатъи назар, камина — ғуломингиз бўлиб қолаверади.

Раммохон Рамчондрони ҳимоя қилишга ҳозирланиб унинг ёнига бориб турди.

— Ҳўш, Раммохон, сиз бирор тадбир ўйлаб қўйдингизми?— сўради ундан Удоядитто.

— Рухсатлари билан бу сўйил бизни халос этади. Жасоратни эса онамиз Кали¹ юборади.

Удоядитто елкасини қисиб қўйди.

— Бу иш эмас. Бўпти, Раммохон, қайиқларингиз қайси тарафда?

— Бу ерда хандақ бор. Қайиғимиз ана шунда.

¹ К а л и — даҳшатли кучлар ва қудрат маъбудаси.

— Ундай бўлса, юринглар, томга чиқамиз.

— Ҳа, гапингиз тўғри, худди шу тарафга бориш зарур,— деди Раммохон ўзича бир қарорга келиб.

Ҳаммалари сарой томига чиқишди, унинг баландлиги йигирма газ чамаси бор эди. Шу ердан қараб Рамчондронинг қайиғини кўришди. Қайиқ ростдан ҳам хандақ ичида эди.

— Ҳазрат олийлари менга опичиб олсалар — мен у кишини кўтариб пастга сакрайман,— таклиф қилди Раммохон.

Бошонто Рай қўрқиб хитоб этди:

— Йўқ, йўқ! Бу мумкин эмас! Сен бу таваккалчиликни қўй!

— Йўқ, Монхон, нималар деяпсан!— қичқирди Бибҳа.

— Мен рози эмасман,— деди Рамчондро.

Шунда Удоядитто бориб дағал матодан қилинган бир неча чадор олиб келди. Раммохон уларни бир-бирига боғлаганди. арқонга ўхшаш бир нарса бўлиб қолди. Раммохон унинг бир учини томдаги кичик устунга боғлаб, иккинчи учини қайиқ тепасига туширди.

— Шаҳаншоҳим,— деди Раммохон,— менга опичиб олинг-да, маҳкамроқ ушланг, мен сиз билан пастга тушаман.

Бошқа илож йўқ эди. Рамчондро рози бўлди.

Раммохон навбат билан ҳаммага таъзим қилиб, охири хитоб этди:

— Яшасин онамиз Кали!

Рамчондро содиқ гуломнинг орқасига маҳкам ёпишиб олди-ю, кўзлари жимирлаб кетди. Раммохон хайр-маъзур қилиб, Бибҳага далда берди:

— Онам, мен кетдим. Уғлинг тирик экан, ҳеч нарсадан ғам ема!

Раммохон арқонни ушлаб туша бошлаганда, Бошонто Рай кўзларини юмиб, худога муножот қиларди: «Дурга, о Дурга!..»

Арқонга осилиб тушаётган Раммохон, арқонни гишлаб туриб қўлини бўшатди. Сўнгра Рамчондрони орқасидан олиб қайиққа туширди-да, ўзи ҳам пастга сакради. Рамчондро шу заҳоти беҳуш бўлиб қолди. Бибҳа бўлса, эрини қайиқда кўриб енгил торти-ю, у ҳам ҳушдан кетиб йнқилди.

Удоядитто беҳуш ётган Бибҳани кўтариб ичкарига олиб кетди. Шурома унинг изидан кетди. У меҳрибонлик билан эрининг қўлидан тутиб сўради:

— Энди сизни нима қилишар экан?

— Мен ўз ҳақимда ўйлаганим йўқ,— жавоб берди Удоядитто.

Бу орада қайиқ бир оз сузиб бориб, бирдан тўхтаб қолди, хандақ йўғон ёғочлар билан тўсиб қўйилган эди. Шу пайт кимдир посбонлардан бири қайиқни кўриб қолди. Қочоқларга қараб тош ота бошладилар — хайрият тошлар мўлжалгача етиб бормади. Посбонларнинг қўлидаги қиличлар милтиқ ўрнини босмасди. Кимдир милтиқ кўтариб келди, аммо ўт олгич — порох йўқ эди. Посбонлар порох ва ўқ тошиб келгунча Раммохон бошқа хизматкорлар билан қайиқни ёғочлар устидан сураб ўтказди, улар анча масофага сузиб кетишди. Посбонлардан бири қочоқларни қувиб етиш учун қайиққа кетди, лекин у йўлда Хоримуди дўконнда трубка чекди, ухлаб ётган Рамшонкорни уйғотиб, ҳозир қарзингни тўла, деб туриб олди. Ниҳоят у қайиқ олиб келганда фурсат қўлдан кетган эди. Таъналарга посбоннинг жавоби бундай бўлди:

— Мен от эмасман, тез келолмадим.

Таъна ва сўкишларга қайиқ қидиришдан кўнроқ вақт кетди, бинобарин, қочоқларни қувиб ушлаш амри маҳол бўлиб қолди.

(Давоми келгуси сонда)

Воҳид Зоҳидов,
академик

ШАРҚ, ЕНГМОҚДА

Муқаддима ўрнида

Шарқ! Бутун ер юзига ва инсониятга ҳаёт берадиган қуёш Шарқдан чиқади. Илк башарият бешиги ҳам шу ердир, дейдилар. Унга жуда катта меҳрибонлик ва умид билан қараган эдилар Маркс ва Энгельс, Ленин ва Улуғ Октябрь! Унга буюк муҳаббат ва ҳайрат билан нигоҳ ташлаганлар Гёте, Пушкин, Толстой, Римский-Корсаков ва Горькийлар!

Табиий, уни улугълайди ва ардоқлайди ҳар бир оддий ва инсофли шарқлик ҳам. Бу бежиз эмас, албатта.

Шарқ! Нақадар буюк маъно ва гўзаллик бор бу ажойибот оламида! Шарқ ўрмонларини ва қазилма бойликларини, Шарқнинг мовий осмони ва дэйди дарёларини, ҳарорати зўр қуёши ва биллур юлдузларини, баланд тоғ силсилалари ва поёнсиз далаларини ҳам, соқит, ҳам шўх, ҳам сирли денгизларини, эртақлардаги каби мўъжизали набототи ва ҳайвоноти оламини севаман.

Шарқ закоси ва донолигини, энг қадимдан бошлаб яратилган маданиятини ва умумбашарий маърифат бешиги бўлганлигини, шарқона афсоналари ва афсунларини, эртақ ва дostonларини, Шарқдаги ажойиб удумлар ва урф-одатларини, юксак одоб ва ҳаёлилигини севаман. Шарқ баҳодирларини, эзгулик учун кураши ва шу курашда жон берган абадий барҳаёт қаҳрамонларини, эришган миллий озодлигини ва янада юксакликларга интилишларини, Шарқ ғурури, салобати ва виқорини сезаман.

Ахир, қандай қилиб севмаслик ва ҳурмат қилмаслик мумкин босқинчи империалистларнинг, лаънати мустамлакачиларнинг адабини берган ва шу йўлда фидойи бўлган жазоирлик Абдулқодир ва Жамилаларни, мисрлик Жамол Абдул Носирни, ливиялик Умар ал-Мухторларни? Қандай қилиб таъзим қилмаслик мумкин уларнинг муқаддас хотиралари олдида?!

Чунончи, шу биргина Умар ал-Мухторни олиб кўринг. У, ливия халқининг миллий қаҳрамонидир, у барча араб эллари учун ҳам афсонасимон мубориз шахс бўлиб машҳурдир. Узоқ йиллар мобайнида, ниҳоят даражада оғир ва мусибатли шароитларда ўзининг қасосчилари билан биргаликда, яхши қуроолланмаган ҳолда, империалистик Италиядан келган босқинчиларга қарши шиддатли жанглар қилади, адолатли уруш олиб боради, мустамлакачиларга жуда катта талафотлар етказди. Уларни мағлубият, ҳалокат ёқасига олиб бориб қўйган вақтлари анчагина бўлади. Унинг мақсад замини қуйидагича ифодаланган эди, унинг ўзи 1929 йилда, жуда оғир пайтда ливия халқига қарата чиқарган мурожаатномасида:

«Ҳар бир ватанпарваримиз билиши керакки, Италия ҳукумати фитна-фужур ва ифволар ёрдами билан бизнинг бирлигимизни бузмоқчи, бизнинг иттифоқлигимиз ришталарини узиб ташламоқчи ва шу йўл билан бизни мағлуб қилмоқчи, устимиздан ҳукмронлик ўрнатмоқчи... Бизнинг талабларимиздан кўзлаган ягона мақсадимиз —

озодликдир. Италиянинг мақсади эса, озодлик ҳаракатларини тор-мор қилишдир... Шундай италияликлар ҳам борки, улар қандай йўл ва восита билан бўлмасин, ливия халқини албатта бутунлай йўқ қилиб ташлашни орзу қиладилар. Лекин, улар билсинларки, бизнинг қалбимиз уриб тураркан, озодликка эришиш учун барча имкониятларни ишга соламиз. Ватанимизни халос этиш, мустақилликка эришиш учун беғуноҳ қонимизни тўқишда давом қилаверамиз... Бизни йўқ қилиб ташлашга интилаётган зўравонлар кўзларини очиб буни билиб олсинлар!..

Қаранг, худди бугун ҳам араб халқлари душманларига қарата айтилаётган оловли сўзлардай жаранглайди бу айбнома, бу огоҳлантириш, бу қатъият нидолари!..

Афсуски, 1931 йилда ғазоби жуда алангаланган ва тишига қадар замонавий қуролланган италиялик келгинди-мустамлакачилар билан бўлган даҳшатли жангларнинг бирида Умар ал-Мухтор қаттиқ яраланди. Уни қарийб беҳуш ҳолда Ливиянинг катта шаҳарларидан бўлган Бенгазига олиб борадилар, ўз она Ватани ва халқи озодлиги деб курашганлиги, босқинчи мустамлакачилар билан фидокорона олишганлиги учун... жиноятчи, деб эълон этадилар, «суд» қиладилар, ҳар ердан зўрлик ила йиғиб келинган ва ўқланган милтиқлар ила кўрқитиб турилган бир неча минг бенаво, нотавон ҳамда бечоралар ҳузурда уни дорга осадилар. Қаранг, унинг жонсиз жасадидан ҳам кўрқадилар ва яширин суратда кўмадилар, номаълум қолсин деб, халқ уни эсидан чиқарсин деб, унинг кўзғолонлари бўлмасин деб... Яна бу қабиҳликка қарангки, шу разил ишларнинг барчасининг бошида туриш, томошабин бўлиш ва курашувчи Ливиядан, унинг қаҳрамон фидойи фарзандидан «қасос» олиш мақсадида бу мамлакатдаги Италия армиясининг бош генерали Р. Грацианининг ўзи махсус келди...

Яна қарангки, ҳатто жонсиз жасадини ҳам халқидан ажратишга уринишлар ҳеч нарса бермади. Бу буюк фидойининг ёрқин ва шарафли хотираси ҳамон ҳар бир ливияликининг, бутун бир араб халқининг қалбига яшаб келмоқда. Ливиядаги 1969 йил 1 сентябрь озодлик инқилобининг ғалабаси ва кейинги муваффақиятларида ҳам унинг билвосита бўлсада хизматлари ҳамда таъсирининг улуши кўзга ташланиб турмоқда, ҳа, кескин курашларда уларнинг излари сезилиб келмоқда...

Ўз Ватани ва халқининг адолатли орзулари учун курашган, жонини тиккан бундай фидойиларни, фидокорона олишувларни давом эттираётган бундай баҳодирларни севишгина оз, улар қаршида кўлни кўкракка қўйиб сажда қиламан, эъзозлайман, ҳар бир қатра қонини ва зарра хокини муқаддас деб.

...Ҳа, Шарқда туғилиб, Шарқда кўзимни очдим, Шарқда тўқиладиган эртақларни эшитадиган, хат танийдиган, атрофни бир даражада бўлса-да, тузукроқ кўрадиган тушунадиган бўлибманки, Шарқни севаман, Шарқни дейман, Шарқ даҳлсиздир, дейман, Шарқни эъзозлаш ва ардоқлаш билан машғулман, унга Совет Шарқидагидай бахт ва саодат тилаш билан бандман, Шарқнинг озод совет Шарқига ҳаваси келаётган барча эркталаб қисмлари исёнга ва орзу қилган ҳаётга ҳақлидирлар, деб келмоқдаман, албатта, ўз бепоеён Совет Ватанимни энг юксакликларда тутган ҳолда...

Мана шу ҳиссиётлар билан яна Шарқдан-Шарққа йўл олдим шу йил февралда. Бу гал янги Ливияга, халқи талантили ва доно Ливияга. Майдони қарийб уч Францияча келадиган ва шимолдан Уртаер денгизи, бошқа томондан Миср ва Судан, жанубдан Чад ва Нигер, ғарбдан Жазоир ва Тунислар ила ўралган мураккаб шароитли Ливияга. Самимий севи ва эзгу орзулар изҳор этгани...

Умуман, ажойиб араб халқи ва унинг кўркем диёри гарчи жўғрофий жиҳатдан ғоят узоқда, ер кўрасининг бошқа қитъасида жойлашган бўлса-да, фикран ва қалбдан анъанавий тарзда ҳаммиша худди ёнгинамиздай жуда яқин кўриниб ва бирга туғилиб-ўсгандек ҳисобланиб келган.

Ҳақиқатан ҳам, араб халқи ва унинг мамлакатлари билан бизнинг алоқаларимиз бир неча томонлардан алоҳида характер ва тарихга эга. Моддий ва маънавий муносабатларимиз чўнг қадимий бўлиб, энг камида бир ярим минг йиллик тарихга эга. Бу муносабатлар аксаран айниқса фан, адабиёт, санъат соҳаларида кучли бўлиб, икки халқ учун ҳам жуда катта ижобий натижалар берган. Ҳеч бўлмаганда, Форобий ва Беруний, Ибн Сино ва Маҳмуд Қошғарийлар фаолияти ҳамда хизматларини эсланг! Қатор дostonлар, эртақлар ва «Минг бир кеча»ларни эсланг! Одатларимиздаги, музика ва мейморчилигимиздаги, санъатларимизнинг қатор бошқа турларидаги муштаракликларни эсланг! Биздаги Бағдод шаҳри зўрвати ва арабдаги Самарқанд шаҳри шукўҳини ёдга олинг! Гениал Абу Носир Форобийимизнинг икки мамлакат учун ҳам муқаддас хоки Алепподалиги ҳам бежиз бўлмаса керак!..

Совет даврида бу муносабатлар жуда кенгайиб, кучайиб ва чуқурлашиб кетди, сиёсат, иқтисодиёт ва маданият соҳаларида. Араб халқининг араб Шарқининг лаънати мустамлакачилик сиртмоғидан қутулишида ва мустақил миллий тараққиёт йўлига кириб олишида Совет Иттифоқининг бериб келаётган буюк ёрдами, айниқса юксак таҳсинга сазовордир.

Мен ҳақиқатан ҳам кўпдан бери қизиқиб келаман араб Шарқи ва халқининг ҳаёти, маданияти, санъати ҳамда курашлари билан. Жазоир ва Қоҳирада, Бахрейн ва

¹ Қаранг. Н. И. Прошин. История Ливии. Изд. «Наука», Главная редакция Восточной литературы. Москва, 1975, 166—167-бетлар.

Басрада, Адан ва Яманда бўлганман. Буларнинг ҳаммасидан ажойиб араб халқини, унинг гўзал диёрини ҳар гал янада кучли севиб ва чуқур ҳурмат қилиб Ватанга қайтганман.

Мана эндиги бориш яна бир араб мамлакати — юқорида айтилган Ливияга. Ташқи мамлакатлар билан дўстлик ва маданий алоқа Совет жамиятининг ва Совет — Ливия дўстлик жамиятининг расмий делегацияси составида, бошлиқ бўлиб, ҳамкорлик ва биродарлик миссияси ҳамда вазифалари билан.

Денгиз. Қудрат билан бўл!

Бутун воқеликда бир-бирини бутунлай истисно этадиган, шу билан бирга бир-бирини тақозо ҳам қиладиган икки энг улкан қудрат бор: бири — ҳаёт, яралиш, иккинчиси — ўлим, емирилиш. Аммо, модомики, мавжудот бор экан, демак, биринчи қудрат зўр экан — ҳаёт, яралиш устун экан иккинчидан...

Мен шу қудратни севаман. Унинг шакллари, конкрет мужассамаи ва зўҳри хиллари бениҳоя муҳталиб ва беҳисоб. Ахир қуёш ва унинг фаслларни алмаштириб турадиган қудрати шунинг тимсолидир, баҳор олдида қор ва қишнинг чекиниши, ҳатто шу қуёш қудрати жойлашган чечак гиёҳининг тошдек қаттиқ нарсани ёриб чиқиши ва кўкариб гуллаши ҳам шунга мисолдир. Ҳақиқат ва адолат баъзан букилиши мумкин, лекин энгилмасдир, деганлари ҳам ўша қудратдан далолатдир. Мана инсон зоти ҳаётида, жамиятида энг буюк ва энг гўзал қудратлардан: Улуғ Ватан урушида жуда катта оғирликлардан кейин, бутун башариятни машъум фашизмдан, балодан, цивилизацияни, бадавийликдан, ҳалокатдан қутқариб — сақлаб қолдик. Қудратимиз тугайли. Мана неча ташвишли йиллардирки, бутун ер юзини Хиросима ҳамда Нагасаки фожиаси гирдобига ташлашга тиришаётган янги атомчи ажалфуруш ва вайроначиларни жиловлаб келмоқдамиз, ўша қудратимиз тугайли. Бу қудратдан азиз ва ардоқланарли, севинарли ва мафтун бўларли нима бор экан дунёда!..

Энди денгизга келсак... Менинг қудратимиз ҳақида, қудрат қимматлиги ҳақида сўз кетганда денгизни эсга олишим тасодифий эмас, албатта. Зеро, у ҳам ўзича ажойиб бир буюк хилқат, ўзича бир буюк қудрат, ўзича бир буюк ҳайрат, ўзича бир буюк ҳаёт... Уни, унинг қудратини, унинг тўфонини, унинг гўзаллиги ва буюклигини севай илож йўқ асло!

Эҳ-ҳе, чиндан-да, унинг аслида ҳеч қандай ҳайрату ҳаяжонга, ҳаёлу фикрга сиғмайдиган қудрати, унинг шундай тўфони ва тўлқини қудрати, унинг шундай сукути (ҳа сукути ҳам унинг беҳад қудрати ифодасидир!..) ва салобати қудрати, унинг шундай ҳаёт ва яратувчанлик қудрати учун чўнг севаман. Севай бўлмайди уни, ахир! Ҳеч бўлмаганда унинг рангини олинг. У шу қадар қизиқ, кўркам ва чиройли ҳамда завқли, ўзига хоски, ҳеч бир халқ тилида у рангини тўла ифодалайдиган сўз йўқ. Бунинг устига, у кундузи бир хил, тунда бир хил, ҳаво булутлигида бир хил, ҳаво очилиб қуёш кулганида бир хил товланади. Бу ҳақиқатан ҳам мўъжизанинг ўзгинаси.

Ҳақиқатан ҳам, мен ҳозир кўзда тутаятган ва биз устидан учиб ўтган Ўртаер денгизини севай бўладими! Ута ажойиб ва беҳисоб улкан сирлар олами эканлиги учун! Улчаб бўлмас ва ҳар нимага қодир қудрат эгаси эканлиги учун, шундай қудрат сабабли ва шу қудратдан дарак берадиган, шу қудратдан унга буюк сабот ва чиройли матонат макони эканлиги учун!

Атрофга ҳаёт ва кўзларга гўзаллик бераётгани учун! Тўхтовсиз тарзда, тинимсиз булутларга айланиб, осмонни эгаллаб, кўк бағрига кўрқ бериб, кундузлари олтин қуёш билан бир бўлиб, тунда биллур юлдузлар билан дардлашиб, ўйноқи, шўх шамол ҳамда дайди бўроңлар билан ўйнашиб, бутун сайёрамизни, хадди-худуди бўлмаган коинотни кезиши, тоғларда тошқинга, боғларда баҳор бўстонию, ёзда шарбатли меваларга, чўлларда бойчечак, қирларда лола, адирларда шалола ва далаларда оқ олтин пахтаю қаҳрабо донга айланиши учун!

Унинг ости бутунлай битмас-туганмас кон бўлганлиги учун, ичи тўла ҳайратомуз ва беҳисоб бойлик — набототу ҳайвонот дунёси бўлганлиги учун!

Унинг асло ва ҳеч қачон, ҳеч қандай даҳо томонидан бир даражада бўлса-да, етарли таърифлаб бўлмайдиган ўзига хос чиройи, жилоси, мавжи, ажойиб иффатию мардона жўшиши, шўхлиги учун!

Унинг кўксига кемалар кезади, шундай қилиб миллионлар ҳожати чиқади, ришталар уланади, ўлкалар бир-бири билан туташади, халқлар тақдири, маданияти, ризқи-рўзи бир-бири билан боғланади, тараққиёт юз беради; севган ва севилганлар севинчдан унган кўз ёшлари ила дийдор кўришади, ғамгинлар учрашиб, дардлашишади, таскин толгандай бўлишади, орзиқиб қутилган минг-минг мактублар ўз эгаларига бориб малҳам бўлади...

Унинг беқиёс шифобахшлиги, илҳом маскани эканлиги ва қандайдир чуқур ҳамда мураккаб фалсафий фикрлар оламини олиб кетиш қудрати жозибаси-чи!..

Қандай қилиб киши мафтун бўлмасин унга мана шулар учун ҳам!..

Уз вақтида гениал Навоийнинг денгиз мавзуига, денгиз қудрати ва гўзалликларига, ажойиботу фаройиботига жуда катта эътибор ҳамда ўрин берганлиги асло тасодифий эмас эди. Денгиз қудратига мафтун бўлиб, шу денгиз қудрати ҳақида сўзлаб, унинг ўта зўр тўлқин вақтидаги ҳолатини шундай тасвирлайди:

...Алар айрилғоч ўлди ерла тўғён,
 Не тўғёнким жаҳонни тутди тўфон.
 Денгиз ул нав чайқалдики афлок.
 Кўрунди сув уза андоқки кўлок.
 Келиб бир-бир сўнгича юз туман мавж,
 Паёпай еткуруб кўк авжига авж,
 Қаю бир пуштаким, ҳар пуштаси тоғ.
 Не тоғким суйидин кўк атласи доғ.
 Чиқиб чун кўкка бу сифли макондин,
 Эниб сифли маконга осмондин.
 Шунингдек бир демаким, юз туман минг,
 Уриб изига силли осмоннинг,
 Ҳамоно бу сифат етганда силли,
 Булۇб бу чархи ахзар ранги нили,
 Ясаб чун ул сувдин айлаб танаҳҳум,
 Янги ой кемасин кирмакка анжум.
 Уруб ҳар кемаким, гардунга кўлок,
 Бўлуб дарё уза андоқки хошок!¹

Ажойиб таърифлар! Чунончи тўлқин шу қадар катта ва зўр—қудратлики, унда кетаётган кема худди бир хашакка ўхшайди — тўлқин устида-қўйнида алғов-далғов бўлаётган хасни эслатади...

Қаранг, гуманист Навоий денгизнинг шу қудрати қайнаши билан олишишга ташлайди ўз Фарҳодини, синайди инсон қудрати ҳамда қобилиятини, шу Фарҳод тақдири ва фаолияти тимсолида инсонни, инсон ақл ва қудратини, инсон севгиси, садоқати ва саботини. Синайдигина эмас, шу инсон кураши ва ғалабасини кўргазиб, куйлаб, буюк инсонпарварлик ҳамда оптимистик фикрларни ифодалайди, ифодалайдигина эмас, улуғлайди, тараннум этади, одамларни шундай эзгулик, собитлик ва баҳодирликка ундайди ҳам... Шу мақсадда қудратли денгиз ҳақида ёзишни ҳам ва-сият қилгандай бўлганлар улуғ ажодларимиз. Яна айтмоқчи бўлганлар у зот: қудратни сев, қудратга интил, қудрат билан бўл, шунда марра сеники!..

Улкан араб шоири Абдурахмон ал-Хомисий бекорга айтмаган ўзининг «Денгиз» номли ажойиб шеъриси:

Бош кўтарса бутун бир денгиз,
 Парчалаши мумкинди тоғни...
 Сен денгиздан айрилма, жоним,
 Сепчийверма бўлиб бир ҳовуч.
 Қўтарарсан чиндан суронни,
 Сенга ўтса денгиздаги куч...²

Ҳозирги 1981 йил февралнинг 13-куни биз совет делегацияси аъзолари Москвадан Одессага учиб бориб, ундан кейин бир неча Европа давлатлари терри-ториялари осмонидан учиб ўтиб, сўнгра ана шу денгиз устидан ўтиб, олти ярим соат деганда Ливия пойтахти — худди шу денгиз қирғоғида жойлашган қадимий машҳур Триполи шаҳри аэродромига қўндик, баланд мартабали расмий мезбонлар кутиб олишди; суҳбатлашдик. Сўнгра Ливияда ўн кунча бўлдик ва ундаги, айниқса кейинги йиллардаги, халқнинг ажойиб курашлари ҳамда ютуқлари билан танишиб, ўйладик: шу халқ баҳодирликларида ва қудратида яна ўша денгиз қудратининг таъсири бўлмаганмикин?! Бўлган — денгиз тарбияси ҳам ўзини кўрсатган шу халқ қаҳрамонликларида, 1969 йил инқилобда, барча кейинги муваффақиятларида, матонат ва қатъиятда!

Бу табиий, ахир. Зотан, асрлар мобайнида шу денгиз шу халқнинг, шу мамлакатнинг шундай ёнгинасида ва эътибори, тирикчилиги марказида бўлсин-да, шу халқ у билан бевосита алоқада, ҳамкорлик ва ҳамдардликда бўлсин-да, шу халқ унинг бепоён кенглиги ва ҳайратланарли бойликларини, буюк қудрати ва қаҳрини кўрсин-да, ажойиб гўзаллиги ва илҳомбахш жозибасини ҳар кунги сезиб турсин-да, унинг улуғ ижобий ҳамда ҳаётбахш таъсиридан ташқарида қолсин! Йўқ, Ливия халқининг кўнгли кенглиги ва орзулари кўплигида шу денгиз бепоёнлиги ва таъсири ҳам бор,

¹ Алишер Навоий. Асэрлар. Ун беш томлик. «Тошкент» бадий адабиёт нашриёти. Т., 1964, еттинчи том, 167—168-бетлар.

² Абдурахмон ал-Хомисий. Кўнгиладарди. Шеърлар. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент 1979, 29-бет. Омон Мухторов таржимаси. Бундан кейин бу нашрдан олинган кўчирмаларнинг бетлари қавс ичида берилади.

унинг қалби ва ғоялари гўзаллигида шу денгиз кўркамлиги ва ажойблиги ҳам бор, империализм, мустамлакачилик ва ирқчиликка қарши нафрати ва курашида шу денгиз қаҳри ва ғазаби ҳам бор, унинг тутқунликини ёмон кўриши ва озодлик учун олишувларида ёнгинада ястаниб ётган ва ҳеч кимга бўйсунмай ўзича ҳаёт кечириб келган бу буюк денгиз эркинлиги қудрати ва сурури ҳам бор, 1969 йил 1 Сентябрь инқилоби ғалабаси ва ундан кейинги йиллардаги улкан сиёсий, иқтисодий ва маданий ютуқларида шу денгиз қудрати ҳам албатта ўз ифодасини топган...

Янги Ливияда

Маданият ўз бошланғичини жуда ва жуда узоқ мозийдан оладиган мамлакатдир Ливия. Унинг маданияти бир неча минг йиллик тарихга эга бўлиб, ўзининг кучли таъсирини қатор-қатор бошқа мамлакатларга ҳам ўтказиб келган. Унинг аввало денгиз орқали иқтисодий алоқаси ҳам дунёнинг анчагина халқлари билан бўлган. Лекин асосий гап бундагина эмас. Ливиянинг узундан-узун тарихи аксари ташқи истилочилар ва ички истисморчилар зулмидан унган аччиқ ситам ва кўз ёшларидан тўлгандир, қақшатқич таҳқир ва даҳшатли таъқиблар билан тўлгандир, шафқатсиз ҳуқуқсизлик, ўта оғриқли тутқунлик ва чўнг азобли муҳтожлик билан тўлгандир. Италиялик мустамлакачиларнинг зулми ва зуғуми шу даражага етдики, Ливия деҳқонларининг анча қисмини ўз ерларидан чўл-биебонларга ҳайдайдилар, уларнинг ерларини тортиб оладилар, шу ер эгаларининг анчагинасини шу ерда том маънода қул ҳолида ишлатдилар. Бу талончиларнинг ваҳшийлиги ҳатто шу қадар бўладики, саҳродаги кўчманчи чорвадорлар учун ҳаёт омили бўлган ва уларга асрлардан, ота-боболардан мерос бўлиб келган қудуқларни бетонлаб йўқ қилиб ташлайдилар. Биргина Италия империализмининг Ливияда 30 йил мобайнида қилган бу ва бошқа ёвузликлари натижасида мамлакатдаги араб аҳолисининг сони уч мартабагача камайиб кетади. Бошқа босқинчилар ҳам булардан қолишмади. Мана империалистларнинг башараси, уларнинг лаънати мустамлакачилик сиёсати ва қабоҳати!..

Ҳақиқатан ҳам, жафокаш Ливия жуда қадимдан бошлаб финикейлар ва римликлар, Карфаген ҳукмдорлари ва Усмонли империяси, италиялик истилочилар ва инглизлар, ғоратчи французлар, ёввойи немис фашистлари ва Америка ҳарбийлари навбатма-навбат таладилар. Уни маҳаллий феодаллар, қабиҳ бойлар, разил монарх ва сотқин амалдорлар шилдилар, асло суриштириб ўтирмай ва шафқат билмай. Уни Америкадаги монополистлар ва Англия ҳамда Франциядаги қулдору пулдорлар бутунлай тарон-толож қилишга отланган ҳам эдилар. Лекин Совет Иттифоқининг мазжудлиги ва қудрати, тарихий 1969 йил сентябрь табaddулоти ва ғалабаси Ливия ва унинг халқи тақдирини бошқа томонга буриб юборди, уларга миллий мустақиллик ва равнақ бахш эта бошлади, бу халқнинг энг буюк бойлиги ҳисобланган миллий ғурурини бўғишга ва қадр-қимматини оёқ ости қилишга хотима бера бошлади. Утган 12 шонли йиллар шундан шаҳодат!

Ҳа, буюк асримизнинг олтмишинчи йилларида ливия халқи бу ғоратчи ва зулмкорларга қарши курашга бутун ғазаби ва қатъияти билан кўтарилди, бутун мамлакат бўйлаб оёқ устига турди, бизга таяниб ҳам, инқилоб байроғи остига тўпланди ва оғир олишувлар оқибатида ғалаба қилди, озодлик ҳамда тараққиёт ҳақидаги орзуси ҳаёт ҳақиқатига айлана бошлади.

Чиндан-да, нималарни бошидан кечирмади жафокаш Ливия ва унинг халқи! Ҳатто: Триполида бир неча ҳар хил шаклдаги ва муҳталиф вазифали бинолардан иборат бўлган бир мужассам истиқоматгоҳ бор. У асосан кўп асрли араб меъморчилигининг мукаммал обидаларидандир. Ҳар жиҳатдан уларнинг тузилиши, гўзаллиги, салобати, қуёш иссиғидан сақланиш йўллари ҳамда воситалари, зарур шабадага озод йўл бериш, ер озлиги ва қимматлигига мувофиқ тарзда уйларни сиқиб жойлаштириш ва ҳ. к. кишини ҳайратга солади. Бу истиқоматгоҳнинг ҳаммасини янги тузум музейга айлантирган. Ундаги ажойиб биноларнинг айниқса бири маҳаллий меъморчилик санъати жиҳатидан жуда антиқадир, уни миллий бинокорликнинг ҳақиқатан ҳам ҳайратланарли намуналаридан деб айтилса, хато қилинмаган бўлади. Кажрафтор тақдир тақозоси ва истеҳзосига қарангки, бу чўнг ажойиб бинони бир вақтлар италиялик келгинди зўравонлар қамоқхонага айлантирган эканлар. Бинонинг қурилганидан кўп вақтлар ўтиши оқибатида жуда захланган, анча қоронғилашган биринчи қаватида араб маҳбусларини жойлаштирганлар, ҳар жиҳатдан яхши сақланган иккинчи қаватини эса италиялик жиноятчиларига берганлар, келгиндилар. Пастда улар, юқорида эса булар... Шунда ҳам ҳукмронлик ва маҳкумлик ўрнатганлар. Ҳа, биринчидан, босқинчиликка қаршилик кўргазган ливия халқига аччиқ қилиб, захарханда қилиб, бинони қамоқ қилганлар ва шундай қаватларга бўлганлар: иккинчидан, шу билан араб халқи ва мамлақати маданиятини менсимай, масхара ва ҳақорат қилиб; учинчидан, Италия, ҳатто италиялик жиноятчи ҳам юқорида, ливиялик пастда бўлмоғи керак, деган мақсадни кўзлаб.

Мана қанча ва нақадар жиддий рамзий умумлаштирувчи маънолар жойлаштирилган масалан биргина бинода!..

Шу ерда гениал рус Лермонтови эсимга тушиб кетди. Зеро, шулардан хабардор бўлиб, юрагига азоб ўти тушиб ёзгандур барча мазлум халқлар дўсти ва ғамхўри бўлган бу жафокаш ва дардкаш гуманист шоир ўзининг 1839 йилда яратган «Уч хурмо» номли ажойиб шеърини!

Шундай бошланади бу аламнама:

Араблар юртининг қум саҳросида
Уч хурмо юксалиб ўсганди жуда.
Улар ўртасида булоқ бор эди,
Муздай тўлқинлар-ла мавж урар эди.
Кун нуридан, кўчма қумлардан сақлар
Уни ўраб олган кўм-кўн япроқлар.
Уч хурмо худога ёлборди шу пайт:
«Сўлмоққа ўсдикми биз бу ерда, айт?!
Ҳечкимга заррача етказмасдан наф.
Шамолдан эгилиб, иссиққа чидаб,
Ўсдигу, ҳуснимиз кетмоқда зое!
Ҳақ эмас муқаддас ҳукминг, худойим!»

Бу сўзларни айтиб хурмолар жим бўлган ҳам эдиларки, узоқдан бой ва дабдабали, ҳашаматли одамлар қарвони чўл чангитиб, от ўйнатиб, шодликка тўлиб, шовкин-сурон ила кела бошлайди. Кейин улар хурмолардан, хурмоларнинг сояси ва сувларидан фойдаланадилар. Аммо...

Ер узра қоронғи тушгани замон
Болта томирларга тушди беомон.
Юз йиллик хурмолар жонсиз йиқилди!
Уларнинг либосин болалар шилди.
Сўнгра гавдаларин майдаладилар,
Тўпланиб тонггача ўт қаладилар.
Туман ғарб томонга учиб кетганда,
Қарвон ўз йўлига сафар этганда
Унумсиз саҳрода бўлиб ғамгин доғ,
Уч кўрмак хурмодан кул қолди оппоқ.
Қуёш қолганин ҳам ўртаб қилди кул,
Сўнг шамол чўлларга учирди буткул!

Ҳа, Лермонтов хабардор бўлган бўлса керак араб халқининг бу бир вақтлардаги фожиаларидан, шунинг учун ҳам бу қадар самимий ва кучли ёзган бўлса керак!..

Ахир, ҳақиқатан ҳам ҳеч кимга сир эмас улуғ рус адабиёти, фани ва ижтимоий онги арбобларининг шарқ халқлари ҳаёти ҳамда курашлари билан, оғзу ва истаклари билан, аламу андуҳлари билан жуда қизиққанликлари, шу халқлар ҳамда уларнинг мамлакатлари тақдири билан чўнг актив машғул бўлганликлари, дилдан, самимий суратда бу халқларга ва уларнинг ватанларига бахт ҳамда озодлик тилаганликлари! Юрий Михайлович Лермонтов шундай улуғлардан бири эди!

Ҳайратланмай, севинмай илож йўқ

Кичкина бир лирик чекиниш. Яна бир неча сўз ўша музей ҳақида айтай. Унда мамлакат халқининг ўтмишдаги, асрлар мобайнидаги аянчли ҳаёти ва курашининг ашъвий ифодалари ва саҳифаларигина мавжуд эмас. Бутун жаҳонга маълумки, араб халқи, шу жумладан, ливия халқи, бошқа халқларга ўхшаб, жуда юксак истеъдодли ҳамда ижодкордир, меҳнатсевар ва кашфиётчидир. Башарият маданияти тараққиёти тарихига умумбашарий аҳамиятли янгиликлар қўшгандир, адабиёт ва музыка, фан ва фалсафа, меъморчилик ва муҳандислик соҳаларида, рақс ва амалий санъат бобида. Музейдан шундан шаҳодат берадиган шундай мўъжизаомуз намуналар борки, ҳайратдан бармоқ тишламай ва ёқа ушламай асло илож йўқ. Уларнинг ижодий истеъдоди ва сабр-тоқати қанчалик юксаклигидан, тафаккури нақадар теран ва образлигидан, фантазияси қанчалик баланд парвозлигидан, диди нақадар бой ва ҳиссиёти қанчалик нозиклигидан дарак беради. Айниқса, аёллар кийими ва безакларидаги

Лермонтов. Танланган асарлар. Икки жилдлик, биринчи жилд. Ғафур Ғулום номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1978, 115—117-бетлар. Темур Фаттоҳ таржимаси.

мўъжизасимон юксак санъат ҳар қандай кўзни ҳайратга солади, ҳар қандай жиддий одамни ҳам мафтун қилиб ҳаёлини узоқ-узоқларга олиб кетади. Бу ҳолат тасодифий бўлмаса керак, албатта. Кўп асрли араб (арабгина эмас) шеърятидан, барчага маълум араб санъати ва дostonларидан, аллақачонлар тилимизга таржима қилинган «Минг бир кеча»дан биламиз, энди эса, Ливияда ўз кўзимиз билан кўрдик: нақадар гўзал ва малоҳатлидир ўзига ярашиб тушган буғдой рангли араб аёли, нақадар ажойиб ишвали ва малоҳатлидир ўзига ярашиб тушган буғдой рангли араб аёли, нақадар шўх қарши, унинг сиполик ва улғворлик билан одим отиши, ё ўзини ноз ила ҳар томонга ташлаб хиромандэ юриши... Хуллас, ҳар ҳолатда ҳам ажойиб одоб, тазэ тавозе, соф хулқ, ҳайратланарли гўзаллик. Хуллас, шундай араб аёлларининг ўзларига хос нафосат ва назокат олами сабаб бўлган бўлса керак юқориде ҳайрат ила тилга олинган ажойиб-хонадаги араб аёллари учун ихтиро этилган санъат мўъжизалари!

Ахир, шу муносабат ила, шунга боғлиқ ҳолда, шулар ҳақида чуқур ўйга толиб турганимда гўзаллик кўйчиси буюк Навойнинг ва эзгулик инқилобчиси Абдурахмон ал-Хомисийнинг эсимга тушиб жетгани бежиз бўлмади. Навой, ахир, ўз вақтида, яъни бундан беш юз йил аввал ўз халқининг араб халқига бўлган муҳаббатини ифодалаб, араб Лайлиснинг афсонаомуз гўзаллиги ҳамда иффатини таърифлаб, мадҳ қилганди.

Мана, улўғ Навойга ҳамоҳанг равишда қандай тараннум этди, куйлади бошқа улўғ шоир — замондошимиз Абдурахмон ал-Хомисий ўз халқидаги араб гўзаллини:

Сен куйсан. Вошимда янграган
Сирли қуй. Орзулар бағрида.
Сен ўзинг мусаввир яратган
Тасвирсан ҳаёлим қаърида
Сен нурсан. Йўлимни ёритган.
Порлоқ нур. Қоронғи уммонда.
Сен мажруҳ кўнглимни яйратган
Умидсан гўёки бўронда.
Сен қушсан. Қалбимда сайраган
Ўрмалаб қолганда унга қиш.
Тирикман сен қачон сайрасанг.
Ўлимдир бу куйдан айрилиш.

(86)

Уша инқилобчи шоирнинг яна бошқа шеърида айтилади гўзал араб аёли улўғ-ворлигини улўглаб:

Мен тақдирга бўйин эгмай, қилганда исён,
Мен йўлим деб кураш йўлин, бахш этганда
жон,

Мен бу йўлга сиғинганда гўёки имон —
Рўпарамда пайдо бўлди сенинг кўзларинг.
Мунис нигоҳ юрагимни тўлдирди ҳисга,
Солди менинг ҳаётимни қутлуғ бир изга;
Мурод йўқ, деб бу оламда ёнишдан ўзга —
Менга доим ҳамроҳ бўлди сенинг
кўзларинг.

Шамдек ёниб тунлар бўйи, рўҳимга қанот,
Ижодимга ўзинг бердинг чинакам ҳаёт.
Мен изланиб қийналганда не деб эътиқод —
Менинг учун оллоҳ бўлди сенинг
кўзларинг.

(87)

Ҳа, қаранг, бутун умр бўйи бутун бир қабиҳ давр билан олишган Алишер Навой, ўз умрининг бош маъноси ва вазифасини империализмга, мустамлакачиликка ва маҳаллий араб реакциясига қарши курашда кўриб келаётган, шу кураш баррикада-сида туриб, шу кураш алаңасида жанг қилиб келаётган ажойиб инқилобчи, ҳозирги замоннинг улўғ шоирларидан бири ҳисобланган ал-Хомисийни ҳам юқорилардагидек мафтунликка ва қалам тебратишга мажбур қилди ўша араб аёли гўзаллиги ва иффати. Ана кудрат! Ана ҳақиқат! Ана нафосат!

Асосий гап масаланинг лирик томонидагина эмас. Халқдан чиққан араб аёли меҳнатда, маърифатда, озодлик ва адолат учун курашда ҳам жуда юксак мақтовга сазовордир; жамиятда, ижтимоий ҳаётда эзгуликка садоқатлидир; оилада ва инсонийликда вафодордир. Ҳар йили биринчи Сентябрь инқилоби қайд қилинганда шу араб аёллари адресига айтиладиган таҳсин сўзлари мубориз ва ғолиб янги Ливияни яратишда энг кўп баҳодирликлар кўргазган минг-минг эркак фарзандларни боқиб муқаддас Ватани ва халқига, гўзаллик, озодлик ва тараққиётга чексиз муҳаббат ҳамда садоқат руҳида, инқилобий туғёнлар ва табаддулотлар руҳида тарбиялаб берган шу араб аёлларига ўқиладиган тасаннолар албатта бежиз эмас.

Ҳарбий қизларни айтмайсизми! Улар бир хил жангозар кийимда, бир хил юриштиришда, казарма ва ўқув юртларидаги бир хил турмушда. Уларнинг ҳар бири бир хеҳрибон онанинг беҳад сеvimли ва чексиз қимматли фарзандидир, ҳар бири навқирон ва гўзалдир, кўзларидан ҳам ўт чақнайди, ҳам ифбат манамаъ деб турибди, юзларидан офтоб нур уфураётгандай бўлиб кўринади. Уларнинг ҳар бирини бир олам эзгу орзулар безаб туради, аммо аввало Ватан хавфсизлигини сақлаш мақсади ҳамда қатъияти ҳар бирининг ҳаракати ҳамда фикрида барқ уриб кўринади...

Ана шулар ливиялик дўстларимиз юксак фарах билан сўзлаб берганларида биз ажойиб араб аёлларни, муҳтарам араб оналарини яна ҳам яхши кўриб кетдик. Бу, биз совет одамлари учун табиий эди.

Ахир, мана масалан, шундай араб оналардан бири Ливияга, унинг жафокаш аҳолисига туҳфа қилди Муамар Каддафини, унинг сафдошларини. Уни айни замонда халқ шароити ҳамда Ватани талаби берди, унинг ўзининг нодир закоси ва ўзига хос фаоллиги ҳамда эзгуликка баҳодирона хизмат қилиш иштиғи берди Ватанига, даврига. Ҳақиқатан ҳам, қаранг, 1969 йилда Ливия империалистлар, тескаричи шоҳ Идрис, унинг аёнлари ва араб реакцисы туфайли ҳар жиҳатдан гоят оғир, қоқоқ ҳамда ўта мураккаб, масъулиятли аҳволда қолганида, Ливия ва халқи жуда катта таҳлика, ташвиш ҳамда хавф остида қолганида, у эндигина йигирма етти ёшга кирган бўлиб, халқнинг озодлик ҳаракатларига ёрдам беради, бир қанча ўша Ливия, халқ ва оналар етиштириб берган инқилобчиларни (аксарияти ҳарбийлардан) уюштиради, ўзи бошида туриб исён кўтаради ва бутун Ливия тарихида биринчи республика ўрнатилади, мамлакат мустақилликка эга бўлади. Унинг раҳбарлигида ўтган йиллар мобайнида, янги, тараққий этган Ливия яратишда катта ижобий ўзгаришлар юз берди, муҳим муваффақиятлар қўлга киритилди. Уларни кўриб, билиб, улкан завод ва фабрикаларда, қурилаётган ва қад кўтараётган йирик sanoat иншоотлари, сув омборлари, электр станциялари, бинокорлик комбинатларида бўлиб, яқинлардагина пайдо бўлган, халқ учун қурилган қатор-қатор муҳташам бинолар манамаъ деб турган янги маҳаллаларни, обод шаҳар ва қишлоқларни кўриб биз совет кишилари дўст мамлакат ва ундаги дўстларимиз учун жуда хурсанд бўлдик. Айниқса мамлакат пойтахти Триполи тараққиёт ва ободонлик томон жуда ўзгариб кетган. Кўп қаватли жамоат бинолари ва айниқса шахсий оилавий истиқоматгоҳлар — коттеджлар ҳозирги замон меъморчилик санъатининг муҳталиф ва жуда чиройли, кўркам намуналари бўлганлиги киши руҳини баланд кўтаради, кишига завқ-шавқ беради. Триполиликларнинг ўз пойтахти билан жуда сеvиниши ва фахрлиниши албатта асослидир.

Бизга дўст Ливия Жамоҳириятидаги бу ажойиб ўзгаришларда ўша Муамар Каддафининг роли улкандир. Унинг мамлакатимизга дўстона муносабати ҳам тасодифий эмас, албатта. Бизнинг мамлакатнинг янги Ливия пайдо бўлишида ва унинг муваффақиятларидаги иштироки жуда катта ва самарали. Уша Каддафининг шу 1981 йил апрелида буюк Ватанимизга расмий келиб, мўтабар меҳмонимиз бўлиб, Кремлда унинг шарафига берилган зиёфатда ўртоқ Л. И. Брежнев нутқида жавобан айтган сўзлари улкан ҳаёт ҳақиқатига асослангандир.

«Матонат ва қаршилик кўрсатиш фронтининг авангарди бўлган менинг мамлакатимнинг араб олами — Атлантик океандан тортиб то Форс кўрфазига қадар бўлган мамлакатларга қарши қаратилган агрессияга зарба бериш қарори қатъийдир. Бизнинг мамлакат, бошида Совет Иттифоқи бўлган социалистик ҳамдўстликдаги дўстларимизга суянади. Бугун мен шу мамлакатга дўстликни мустақкамлаш ва ҳамкорликни ривожлантириш учун келдим...»

Биз Совет Иттифоқи билан бўлган муносабатларимизни юксак баҳолаймиз ва умидвормизки, бизнинг ташрифимиз мамлакатларимиз ўртасидаги дўстликнинг янада мустақкамланишига ёрдам беради».

Ҳақиқатан ҳам, халқаро аҳвол, айниқса, Яқин Шарқдаги, жумладан, араб оламидаги вазият анча нотинч, масалалар ҳам жуда жиддий. Аммо юқоридаги сўзлардан ҳам кўриниб турибдики, Ливиядаги 1 Сентябрь инқилобининг раҳбари Каддафи билади бизни, тарихни, асримизнинг айниқса кейинги йилларида юз берган ва Ливия ҳаётида яхшилик ҳамда адолат фойдасига ҳал қилувчи роль ўйнаган ва ўйнаб келаётган воқеаларни.

Мана уларнинг баъзилари. Аввало шуни эсга олмоқ лозимки, Ленин раҳнамолик қилган улуғ Октябрь инқилобидан бошланди Осиё ва Африка халқлари тарихида янги давр, шу инқилобдан бошланди асрлардан-асрларга, авлодлардан-авлодларга ўта мазкур буюк қитъаларни беҳад азоб ва алам, ажал ва қиргин исканжасида тутган империалистик мустамлакачиларнинг чуқурлашиб бораверган таназули ҳамда ҳалокати.

Буни бутун Шарқ, прогрессив инсоният жуда яхши билади. Иккинчи жаҳон уруши йилларида 1941 йил баҳорида Гитлер генерал Роммелнинг танк корпусини Ливияни бўғиб ташлаш учун уруш олиб бораётган Италияга ёрдам тарзида юборди. 1942 йилнинг охири 1943 йил аввалида Совет Армиясининг Сталинграддаги тарихий ғалабаси, узоқ Ливиядаги немис фашизмнинг бу ўлим ва вайроналик корпусини уққотириб ташлашга олиб келади.

Яна, 1949, 1950, 1952 йиллардаги Бирлашган Миллатлар ташкилотининг архивини

очиб қаралса, шу йилларда Англия, Америка, Италия, Франция мустамлакачиларининг Ливияга, Ливия халқига қарши уюштирган жуда оғир ва хавfli фитна-фужурлари, иғволари, ёвуз мақсадлари ва Совет Иттифоқининг уларга қарши олиб борган тўхтовсиз, изчил кураши яққол кўзга ташланиши турган гап.

Яна. Каддафи бошчилигида амалга оширилган 1969 йил биринчи Сентябрь инқилобининг ғалабаси маълум бўлиши биланоқ подшоҳ Идрис зудлик билан яширин суратда Англияга ўз одамларини юборди, улар орқали Англия ҳукуматидан инқилобни тор-мор қилиш учун қуролли ёрдам беришни ўтиниби сўрайди. Англия, албатта, жон деб рози бўлади. Дахшатли ҳарбий кемалар тўдасини яратиб, кўзига қон тўлган ҳолда ва мамлакат тупроғини кўкка совириш мақсадида. Аммо, Уртаер денгиздаги қудратли совет ҳарбий флоти бунга йўл бермайди, кечагина туғилган янги Ливия ва унинг инқилобининг, озодлиги ҳамда мустақиллигининг қалқонидек туриб беради. Янги Ливия ва унинг мустақиллиги сақланиб қолади... Шунга 10 йилдан кўпроқ бўлди. Лекин бу йилларнинг ҳам ҳар бири шоҳид ва барчага яхши маълум Совет Иттифоқининг, совет ҳалқининг озод Ливия халқига катта-катта қурилишларда ва империализм хуружларига, фитналарига қарши курашларда кўргазиб келаётган иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ва маданий ёрдамлари!

Қолаверса, бизнинг сионизмга, истилочи Исроилга, Садат реакциясига, Американинг ёвуз мақсади Кэмп-Дэвид битимига, яна бошқа шу каби найрангларига қарши олиб бораётган олишувларимиз, адолатсизлик, дарбадарлик, муҳтожлик, қувғинлик, бошпанасизлик, бомбардимонлар, тагин бошқа дахшатлар азобини Исроилдан тортаётган бечора фаластинликлар томонини олиб келаётганимиз ҳам барча араб мамлакатларининг, жумладан янги Ливиянинг ҳам фойдасига эканлиги ҳаммага аёндыр.

Ахир, Ливанини вайронага айлантираётган ва фаластинлик аёлларни оёқ ости қилаётган, Фаластин болаларини ўққа тутаетган, қарияларини қириш ҳаракатида бўлаётган Исроил истилочилари ва уларга ёрдам бераётган Америка пулдорлари эмасми?! «Буюк Исроил»ни яратиш мақсадини амалга оширишга, бунинг учун қарийб бутун араб дунёсини қарам қилишга ё ямлаб ютишга интилаётган Исроил истилочилари ва унинг америкалик ёрдамчилари эмасми?! Халқларнинг ўзларининг ҳаракатлари билан бирга бизгина, бизнинг қудратимизгина, уларнинг миллий мустақиллиги ва озодлигини сақлашга қаратилган қатъиятимиизгина буларга ғов бўлмоқда, уларнинг йўлини тўсмоқда, машъум режаларини барбод қилмоқда. Ахир, бундай ҳақиқатлар нега ҳаммага етиб бормасин?!

Ҳозир ғазоби ошиб кетган империалистларнинг, нафрати алангаланиб бораётган мустамлакачиларнинг айби билан жаҳонда шундай ғоят мураккаб ва масъулиятли вазият яралдики, башарият тақдири ҳал бўлмоқда, бинобарин, юқорида бэён қилинган ҳақиқатларни чуқур тушуниш ва огоҳ бўлиш барча араб дўстларимиз учун ҳам ҳаёт заруратига айланиб қолди. Ҳа, ҳаёт заруратига айланиб қолди...

Тушунадиганлар сони борган сари кўпаймоқда ва буюк қудратга айланмоқда. Бунга Ливияда ҳам амин бўлдик.

Биз бу мамлакатда кўп оддий одамлар билан кўришдик, суҳбатлашдик, самимий, юракдан, меҳрибон дўстлардек, ақил биродарлардек. Улар ҳар ерда бизни очиқ кўнгил ва яхши ният билан, ватанимизга ва халқимизга, давлатимизга катта муҳаббат ва ҳавас билан, юсак орзу ва тилаклар, миннатдорчилик билан кутиб олдилар, сўзлашдилар, кузатдилар, қўйидаги шiorлар билан:

— Яшасин Совет Иттифоқи! Яшасин Совет-Ливия дўстлиги! Бизга ёрдами учун, империализм, сионизм ва мустамлакачиликка қарши курашаётган СССРга раҳматлар бўлсин!

Биз Гарьян, Завия ва Хомс вилоятларига бордик, у ерлардаги қатор шаҳар ва қишлоқларда, муассаса ва ҳукумат идорларида, тарихий ёдгорликлар ва ҳўжаликларда бўлдик. Бу вилоятларнинг ҳамма раҳбарлари кун бўйи, то ярим йўлга кузатиб қўйганларича биз билан бўлдилар. Бу, катта ҳурмат ифодаси эди. Улар Совет Иттифоқига, унинг тинчлик сиёсатига юқори баҳо бердилар, унинг Ливияга, умуман ўз озодлиги учун курашаётган, ўз миллий мустақиллигини сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун олишаётган халқларга кўргазаетган ёрдамига юракдан миннатдорчилик ҳислари баралла эшитилиб турди уларнинг ҳам сўзларида. Улар ҳам юқоридаги шiorлар мазмунини мамнуният билан такрорладилар.

Биз Триполида бир неча министрликларда, шаҳар Муниципалитетида, уларнинг қатор активлари, масъул ходимлари иштирокда бўлдик, сўнгра ишлаб чиқарувчилар союзида (бизнингча, Касаба союз бош идорасида), Ливия-Совет дўстлиги жамиятида бўлдик. Буларнинг ҳаммасининг раҳбарлари ва масъул ходимлари билан мулоқотда бўлдик. Бу мулоқотларда ҳам ҳукуматимизнинг халқлар осойишталиги ва орзулари учун, империализм ва сионизмга қарши олиб бораётган курашлари учун ташаккур сўзлари янграб турди. Совет-Ливия дўстлигига мадҳия ҳиссиёти баралла сезилиб турди. Чунончи, нефть ва энергетика министрлиги бошиқларидан бири муҳтарам Арбаш деди: «Совет Иттифоқи билан иқтисодий, маданий, дипломатик алоқаларимиз яхши ва фойдали тарзда ривожланмоқда, янада яхшиланади, кенгайди ва шу билан бирга биз учун ҳам тагида фойдали бўлади, деб умид қиламиз, бу ҳаёт ва замон тақозосидир, талабидир...

Буюк Ватанга, қудратли халққа, улуғ интернационалистик, гуманистик ғояларга мансуб эканлигимиздан яна бир бор бошимиз севинч ва фарах юксакликларида бўлди.

Шу ерда икки нарса ҳақида бир неча сўз айтиб ўтмасам бўлмайди. Бири: Собрата ҳамда Митис — Магна номли бутун дунёга машҳур тарихий обидалар қони ва масканидир. Улар жуда қадимийдирлар, антик Византия ва Рим тарихи ҳамда маданияти билан алоқадордирлар. Фантазия, фикр парвози ва теранлиги, ҳаёл кенглиги, ажойиб мутаносблик, уйғунлик, санъат улугворлиги ва гўзаллиги, дид ва бойлиги ва ҳиссиёт нозиклиги, инсон даҳоси қудрати ва ижодкорлиги мўъжизаси, оптимизм ва изоҳлаб бўлмайдиган яна, яна қандайдир чўнг ҳайрагланарли сирлар, маънолар, санъаткорликдир!.. Буларни тушуниш ва чексиз теран томонларини бир даражада бўлсада билиб олиш учун ўша масканларда бўлмоқ керак, уларни кўз билан бевосита ҳамда синчиклаб кўрмоқ керак, обидаларнинг деярли ҳар бирига ва барчасига узоқ-узоқ тикилиб, бутун тафаккурни ва дил кўзини бутунлай ишга солиб боқмоқ ва таҳлил қилмоқ керак. У масканлар ва улардаги ҳайкэлтарошлик, ўймакорлик, меъморчилик обидалари, қанчалик қадимий бўлмасинлар, ҳозирги амалиёт учун ҳам катта фойда берадигандирлар. Энг муҳими яна шундан иборатки, зўрлик билан келиб, ўзгалар ерини олиб, ҳамиша шу ерда ҳукмрон бўлиб қоламан дейиш, қанчалик ўринсиз эканлигини бу масканлар, бу обидалар, бу харобалар ҳозирги истилочиларга ҳам қарата айтиётгандайлар... Мана, мисол учун, қаранг, ўша қадимий масканлардан бирида денгиз қирғоғига яқин жойда баландлиги 20 метрдан кўп арк бор. У жуда ҳайбатли, чўнг ҳашаматли ва ғоят дабдабали, ҳатто маҳобатли. Ўз вақтида кемада келган Рим императори ва унинг аъёнлари шу Ғалаба аркасидан ўтиб, шаҳарга тантанавор кирар эканлар. Энди эса... Ливиянинг ҳақиқий эгалари, оддий одамлари, яъни, озод ва осуда фуқаролари узоқ тарих ва унинг зулми, зўравонлари устидан уларнинг адолатсизлиги устидан — истилочилар устидан истеҳзо ила кулгандай бўлиб ўша аркдан ўтадилар... Қани энди ўзларини худо ўрнида кўрган, бутун олам улар қаршисида ер ўпиб, оёқларига бош қўйиб сажда қилсин, деган, ҳамишаликка шу ерда қоламан, деб жар солган мутакаббир ҳоқончалар!? Ўз иродаси ва истагини ўт ҳамда қилич ила амалга оширган мактанчоқ лашкарбошилар!»

Айтадиган сўзимнинг иккинчиси. Ўша ниҳоят даражада қимматли хазинаомуз масканлар ва улардаги том маънода мўъжизасимон ёдгорликларни кўздан ва дилдан кеңириб албатта ҳамда билохтиёр айтгинг келади:

— Нақадар ажойиб мўъжизадир ижодкор инсоннинг ўзи! Чиндан-да, нақадар мағрур жаранглайди инсон деган сўз! Нақадар ҳайратланарли истеъдод ва қудрат эгасидир у! У шундай муқаддас ва буюк зотки, унинг моҳиятига ҳар қандай ғайри инсонийлик бутунлай ётди, унинг асл моҳиятига фақат эзгулик, бунёдкорлик, гўзаллик ҳосдир, мосдир, шулар учунгина яратилгандир ва яшаши керакдир инсон деган улуғ зот!.. Инсонга, инсонийликка зид бўлган иллату ҳаракатлар, айёрлик ва фитналар, ғорат урушлари ва вайрончиликлар, бошқа шу каби барча разилликлар тағида чиркин бўлиб кўриниб кетади, нафратинг ҳам албатта жуда қайнаб кетади...

Ливия бўйлаб сафар пайтида кўзга ташланган ғоят муҳим нарсалардан яна бири ҳақида бир неча сўз. Гарьяна вилояти бўлса керак, бизни тоғ-тепалар орасида жойлашган давлат қишлоқ ҳўжалик уюшмасига келтириб, чиройли дастурхонлар атрофида жуда баланд савияда, ҳамда ғоят самимий тарзда меҳмон қилдилар дўстларимиз, мазкур вилоят бошлиқлари ва фаоллари. Овқатдан кейин бизни шу вилоятдаги аёллар уюшмасига — хонадонлик, ҳўнармандлик оилашунослик, ҳўжаликшунослик маърифат каби ишлар билан машғул бўладиган жуда ажойиб ва анчагина ўзига хос даргоҳга олиб бордилар. Бу даргоҳдагилар мазкур вилоятдаги аёлларнинг аксар қисмини ҳам мамлакат, ҳам аҳоли ва оилалар учун жуда фойдали, хилма-хил ва муҳим ишларга, машғулотларга тортишган. Аниқроқ қилиб айтганда, бу даргоҳда ҳар хил ҳўнар асбоблари, материаллар ва энгил машиналари бор, китоб ва ўргатувчилар бор, ҳукумат томонидан ажратилган ва аёлларнинг ўзлари шу ерда ишлаб топган анчагина моддий ҳамда молиявий маблағлари ҳам бор. Бу даргоҳ баъзи жиҳатлардан артелни эслатади. Баъзи жиҳатлардан аёлларнинг маърифат клубини, аёлларнинг санъат тўғрагини, аёлларнинг ҳўнар ва билим мактабини эслатади. Хуллас, унинг фаолияти жуда яхши ўйланган ва серқиррадир. Унга минг-минг аёллар ташкилий, мунтазам ҳолда, идорага ишга келгандай келадилар, ё уйларида шу даргоҳ вазифалари билан машғул бўладилар. Уларга янги Ливияда ватандошлик бурчлари ва вазифалари нимадан иборат эканлиги ҳақида маълумот берадилар, гўзаллик рўҳида тарбиялайдилар; уларни оилада нима қилиш, эрга, болаларга, умуман оила аъзоларига қандай муносабатда бўлиш маданиятини ўргатадилар ҳозирги замон илми асосида. Яна энг муҳими шундан иборатки, аёлнинг уйда вақти бекор ўтмаслиги учун ундан максимал яхши фойдаланиш чоралари кўрилган бу даргоҳда: аёлларда биринчи тиббий ёрдандан тортиб то лаззатли таом тайёрлашга қадар, чиройли кийим бичиш-тиқишдан тортиб то мато тўқишга қадар, фарзанд тарбиясидан тортиб то куй куйлаш, соз сўзлаш ва шёр ижод қилишга қадар ўргатадилар. Биз уларнинг, масалан, болакайлар учун яратган ғоят гўзал кийимчаларини кўриб ҳам ҳайрон, ҳам хурсанд бўлдик, ҳатто ҳавасимиз ҳам келди. Айтишларича, умуман, бу ажойиб даргоҳнинг ва унинг

фаолятининг натижаси ҳар жиҳатдан жуда катта фойда бераётган эмиш. Мезбонлар ўз ишларидан жуда хурсанд бўлиб кулиб ҳам қўйишди:

— Аёлларимизнинг ҳаммаси онгли бўлишмоқда, фойдали иш билан банд, вилоятимизда ҳеч қандай жанжал йўқ, қўйди-чиқди ҳам йўқ, шикоятга ҳам ўрин йўқ. Жуда тинчмиз, бахтимиз ҳам баланд...

Бундай ҳолларда шўх эркаларга хос тарзда айтилган бу ҳазиломуз сўзларда фоят катта ва муҳим ҳақиқат бор албатта. Бу даргоҳ тажрибаси келажакда бутун мамлакат бўйлаб ёйилиб, ҳар ерда катта маданият, маърифат, осойишталик ва маъмурилик бўлишига албатта улкан ёрдам беради, дейилса, асло хато қилинмаган бўлади. Ундан ўргансақ, фойдадан холи бўлмайди, албатта.

Ниҳоят, Ливия вилоятлари бўйлаб қилган сафаримизда кўзга оловдай ташланган яна бир жуда муҳим воқеа ҳақида мухтасар тарзда бўлсада, ҳикоя қилмай асло ўтиб бўлмайди.

У Гарьян вилоятининг марказида содир бўлган эди. Бу ерга келгунча Триполида эрталаб жуда вақтлик турдик ва кейин кўп йўл юрдик, дўстларимиз биз учун ажратилган махсус ва чўнг ҳашаматли машинада, соатига 100—130 километр тезликда, Мухтор исмли юксак малакали, соқит характерли шофернинг маҳорати, эҳтиёткорлиги ва меҳрибонлиги қанотида. Триполидан чиқишимиз биланоқ кўзимиз ўнгидан (машинада мендан бошқа делегациямиз аъзолари — Бухоро шаҳар Советининг раиси ажойиб ҳамроҳимиз Беркин Шакаров ва Ангрндаги электр химкомбинатда ишловчи Социалистик Меҳнат Қаҳрамони азиз ўртоқ Деҳқон Шерчибоев) Ливия халқи юрагидек кенг, илк баҳорнинг кўм-кўк кийимини кийган, этаклари бора-бора узоқлардаги мовий осмон билан туташиб кетган, оппоқ ва саҳий куёшдан ҳаётбахш нур эмаётган далалар, ҳар хил мевали ва биз учун жудаям яхши таниш бўлмаган ажойиб хосиятли дарахтлар кўзимиз ўнгидан ўтаверди. Айниқса, онда-сонда учраган ва гулдастага айланиб, «Кел ёнимга!», деяётгандай бўлиб кўринаётган шафтоли ва олчага кўз тушганда хаёлу фикрим мени ўша ондаёқ ўз юртимга, шундай гулдасталар билан безанган диёримга, боғимга олиб кетишдан ва юракка ҳам севинч, ҳам қандайдир оғриқ (соғинчдан бўлса керак...) солишдан тўхтамасди. Машина юргизувчи Мухтор ҳам нафосат, музика, кўшиқ шайдоси экан илк баҳорга ва юрагимиздаги завқ-шавққа уйғун қилиб олиб келган ниҳоят даражада юксак санъати араб халқ хонандалари ҳамда созандалари маҳоратини ҳайратомуз намуналарини магнитофонда янграшиб борарди.

Хуллас, ҳар жиҳатдан асло такрорланмас ва сир тўла жуда ажиб айёму аснолар эди!

Ниҳоят, мана Гарьян вилояти маркази — манзилга етдик. Тантана, севинчли учрашувлар, самимий суҳбатлар, дўстона фикр алмашувлар, улардаги ҳаёт ва ютуқлар, ҳақида, биздаги ҳаёт ва ютуқлар ҳақида. Кечкурун эса, шаҳардаги янги қурилган ва оммавий маросимларга мўлжалланган катта зал. Бизнинг ажойиб артистларимиз концерти бошланди. Зал томошабинларга тўла. Уша ерда яна бир карра билдим ливияликларнинг, айниқса, ёшларнинг ҳушчақчақлиги, яхши маънодаги шўхлиги ва санъатга бўлган кучли ва жўшқин муҳаббатини. Санъаткорларимизнинг ҳар бир ўйинини шовқин-сурон ва гулдурос олқишлар билан кузатардилар. Шундай пайтлардан бирида вилоятнинг ёнимизда ўтирган раҳбарларидан бири жуда шушрўйлик ва мамнулик билан менга «Сизларни куй ва рақсларингиз қаранг, биз арабларникига жуда ўхшар экан», деди ва янада қаттиқроқ чапак чала бошлади. Бу ерда асосий гап музика ва рақсларимиз орасидаги ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлган кўп асрли анъанавий ўхшашликдагина эмас эди. Мезбон дўстимизнинг сўзларида халқларимиз орасидаги мавжуд бирлик, дўстликдан унган ва ҳозирги залдаги тантанадан кучайиб кетган севинч ҳам бор эди. Шунинг учун, менинг «Жуда тўғри, айниқса дўст диллар бир хил, ҳамоҳанг урса ва эзгу фикрлар муштарак бўлса, санъат яна ҳам бир хил, ўхшаш, муштарак бўлиб кетверади», деганларимни жуда хурсанд бўлиб қарши олди...

Артистларимиз орасида, чунончи, чўпон ролини ўйнаган, кенг яйловда қўйларини ўтлатиб юриб, бир вақт кўзичоғини йўқотиб қўйган, жонсарак ҳолда уни ахтарган ва охирида топиб бир олам севинчга тўлган, шуларнинг барчасини жуда моҳирона рақс тили, воситаси билан ифодалаган ёш Юнусов қўғдай кўзга ташланиб турарди, ҳамма томошабинларни ҳайратда қолдириб. Шу ерда айниқса ўта уста раққоса Қизлархон ўйинлари кучли таассурот қолдирганини айтмай илож йўқ.

Деярли ҳамма артистларимиз ўша концертда кучли руҳий кўтаринкилик билан ўйнаб катта муваффақият ила намойиш қилардилар, ўз ажойиб истеъдодларини, юксак совет санъати намуналарини. Шунда залга чуқур назар солиб ўтирсам, бир қизиқ нарса диққатимни ўзига қаттиқ торта бошлади: ҳайқириқ уйғотадиган шўх ўйинлардан кейин Қизлархон чиқиб рақс бошласа, залда сув қуйгандек сукут ҳўкм сура бошлади, ҳамма хаёлга берилиб лол қолгандай, маст бўлгандай ўлтирардилар. Уйини охирида эса, олқишлар бутун зал бўйлаб узоқ янгради. Бу ўнинг аввало, алоҳида маҳоратли ижроси ва санъати қудратидан дарак ҳамда далолат берарди.

Санъаткорлар учун юксак маҳорат билан бирга энг бир, энг муҳим ва зарур нарса бор бўлиши керак. Ҳақиқатан ҳам гўзаллик ва нафосатни «касб» қилиб олган, гўзаллик ва нафосатни тарғиб қиладиган одамларда худо берган гўзаллик ҳам бўли-

ши керак, ахир!.. Шу ҳам сабабчи эди, раққосамиз санъатининг шунчалик зўр таъсир кучига эгаллигига...

Афсуски, бунга баъзилар эътибор бермайдилар, ҳусни кўверинг у, ҳатто олтмишни олиб саҳнада судралиб рақс тушадиганлар ё ҳириллаб ашула айтадиганлар ҳам топилиб туради...

Концерт охирига келганда ҳамма артистларимизнинг ажойиб ўйинлари таъсирида араб санъаткорлари ҳам жуда қизиқишиб ва қизишиб кетиб бирдан саҳнага ўз кийимларида, ўз соzlари ва овозлари ила чопиб чиқди ва бизларнинг артистларимиз билан аралаш-қуралаш, апоқ-чапоқ бўлиб кетиб, биргаликда «Яшасин янги Ливия!», «Яшасин Ливия-Совет дўстлиги!», «Яшасин Совет Иттифоқи!» деган нидолар аралашган ҳолда, ғоят қизғин ва жўшқин ўйинга тушиб кетдилар. Бу аралашиб, бирлашиб тантанасидан унган санъатлар дўстлиги бутун бинони энг яхши маънода ларзага солгандай бўлди... Уша гулдуросли саҳнаю қийқирикли залдаги ажойиб манзара, санъатлар ва санъаткорлар ҳамда халқлар дўстлиги, қудрати ифодаланган, янги Ливия ва буюк Совет Иттифоқига чуқур ҳурмат ва муҳаббат тантанасию намоишига айланиб кетган чароғон ҳамда шодон кеча ҳам ҳамон ёдимда...

Шу сатрларни тугатар эканман, кўйидаги ғоят муҳим нарсани қоғозга туширишга шошилганлигим жуда ошиб кетганлигини сезиб турардим.

Юқорида биз Муамар Каддафини яқинда бизга қилган дўстона ташрифи вақтида айтган сўзларини келтирган эдик. Уша ташриф айёмида унинг шарафига КПСС Марказий Комитети, СССР Олий Совети ва ҳукумати берган зиёфатдаги ўртоқ Леонид Ильич Брежневнинг ажойиб нутқи ниҳоят даражада муҳим бўлиб, тарих ва ҳаётнинг буюк ҳақиқати ифодасидир, совет халқининг, партия ва ҳукуватимизнинг Ливияга, ливия халқига, Ливия Жамоҳирияси бошлиғи Каддафига бўлган чуқур ҳурмати-нинг ифодасидир, уларга эзгу ишларда, ҳар томонлама ёрдам бериш ва дўстликка содиқ қолиш эзми қароримиз ҳамда қатъиятимиз ифодасидир:

«Ўртоқ Каддафи, биз Сизни ва Сиз билан бирга келган Ливиянинг раҳбар ар-бобларини бу ерда, Кремлда яна қувонч билан табриклаймиз.

СССР ва Ливия вакиллари бир-бирларини «ўртоқ» деб атасалар, бу сўз ўрта-мизда вужудга келган муносабатларнинг характери яхши акс эттиради. Чунки бу — тенглик, ўзаро ҳурмат, революцион бирдамлик муносабатларидир.

Давлатларимиз кўп жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Ўрта-мизда идеология тарзидаги муайян тафовутлар ҳам бор. Аммо бу нарсаяхши ўртоқ бўлишимизга, халқларнинг ҳуқуқлари ва озодлиги учун, империалистларнинг зулми ва агрессиясига қарши, мустақкам одилонатаинчлик ва социал тараққиёт учун курашдаги сафдошлар бўлишимизга ҳалақит бермайди.

Халқаро вазият ҳозир чигаллашиб турган шароитда бизнинг ҳамкорлигимиз алоҳида аҳамиятга эгадир».

Бу сўзлар Ливия халқининг (ҳам бошқаларнинг) дили ва тарихида ҳамиша қоладиган, кучига куч қўшадиган, бунёдкорлик ва курашларида катта-катта ғалабаларга ишончини орттирадиган, илҳомлантирадигандир, айниқса ҳозирги жуда ташвишли ва масъулиятли халқаро вазиятда...

(Давоми бор).

Маъмур Нишонов

САВР ИНҚИЛОБИ — МИЛЛАТЛАР ТАҚДИРИДА

Жанубий қўшнимиз Афғонистон демократик республикасида амалга оширилаётган прогрессив, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ўзгаришлар совет халқи, жаҳондаги барча тараққийпарвар, антиимпериалистик, революцион, демократик кучлар томонидан зўр мамнуният билан қарши олинмоқда.

Афғонистон — кўп миллатли давлат бўлиб, бу ерда пуштунлар, ўзбеклар, тожиклар, ҳазоралар, туркманлар, балужлар, нуристонлилар каби турли миллат ва элатлар яшайди. Тўла аниқ бўлмаган маълумотларга кўра, Афғонистонда 3 миллионга яқин ўзбеклар бор. Улар мамлакат аҳолисининг 20 процентга яқинини ташкил қилади. Ўзбеклар асосан Афғонистоннинг шимолий районларида — Қундуз, Бағлон, Мозори-Шариф, Жузжон, Саманган вилоятларида, Кобул, Пулихумри, Хон-обод, Имом Соҳиб каби шаҳар ва районларида яшайдилар.

Эрксевар афғон халқи узоқ ўтмишдан буён не-не зулмларни бошидан кечирмади. Айниқса Афғонистонда яшовчи турли миллат ва элатларнинг аҳволи жуда ачинарли эди. Улар феодал зулмининг Афғонистонда кенг тарқалган формаларидан бири бўлган гаровга қўйиш натижасида феодаллар, судхўрлар, йирик ер эгаларига умрбод қарздор бўлиб, қуллик асоратига тушиб қолар эдилар. Ижтимоий ва иқтисодий зулм етмагандек улар миллий, диний ва тил жиҳатидан ҳам камситилар, азоб чекар ва таҳқирланар эдилар.

Ҳукмрон феодал-буржуазия синфлари, Нодирийлар хонадони учун беқиёс бойлик, ноз-неъматлар яратишда катта улуш қўшган заҳматкаш миллатларнинг қисмати бир луқма нон билан тақдирланар эди, холос. Улар мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётида актив иштирок этиш имкониятидан маҳрум эдилар. Баъзи жузъийликларни мустасно қилганда майда миллат вакиллари давлат-маъмурий идора лавозимларида ва ҳатто маҳаллий идора органларида ҳам расмий вазифаларда ишлаш ҳуқуқидан амалда четлатилган эди.

Зоҳиршоҳ — Довуд ҳукмронлиги даврида Афғонистонда яшаган миллат ва элатлар тўғрисидаги расмий тушунчанинг ўзи йўқ эди. Мамлакатда яшовчи барча миллат ва элатлар афғон деб аталар эди. Гарчи халқ ўртасида «қавми ўзбек», «қавми туркман», «қавми ҳазора» деган тушунчалар мавжуд бўлса-да, паспортда миллати деган жойга афғон, деб ёзиларди.

Зоҳиршоҳ даврида қабул қилинган Афғонистон конституциясининг учинчи бобида таъкидланишича, Афғонистон табаасидаги барча кишилар афғон миллатини ташкил қилади, деб ёзилган эди.

Маълумки, Афғонистонда қадимдан яшаб келаётган ўзбеклардан ташқари тақдир тақозоси билан четдан бориб қолган ўзбеклар ҳам анча-мунча эди. Уларнинг аҳволи маҳаллий халқниқидан ҳам оғирроқ бўлган. Ҳаётнинг ҳамма соҳасида уларга бўлган муносабатлар ҳам бошқача эди.

Четдан келиб қолган ўзбеклар орасида ўз ота-онасидан, жигар-гўшаларидан, фарзандларидан, ака-ука, меҳрибон сингилларидан ажраб қолганлар ҳам кўп. Вақт ўтиши билан улар ўз қисматига ачинаиб, қариндош-уруғларини, фарзандларини бир кўриш ниятида она юртига бориб келиш орзусини билдирганда Афғонистондаги ҳукмрон синф вакиллари турли йўллар билан монелик қилар эдилар.

Кунлардан бир кун ёши анчага етиб қолган наманганлик бир мўйсафиднинг Ўзбекистонда қолган ўз оиласи, фарзандларини бир кўриш орзусида мўввос солиб йиғлагани ҳали ҳам менинг кўз ўнгимда турибди. Жудолик ўтида туғён бўлаётган бу мўйсафидга далда бериш мақсадида унинг рўпарасида ўтирган бошқа бир қария шундай дерди: «Ҳожи соҳиб, кўйинг энди, бас қилинг, ҳаммамиз ҳам Сиздан кам азоб чекаётганимиз йўқ. Нима қилайлик, қисматимиз шундай экан. Бу золимларнинг зулмидан қутулиш куни келиб қолар!»

Бундайларни кўплаб учратиш мумкин эди. Улар ўзларининг қайғу-ҳасратларини, арзу додини ҳеч кимга айтолмас, айтганда ҳам ҳеч ким уларга қулоқ солмас эди.

Афғонистонда миллий тилларда мактабларнинг тамоман йўқлиги, матбуот органларининг, газета ва журналларнинг нашр этилмаслиги ва миллий тилларнинг мавжудлигини тан олмаслик натижасида бутун-бутун миллатларнинг тили, адабиёти ва маданияти умумий ривожланишдан бутунлай орқада қолиб кетди.

Афғонистонда Муҳаммад Довуд ҳукмронлик қилган даврда (19 июль 1973—26 апрель 1978 йиллар) мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини, матбуот органларини пуштунлаштириш ва миллатчилик тенденцияси янада кучайди.

Довуд 1978 йил апрель ойининг ўрталарига чет мамлакатларга — Эрон, Қувайт, Миср, Саудия Арабистонига қилган сафаридан қайтаётиб Жалолободда сўзлаган нутқида: «Бизнинг сиёсатимиз афғон миллатчилигига асосланади», деб ошқо-ра айтган эди.

Шундай қилиб, Афғонистонда ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий феодал-монархия зулми миллатчилик билан чамбарчас боғланиб кетган эди. Ана шу зулмга қарши сабр косаси тўлган, эзилган афғон халқи, қашшоқлик ва бедодлик зулмидан тоқати тоқ бўлган барча миллат ва элатлар озодлик, тенглик ва адолат учун курашни давом эттирди.

1965 йил январь ойида Афғонистон Халқ Демократик партиясининг (АХДП) ташкил топиши афғон халқи ва турли майда миллатлар ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Партия халқни курашга бошлади. Озодлик, тенглик, биродарлик шиори остида барча миллатларни нодирийлар ҳукмронлигига қарши курашга чақирди. Ижтимоий, иқтисодий, синфий ва миллий зулмга қарши кураш ташкилий тус олаётган бир шароитда АХДПнинг матбуот органи бўлган «Халқ» газетасининг 1966 йил 26 апрель (газетанинг 3-сон) сонида илк бор ўзбек тилида бир парча шеър, шу йилнинг 16 май (№ 6) сонида эса, туркман тилида тўрт мисра шеър босилиб чиққан эди.

Бироқ шоҳ ҳукумати бу газетани дарҳол мән этди. Аммо вақт ўтиши билан норозилик ҳаракати ҳам тобора кучаяборди.

Реакцион Довуд режими, Афғонистондаги реакциян кучлар мамлакатда етилиб келаётган революцион ҳаракатнинг олдини олиш, унга зарба бериш йўлида конкрет чораларни кўра бошлади.

1978 йил 18 апрелда АХДПнинг матбуот органларидан бири бўлган «Парчам» («Байроқ») газетасининг бош редактори Мир Акбар Хайбар ваҳшийларча (кейин маълум бўлишича Ҳафизулла Аминнинг одамлари томонидан) ўлдирилади.

1978 йил 26 апрель куни эса, АХДП асосчиларидан бири бўлган Бабрак Кармал, Нурмуҳаммад Тараки, шунингдек партия Марказий Комитетининг аъзоларидан бир нечтаси қамоққа ташланади. Бу ҳол мамлакатдаги сиёсий вазиятни ниҳоят кескинлаштириб юборди...

1978 йил 27 апрель (Афғонистон календари бўйича 1357 йил савр ойининг еттинчи куни) баҳор фаслининг ажойиб, ҳаётбахш кунларидан бири. Ҳамма ўз иши-юмуши ва ташвиши билан банд. Кобул бозори одамлар билан лиқ тўла. Хўрдафурушлар, атторлар, улгуржи савдо қилувчилар, чаканафурушлар, расталардаги дўкондорлар ўз молини тезроқ сотиш, эвазига бошқа мол олиш, кундалик сарф харажат билан машғул. Ғариб бечоралар бўлса бир луқма нон учун бақириб-чақириб ҳоммоллик қилмоқда, баъзи бирлари эса аллакимларнинг савдо ишларига жўмаклашмоқда эди.

Эрталабдан Кобулдаги «Пуштунистон» майдони ва шаҳарнинг марказий кўчаларида шаҳар аҳолисининг турли табақаларига мансуб бўлган бир неча ўн минглаб кишилар митинг ва намойишга йиғилишган.

Ҳукмрон синф вакиллари, нодирийлар режимининг ҳомийси Муҳаммад Довуд ҳукумати намояндлари ана шу митинг ва намойиш қатнашчиларини ўзининг мудҳиш ниятини амалга ошириш, озодлик ва социал тараққиёт учун курашаётган инқилобий, демократик кучларни яқсон қилиш, улардан ўч олиш мақсадида ҳукуматнинг ички реакциян сиёсатини қўллаб-қувватлашга даъват қилмоқчи бўлишди.

Бироқ, улар қаттиқ хаҳо қилган эдилар. Намойиш қатнашчилари орасида: «Нодирийлар ҳукмронлигига чек қўйилсин!», «Битсин истибдод!», «Империализм ва реак-

цияга, Довуд режимига ўлим!»— деган революцион чақириқлар баралла янграй бошлади.

Ана шундай вазиятда кўзғолон кўтарган Афғонистон Миллий қуроли кучлари Афғонистон Халқ Демократик партияси раҳбарлигида мамлакатдаги барча ижтимоий-иқтисодий ва миллий зулмининг, нодирийлар сулоласининг бузилмас истеҳкоми саналган Довуд саройига қарши ҳужум бошлади.

Довуд саройини штурм қилаётган танкларнинг биридан отилган ўқ мудофаа министрлиги биносининг бир томонини ўпириб ташлади. Самолётдан туриб отилган ракета эса, шаҳар марказидаги Кобул меҳмонхонасининг кираверишида, ўнг томонига жойлашган Ориана аэрофлоты компанияси биносини худди пичоқ билан мой кесгандек юлиб кетди.

Таназулга юз тутган Довуд режимининг умрини жилла бўлса-да, бир оз узайтириш мақсадида ҳукуматга содиқ бўлган баъзи бир ҳарбий қисмлар кўзғолончиларга ташланди. Мудофаа министри Фулом Ҳайдар Расулий бўлса 7 ва 8-ҳарбий корпусни кўзғолончиларга қарши кўтаришга ҳаракат қилиб ҳам кўрди. Аммо улар инқилобчи ҳарбий ҳаво кучлари томонидан тезда бостирилди.

Шундай қилиб, бир неча соат давом этган қуроли тўқнашувлардан сўнг, кечга томон заҳматкаш афғон халқининг кўз ўнгида тенгсизлик, адолатсизлик, миллий зулм ва диний таҳқирлаш, эзиш ва эксплуатация символи бўлиб келган сарой инқилобчилар қўлига ўтди. Мамлакатда халқнинг қаҳри-ғазабига дучор бўлган реакцион тузум ағдариб ташланди. Афғонистон Савр (Апрель) инқилоби ғалаба қилди. Бу эса, мамлакат тарихида, Афғонистонда яшовчи турли миллатлар, жумладан, ўзбеклар тарихида бурилиш нуқтаси бўлди. Эркесвар афғон халқи ўз диёрида балқиб чиққан Апрель инқилобини зўр тантана билан кутиб олди.

Революция Афғонистонда яшовчи миллат ва элатларни адоват, камситиш, диний ва миллий зулм гирдобидан бутунлай озод қилди. Турли миллатлар ўз тарихида биринчи марта ўз маданияти, тили ва адабиётини ривожлантириш имкониятига эга бўлишди. Афғонистон Демократик Республикаси асосий принциплари (конституция)нинг иккинчи боби 28-моддасида таъкидланишича, Афғонистонда яшовчи барча граждандлар қонун олдида тенгдирлар. Афғонистоннинг барча граждандлари уларнинг миллати, қабиласи, тили, жинси, яшаш жойи, дини, насаби, бойлиги ва ижтимоий аҳволидан қатъи назар тенг ҳуқуққа эгадирлар.

Афғонистон Демократик Республикаси Революцион Кенгаши 1978 йил май ойининг бошларида мамлакатдаги миллатларга тенг ҳуқуқ бериш, уларнинг миллий тилларида — ўзбек, туркман, балуж ва бошқа тилларда газета ва журналлар нашр этиш радио эшиттириш ва телевидение кўрсатувлари, таълим-тарбия ишларини олиб бориш, миллий тилларда мактаблар очиб туғрисида тарихий 4-сонли фармонни қабул қилди.

Ана шу фармонга биноан 1978 йил 17 май куни Афғонистон радиоси ўзбек тилида ўз эшиттиришларини бошлади. Бу кун Афғонистон ўзбекларининг тарихида унутилмас кун бўлиб қолди. 1978 йил 6 июлда эса, Афғонистон тарихида биринчи марта ўзбек тилида «Юлдуз» газетасининг биринчи сони нашрдан чиқди. Шундан сўнг тез орада мамлакатда туркман тилида «Кураш», балуж тилида «Суб» («Инқилоб») каби газеталар чиқа бошлади.

«Юлдуз» газетаси Афғонистондаги бошқа матбуот органлари қаторида мамлакатда амалга оширилаётган революцион ўзгаришларни ўзида тўла акс эттириб, Инқилоб жарчиси, янги ҳаёт тарғиботчиси сифатида Апрель революцияси эришган ютуқларни мустаҳкамлашда, контрреволюцион ички ва ташқи кучларнинг ислом байроғи остида амалга ошираётган ҳийла-найрангларини фош қилишда ўз ҳиссасини қўшмоқда. У совет-афғон халқлари ўртасидаги дўстлик, маданий алоқаларни мустаҳкамлаш, айниқса Афғонистон ўзбекларини ўзбек совет адабиёти эришган ажойиб ютуқлар билан таништириш соҳасида ҳам анча хизмат қилмоқда.

«Юлдуз» газетаси саҳифаларида таниқли ўзбек адибларининг шеърлари, ҳикоялари мунтазам босилиб туради. Бу билан газета афғон ўзбеклари адабиётини ўсиб улғайишига, ривожланишига катта ҳисса қўшмоқда.

Апрель инқилоби туфайли турли тилларда ижод қилувчи Афғонистон адиблари, жумладан ўзбек шоир ва ёзувчилари мамлакат тарихида биринчи марта ўз миллий тилларида ижод қилишга, ўз халқи, ватанининг равақ топиши учун хизмат қилишга муяссар бўлишди.

1980 йил апрель ойида Кобулда Афғонистон ўзбек шоирларининг илк бор поэзия кечаси бўлиб ўтди.

Бу кечада ўзбек тилида ижод қилувчи ўттизга яқин шоирлар иштирок этди. Мушоира кечасида ўқилган ўзбек шоирларининг шеърлари «Улкам баҳори» тўплами шаклида нашр этилди.

Бу тўпلامга кирган шеърлар ўзининг олдига қўйган мақсади, мазмуни билан ҳозирги афғон адабиётининг ғоявий мавзулари, йўналишлари жиҳатидан тамомила ўзгарганлигининг, инқилобий ҳис-туйғулар билан тўлиб, халққа, ватанга, янги жамият қуришга бел боғлаганлигини баралла кўрсатиб турибди.

Революциядан сўнг Афғонистон Халқ Маорифи министрлиги ҳузурида ўзбек тили ва адабиёти департаменти (бошқармаси), Афғонистон Фанлар Академияси сис-

темасида ўзбек бўлими ва Афғонистон ўзбеклар маданияти комитети ташкил қилинди.

Бошқа миллатлар қатори Афғонистон ўзбеклари ҳам ўз она тилларида ўқиш ва ёзиш имкониятларига эга бўлишди. Ўзбек болалари учун ўзбек тилида мактаблар очилмоқда, ўқув кўруллари ва илмий китоблар чоп қилинмоқда.

Утган йили Афғонистонда таниқли ўзбек журналисти ва адаби Файзулла Аймоқнинг «Халқ дурдоналари» деган китоби ўзбек тилида чиқди. Бу китобда Афғонистоннинг шимолий вилоятларида яшовчи ўзбекларнинг қадим вақтлардан бери авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ оғзаки ижоди — эртаклар, ривоятлар, матал ва мақоллари тўпланган.

Бу китобнинг чоп этилиши Афғонистондаги туркий забон халқларининг оғзаки адабиётини ўрганиш йўлида қўйилган муҳим қадам бўлиб, жаҳон туркология фанини, қолаверса, афғоншуносликнинг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Афғон халқининг, айниқса турли миллатлар, жумладан ўзбеклар миллий маданияти ва санъатини ривожлантиришга қаратилган тадбирлар ҳам амалга оширилмоқда. Масалан, 1978 йил август ойида Афғонистонда зўр кўтаринкилик билан турли миллатлар талантларининг кўриги ва фестиваллари бўлиб ўтди.

Афғонистон ўзбеклари учун давлат телевидениесида ўзбек тилида эшиттиришлар муттасил тусга кирди. Радио қошида машҳур хонанда Тож Муҳаммад Сарипули раҳбарлигида ўзбек ашула ва чолғу группаси ҳам ташкил қилинган. Бу группанинг хушовоз хонандалари ва моҳир музикачилари ўзларининг дилрабо ва мафтункор концертлари билан халқ ичида, санъат мухлислари орасида шон-шуҳратга сазовор бўлмоқда.

Шундай қилиб, Апрель революцияси туфайли озодлик нашидасини суриш имкониятига эришган ва тутқинлик занжирларидан бутунлай халос бўлган турли миллат ва элатлар ўтмиш қаъридан келажакнинг порлоқ истиқболлари сари йўл олмоқда.

Тўғри, Афғонистонда кенг халқ оммасининг туб манфаатларини кўзлаб амалга оширилайётган ўзгаришлар қатор объектив қийинчиликларга ҳам дучор бўлмоқда. Жамиятнинг умумий иқтисодий қоқоқлиги, оммавий саводсизлик, мураккаб диний ва миллий составнинг мавжудлиги, қолаверса, афғон жамиятининг тарихан анъанавий турли қабилавий гуруҳларга бўлинишлари ва ҳоказолар объектив қийинчиликлардан-дир. Бунинг устига Афғонистонда рўй бераётган прогрессив, демократик ўзгаришлардан ғоятда норози бўлган контрреволюцион ички кучлар, Апрель революциясининг ашаддий душманлари, Покистон маъмурлари, маочилар, халқаро реакция, Америка империализми афғон халқига қарши эълон қилинмаган урушни бошлаб, жамлакатде эски феодал ва ярим феодал тартибларни қайтадан тиклаш, инқилоб ютуқларини барбод қилишга уринмоқда.

Америка империалистлари ва ички реакцион кучлар ўзларининг шум мақсадларини амалга оширишда ватан хоинлари, инқилоб душманлари, Амин ва унинг тўдаларига катта умид боғлади.

Америка империалистларининг риёкор агенти бўлган Амин ва аминийлар тўдаси ҳукумат ва партия олий органларини эгаллаб олгандан сўнг минглаб ватанпарвар кучларни, ишчилар, деҳқонлар, зиёлиларни, аввало партиянинг актив ходимларини, Апрель революциясида фаол иштирок этган партия раҳбарларини отди, қамоққа ташлади, қувғин қилди.

Революция ишига содиқ бўлган минглаб ватанпарвар пуштун, ўзбек, тожик, туркман, ҳазора ва бошқа миллатларнинг асл фарзандларини тириклайин чоҳларга ташлади ва дарёларга улоқтирди. Улар ўзларини Афғонистонга, партияга ва афғон халқига қарши қаратилган хоинона хатти-ҳаракатларини ўта «революцион» сафсаталар билан хас-пўшлашга, халқни алдашга уринди.

Амин ва аминийлар ҳукмронлиги вақтида партия ва Апрель революцияси ўз бошидан энг оғир ва мураккаб дамларни кечирди.

Ички реакция, халқаро империализм, Покистон ва Мисрнинг реакцион ҳукмрон доиралари, Пекин гегемончилари ва шу регионда жойлашган айрим реакцион давлатлар Апрель революциясига қарши бирлашди. Улар мамлакатда реакцион тўнтариш ўтказиш йўли билан афғон халқини ўз хоҳиш ва иродаси билан танлаб олган прогрессив тарақиёт йўлидан қайтариш, Афғонистонни парчалаб ташлаш, унинг миллий мустақиллигини йўққа чиқариш ва кези келганда СССРга қарши ҳарбий авантюралар ва можаролар уюштириш ниятида Афғонистон территориясидан қулай база сифатида фойдаланишни кўзладилар.

Афғонистон учун энг хатарли бу оғир шароитда афғон халқининг асл фарзандлари, ҳақиқий революцион кучлар, Афғонистон Халқ Демократик партиясининг революция ишига, халқ манфаатига изчил содиқ бўлган раҳбарлари Апрель революцияси ғалабаларини сақлаб қолиш учун ғайрат ва шижоат, сабот ва матонат билан курашди.

1979 йил 29 декабрда Афғонистонда рўй берган революцион ўзгариш Амин ва аминийлар тўдасини ҳокимиятдан ағдариб ташлади. Хоин ва авантюрист Аминнинг диктаторлик режими йўқ қилинди.

Афғонистоннинг йирик сиёсий арбоби, АХДП асосчиларидан бири Бабрак Кар-

мал бошлиқ Афғонистоннинг янги ҳукумати мамлакат тараққиётининг асосий йўналишларини белгилаб берди.

Апрель революцияси, хусусан унинг 1979 йил декабрь ойида бошланган янги босқичи туфайли афғон халқининг социал-иқтисодий ва демократик тараққиёти учун, айниқса турли миллатларнинг, жумладан афғон ўзбекларининг давлат идора органларида, министрликлар, ижтимоий ташкилотлар раҳбар вазифаларида фаол ишлаши учун кенг имкониятлар вужудга келди.

Ҳозирги вақтда революция олдида аввало мамлакатда умумий демократик вазифаларни ҳал этиш, мамлакат иқтисодий мустақиллиги ва унинг ижтимоий, иқтисодий ривожланишини таъминлаш каби вазифалар турибди.

Мамлакатнинг умумий прогрессив иқтисодий ва социал тараққиётини таъминлаш учун феодал ва ярим феодал сарқитларини тэмоман йўқ қилиш, йирик ер эгаллигига чек қўйиш, ерсиз ва кам ерли деҳқонларга моддий ёрдам кўрсатиш, қишлоқ хўжалик инвентарлари билан таъминлаш, мамлакат экономикасини кўтариш, халқнинг моддий аҳволини яхшилаш, халқ маорифи, соғлиқни сақлаш системаларини ва миллий маданиятни ривожлантириш, саводсизликни тугатиш, мамлакат ижтимоий, сиёсий ҳаётини демократлаштириш каби комплекс вазифаларни амалга ошириш керак бўлмоқда.

Бу комплекс социал, иқтисодий вазифаларни амалга ошириш жараёнида халқларнинг, турли қабилалар ва миллий гуруҳларнинг тарихий анъаналарини, мураккаб диний ҳиссиётларини назарга олиш керак бўлади.

Ҳозирги вақтда Афғонистоннинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаётган ижтимоий ташкилотларнинг барча структуралари қайтадан тикланди. 1980 йилда Афғонистон ёзувчилари ва журналистларининг таъсис съездлари, афғон деҳқонлари кооператорларининг, ўқитувчиларининг съездлари, Афғонистон ёшлари ва хотин-қизлар демократик ташкилотларининг конференциялари 1981 йил март ойида 160 минг ишчи-хизматчилар ва зиёлилар қасаба союз ташкилотларнинг I съезди ҳамда Афғонистон диний уламоларининг йиғилишлари бўлиб ўтди. Бу ижтимоий ва сиёсий тadbирларнинг муваффақиятли амалга оширилиши АХДП бирлигини унинг халқ билан бўлган жипслигини янада мустаҳкамлади.

1981 йилнинг июнь ойида АХДП ташаббуси билан Кобулда Миллий ватан fronti таъсис конгресси бўлиб ўтди. Миллий ватан fronti Афғонистонда ҳаёт кечираётган барча социал табақалар, синфлар, миллатлар ва элатлар, гуруҳлар, прогрессив, демократик ва революцион кучларни ўз сафига жипслаштиради. Бу фронт мамлакат мустақиллиги, территориал бутунлиги, миллий суверенитетини ҳимоя қилишда, унинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланишини таъминлашда, Апрель революциясининг ғалабаларини ҳимоя қилишда, уни мустаҳкамлашда, ички ва ташқи контрреволюцион кучларга қарши зарба беришда қудратли куч бўлди.

Совет Иттифоқи Афғонистон халқининг социал тараққиёт учун олиб борилаётган адолатли курашини изчиллик билан қўллаб-қувватламоқда ва унга ҳар томонлама ёрдам бермоқда.

Совет Иттифоқининг революцион Афғонистонга кўрсатаётган беғараз ёрдамлари ҳақида АХДП Марказий Комитетининг Бош секретари, АДР Революцион Кенгагининг раиси Бабрак Кармал КПСС XXVI съездида сўзлаган табрик нутқида шундай деган эди: «Бизнинг ватанпарвар, интернационалистик партиямиз ва Афғонистон халқи бундай оғаларча ёрдамни ҳеч қачон унутмайди».

Афғонлар диёрида Апрель революцияси давом этмоқда, чуқурлашмоқда, кенг қанот ёймоқда...

Муҳаммад Али,
Умарали Норматов

ПОЭМА — ҚАЛБ ҚЎШИҒИ

ШОИР — ТАНҚИДЧИ СУҲБАТИ

Танқидчи. Кейинги йилларда яхши бир анъана вужудга келди — адабий жараёнга оид долзарб муаммоларни кўп ҳолларда танқидчилар бевосита ижодкорлар — ёзувчи, шоир, драматурглар билан ҳамкорликда ҳал этишга ҳаракат қилаётирлар; бундай ҳамкорликнинг хилма-хил шакллари туғилиб, тобора такомиллашиб бормоқда; жумладан ёзувчи — танқидчи суҳбатлари адабиёт мухлислари орасида катта қизиқиш уйғотмоқда. Ёзувчи — танқидчи диалоги танқидчилигимизнинг ўзига хос бир жанрига айланиб қолди, бу жанр адабий-танқидий тафаккур ривожига янги бир тўлқин олиб кирди.

Шоир. Ёзувчи ва танқидчи диалоги, шунингдек, шоир ва танқидчи, драматург ва танқидчи, таржимон ва танқидчи, танқидчи ва танқидчи диалоглари нафақат адабий танқидчилигимизни, балки бутун адабиётимизни ривожлантиришга катта ҳисса қўшадиган омиллардан бири сифатида қаралиши керак. Бу шаклнинг жуда кўп афзал томонлари бор. Мен шундай диалогларни ўқиганимда ёдимга буюк рус танқидчиси В. Г. Белинскийнинг машҳур «Гоголга хат»и тушади. В. И. Ленин ушбу хатни Белинский фаолиятининг яқуний меваси деб атаган эди. Ёзувчи танқидчининг ушбу хатига жавоблар қайтаради, бу ўзаро ёзишмаларда икки буюк адибнинг ижтимоий ҳаётга, адабиётга бўлган қарашлари, инсоний туйғулари ёрқин кўриниб туради. Бу ҳам ўзига хос диалогдир. Бизнинг давримизга

келиб бундай диалогнинг имкониятлари кенгайди.

Танқидчи. Шу қулай имкониятлардан фойдаланиб танқидчилигимиз олдида турган муҳим бир масала — бугунги дostonчилигимиз муаммолари устида гаплашиб олак.

Муҳаммад Али Сиз дostonнавис сифатида бу жанрнинг ҳозирги аҳволи, тараққиёт проблемалари, тенденцияларидан, поэма теварагида кетаётган баҳс-мунозаралардан яхши хабардорсиз. Аввало, дoston — поэма жанрининг бугунги адабий жараёндаги мавқеи, ўрни, унинг имкониятлари масаласига қандай қарайсиз?

Шоир. Рухсат этасиз, дostonчилиكنинг бугунги аҳволи, умумадабий жараёндаги мавқеи ҳақида гапиришдан олдин озгина тәрихга мурожаат этсам...

Дoston жанри ҳамиша, ўтмишда айниқса, адабиётнинг гултожи саналган, бунда ҳеч муболаға йўқ. Бу жаҳондаги барча улуг адабиётлар тараққиётига дахлдор бир гапдир. Эраמידан олдинги учинчи ва иккинчи минг йиллик оралиғида яратилган машҳур Шумер дostonи «Гилгамиш» буюк ҳинд эпослари — «Махабхарата» ва «Рамаяна», Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея»си, испанларнинг «Менинг Сайидим ҳақида қўшиқ», русларнинг бутун бир адабиёт яратиб берган доврқли «Игорь жангномаси», французларнинг «Роланд ҳақида қўшиқ» сингари поэмалари, Дантенинг

Адабиётимиз 70-йилларда қандай ютуқларни қўлга киритди! Бу даврда яратилган насрий, шеърый, драматик адабий-танқидий асарларнинг салмоғи, савияси, бадиийлик даражаси қандай! Уларда нималар етишмаяпти! Бу муҳим саволларга жавоб бериш, қатор муаммоларни ойдинлаштириш адабиётнинг келгуси ривожига катта аҳамиятга эга. Шунинг билан олиб, журнал саҳифаларида адабиётимизнинг долзарб масалаларини ёритувчи адабий-танқидий мақолалар, баҳслар, суҳбатлар бериб берамиз. Дostonлар таҳлилига бағишланган бугунги баҳс-суҳбатни филология фанлари доктори, профессор Умарали Норматов билан шоир, таржимон, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати Муҳаммад Али бошлаб беради.

«Илоҳий комедия», Навоийнинг «Хамса», Байроннинг «Дон Жуан», Гётенинг «Фауст», Пушкиннинг «Евгений Онегин», Мицкевичнинг «Пан Тадеуш» асарлари... Мен юқоридаги фикримнинг исботи учун атайлаб турли адабиётлардан баъзи намуналар келтирдим. Ўзбек адабиёти жаҳондаги кўҳна, бой адабиётлардан биридир. Ана шундай адабиётнинг оёққа туришида ҳам шубҳасиз, дoston жанрининг хизмати катта бўлган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу биллик», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ», Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо», Хоразийнинг «Муҳаббатнома», Лутфийнинг «Гул ва Навруз», Сайид Аҳмад ибн Мироншоҳнинг «Таашшукнома», Навоийнинг «Хамса», «Лисонут-тайр» дostonлари халқ оғзаки дурдоналари билан бирга адабиётимиз биносини тиклаб бердилар, классик адабиётимизнинг буй бастиси ана шу асарлар билан юсақдир. Шу ерда мен дostonчиликнинг босқичларга бўлиб чиқмоқчиман. Назаримда, бизнинг дostonчиликимизда, асосан, учта босқич мавжуддир. Биринчиси, ўша ҳар бирини шеърый роман (уларни биринчи марта шундай атаган Мирмуҳсин аканинг фикрига қўшиламан) деса бўладиган дostonлардан ташкил топган Алишер Навоийнинг «Хамса»си яратилган давр; иккинчиси — ўттизинчи-қиркинчи йилларда яратилган дostonлар даври; учинчиси — олтишинчи-етмишинчи йилларда яратилган дostonлар даври. Булар — кўтарилиш нуқталари. Ҳар қандай кўтарилишни ҳам, ҳар қандай асарни ҳам у қайси жанрга оид бўлмасин, замон яратади ва унинг мазмунини ва шаклини белгилайди. Қаранг, XI—XII асрларда адабиётимизда дидактик руҳдаги дostonлар яратилди. XIII—XIV асрларда ишқий-романтик дostonлар пайдо бўлди. Сўнгра ҳаётнинг турли қатламларини қамраб олувчи «Хамса» майдонга келди, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» жангномаси дунё юзини кўрди. Кейинроқ Хиромийнинг «Тўтинома», «Чор дарвеш» сингари дostonлари адабиётимизни бойитди. Бу асарлар замон талаби билан ёзилди.

Танқидчи. Кўриниб турибдики, адабиётдаги, аниқроғи, шеърятдаги улкан кўтарилишлар, бурилишлар палласида дoston жанри ҳам гуркираб ривожланган.

Шоир. Худди шундай. Улуғ Октябр инқилобидан кейин шеърятимизда янги бир кўтарилиш рўй берди, бу кўтарилиш орадан кўп ўтмай дoston жанри ривожига қанот бахш этди. Бу замон курашлар, эркин ҳаёт учун интилишлар даври эди ва бундай гуманистик туйғулар, яъни озодлик, инсоний яшаш, ўз ҳаққини таний олиш туйғулари ижодкордан ўзининг ёрқин инъикосини талаб қила бошлади. Шунинг билан бирга ёзилажак асарларнинг мазмун ва шаклини замон белгилади. Назаримда ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан янги дostonлар майдонга келди. Бу дostonларда ҳам ошиқ билан маъшуқа бир-бирини севади, ўртанади, изтироб чекади, аммо энди фақат куйиб-ёнибгина қолмай, балки бир-бирини етишиш йўлида кураша-

ди, жасорат кўрсатади. Бу дostonлардаги янгилик мана шу хусусиятда, яъни аёвсиз кураш, эрк учун, инсонлик шаъни учун кураш мотивлари борасида намоён бўлади. Бу жиҳатдан Ойбекнинг «Дилбар — давр қизи», «Уч», «Темирчи Жўра», Гафур Ғулломнинг «Кўкан», Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон», Уйғуннинг «Жонтемир» поэмаларини эсланг. Ҳатто Ҳамид Олимжон ўз дostonини:

Сўйлаб берай Зайнаб ва Омон
Севгисидан бир янги дoston.—

деб бошлайди ва унинг қаҳрамонлари чин маънода бошқа одамлар эканлигини, улар ўртасидаги муҳаббат мутлақо ўзгача муҳаббат эканлигини таъкидлайди, янги ҳаёт курувчиларининг эсда қоладиган ёрқин образларини чизади.

Улуғ Ватан уруши даври, кейинги тинч қурилиш йиллари ҳам ўз мавзуларини беради. Дostonларимиз мавзуи янада бойи-ди. Урушдан кейинги йиллар жуда катта меҳнат, бунёдкорлик йиллари бўлди. Мамлакатнинг вайрон бўлган ҳўжалигини тиклаш йўлида кишиларимиз мислсиз жасорат кўрсатдилар, меҳнат қилдилар. Дostonларда энди ана шу буюк меҳнат образини кўрамиз, биринчи ўринда ана шу меҳнат жасорати, фидойилик ўз ифодасини топди. Ўша йилларда яратилган Ойбекнинг «Қизлар», Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс», «Яшил қишлоқ», Асқад Мухторнинг «Катта йўлда», «Пўлат қуювчи», Мамарасул Бобоевнинг «Боғбон», Шукруллонинг «Чоллар» каби дostonлари катта меҳнатга бағишланган қасидадек жаранглаган эди.

Олтишинчи йилларга келиб дostonчиликда янгича усуллар пайдо бўлди. Энди қаҳрамоннинг меҳнат фоолиятигина эмас, балки биринчи ўринда унинг қалби, қувонч ва шодлиги, изтироблари, эзгуликни амалга ошириш йўлидаги уринишлари, қалб билан замоннинг уйғунлашуви борасидаги қийинчиликлар, борингки, тирик инсонга хос туйғулар ўз ифодасини топа бошлади. Мен бу ерда «Сурат», «Қуёшли қалам», «Она-Ер қўшиғи», «Невара», «Лола кўл», «Мангуликка дахлдор», «Нидо», «Сотволдидан салом» сингари дostonларни, «Кун ва тун» шеърый қиссасини кўзда тутмоқдаман.

Мана шу айтилганлардан кўриниб турибдики, дoston жанри бугунги кунда ҳам ўз мавқеини сусайтирган эмас, шоирларимизнинг бу борадаги изланишлари тўхтаган эмас. Модомики, ҳозир объективда инсон қалби турган экан, бу қалбнинг тебранишлари дostonларга қўрк ва салобат бермоғи керак. Эркин Воҳидовнинг «Рўҳлар исёни», Абдулла Ориповнинг «Ҳаким ва ажал», Ҳусниддин Шериповнинг «Инсоф диёри» дostonларида ана шундай қалб тебранишлари бор деб ҳисоблайман, кўп миллатли совет адабиётида эса икки асарни — Егор Исаевнинг «Хотира ҳўкми», Мўмин Қаноатнинг «Ибн Сино бешиги» дostonларини айтиб ўтишни истар эдим. Бу асарлар жуда чуқур изланишлар натижасида вужудга келган, дос-

тон жанрининг имкониятлари чегарасиз эканлигини кўрсатиб бера олган.

Танқидчи. Шундайку-я, лекин ўзбек дostonчилигининг ҳозирги ҳолати, ривож, бошқа жанрлар орасида тутган мавқеи хусусида танқидчилигимизда баъзи мунозарали фикрлар ҳам мавжуд. Адабиёти-мизнинг бугунги ютуқлари устида сўз борганда проза, лирика, драматургиянинг энг яхши намуналари қаторида гоҳо айрим дostonлар ҳам тилга олинади, уларга юксак баҳо берилади. Шу билан баробар, бевосита дostonчилик устида сўз кетганда танқидий баҳо хийла кескинлашади. Далил учун поэма ҳақида кўп илмий ишлар қилган, бу жанр ривожини синчиклаб қузатиб бораётган икки таниқли танқидчининг фикрини келтираман. Улардан бири Салоҳиддин Мамажонов бундан уч йил бундан «Шарқ юлдузи»даги бир мақоласида ҳозир «Кўкан», «Зайнаб ва Омон», «Жонтемир», «Уч», «Темирчи Жўра», «Дилбар—давр қизи», «Сурат», «Уста Фиёс», «Пўлат қуювчи»ларга тенглаша оладиган поэмалар борми деган савол қўйиб, ўзи бунга салбий жавоб беради; йилига ўндан ортиқ поэмалар эълон этилаётгани ҳолда «улар халқ юрагига йўл топа олмапти», бизда «поэмачиликда мукамал, бутуниттифоқ китобхони қалбига кириб бора оладиган асарлар пайдо бўлмаяпти» деб ёзади. Мунаққид бошқа бир мақоласида... «...тўрт йилча даврнинг ўзида фақат ўзбек адабиётида юздан ортиқ ҳар хил тилдаги ва ҳажмдаги поэмалар эълон қилинди. Уларнинг битилганига ҳеч қанча вақт бўлгани йўқ, аммо кўплари, ҳатто танқидчилигимиз яхшигина баҳолаган асарлар ҳам эсдан чиқиб кетди» дейди. Озод Шарафиддинов «Утган йилнинг дostonлари» мақоласида 1978 йили эълон этилган поэмаларни батафсил таҳлил этиб, уларда бир қатор фазилатлар, самарали изланишлар мавжуд эканини эътироф этгани ҳолда, пировардида: «китобхонни ҳар томонлама мамнун этадиган, замона талабларига тўла-тўқис жавоб берадиган ғоявий-бадиий жиҳатдан мукамал поэмалар яратилди деб айтиш қийин» деган хулосага келади...

Шоир. Аввало, «мукамал поэма» деганда нимани тушунамиз — мана шунга аниқлаб олишимиз керак. Умуман, абсолют маънода мукамал асар бўлиши мумкинми? Фақат поэмагина эмас; борингки, роман, драма ва ҳоказо дейлик. Менимча, мукамал асарнинг бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам Михаил Шолоховдан, қайси асарингизни мукамал, тугал-баркамол ҳисоблайсиз, деб сўраганларида, менинг тугал-баркамол асарим йўқ деган жавоб қилган экан. Назаримда, бу ерда камтарлик йўқ. «Мукамал поэма» дейиш билан Озод Шарафиддинов ва Салоҳиддин Мамажонов ҳамма қўлдан қўймай севиб ўқийдиган, қалбини қийнаб ётган саволларга жавоб топа оладиган поэмаларни айтаётганликларини тушуниб турибман. Улар энг юксак талаблар билан масалага ёндашаётирлар. Чунки биз дostonчилигимизнинг ҳозирги аҳволини билмоқчи бўл-

сак, шундоқ қилишимиз, бу жанрдаги энг юксак намуналардан андаза олишимиз керак-да! Яна бир жиҳати. Биз асарларга баҳо берганимизда умумдабиёт нуқтаи назаридан ёндашамиз; бу тўғри, лекин асарнинг ўзидан ҳам келиб чиқишимиз керак. Мен асарда муаллиф ўз олди-га қўйган ният билан унинг ижросини назарда тутмоқдаман. Ният қанчалар катта ва салмоқли бўлса, ижроси ҳам шунга яраша бўлади. Мен дostonларимиз бутуниттифоқ китобхони қалбига кириб боролмаяпти, бунга дostonнавислар айбдор, деган фикрга тўла қўшилмайман. Аввало дostonларимиз рус тилига кам таржима қилинмоқда.

Танқидчи. Бунинг устига қилинган таржималарнинг сифати кўнгилдагидек эмас. Қизик, она тилимизда унча шўхрат топмаган баъзи поэмалар моҳир шўир-таржимонлар қўлига тушиб рус тилида машҳур бўлиб кетди. Аксинча, ўзимизда севиб ўқиладиган қатор ажойиб дostonлар заиф таржима туфайли рус китобхони қалбига кириб боролмапти. Айрим танқидчилар хом таржимага таяниб ўзбек дostonи ҳақида марказий матбуотда бирёқлама фикрлар айтишди. Чунончи, Ҳамид Ғуломнинг «Лола кўл» дostonи теварагида шундай гап бўлди.

Шоир. Бу энди жиддий масала, қийин масалалардан бири... Дostonларимизнинг умумиттифоқ китобхонлари қалбига этиб боролмаслигида таржимонлардан ташқари жиндай сиз танқидчиларнинг ҳам «айб»-ингиз бор деб ўйлайман. Танқидчиларимиз бу жанр ҳақида кам ёзишмоқда. Салоҳиддин Мамажонов, Озод Шарафиддинов каби танқидчиларимизни ҳисобга олмаганда, дostonлар ҳақида мақолалар ёзилмаётир, дейиш мумкин. Мана, йироққа бормайлик, узингиз ҳам бир пайт дostonлар ҳақида чиройли мақолалар ёздандингиз, кейинги пайтларда бу яхши одатларингизни унутиб қўйдингиз. Оддий бир ҳақиқат борки, ҳар қандай асар учун ҳам тарғибот керак. Дostonлар ҳам шунга муҳтож. Ҳозир замон оқими шиддатли тусга кирган бир вақтда, ҳаётимизнинг қатлам-қатламлари илмий-техника инқилоби суронлари билан тўлган бир даврда ўқувчиларнинг китоб ўқишга вақтлари тизим бўлиши табиий. Қолбуки шоирларимиз қаттиқ изланишмоқда.

Танқидчи. Ҳозирги дostonчиликдаги изланишлар хусусида гапиришдан олдин бояги баҳсга — бугунги дostonларнинг даражаси масаласига ўз муносабатимни билдириб ўтишни истардим. Бирор жанрнинг ҳолатига унинг ўтмишдаги, қардош халқлар адабиётидаги энг яхши намуналари билан қиёслаб баҳо бериш умуман олганда мақбул усул. Аммо бунда бир оз эҳтиёткорлик даркор. Гап шундаки, бугунги кунда 30—40-йиллар ўзбек поэмачилигининг дурдоналари сифатида бор-йўғи тўрт-бешта асар тилга олинади, холос. Қолбуки, ўша йиллари бизда юзлаб дostonлар битилган, уларнинг кўпчилиги ўз вақтида севиб ўқилган, юксак баҳоланган,

бинобарин даврига хизмат қилган. Демак, яхши асарлар ҳам кўпинча давр синовига дош беролмаслиги мумкин. Худди шунингдек, кейинги ўн беш йил давомида бизда юзлаб дostonлар яратилди, уларнинг кўпи, Салоҳиддин Мамажонов айтганидек, ҳатто танқидчиликда ижобий баҳо олганлари ҳам тезда унутилиб кетди. Бироқ улар орасида хотирамизда қолган, эсланганда, қайта ўқиганда ҳамон бизни ҳаяжонга соладиган асарлар борки, улар ғоявий-бадий етуклиги жиҳатидан 30—40-йиллар дostonчилигининг яхши намуналаридан, менимча, асло қолишмайди. Эҳтимол, бугунги поэмаларда классик дostonларимизга хос айрим хусусиятлар етишмас, бу табиий, аини пайтда ҳозирги дostonларимизда реализмнинг чуқурлашиб, жанрнинг янгидан-янги имкониятлари кашф этилиб бораётганлигини тасдиқлайдиган кўп янги фазилатлар борки, бу ҳол кишини қувонтиради.

Шоир. Ҳозирги дostonларимиздаги энг муҳим ютуқни мен инсон образи ва унинг талқинида кўраман. Адабиётнинг бош масаласи — Инсон, унинг ҳаёти ва фаолияти. Инсоншунослик фанининг ютуқлари бевосита ўзининг объекти — инсон билан боғлиқ. Инсон асли табиатан мураккабдир, бизнинг давримизда у бағоят, шуурга сифмас даражада мураккаблашиб бормоқда, унинг ҳаёти эса шунчалар серқирра, сермазмунки, таърифи йўқ. Адабиёт, жумладан, дostonларимиз ўша Инсондан ранг ва руҳ олади. Менимча, янги босқичдаги ўзбек дostonларида ҳаммадан бурун психологизм элементлари кучайиши керак, чунки инсоннинг мураккаб қалбини бусиз очиб бўлмайди; унинг қалбини кўрсатиш керак, қалби орқали унинг бутун мураккаб ҳаёти, фаолияти намоеён бўлсин. Дostonларда тарихийлик хусусиятлари бўрта бориши керак, тарихийлик деганда мавзунин назарда тутмаётирман, балки, ҳар қандай бугунги ҳодиса ҳақида ёзганда ҳам унга тарихий кўз билан қараш лозимлигини айтаётирман. Бу икки хусусият дostonларимизнинг энг муҳим фазилатлари даражасига кўтарилмоғи лозим. Мен дostonчилик истиқболи ана шуларга боғлиқ деб ҳисоблайман.

Танқидчи. Дostonчилик ривожини учун ниҳоятда принципиал масалаларни ўртага ташлаётирсиз. Кейинги чорак аср давомида поэмачилик проблемаларига бағишланган баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Шуниси қизиқки, баҳсларнинг барчасида гапсузлар асосан бир масала — жанрнинг ифода тури масаласи теварагида борди, дostonчилигининг ютуқ ва камчиликлари асосан бирор турнинг кучли ва ожиз томонлари билан изоҳланди. Биз гоҳ лирик поэма, гоҳ эпик поэма, гоҳ лиро-эпик поэма, гоҳ драматик поэма даври келди, деб башоратлар қилдик, поэманинг бирор турини афзал билиб бошқасининг даври ўтди, дея шошма-шошарлик билан хулоса чиқарган пайтларимиз кўп бўлди. Сиз ҳам бир мақолангизда поэзияда энди эпик кўлам даври келди, деб ёзгансиз, поэмачи-

лик истиқболини эпик кўлам миқёсига қараб белгилamoқчи бўлгансиз... Бу хил кузатишларда, баҳс мулоҳазаларда ҳам озми-кўпми ҳақиқат бор. Бироқ дostonчиликка алоқадор гаплар фақат шулардан иборат эмасда, ахир!

Шоир. Тўғри, «Шарқ юлдузи»да босилган бир мақоламда шу ҳақда ёзган эдим. Ҳозир ҳам шу фикрданман. Аслида эпик кўлам адабиётимизда ҳамиша бўлган, ҳамиша бор эди. «Кўкан», «Зайнаб ва Омон», кейинроқ ёзилган «Уста Ғиёс» сингари дostonларни эсга олинг. Уларда халқ ҳаётининг кенг қатламлари намоеён бўлган. Бир аниқлик киритмоқчиман: эпик кўламини мен лирик, драматик асарларга зид равишда таъкидлаб айтаётганим йўқ, балки лирик, драматик элементлар ҳам ўша эпик асарнинг бадий компонентларидан бўлиб хизмат қилади демоқчиман. Адабиётнинг учта тури — лирика, драма, эпос ичида сарқори, шубҳасиз, эпосдир. Лирика — қалбдаги ҳаяжонларни, драма — ҳаттиҳаракатни, фаолиятни тасвир этади, эпос эса инсоннинг бутун ҳаётини кўрсатади. Дostonларимизда эпик кўлам элестун, лекин унда лирика ва драматик элементлар тобора қоришиб бормоқда. Уларни бир-биридан ажратиш қийин. Дostonчилигимиздаги муҳим фазилатлардан бири шу.

Танқидчи. Дostonда лирик, эпик, ва драматик элементларнинг нисбати ҳақидаги баҳсини кейинроққа қолдириб, аввал боя Сиз бу ерда ўртага қўйган инсон образи ва унинг талқини хусусида батафсилроқ гаплашиб олайлик. Дostonчилик проблемалари ҳақидаги баҳсини аслида барча жанрларда бўлгани каби, ҳаёт ва шахснинг бадий концепцияси масаласидан бошлаш керак. Дoston қайси турга мансуб бўлишидан қатъи назар унда ҳаётнинг қандай янги жиҳати кашф этилган, қанақа инсон — қаҳрамон образи яратилган, инсон ва унинг қалби ҳақида қанақа янги гап — ҳақиқат айтилган — шу саволларга берилган жавобга қараб дoston даражаси, савияси, бадиияти ҳақида узил-кесил ҳукм чиқариш мумкин. Поэма сўзи асли грекчада «яратаман», «кашф этаман» деган маънони англатар экан; яратмоқ, кашф этмоқ жанрнинг табиатига ниҳоятда мос. Аслида янги топилган ниҳоятда зарур гап шоирга тинчлик бермай, қалбини туғёнга солганида, худди ўша жиловлай олиш қийин бўлган, кичик шаклга сифмайдиган қалб туғёни кўпроқ дoston шаклини тақозо этади. Поэма қандай турда яратилган бўлмасин, бари бир унда ижодкор ўз қалбидаги гапларни ошқора тўкиб солади, демак унинг қалби асарида худди кафтдагидек мана мен деб туради; муаллифнинг ҳаёт ва шахс ҳақидаги кашфиёти — оригинал концепцияси бошқа йирик жанрлардагига кўра дostonда яққолроқ намоеён бўлади ва ошқорроқ ифода қилишни тақозо ҳам этади.

Шоир. Муаллифнинг ҳаёт ва шахс ҳақидаги кашфиёти — оригинал концепцияси бошқа йирик жанрлардагига кўра дostonда яққолроқ намоеён бўлади деган фик-

рингизга кўшиламан. Лекин ўша кашфиёт асарда муаллиф таърифи билан бўлмай, балки бевосита қаҳрамон ҳаётининг ифодаси орқали, унинг ёрқин тимсоли орқали берилса янада яхши бўлар эди! Ҳамма гап ана шундоқ бера билишда-да! Кўпчилик дostonларимизда осон йўл тутилади. Қаҳрамоннинг ҳаёти кўрсатилмайди, асар ҳақида ўқувчининг ўзи умумлашма чиқара олмай қолади, бунинг ўрнига муаллиф умумлашма ясади-да, ҳали сиз айтгандай «кашфиёт» деб тақдим қилади. Дostonчиликимизда учрайдиган нуқсонларнинг бир жиҳати шунга бориб боғланади. Жуда кўп поэмаларимизда, ҳатто яхши деб ҳисоблаганларимизда ҳам, афсуски, шу қусур сезилади.

Танқидчи. Аслида шоирнинг ҳаёт ва шахс ҳақида айтadиган жуда зарур, оригинал гапи бўлмаса Сиз айтган тарздаги мавҳум «умумлашма»лар майдонга келади. Аксинча, ижодкорнинг қаттиқ ҳаяжони самараси саналган, қалбига ниҳоятда яқин бўлган гапи тасвирнинг конкретлигини таъмин этади. Ҳозирги энг яхши дostonларимизни шу жиҳатдан кўздан кечирайлик.

Улкан адиб Ойбекни мен кўп марта кўрганман, унинг суҳбатида бўлганман, адиб шахсияти, қалб саҳовати ҳақида кўп эшитганман, асарларини қайта-қайта ўқиганман, у ҳақда ёзилган илмий ишлардан хабардорман. Шуларга қарамай, Зулфиянинг Ойбек ҳақидаги дostonи кўплар қатори мен учун ҳам факулдада бир кашфиёт бўяди. Поэмада Ойбек ҳаётидан, ҳаётининг сўнгги давридан кичик бир лавҳа ўнзилади, лекин шу кичик лавҳа орқали шоира улўф адибнинг улкан қалбини очиб беришга эришади, унинг жонли қиёфасини — нуруний сиймосини шундоқ кўз олдимизга келтириб қўяди.

Ёки «Лола кўлжи эслайлик. Шоир унда ўзбек дostonчилигида деярли қаламга олинмаган ҳодисага муржоат этади — кишиларимизнинг шахсий — оилавий ҳаёти — оилавий ҳаётда йўл қўйилган кичкинагина хатонинг бир эмас, бир неча кишилар тақдирдаги кўнгилсиз оқибатларни кўрсатади. Асар бош қаҳрамони Тўлаган йўл қўйган хато аввало унинг ўзи учун оғир кўргулик, бундан жафокаш хотинининг бахти кемтик, қизи бир умр она дийдорига, ўғил эса ота васлига зор. Тўғри, хотин ҳам; қиз ва ўғил ҳам ҳаётда ўз йўлларини топиб кетадилар, ҳалол меҳнатлари билан эл-юрт орасида шуҳрат топадилар, лекин, Бэри бир, Тўлаган қилмиши туфайли улар қалби ўксик... Дostonнавис ўз асарига тўқис инсоний бахт масаласини ўртага қўяди; инсон фақат меҳнатда эмас, шахсий ҳаётда ҳам қадрини топганда тўла бахтиёр бўлиши мумкинлигини поэтик жиҳатдан далиллайди...

Шоир. Дostonда қўйилган масала доираси шу билан чекланмайди. Айни пайтда муаллиф асарда инсон ва табиат муаммосини ҳам кўтаради.

Танқидчи. Хусниддин Шариповнинг «Сотволдидан салом» дostonидаги Сотволди Кўкандан кейин биздаги энг ёрқин чи-

зилган қишлоқ кишиси образи десам муболаға бўлмас. Бу образ тимсолида шоир ҳозирги қишлоқ раҳбарига хос кўп янги хусусиятларни айрим ҳозиржавоб носир ва драматурглардан олдинроқ кўришга ва мужассамлаштиришга эришди. Сотволди ҳалол, юксак эътиқодли, принципиал, шу билан баробар ниҳоятда қув, ишбилармон, билимдон одам... Эркин Самандаров «Қабул соатлари» дostonида бугунги раҳбар партия ходимининг қалбига анча чуқур киролган. Муаллиф қаҳрамонини ташқи томондан таърифлашдан қочади, унинг шаънига ҳамду-санолар айтмайди, диққат-этиборини қаҳрамон қалбига, унинг манъавий-руҳий оламига қаратади. Шоир қаҳрамонининг шахсий-интим ҳаётига оид чигалликлар — кундалик ишлари, хизмат юзасидан хилма-хил табиатли одамлар билан тўқнашиши туфайли туғилган қалб драматини яхши кўрсатиб бера олган.

Тарихий дostonчилигимиздан ҳам шу хил мисолларни топиш мумкин. Исёнкор шоир Машраб ҳақида халқ орасида қанчадан-қанча афсоналар юрарди, лекин Сизнинг «Машраб» дostonингиз орқали биз заминдаги Машрабни кўрдик; барча узунқулоқ гапларни бир чеккага суриб қўйиб, Машраб ҳақида ўз сўзингизни, менимча, энг ҳақ гапни айта олдингиз. Дostonда Машраб қандайдир девона, афанди тарзида эмас, жиддий фожейи, исёнкор шахс тарзида гавдаланади.

Шуниси характерлики, кейинги йилларда яратилаётган дostonларнинг бирида лирик, иккинчисида патетик оҳанг, баъзиларида эса танқидий руҳ устун, яна бирида ўйчан, мулоҳазакор, фалсафий мушоҳадалар, бошқасида қувноқ юмористик оҳанг устивор; айрим дostonларда эса хилма-хил элементларни, тасвир усуллари ва услубини синтезлаштиришга уриниш бор... Кўриб турибсизки, ҳамма тур дostonлар ичида яхшилари учрайди. Демак, ҳозир ҳамма турда ҳам яхши дoston яратавериш мумкин экан-да... Ҳаёт ва шахснинг чуқур ҳис этилган оригинал бадиий концепцияси ўша асарларни нурлантириб турибди.

Шоир. Ҳар қандай асар ҳам ижодкорнинг ички эҳтиёжидан келиб чиқади. Мана Зулфиянинг ўша сиз тилга олган «Қуёшли қалам» дostonи. Шоира улкан адиб ва унинг рафиқаси Зарифа опа билан Бухоро сафарига бирга бўлишади. Буюк шаҳар ўзининг ўтмиши, ҳозирги кунини ва келажагини билан адиб кўз ўнгида жонланади. У шўҳар кўчаларини бирма-бир кезиб чиқади, арқка боради, минораларни кўради, хуллас «Бухородан қалбини излайди». Ҳаёлан Айний билан суҳбатлашади, адиб унга: «Мавзу ётар тахланиб, Ёзинг, Ойбек, қанча ёзсангиз ҳам ози!» дегандай бўлади. Адиб Бухоро ҳақида бир роман ёзишни дилига тугади. Бироқ, адибнинг нияти амалга ошмай қолади, унинг «чуқур илҳоми аршидан қулаган эди». Шоира мана шу мулоқотларни кўрганлигидан қалбида кучли эҳтиёж туғилиб, адабиётимизда воқеа бўлган аjoyиб дoston ёзди.

Танқидчи. Чинакам асар одатда қалб-

га яқин, қалбни қаттиқ туғенга солган ҳодиса туфайли туғилади деймиз. Бу гап умуман тўғри, лекин бир оз изоҳга, тўлдиришга муҳтож. Ҳақиқий асар аини пайтда улкан, оригинал фикр, ҳаётнинг моҳиятини, сирли-сеҳрли жиҳатларини излашга бўлган эҳтиёж туфайли ҳам туғилади.

Шоир. Фикрингизни тасдиқлайдиган ўзимдан бир мисол келтирай — «Гумбаздаги нур» дostonнинг нияти қандай туғилганини айтиб берай. Эътибор берган бўлсангиз, дostonнинг қаҳрамони конкрет бир шахс эмас, балки халқ, меъмор халқ. Бизнинг халқимиз табиадан қурувчи. Уйнинг ёнига яна бир уй қургиси келаверади. Бу унинг характерини белгиловчи хусусият. Дostonда халқимизнинг қурган бино-иморатларидан, иншоотларидан айримлари, характерлилари қаламга олинган, улар ўртасини боғлаб турувчи ип бу ҳаётга бўлган меҳр-муҳаббат! Хўш, бу қайси қурилишлар? Гўри Амир мақбараси — Катта Фарғона канал — Фарҳод ГЭСи — Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги Катта театр биноси — зилзиладан кейинги янги Тошкент. Биринчиси — ўтмишдан қолган зиёратгоҳ жой тимсолида, иккинчиси — сувга етишиш, учинчиси — нурга етишиш, тўртинчиси — биринчисига қарши ўлароқ ҳозирги зиёратгоҳ, гўзаллик маскани ва ниҳоят, бешинчиси — макон, обод бўлган Ватан тимсоли. Булар бари халқимизнинг тарихидаги характерли нуқталардир. Дostonда акс этган ўша концепция бирданига туғилиб қолгани йўқ. Самарқандга илк бор борганимда ижодкор халқимиз ўтмишда яратган мўъжизаларни кўриб қаттиқ ҳаяжонга тушган ва шу ҳақда бирор асар ёзишга ўзимда эҳтиёж сезган эдим. Лекин ишим тезда юришавермади. Ниҳоят «Гўри Амир ёки ўн икки номаълум меъмор» деган узундон-узоқ номда бир дoston ёздим. Дoston турли вазнда ёзилган бўлсада, кўнгилдагидек чиқмади. Ундан воз кечдим. Йирик асар ёзиш учун илк ҳаяжоннинг ўзи кифоя қилмаслигини, балки у ҳақда ўй-мушоҳада, қиёслар ҳам кераклигини ўшанда яна бир бор тушундим. Узоқ давом этган ўй-мушоҳадалар туфайли кўнгилда «Гумбаздаги нур»нинг бую айтган концепцияси, шакли етилди. Сўнгра сизга маълум асар дунёга келди.

Танқидчи. Дostonнавис санъати ҳақида сўз борганда, такрор айтаман, нуқул шоирнинг лирик ёки эпик маҳорати билан чекланиб қолмай, аини пайтда дostonнависнинг тафаккур қуввати, вазелик ва шахс моҳиятини очиб бериш иқтидори, маҳорати масаласини ҳам асло эсдан чиқармаслигимиз лозим. Ҳозир яратилаётган талай дostonларнинг ожиз ери шундаки, уларда яхши лирик чекинишларни, жонли эпик кўринишларни, драматик манзараларни топиш мумкин. Муаллифлар кўпинча ҳаётда бор машҳур шахсларни қаҳрамон қилиб оладилар, уларнинг ҳаётини, қаҳрамонона ишларини ҳикоя қилиб берадилар; афсуски ана шу шахслар тақдир ва хатти-ҳаракати моҳияти етарлича очилмайди, бадий таҳлил этилмайди; уларда қаҳрамон ҳаёти-

нинг шарҳи, тавсифи бору, ижодкорнинг ўша шахс ҳақида фақат ўзи кашф этган, чуқур ҳис қилган оригинал концепцияси йўқ. Чунончи Эътибор Охунваннинг «Турсуно» номли дostonида шундай ҳол кўзга ташланади. Яна такрорлайман, бошқа жанрларда, эҳтимом, фикр ғариблиги дарҳол кўзга ташланавермас, аммо дostonда шундоққина кўриниб туради.

Шоир. Фикрнинг ғариблиги ҳамма жанрларда ҳам яққол кўриниб туради-ку. Маҳорат, шакл масаласи — бош масалалардан бири бўлиб қолаверади.

Танқидчи. Мен ҳаёт ва шахснинг бадий концепцияси масаласига алоҳида урғу бериш билан дostonчилик маҳорати, дostonларимизнинг шакли, бу борадаги изланишларни иккинчи даражали масалалар қаторига суриб қўяётганим йўқ. Бу билан мен шакл жиҳатдан бўлаётган интилишларни бош масала бўлмиш ҳаёт ва шахснинг концепцияси, бадий талқини муаммосидан асло ажратиб қўймасликка даъват этаётирман, холос. Тажриба шуни кўрсатаётирки, ҳар қандай изланиш, шаклдаги янглик шахс, ҳодиса моҳиятини очишга, асардаги реалистик асоснинг чуқурлашувига хизмат этгандагина ўзини оқлайди.

Дoston шакли, шакл бобидаги изланишларни нуқул лирик, эпик, лиро-эпик, драматик хусусиятларнинг нисбатидан қидриш билан чекланиш ҳам тўғри эмас. Ҳозирги дostonчиликда ҳар хил кўринишдаги изланишлар мавжуд. Бу изланишларнинг яхши самараларини кўриб турибмиз; аини пайтда уларнинг ўзига хос кам-кўстлари, қийинчиликлари ҳам маълум бўлиб қоляпти. Улар ҳақида жиддийроқ гаплашиб олиш зарурияти туғилляпти. Умумийроқ тарзда бўлса ҳам қуйидаги ҳолатларга эътиборингизни тортмоқчиман. Ёш шоир Шукур Қурбон «Темир Малик» дostonида етакчи маънони асар ритмикаси, мисраларнинг зарби, такрорланиш турувчи характерли деталлар (қаҳрамон кўйнидаги она ердан олинган бир сиким тупроқ, Хўжанд кўчаларидаги асо садоси) орқали очишга интилади.

Усмон Азимов «Оқ шарпа» асарида ўткир маънавий муаммони кўтаради, эътиқоддан чекиниш инсон учун оғир кўргилик эканини таъкидламоқчи бўлади; асар эътиқод билан уни тарк этган инсон орасидаги баҳс-мунозара асосига қурилган; бунда шоир шартли бир усул қўллайди — инсон тарк этган эътиқодни оқ шарпа тарзида гавдалантиради... Афсуски Шукур Қурбон ҳам, Усмон Азимов ҳам ўзлари танлаб олган шаклни маромига етказма олмаганлар. Ҳар икки муаллифнинг кўнгилидаги кўп гаплар ҳозирча китобхонга тўлалигича етиб борган эмас; мисралар, ритмлар, деталлар остига жо этилган талай фикрлар очилмай пинҳонлигича қолган. Бинобарин шоирлар танлаган шакл, ифода тарзи ҳали сайқалга муҳтож.

Омон Матжоннинг «Ҳаққуш қичқирғи» дostonи бошдан-оёқ афсоналардан иборат; келтирилган афсоналарнинг кўпчилиги,

танқидчиликда таъкидланганидек, ўткир замонавий мазмун касб этган, улар орқали шоир давримизнинг муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларига ҳаёб қидирган. Қатор афсоналар мустақил ҳолда муқаммал, тугал (бу ибораларни нисбий маънода айтаётирман); лекин улар орасидаги ички мантикий боғланиш ҳозирча заифроқ... Абдулла Орипов «Жаннатга йўл» достонида диний фантастик мазмун орқали бугунги кунимизнинг долзарб муаммоларига муносабат билдирган. Асардаги жаннатга йўл тополмай аросатда сарсон-саргардон юрган шоир образи танқидчиликда шоирнинг жиддий ютуғи тарзида баҳоланди. Шуниси характерлики, шоир образини биз одатдаги салбий ва ижобий қаҳрамонлар мезони билан ўлчаётимиз. Абдулла Орипов бир мақоласида ёзади: «Адабиётимизнинг умумий оқимидан жўнлик, ибтидоийлик, бир сўз билан айтганда схематизм чекинди. Бунга, албатта, биринчи навбатда адбларимизнинг маҳорати ошгани сабаб бўлган, иккинчи ва балки энг муҳим сабаб, ҳаёт қаҳрамонларининг ўзлари мураккаблашиб кетганлигидир. Биз ҳозир ижобий қаҳрамон деганда кўп қатори ерда юрадиган кишиларни тасаввур этаемиз. Ҳозирги обиватель ҳам бошқача ҳолда кўзга ташланади. У яхши кийинган, ҳамма нарсадан хабардор бўлиши мумкин. У айтарлик хато ҳам қилмайди. Лекин унинг қалбига назар ташласангиз, ҳамишгаидек у ерда худбин туйғулар, тор манфаатларни учратасиз. Бу гаплар бир қарашда прозага тааллуқлидай туюлиши мумкин. Аммо масала моҳият эътибори билан шеърятга ҳам тўла тегишлидир». «Жаннатга йўл» достони, ундаги шоир образи талқини шу фикрнинг ёрқин исботи бўла олади.

Маълум бўляптики, ҳозирги адабий жараёнга, биринчи навбатда энг яхши проза асарларига хос хусусият — шахсга хилма-хил томондан ёндашиш, уни мураккаблиги билан кўрсатиш дostonларимизда ҳам кўринаяпти. Абдулла Орипов «Жаннатга йўл»даги шоир образида ўта шартли шаклда, афсона — миф воситасида реалистик тасвирнинг юксак чўққисига кўтарилган.

Эркин Жўкидов тажрибаси ҳам эътиборга сазовор. «Рўҳлар исёни»да реал воқелик билан афсоналар ёндош ҳолда келади, афсона ҳеч қачон реалликка зид бормайди, аксинча реал воқелик моҳиятини чуқурроқ очишга хизмат қилади... Лекин, қизиқ, Туроб Тўланинг «Суюк Момо» достонида реаллик билан афсонавийлик негадир қоришиб, сингишиб кетолмаган, халқ дostonларига хос ифода усули конкрет шахс Суюк Момони реалликдан узоқлаштириб юборади (бу ҳақда Саломдин Мамажонов ҳам гапириб ўтган). Нега «Рўҳлар исёни»да реаллик ва афсонавийлик ораллиғиде турган Шоир образи бизга яқинроқ, ҳаётийроқ, танишроғу, халқ дostonлари сози жўрлиғида куйланган Суюк Момо биздан узоқроқ? Нега «Жаннатга йўл»даги диний-фантастик сюжет силсиласидан қад кўтарган Шоир ўқувчига ўта таниш, тирик одамдек таассурот қолдиргани

ҳолда, шу ижодкорнинг «Ҳаким ва ажал» асарига ҳодисалар айни ҳаётдагидек кўрсатилгани ҳолда, ундаги хиёнаткор шоғирд образи тирик одам эмас, афсонавий, ўта шартли символ каби кўринади?

Шоир. Дostonлардаги шакл изланишлари ҳақида гап борганда ёдимга бир латифа тушади. Подшо туш кўрибди. Тушида унинг ҳамма тишлари тушиб кетган эмиш. У тезда қуръачини чақиртиради ва ундан кўрган тушига таъбир сўрайди. Қуръачи, ҳамма қариндош-уруғларингиз ўлиб, ўзингиз ёлғиз қолар экансиз, деб жавоб қилади. Подшо аччиқланиб, ҳамма қариндошларим ўлиб, ўзимнинг танҳо қолишим кимга керак, дейди ва қуръачига қирқ дарра уришларини буюради. Кейин иккинчи қуръачини топадилар. Қуръачи, подшоҳим сиз ҳамма қариндош-уруғларингиз ичида энг узоқ умр кўрасиз, деб таъбир айтади. Подшоҳ уни қирқ тилла билан сийлайди. Аслида ҳар икки қуръачи ҳам таъбирни тўри топган, ҳар иккисининг ҳам айтган гапи аслида бир гап. Лекин, биринчи қуръачи таъбирини айтиш шаклини топа олмаган, иккинчиси эса бу мос шаклни топа олмай, танқидчиларнинг «дарра»сига қолиб юрган шоирлар ҳам бор. Умуман дostonчиликда жиддий изланишлар кетаётганига қарамай, шакл изланишларидаги ютуқларимиз айтарли кўп эмас. Буни юқорида сиз келтирган мисоллар ҳам тасдиқлаб турибди. Мазмун, фикр, ният — бирламчи, шакл — иккиламчи эканини биламиз. Мазмун шаклни белгилаши керак. Баъзан бир шакл топилиб, сўнг унга мазмун зўрлаб жойланади, натижада мутаносиблик йўқолади. Менинг фикримча, шаклга ортиқча маҳлиё бўлиб кетмаслик керак, шаклни қидириб ҳам юрмаслик керак. Айтилмоқчи фикр қандай шаклга тушса — уни эски ё янги деб ўтирмай — ўша хилда ёзиш керак. Мен доимо ўз тажрибамда шундай қиламан.

Танқидчи. Сизда шундайдир, бошқаларда ўзгачароқ тарзда бўлиши ҳам мумкин, зотан ижод жараёни ҳар кимда ҳар хил кечади... Дoston жанрининг спецификаси билан боғлиқ бояғи баъсга яна қайтиб, бир мунозарали масалага эътиборингизни тортмоқчиман. Айрим танқидчилар ҳозирги дostonларда эпик, драматик, баъзан сатирик-юмористик хусусиятлар мавжудлигини, баъзи асарларда фалсафий мушоҳадалар устунлигини рўқач қилиб дostonдаги лирик ибтидонинг аҳамиятини эътибордан четда қолдираётирлар; поэма асосида оқибат — натижада лирик тасвир ётади; унда улкан инсоний тақдирлар ҳам, эпик ҳодисалар ҳам, ҳаёт ва шахс драмаси ҳам кўпроқ лирик қаҳрамон — шоир қалби призмаси орқали ифода этилади деган гапни эскириб қолган қараш деб атаётирлар. Шахсан мен поэма қандай шаклда ёзилган бўлмасин биринчи галда у лирик турга мансуб бўлиб қолаверади деб ўйлайман; поэмане фақат шоир ёки шоирона қалб эгаси яратиши мумкин. Лирикадан, шоирона рўҳдан узоқлашдимиз, поэма ўз қиёфасини йўқотади. Ижодкор белгани

проза ёки драма шаклида ёзганда ҳам шоир бўлиб қолаверади. Сиз Уткир Ҳошимовнинг «Гулистон»да чиққан «Дунёнинг ишлари» асарини ўқигандирсиз. Муаллиф бу асар қайси жанрга мансублигини кўрсатган эмас. Эҳтимол атайин шундай қилгандир. Уни ҳикоя ёки қисса дейишга ҳам, шунчаки хотира дейишга ҳам тили борман. Мен бу асарни насрда ёзилган дoston деб атар эдим. Асарда келтирилган она ҳаётига оид лавҳалар ўзича ғоят таъсирчан, самимий. Ҳикоячининг ўша лавҳа — ҳодисаларга берган шарҳлари, лирик чекинишлари, она, унинг сэхий қалби ҳақидаги ўй-мушоҳадалари тўфайли бу таъсирчанлик бир неча қарра ортади; ёзувчи шоир тили билан сўзлайди, асар шеър каби ўқилади, шеърдек жаранглайди. «...Баҳор деворларнинг офтобруя этакларидан бошланмайди, баҳор ариқларнинг кунгай соҳилларидан бошланмайди. Баҳор мана шу ердан бошланади. Қабрлар устида кўнғироқ чалган чучумоллар, ловиллаб ёнган қизғалдоқлар оналарнинг фарзандини юпатиш учун тақдим этган чечаклари бўлса ажаб эмас». Асар ана шундай яқунланади, бошдан охиригача шу руҳда давом этади. Бу хил насрий иборалардаги туйғулар қайси яхши шеърый сатрлардагидан кам? Афсуски, шунақа самимият, нафосат, лирик чекинишлар поэтик ўй-мушоҳадалар етишмаслиги тўфайли қатор «дoston»ликка даъво қилган асарларни дoston деб аташга асло тил бормади.

Шоир. Йўқ, мен поэмани қандай шаклда ёзилган бўлмасин, лирик турга мансуб деб айтолмайман. Лекин дostonлардаги сиз айтган лирик ибтидонинг аҳамияти катта. Бу ундаги зарур элементлардан бири. Яна ҳали айтганимга қайтаман. Дostonчилик истиқболини мен эпосда кўраман, эпос эса ўзида ҳам лирикани, лирик ибтидони, ҳам драмани жам эта олади, булар бир-бирини инкор этмайди, аксинча, тўлдиради. «Эпос» сўзининг луғавий маъноси ҳам (юнонча— сўз, нақл, қўшиқ дегани) шуни исботлаб турибди. Қаранг, эпос ўзида уч нарсани жамлар экан. Аслида ҳам эпоснинг табиати шунақа.

Танқидчи. Шуниси ҳам борки, қадимги маънодаги эпосни ҳозир тирилтириш мушкул, балким бунга эҳтиёж ҳам йўқ; бунинг устига ҳозирги пайтда эпоснинг вазифасини ўташга дostonдан кўра қулайроқ жанрлар, жумладан роман мавжуд. Тўғри, насрий роман давримизнинг эпоси бўлиб қолган бизнинг асримизда ҳам дostonни эпос даражасига кўтаришга уринишлар кўп бўлди, бироқ бундай уринишлар ҳозирча дурустроқ самара бергани йўқ. Мен ҳам дostonда эпик ёки драматик тасвир хусусиятлари бўлиши мумкинлигини асло инкор этаётганим йўқ; мен дostonни биринчи галда лирик турга мансуб деганимда дostonда эпик ва драматик ибтидо фақат лирик тасвир билан жилоланган тақдирдагина кутилган натижани бериши мумкинлигини назарда тутайтирман. Узоққа бориб ўтирмайлик, сизнинг

«Боқий дунё» романингизни ўқиганимда мени эпик тасвир — воқеалар силсиласи, қаҳрамонлар тақдирига оид маълумотлардан кўра ҳодисаларнинг поэтик шарҳи — асардаги лирик чекинишлар, ўй-мушоҳадалар, қалб тўғёнлари кўпроқ қизиқтирди, ҳаяжонга солди.

Сизнинг танқидчилик эътиборидан четга қолган «Бешгул» деб аталган дostonингиз бор. Очиги, эпик ёки драматик элементлардан деярли ҳоли бўлган бу «соф» лирик поэманингиз баъзи эпикликка мойил дostonларингизга кўра таъсирчанроқдир. Сиз бунга худди ўша поэма жанри учун зарур бўлган самимий туйғулар, теран фикр-мушоҳадалар тўфайли эришгансиз. Бундан чиқадиган хулоса шуки, бугунги кунда дoston учун эпик кўламини кенгайтиришдан кўра фикрлар, ўй-мушоҳадаларнинг кўлампдорлигига, ҳис-туйғулар теранлигига, самимийлигига эришиш муҳимроқдир...

Шоир. Назаримда, фикримиз шу ерда бир нуқтада чиқди. Мен ана шу эпик кўламини, фикрлар, ўй-мушоҳадалар кўламини билан, туйғулар теранлиги-ю самимийлиги билан бирлаштира олмақни айтаётиман-да. Шунга эриша олган шоир ўзини бахтли деса бўлади.

Танқидчи. «Боқий дунё»га қайтайлик. Шеърый роман ҳам аслида поэманинг йирик тури. Менимча, у шеърый романликдан чиқиб прозаик роман ҳолига тушиб қоладиган бўлса, кўп нарсани йўқотиши мумкин. «Боқий дунё»да ўзбек халқи тарихининг жуда катта даври қамраб олинган, асар қаҳрамонлари ўтган аср охиридаги миллий озодлик ҳаракатлари, асримиз бошларидаги улкан инқилобий воқеалар ичида намоён бўладилар. Агар сиз ўша материални, айтايлик, прозада ифода этадиган бўлсангиз, табиийки, тамом бошқача йўл тутар эдингиз.

Шоир. «Боқий дунё» шеърый романи ўттиз беш йиллик тарихни ўз ичига олган. Агар у прозада ёзилса, балким, учта роман бўларди. Прозаик асар ёзиш учун ёзувчи заминга ёпишган бўлиши керак. Чунки ҳаётнинг иқир-чиқирларини яхши билмай туриб яхши прозаик асар ёзиш қийин. Шоирнинг хаёли эса сал юқори-роқда парвоз қилади, шоирона ижодни табиати шуни тақозо этади. Лекин шоирга «прозаик билим» ҳам жуда зарур экан, мен шу асарни ёзиш борасида бунга ишонч ҳосил қилдим.

Танқидчи. Демак, поэма ҳаётдан жиндай юқори-роқ туришни, ҳаётга баландроқдан туриб қарашни тақозо этар экан. Дostonнавиз ўзини ҳодисалардан четга олмай, уларга фаолроқ аралашавериши, кўнгилдаги гапларни дангал тўкиб солавериши керак экан. Шоир кўнгилидаги муҳим гаплар пафос даражасига етгандагина чинакам поэма туғилади. Поэма асл табиати билан шеърый асар, биринчи галда у лирик турга мансуб. Шу маънода поэма қалб қўшиғи бўлиб қолаверади.

• ИЛК ИЗЛАНИШ МЕВАЛАРИ

Баҳор ойлари, ойдин кечаларда юлдузларга термилган бўлсангиз, қибла тэмэнда, бир-биридан деярли тенг узоқликда жойлашган учта юлдузни кўргандирсиз? Бу юлдузлар бир-биридан тенг узоқликда жойлашганига қарамаздан бири иккинчисига ўхшамайди: пастдагиси ёрқинроқ, сарғиштоб шуъла сочади; юқоридан ўнг томондагиси зангори, чап тарафдагиси қизғиштоб бўлиб кўринади.

Ўзбек совет фантастикасининг пионерлари бўлмиш Ҳожиакбар Шайхов, Тоҳир Малик, Маҳкам Маҳмудовларнинг хаёлий қисса ва ҳикояларини қайта варақлаётганимизда шу уч юлдуз хаёлимиздан кетмади. Бунинг сабаби нимада экан? Уларнинг ёшлари ҳам, ижодлари ҳам деярли тенгдошлигидими? Ёки асарларида юлдуз ва сайёралар ҳақида кўп гапирилганидамикин? Балки юлдузлар ранги-туси, ёрқин-хиралити билан бир-бирига ўхшамагани сингари бу адибларнинг ижоди мавзу йўналиши, ифода воситалари билан ўхшамаганидандир?

Тўғри, адибларни юлдузларга ўхшатиш учун уларнинг тенгдошлиги ёки юлдузлар ҳақида кўп гапириши, мавзу ва услуб жиҳатидан бир-бирига ўхшамаслигининг ўзигина асос бўлолмайди. Бунинг учун улар ғоявий-бадий мукамал асарлар бунёд этиб, одамзод ҳаёлотининг энг буюк нуқталарини илғай олиши, замон фани ва техникасининг энг сўнгги ютуқларидан бохабар бўлиш билан бирга, бу муваффақиятларнинг истиқболини хаёл кўзгусида кўра ва жонлантира олиши, бу жанр воситаларидан ғоя ва бадийлик талаб қилган миқдорда фойдаланиб, давр воқеалари ва кишиларининг образини жонлантира олиши лозим. Бу адиблар шунга интилмоқдалар.

Ҳожиакбар Шайховнинг дастлабки ҳикоялари, қиссаларидаёқ, бу жанр талабларини яхши ҳис этиши, асарларида мазмун ва шаклни табиий уйғунлаштира олиши сезилган эди. У айниқса, фан кишилари, космонавт ва астронавтлар хаёлиётининг юксак нуқталарини илғаб олишга, фан-техниканинг келажагини хаёл кўзгусида аниқ тасаввур этишга интилади. Ҳожиакбар Шайхов қаҳрамонлари илм ва ижод кишилари. Унинг энг яхши асарларида бирон-бир илмий гипотеза ёки кашфиёт ўртага ташланиб, қаҳрамонлари шу кашфиёт ёки янгилик атрофида фаолият кўрсатадилар. Жум-

ладан, «Дўстимнинг кашфиёти»да ғазабланган кишини мулойим қилиб қўювчи машина, «Номаълум одамлар»да кишига куч-қувват бахш этувчи аппарат ҳақида гап кетса, «Рене жумбоғи»да қаҳрамонлар табиати номаълум сайёрани забт этиш ҳақидаги илмий фаразлар билан яшайдилар. Буларнинг ҳаммаси Ҳожиакбар Шайхов услубидаги илмий фантастикага мойиллиқни кучайтиради. Балки шунинг учундир, унинг асарларида умуминсоний, аини замонда халқимиз ҳаётига ҳам қайсидир даражада алоқадор муаммолар акс этган.

Тоҳир Малик асарларида ҳам умуминсоний ғоялар илгари сурилади. Жумладан, у «Ҳикмат афандининг ўлими» асарида, ҳар бир кашфиёт тинч мақсадлар учун фойдаланилса, эзгулик йўлида хизмат қилсагина инсониятга наф келтиради, деган ғояни ўтказмоқчи бўлади. Аммо унинг «Фалак», «Сомон йўли элчилари» қиссаларида миллий ва умуминсоний масалалар чапишиб кетади. Айтайлик, «Фалак»даги истеъдод тәрбияси, эллолма аппарати атрофидаги баҳслар, «Сомон йўли элчилари»даги сайёрани сақлаб қолиш хусусидаги ўйлар кўпроқ умуминсоний маъно касб этса, Улуғбек, Шамсибек, Даврон, Игитали ака образлари билан боғлиқ эпизодлар ўзбек халқининг тарихи ва ҳозирги кунини ёритишга хизмат қилади.

Маҳкам Маҳмудовнинг ҳикояларида эса халқимиз ҳаётига алоқадор масалалар кўпроқ акс этади. Унинг асарларидаги воқеалар ўзга сайёраларда ва бошқа асрларда юз берсада, деярли барча ғоялар, фикрлар ҳозирги замон кишиларига у ёки бу даражада алоқадор бўлади. Унинг қаҳрамонлари ҳам ўзга сайёралар томон учадилар, турли хил илмий-хаётий аппаратлар ижод қиладилар, аммо буларнинг ҳаммаси замонавий фикрларни айтиш учун хизмат қилади.

М. Маҳмудовнинг «Мушкул муаммо» асарида воқеалар Зет юлдузида бўлиб ўтади. Ўзбек олими Мўминовни сайёралар аро кенгашга қақиршиади. Кенгашда бутун дунёнинг энг буюк олимлари, ҳатто тирилтири олиб келинган Арасту, Афлотун, Беруний ва бошқалар иштирок этишади. Анжуманда улардан: «Қани айтингчи, орангизда умр бўйи ёлгон сўзламаган бирор олим борми» деб савол беришади. Илм аҳлининг ҳеч бири юрак ютиб, «ёлгон сўзла-

маганман» дея олмайди. Чунки ҳаммаси ҳам у ёки бу муносабат билан ёлгон гапирган бўлиб чиқади. Шундан сўнг ЗОТ—2501 кашфиёти аппарати энг «мушкул» фандан дарс бера бошлайди. У доскага битта оқ, битта қора варақни осадю, «Эртдан бошлаб ҳаммамиз оқни оқ, қорани қора дейишга ўрганамиз», дейди. Орамизда баъзан тор манфаатларни ўйлаб фикр юритувчи олимлар мавжуд бўлган бир шароитда фантаст ёзувчининг бу фикри замонавий маъно касб этиши шубҳасиз. «Райҳондаги Зарпечак», «Асрлар девори», «Тескари кўзликлар сайёраси» асарлари орқали ифодаланган ғоялар ҳам замонавий маъно касб этган. Булардан Маҳкам Маҳмудов ҳикояларида ижтимоий руҳ анча кучли эканлиги маълум бўлади.

Бу уч ёзувчи ҳам хаёлий кашфиётлар, фаразлардан детал ёки восита сифатида фойдаланадилар. Аммо уларнинг турли-туман илмий-хаёлий фаразлар ва кашфиётлардан восита сифатида фойдаланиш усуллари ҳам ҳар хил.

Ҳожиакбар Шайхонинг ҳикояларида кашфиёт — воситалар асарнинг марказига қўйилади, шакл ва мазмунни уйғунлаштирувчи асосий ўзакка айланади. Айтайлик, у «Номаълум одамлар» ҳикоясида ерлик қаҳрамонларни номаълум сайёрадан келган ғалати одамлар билан учраштира экан, асар марказига силри аппарат деталини қўяди. Ҳикоя композициясини шу кашфиёт асосида қуради. Унда шундай эпизодлар тасвирланади: тоғ дарёсидаги омонат кўприк синиб ундан ўтаётган ёш сайёҳ жарга қулай-қулай деб қолади. Шу дам қора чопон кийган ғалати бир одам келиб, уни осонлик билан қутқаради. Уларни чайлага бошлайди ва ертўладаги аппаратга тегмасликларини илтимос қилиб, шеригини кутиб олишга чиқади. Аппаратга қизиқиб қолган сайёҳлардан бири уни бураб ўчиради. Номаълум сайёра одами ўша заҳоти ҳоламлиниб йиқилади ва то аппаратини кўтариб олган шериги келмагунча тирилмайди. Ёзувчи бунинг сабабини изоҳлаб, улар: «ўша аппарат атрофидан ўтган маълум масофадаги айлана ичида бемалол ҳаёт кечираверишар экан», дейди. У инсон ҳаётига муттасил озиқ бериб турувчи бу аппарат деталини ҳикояга илмий-фантастик тус бериш учунгина киритмайди. Бу детал воситасида ўзга сайёра одамларининг илмдан, техникадан фойдаланиш маҳоратини, шу билан бирга улар табиатга, жонзотларга алоҳида меҳр билан қарашини таъкидламоқчи, уларни ўз еримиз одамларига қиёсламоқчи бўлади. Гап шундаки, ёш сайёҳлар аппаратини ўчириб қўйганда номаълум сайёраликлар бу одамлар бизни еб қўйса керак, деб ўйлашади (чунки шу ердаги овчининг турли жонзотларни отиб, пиширишганини куришган эди). Худди шу ўй, шу кўрқув туфайли аппаратларини кўтариб қочиш кетишади. Ёзувчи бу ҳаракат орқали уларнинг табиат ва жонзотларга бошқачароқ муносабатда бўлишини англади. Улардаги ўзига хос гуманизми таъкидлаш билан бирга она табиатни ва жонзотлар-

ни авайлаш ғоясини илгари суради.

«Дўстимнинг кашфиёти» ҳикоясининг қаҳрамони ўзаро жанжаллашган одамларни яраштириб қўядиган «яраштириш машинаси» кашф этади. Шу машина орқали онаси билан ажрашиб кетган отасининг кўнглини юмшатмоқчи, оиладаги «ўша дастлабки осойишта, гўзал ҳаётни» қайта тикламоқчи бўлади. Бироқ онасининг ўзи ярашишга рўйхуш бермайди. Чунки, у «синган кўнгилни ҳар қандай аппарат ҳам қайта тиклай олмайди», деб билади. Бу ерда ёзувчи инсон қалбининг нозиклигини, уни ҳаммиша авайлаш заруригини ўзига хос воситаларда таъкидлайди.

Маҳкам Маҳмудов ҳикояларидаги кашфиёт — деталларнинг кўпчилиги бадий восита эканлиги аён кўриниб туради. Улардан баъзилари асар қурилишида ҳал қилувчи эмас, қўшимча детал ролини ўйнайди. Айтайлик «Тескари кўзликлар сайёраси» асарида киши хаёлидан ўтган асқеаларни гавдалантирувчи телеэкран детални ҳикоя бошида эслатиладю, кейин ўша телеэкранда гавдаланган ҳодисалар қаламга олинади. Шу асар бош қаҳрамони кишиларнинг кимлигини бир дақиқадаёқ кўрсатиб берувчи «Дилбин» аппаратини кашф этиб, атрофидаги айрим муҳтарама зотларнинг ярамасликларини билиб олса, бошқа бир ҳикоя қаҳрамони одамларнинг руҳий дунёсига қараб уларнинг қайси асрда яшашни кераклигини аниқлаб берувчи психоробот файласуф — ПХР аппаратини кашф этади. Аммо Маҳкам Маҳмудов ўз қаҳрамонлари яратган бу хил кашфиётлар ҳақида бир-икки ўринда, бир неча сўз билан маълумот беради, жамият ва инсон ҳаётини бадий таъдиқ этишга киришиб кетади.

Тоҳир Маликнинг «Фалак» қиссасида бир деталь — элаллома асар марказига қўйиб тасвирланади ва ҳал қилувчи роль ўйнайди, қиссга фантастик тус беради. Агар шу кашфиёт деталь бўлмаганда асар ярим замонавий, ярим тарихий қисса бўлиб қолар, киши бу воқеаларга балки ишонмас эди. Ҳозир эса унда элаллома аппаратининг яратилиши билан боғлиқ замонавий воқеалар ҳам Улуғбек даврига оид эпизодлар ҳам ишонарли акс эттирилган.

Ёзувчи элаллома дастгоҳи ва тош тобут ичидаги жасад — Шамсибекнинг маънавий дунёсини кўрсатиш орқали узоқ ўтмишга саёҳат қилади. Хусусан заргарлик ва табиблик билан шуғулланувчи Шамсибекнинг саргузаштлари, унинг Улуғбек назарига тушиши, Абдулахад билан муносабатлари ҳам худди шу кашфиёт аппарат воситасида тасвирланади. Бу дастгоҳ муаллиф учун ўтмишга очилган дарча, Улуғбек даврига саёҳат қилиш учун восита ролини ўйнайди.

Ҳожиакбар Шайхон ҳикояларида илмий-фантастик деталлар хал қилувчи роль ўйнашини айтган эдик. Бу гапни унинг қиссалари ҳақида қисмангина айтиш мумкин. Муаллифнинг бу жанрдаги асарларида шу хил деталлар учрасада, энди улар асосий ғояга нисбатан қўшимча вазифани бажаради. Зеро, қиссаларда асар марказига ягона фикр эмас, илмий-хаёлий гипотезалар, но-

маълум сайёраларни кашф этиш, у ердаги онгли ва онгсиз мавжудотлар билан муносабат асосий планга чиқади. Хусусан «Олис сайёрада», «Рене жумбоғи» қиссаларида ёзувчи янги планеталарни ўзлаштириш, бу ишни амалга оширишда учраши мумкин бўлган қийинчиликлар ҳақидаги илмий фаразларни қаҳрамонлар руҳияти ва бошқа хаёлий воситалар ёрдамида ифодалайди.

Биринчи қисса қаҳрамонлари профессор Барто, Мардон, Зухралар Гемма деб аталган планетани ўзлаштиришда ғалати қийинчиликларга дуч келишади. Бу сайёрада ҳам маданий ва иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан у даражада тараққий этмаган қанотли одамлар ва уларни еб тирикчилик қилувчи одамхўр маймахлар яшашади. Ердан борган кишилар (бу асарда келажак кишилари тасвирланади)нинг вазифаси Геммадаги қанотли одамларнинг онг даражасини, маданий-ижтимоий савиясини ошириш, уларни турли хил бахтсиз ҳодисалардан, хусусан маймахлар ҳужумидан омон сақлаб қолиш. Асар сюжетни шу ишни амалга оширувчи қаҳрамонларнинг фаолиятига боғлиқ равишда ривожланади.

Ерликлар барча жойларга электр ўтказиб Геммаликларни маймахлар ҳужумидан қутқазадилар (Маймахлар ёруғ пайтларда яшириниб ётишади), турли хил касалликлардан халос этадилар. Ёзувчи бу ишлар қийинчиликлар эвазига бўлганини, баъзан қурбонлар берилганини ҳам ишонарли тасвирлайди. Хусусан, вабо пайтидаги қийинчиликлар, Зухранинг вафоти, ер одамларини: «бизга ёрдам бериш бахонасида аввал ҳосилдор ер-сувларимизга хўжайин бўлиб қолишмоқчи. Кейин бу ерларда яшаш учун ўзларининг авлодларини кўчириб олиб келишмоқчи» деб ўйловчи геммаликлар диний раҳбари билан слиб борилган курашлар ҳам ҳаққоний ифодаланган. Тўғри, ёзувчида асарини янада қизиқарлироқ, янада ижтимоийроқ қилиш имкониятлари бор эди. Асарда асосан ердан борган одамлар билан Геммадаги айрим мутаассиблар, ваҳший маймахлар кураши кўрсатилади. Ердан борганларнинг деярли ҳаммаси бирдек, уларнинг ичида фирромлари, ўз фойдасини кўзловчилари, ҳузур-ҳаловатини ўйловчилари йўқ. Балки келажак асрларда кишилар шу хил фариштасифат бўлишар, аммо ўша «фаришта»ларнинг ҳам ўзига хос мураккаб дунёси бўладики, ёзувчи буларни кўздан қочирган кўринади.

Бу хил фикрларни Маҳкам Маҳмудовнинг Исҳоқтой Жуманов билан ҳамкорликда ёзган «Биз билмаган дунё» деб аталган кичик қиссаси ҳақида ҳам айтиш мумкин. Асарда ниҳоятда қизиқарли воқеалар қаламга олинади. Хусусан, ҳинд йигитининг сув остида яшashi, турли хил ҳайвонлар билан муносабатга киришуви ишонарли берилган. Бироқ муаллифлар конфликтни янада кучайтиришлари, сув ости дунёсидаги ҳодисаларни ер устидаги ҳаётга қайсидир йўл билан уйғунлаштиришлари мумкин эди.

Худди шу хил зиддиятлар Маҳкам Маҳмудовнинг деярли барча ҳикояларида уч-

райди. У фантастиканинг ўзига хос имкониятларини ишга солиб, ўз қаҳрамонларини ўзга сайёра ва бошқа асрларга олиб бориб қўяр экан, битта мақсадни — кишиларимиз ҳаётидаги яхши ва ёмон томонларни бўрттириб тасвирлашни, оқ ва қора рангларни қарама-қарши қўйиб кўрсатишни ҳоҳлайди. Ёзувчининг «Мангу кўй излаб», «Сирли қаср». «Асрлар девори» каби ҳикояларида образлар, уларнинг характер хислатлари ана шундай усулда тасвирланади. Бу ҳикояларда асосан икки типдаги қаҳрамонлар — маънавий дунёси бой ва гўзал, ҳар жиҳатдан баркамол инсонлар ва эзуликни, гўзалликни ҳис этолмайдиган қалбсиз кимсаларнинг ўзаро кураши тасвирланади.

«Асрлар девори»да жамиятдаги ҳамма муносабатлар адолатга, табиийлик ва самимийликка асосланиши керак деб билган Мақсудга — ҳақиқатни эмас, ўз мансабини, обрўсини ўйловчи Нозим ака, «Сирли қаср»да Жовид ва Зебога «Тонг» газетасининг редактори ва робот журналистлар қарама-қарши қўйилади.

Бу ҳикояларнинг ижобий қаҳрамонлари ҳамма жойда ҳақиқат ва адолат, гўзаллик ва муҳаббат ғалаба қозониши учун гоҳ у, гоҳ бу вазиятда кураш олиб боришади. Гоҳ энгишса, гоҳ энглишади. Аммо уларнинг кўпчилигининг кураши ўрта асрлардаги даҳанаки жангга ўхшайди. Бир-бирларини ўлдирмайдилар, ярадор ҳам қилмайдилар. Турли аср, турли жойда кечган бу кураш сўз, онг ғоялар кураши маънавий-психологик кураш тәрзида рўй беради.

Шуниси диққатга сазоворки, ҳар бир ҳикояда, ҳар бир саҳифада Маҳкам Маҳмудовга хос «аччиқ тиллилик» — киноя ва кесатиклар, қочиримлар учраб туради. Бу усул эса асарга памфлет-фантастика тусини беради. Баъзан асарнинг айрим ўринларида шу хил киноялар учраса, гоҳида бутун асар киноявий руҳ билан суғорилэди.

Юқорида қисман таҳлил этилган «Мушкул муаммо», «Тескари кўзлар сайёраси» асарлари ана шундай йўналишда битилган. «Тескари кўзлар»да муаллиф қаҳрамонларидан бири — сехрғар булутларга заҳарли дори селиб тушади. Ёмғир ёққач ўша юртдаги деярли барча одамларнинг кўзлари тескари бўлиб қолади. Улар девдай девдай одамлар бўлганлари ҳолда ўзларини майда, заиф ҳис этадилар. Юз йил ўтгач заҳарнинг таъсири камаяди, баъзилар кап-катта одам эканлигини била бошлайдилар, аммо айтмайдилар. Айтганларнинг эса кўзлари операция «илиниб» яна тескари ҳолга келтирилади. Бу ерда киноявий руҳ теран маъно касб этади, асарнинг ҳажвий туси мустахлақчилик истибдодини аж олдираётган корчалонларнинг кирдикорларини фош этишга қаратилган.

Хуллас, янги жанрда изланаётган бу уч ёзувчи асарларининг айрим қирралари ёрқин, баъзи томонлари хирароқ кўринмоқда. Улар ҳар жиҳатдан юксак асарлар яратиш учун ўрганишлари, меҳнат қилишлари зарур.

Ботир НОРБОЕВ,
филология фанлари кандидати.

ҚАРДОШЛИК ҚЎШИҒИ

Рус ёзувчилари Пушкин замонларидан бери асарларида рус воқелигини тасвирлаш билан бир қаторда бошқа халқлар ҳаётини акс эттиришга ҳам алоҳида аҳамият берганлар. Бу — рус бўлмаган халқларга ҳамдардлик уйғотишда, уларга ҳурмат ва эҳтиром туйғуларини тарбиялашда, халқлар, миллатлар, элатлар ўртасида ўзаро яқинлиқни кучайтиришда катта роль ўйнаган.

Совет ҳокимияти йилларида бу олижаноб анъана янада ўсди ва совет адабиётининг интернационал моҳиятини ифодаловчи муҳим омиллардан бири бўлиб қолди. Совет адабиётининг Горький ва Маяковский каби буюк асосчилари, Демьян Бедный, Сергей Есенин, Александр Фадеев, Леонид Леонов, Николай Тихонов, Константин Симонов каби атоқли намоёндалари асарларида рус бўлмаган халқлар ҳаёти фавқуллодда эҳтиром билан, теран бир самимият билан юксак бадиий формаларда акс эттирилган. Бундай асарлар адабиётимизнинг интернационал пафосини юксалтириш билан бир қаторда, халқлар дўстлигини янада мустаҳкамлашда, қардошлик ва биродарлик туйғуларини кенг ёйишда алоҳида аҳамиятга эга.

Ленинградлик рус ёзувчиси Иван Ильич Уксусовнинг «Мирзачўл» романи ҳам ана шу анъана йўлида яратилган асардир. Романнинг мавзуи — халқлар дўстлиги, қаҳрамонлари — рус, ўзбек ва бошқа қардош халқларнинг вакиллари. Воқеа 50-йилларнинг ўрталарида, аниқроғи — 1954 йилнинг сентябрь-декабрь ойларида Ленинградда ва Мирзачўлда ўтади. Романнинг сюжет чизиги унча мураккаб эмас — Ленинграддаги «Рус дизели» заводидан учта ёш мутахассис Мирзачўлга командировкага келишади. Улар янги қурилаётган пахта заводининг электростанцияси учун дизель ўрнатиб, монтаж қилишлари керак. Бироқ ишчи кучи етишмагани учун ҳали электростанция биноси қуриб бетирилмаган, дизель ўрнатиладиган пойдевор ҳам техник талабларга жавоб бермайди. Бундай шароитда электростанцияни давлат планида белгиланган муддатда ишга туши-

ришнинг иложи йўқдай кўринади. Шунда ленинградлик шеф-монтёрлар кунига саккиз соат ўрнига ўн икки соатдан ишлаш мажбуриятини оладилар ва партия-совет ташкилотларининг кўмаги билан, маҳаллий ишчиларнинг ёрдамидан фойдаланиб, электростанцияни муддатда ишга туширишга муваффақ бўлишади.

Кўриниб турибдики, романдаги асосий воқеа — ишлаб чиқариш билан, sanoat билан боғлиқ. Лекин ёзувчи асарни техник тафсилотларга кўмиб юборган эмас. Муаллифнинг диққат марказида одамлар туради, техник масалалар ёхуд ишлаб чиқариш тафсилотлари эса қаҳрамонлар характери очиш учун зарур даражадагина тилга олинади. Шунинг учун ҳам «Мирзачўл» романи қизиқиш билан ўқилади ва китобхонда яхши таассурот қолдиради.

«Мирзачўл» романига алоҳида жозоба ва ҳарорат бахш этган жиҳатлардан бири шундаки, унинг муаллифи И. И. Уксусов ўзбек халқига, унинг ўтмиши ва бугунига, ўзига хос бетакрор маданиятига, ранг-баранг урф-одатларига, меҳнаткашлигига, бағри кенглигига, саҳоватига самимий эҳтиром билан қалам тебратди. Романнинг ҳар саҳифасида «Ўзбекистон» деб аталмиш серқуёш ўлкани бир умр севиб қолган одамнинг қалби сезилиб туради. Романда адибнинг асарни ёзишга киришидан олдин республикамизда бўлгани, унинг ҳаётини обдан яхши ўргангани, кўзи билан кўрганларига қаноатланмай, кўпни кўрган одамларнинг хотираларини тўплагани, халқ ўртасида машҳур ривоятлар, масаллар ва маталларни йиққани, архив материалларини, республика ҳаётига оид турли-туман адабиётларни синчиклаб ўргангани яққол сезилиб туради. Гарчи роман воқеаси 50-йилларда содир бўлса-да, унинг чегаралари биргина пахта заводининг қурилиш майдони билан белгиланса-да, автор асар тўқимасига ўлкамиз тарихига оид материалларни ҳам усталик билан сингдириб юборган. Асарда ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида ҳам, ўтмишда чет эл истилочларига қарши олиб борган мардона курашлари ҳақида ҳам,

асрлар давомида яратган бой маданияти, адабиёти, архитектура ёдгорликлари ҳақида ҳам, совет ҳокимиятини ўрнатиш учун рус халқи билан ҳамжиҳатликда олиб борган кураши ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар бор. Айниқса, Мирзачўлни ўзлаштириш тарихига доир маълумотлар, улуғ князь Николай Константинович Романовнинг бу йўлдаги самарасиз уринишларини ҳикоя қилувчи саҳифалар, рус олимлари Г. К. Ризенкамф, А. В. Васильев, В. А. Чаплигин, И. Г. Александровларнинг Мирзачўл, Далварзин ва бошқа жойларга сув чиқариш соҳасидаги фидойи ҳаракатлари, Мирзачўлни ўзлаштириш ҳақидаги Ленин декретининг тарихи тасвирланган саҳифалар китобхонда жонли қизиқиш уйғотади. Уларнинг ҳаммаси китобга зўрма-зўракилик билан сунъий равишда киритилган эмас, балки бадиий идрок этилган ҳолда, қаҳрамонлар фаолияти билан боғлиқ ҳолда киритилган.

«Мирзачўл» романининг фазилатларидан яна бири шундаки, асарда муаллиф пахта заводи қурилиши ҳақида ҳикоя қилса-да, ўзбек пахтакорининг меҳнатини ҳам назардан қочирмаган. Бунда ҳам адиб пахтакор меҳнатига теран ҳурматини намоён этиб, уни улуғлайди. Бироқ ёзувчи пахтакор шаънига қуруқ мадҳиялар айтиш йўлидан бормайди. У тоғ-тоғ пахта хирмонлари тенгсиз меҳнат, ниҳоясиз машаққат, мислсиз қаҳрамонлик натижасида вужудга келишини яхши тушунади ва бу қийинчиликларни ҳам, пахтакор меҳнати-нинг поэзиясини ҳам жонли, рангдор манзараларда чизади.

Адиб пахтакор меҳнатининг ўзига хос томонларини пухта билади ва пахта етиштириш, уни давлатга йиғиб-териб топшириш жараёнида туғиладиган ҳаётий конфликтлардан ҳам яхши хабардор. «Мирзачўл» романида бундай конфликтлар ҳам қаҳрамонлар характери билан боғлиқ гарзда ҳаётийлик меъёри бузилмаган ҳолда тасвирланади. Хўш, бу қандай конфликт? Унинг моҳияти қандай? Маълумки, йиғим-терим вақтида ҳар бир колхоз, ҳар бир совхоз пахтага тезроқ ва кўпроқ топширишга, белгиланган графикдан орқанда қолмасликка ҳаракат қилади. Бу — мутлақо қонуний ва табиий ҳол. Бироқ ана шу интилиш оқибатида баъзан яхши тозаланмаган ёки қуритилмаган пахта ҳам пунктларга олиб борилади. Пахта пунктлари эса ифлос ёки ҳўл пахта олишга ҳаққи йўқ, чунки уларни сақлаш қийин. Ҳўл пахта кўпинча қизиб, нобуд бўлиши мумкин. Пахта пункти уларни қабул қилган тақдирда ҳам паст навлар билан, катта скидалар билан олади. Бу эса пахта пункти билан пахта топширувчилар ўртасида кескин конфликтларни туғдиради. Ишлаб чиқариш жараёнида туғилган бундай конфликтлар баъзан шу қадар мураккаб ва шиддатли бўладики, у одамларнинг тақдирига ҳам таъсир кўрсатади. Кўпинча уларни ҳал қилишда партия органлари ара-лашишига ҳам тўғри келади. «Мирзачўл» романида ана шундай ҳаётий зиддиятлар

барча мураккаблиги билан изчил реалистик услубда тасвирланган.

Роман муаллифи ўзбек халқига ҳурмат ва муҳаббат билан қалам тебратар экан, буни ўзбекларни идеаллаштириш учун қилмайди. Аксинча, у чинакам интернационалист сифатида ҳамма халқлар ўртасидаги қардошлиқ ва дўстликни улуғлайди. Роман қаҳрамонлари орасида рус ва ўзбеклар билан бир қаторда украинлар, татарлар, арманлар, корейслар, қирғизлар, қozoқлар ҳам актив ҳаракат қилади. Ёзувчининг бу масалада ҳам таъкидлагани қатъий амал қилинганини таъкидлаш керак. Буни ўйлаганимда мен Мирзачўлни ўзлаштиришнинг ташкилотчилари ва қаҳрамонларидан бири, шу ердаги ажойиб ишлари учун Ленин мукофоти билан тақдирланган Тўхтамиш Боймировнинг бир сўхбатда айтган гапларини эсламан. У Мирзачўл ҳақида адоқсиз бир ҳаяжон билан гапирар экан, уни ўзлаштириш фақат қишлоқ хўжалигида, иқтисодда, пахта етиштиришдагина эмас, бошқа кўп соҳаларда ҳам, шу жумладан, миллатлараро муносабатларда ҳам том маънода революцион моҳиятга эга бўлганини таъкидлайди. Мирзачўл эпопеясини халқлар дўстлигининг чинакам ҳаётий дорилфунуни деса бўлади.

Адиб И. И. Уксусов буни ўткир санъаткор нигоҳи билан кура олган ва романида уни тасвирлашга алоҳида аҳамият берган.

«Мирзачўл» романининг шу жиҳатлари бирлашиб, унинг ҳақиқий кўламини белгилаб берган воқеа битта қурилиш майдончасида содир бўлса-да, ёзувчининг нигоҳи шу қурилиш девори билан чекланиб қолмаган. У ҳаётнинг кўпгина томонларига чуқур назар ташлай олган ва бунинг самараси ўларoқ Мирзачўлни ўзлаштиришдек буюк ишнинг тарихий, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий моҳияти ҳақида анча тугал тасаввур берадиган асар яратган.

Ишлаб чиқариш мазвусида ёзилган, асосий қаҳрамонлари ишчилар бўлган айрим асарларда кўпинча шундай ҳоли кузатиш мумкин — автор одатда ишлаб чиқаришни яхши билади, унинг муаммоларини аниқ тасаввур қилади, улар ҳақида ишонарли ёзади-ю, лекин бевосита одамларни тасвирлаганда, уларнинг характерини тадқиқ қилганда схематизмга йўл қўяди. Бундай асарларда қаҳрамонлар тайёр рецептлар асосида ҳаракат қилишади, тўғри гапларни гапиретишади, ҳар қандай нуқсонлардан ҳоли бўлади-ю, лекин китобхонни ишонтирмайди. «Мирзачўл» романининг муаллифи бу хавфни четлаб ўта олган. Роман қаҳрамонлари ҳар қайси ўз тақдирига, ўз биографиясига, ўз характерига эга бўлган одамлар. Лекин бу ҳар хил шахсият эгаларини ўз бурчини чуқур тушуниш, жамият йўлида ҳалол меҳнат қилиш, виждоний покликни юксак сақлаш, эътиқоднинг мустаҳкамлиги каби сифатлар бирлаштириб туради. Ана шу сифатлар романда, ҳаётий тасвирлангани учун китобхон асар қаҳрамонларини ёқтириб қолади.

«Мирзачўл» романининг бош қаҳрамони — Никита Горбушин. У зиёлилар оила-

сидан. Унинг шахсий ҳаёти осон кўчган эмас. У мактабда бирга ўқиган Ларисани севади. Бироқ Лариса кутилмаганда вафот этади. Никита ҳаёт йўлларида Руденага дуч келади, ҳатто у билан яқинлашади, лекин уни севмайди. Шунинг учун қизга озор берса-да, унга ҳақиқатни айтиб, орани очиқ қилади. Мирзачўлда у арман қизи Рипсиме Гуляни учратиб, севиб қолади. Адиб Никитанинг севиғисини бутун тафсилотлари билан тасвирламайди, икки ёшнинг висолга эришганини, муроду мақсадга етишганини кўрсатмайди. Лекин шундай бўлсада, биз ёш, мард, ҳалол ва пок Никитанинг ҳаётда бахтли бўлишига ишонч ҳосил қиламиз.

«Мирзачўл» романида тилга олишга арзийдиган персонажлар анчагина. Уларнинг ҳаммасини таҳлил қилишнинг иложи йўқ. Лекин икки персонаж ҳақида алоҳида тўхташ керак. Булар пахта заводининг директори Жабборов ва унинг рафиқаси Мария Илларионовна. Муаллиф уларнинг биографиясини анча батафсил кўрсатади ва бизнинг кўз ўнгимизда икки жасур одамнинг мардона ҳаёти гавдаланади. Уларнинг ҳаёт йўли, муҳаббати тарихи осон кечган эмас. Мариянинг биринчи эри нобоб чиққан. У эридан ажраб, қўлида боласи билан кутубхоначилик қилади. Уруш бошлангач, кўнгилли бўлиб фронтга жўнайди. У санитар сифатида кўп ярадорларнинг жонига оро киради. Қунлардан бирида жангдан кейин ўликлар орасида чалажон ётган Жабборовни топиб олади, уни санбатга олиб боради. Врачлар Жабборовнинг ҳаётини сақлаб қолишга муваффақ бўлишади. Жабборов билан Мария ўртасида илиқ, дўстона муносабатлар уйғона бошлайди. Бу орада Мария ҳам оғир ярадор бўлади ва Уралдаги госпиталда бир неча ой ётади, Жабборов ўзини ўлимдан қутқарган бу мард аёлни излаб, Уралга келади. Улар топишадилар. Мария бир оз ўзига келгач, унга «Жасурлиги учун» медали ва Қизил Юлдуз орденини топшириб, уйига жавоб беришади. Мария билан Жабборов қаҳратон қиш соғуғида Урта Осиёга йўл олишади. Лекин бу билан ҳам уларнинг бошига тушган оғир синовлар тугамайди. Улар бўш кетаётган юк поездининг вагонларидан бирига чиқишади ва йўлда музлаб қолишларига сал қолади. Жабборов зотилжам бўлиб қолади, эри фронтда ҳалок бўлган аёлникида ўн беш кун ҳушсиз ётади. Мария яна бир бора уни ҳаётга қайтаради. Буларнинг барчаси китобхонни чинакамига ҳаяжонлантиради. Уларнинг муҳаббати чиндан ҳам ўтда, ҳам музда тобланган муҳаббат. Не-не машаққатларга даш берган, ўлимларни бирга енгган бу икки инсоннинг бирига меҳри, ҳурмати, иноқлиги, самимияти уларни том маънода гўзал инсонлар даражасига кўтаради. Айни чоқда, улар жуда ҳалол одамлар, ўзларининг гражданлик бурчини чуқур ҳис қилишади, қийинчиликлардан ваҳимага тушмай, кундалик вазифаларини мардона адо этишади. Адиб Жабборов ва Мариянинг инсоний

жозибасини шундай кўрсатадики, китобхон ҳам уларни севиб қолади. Чунки бу оддий одамлар бошқаларга мэхр-муҳаббат билан, кундалик жасоратлари билан теран маънавий қудратга эга эканликларини, эътиқодлари мустаҳкам, имони бут эканлигини исбот қилишади.

Романда мирзачўллик партия ходимларининг образлари ҳам анча ҳаётий ва жонли кўрсатилган. Бу жиҳатдан район партия комитетининг биринчи секретари Жўра Қаюмович ва иккинчи секретари Дилдабой Уринбоев образлари диққатга сазовор. Жўра Қаюмович ёш секретарь, лекин шундай бўлса-да, у ақлли, тadbиркор, унинг кўзини биладиган одам. У ирригатор сифатида Мирзачўлни ўзлаштиришнинг асосий гарови суғориш ишларини яхшилаш эканини чуқур тушунади ва бу соҳада кўпгина яхши тadbирларга ўзи ташаббускор бўлади. Жўра Қаюмович одамларнинг, ишнинг манфаатини ўйлайди, адолатсизликка йўл қўймайди. Дилдабой Уринбоев эса эски типдаги раҳбар. У сўзининг икки бўлишини еқтирмайди, фақат буйруқ бериш йўли билан иш тутаяди, ўз обрўйини таъминлашда ҳеч нарсадан қайтмайди. Масалан, у пахта пунктида нозорат бўлимининг мудирини бўлиб ишлайдиган Рипсиме Гулянга ҳўл ва ифлос пахталарини қабул қилиш ҳақида буйруқ беради. Гулян бу буйруқни бажармайди, чунки бу — давлат манфаатларига зид эди. Шунда Дилдабой Уринбоевич у шаккоқ қизни ишдан ҳайдаш, ҳатто Мирзачўлдан қувиб чиқариш тadbирларини кўра бошлайди. Фақат Жўра Қаюмовичнинг араллиши билангина Гулян бошидаги булутлар арийди. Дилдабой Уринбоевич масалага чуқур қараб, унинг истиқболини ўйлаб, давлат манфаати нуқтаи назардан ҳал қилишга ожиз. Табиийки, икки хил ҳаётий позицияда турувчи, икки хил принциплар асосида яшовчи бу икки раҳбар ўртасида жиддий келишимовчиликлар юз беради ва бу конфликт охир-пировардида Жўра Қаюмович фойдасига ҳал бўлади.

Шу тарзда, «Мирзачўл» романида турли хил характердаги, турли хил мавқедаги одамларнинг эса қоладиган ҳаётий сбралари яратилган. Улар бирлашиб, замондошимиз ҳақида, унинг жасоратларга тўла фаолияти юксак ахлоқий-маънавий қиёфаси тўғрисида анча тўла тасаввур беради.

«Мирзачўл» романи камчиликлардан ҳам ҳоли эмас, албатта. Аввало, роман сюжетининг ривождаги баъзи нуқталар заифроқ чиққанини айтиш керак. Масалан, Никитанинг Мирзачўлдан завод раҳбарлари билан маслаҳатлашиш учун Ленинградга қайтиб кетиши етарли даражада асосланган эмас. Бунини ёзувчи Ленинград ҳақида кўпроқ маълумот бериш, Никита, Шокир, Руденалар биографиясини кенгроқ ёритиш учун атайин қилгандек туюлади. Лекин романнинг бу қисми асосий сюжет линияси билан чамбарчас боғланиб кетмагани учун, «Рус дизели» заводининг ди-

ректори, партия ташкилотининг секретари, бош инженер образлари тугаллик касб этмай қолган. Улар схематизмдан холи эмас, шунинг учун ҳам романдаги бошқа образлар каби китобхон қалбига ўрнашиб қолмайди.

Романнинг «Қурама тоғлари этакларида» деб номланган тўртинчи қисми ҳам бир оз заиф чиққан. Унда воқеа ривождаги динамизм сустлашгандек кўринади. Бу қисмда Никита ва Шокирнинг Пскентга сафари ҳақида ҳикоя қилинади. Пскентда ҳам пахта заводи қурилмоқда, унинг ҳам электростанцияси учун дизелни ленинградлик шеф — монёрлар монтаж қилишлари керак. Бироқ бу масала билан боғлиқ воқеалар «Қуръма тоғлари этакларида» деган қисмда жуда кам ўринни эгаллайди. Муаллиф бу бобни Рипсима Гулянинг оиласи, ота-онаси ҳақида, Рипсима билан Никита ўртасидаги муносабатлар тўғрисида кўпроқ ахборот бериш учун атайин романга киритгандек туюлади. Лекин шунинг ҳам айтиш керакки, муайян сунъийликка қарамай, бу қисмда ҳам Пскентнинг тарихи ва бугуни ҳақида, ўзбек юртининг табиати ҳақида анчагина ҳаяжонли саҳифалар бор.

Романнинг айрим ўринларида яна бир камчилик мавжуд. Бу — ўзбекларнинг миллий урф-одатлари, табиати билан боғ-

лиқ деталлар тасвирида учрайди. Масалан, ёзувчининг тасвирлашчи, сентябрь ойида ўзбек ҳовлиларининг деворлари устида лоллақизғалдоқ очилар эмиш. Маълумки, лоллақизғалдоқ фақат апрелнинг охири ва май ойининг бошларида гуллади. Ёхуд ёзувчи ўзбек қизларининг қошига сурма қўйиши ҳақида ёзади. Бу ҳам тўғри эмас. Сурма кўзга сурилади, қошга эса ўсма қўйилади. Яна бир ўринда ноябрь ойида қимиз ичилигани айtilади. Маълумки, қимиз мавсуми ҳам сентябрда тугаб кетади. Романда миллий урф-одатлари, маҳаллий колоритни, маиший ҳаёт деталларини тасвирлашда йўл қўйилган бундай камчиликлар анчагина. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси романнинг умумий қимматини туширмайди — уларни осонлик билан тузатиш мумкин. И. И. Уксовнинг совет халқлари ўртасидаги қардошликни улуғловчи, ўзбек халқининг бугунги ҳаётига, қаҳрамонона меҳнатига теран муҳаббат ҳислари билан суғорилган «Мирзачўл» романини ўзбек тилида босиб чиқариш керак. Бу — адабиётларимиз ўртасидаги дўстлик илларини мустаҳкамлашга, халқларимиз ўртасидаги қардошликни мустаҳкамлашга ёрдам берувчи фойдали ва хайрли иш бўлар эди.

Озод ШАРАФИДДИНОВ.

ДАВР ДАЪВАТИ — ҚАЛБ ДАЪВАТИ

Комил ЯШИН, Эркин НОСИР. ДАВР ДАЪВАТИ. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент — 1979.

Ривожланган социализм шароитида ижтимоий-иқтисодий, адабий-маданий, сиёсий-мафкуравий жабҳалардаги тараққиёт давр даъвати — қалб даъвати — халқ даъватининг монолит бирлиги сифатида намоён бўлмоқда.

Атоқли адиб, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Комил Яшин ва ёзувчи Эркин Носирнинг яқинда босилиб чиққан очерклар, лавҳалар ва публицистик асарлар мажмуасидан иборат «Давр даъвати» номли китоби бу фикрнинг ёрқин далили бўла олади.

Китоб, энг аввало, ранг-баранг мавзуларни қамраб олганлиги, давр олдида турган муҳим масалаларни кўтариб чиқиши билан қимматлидир.

Тўпلامдан ўрин олган лавҳалар, очерклар турли йўналишдаги публицистик асарларда таниқли партия ходимлари, механикаторлар, қишлоқ хўжалигининг етакчи ташкилотчи раҳбарлари, машҳур адиблар, улкан олимлар ва халқ хўжалигида меҳ-

нат қилаётган турли касбдаги оловқалб ёшларнинг шу кунги меҳнати ҳамда шижоати акс эттириладики, уларнинг ҳар қайсиси бир жиҳатдан мустақил асар бўлса, иккинчи томондан эса маълум маънода узвий боғлиқлик ва бирлик касб этиб бири-бирини тўлдирди. Шу тариқа китоб яхлит ҳолда бугунги социалистик Ўзбекистон, унинг ажойиб кишилари ҳаёти, меҳнати, орзу-умидлари ва коммунистик идеаллар йўлидаги кураши, хуллас коммунистик жамият қуришда жонбозликлар кўрсатаётган республикамиз ҳақида яхлит тасаввур беради.

Китобнинг бош қисмидан жой олган «Ажойиб кўриқнома» умумий сарлавҳаси остидаги Л. И. Брежневнинг «Қўриқ» асари таҳлилига бағишланган уч мақола («Буюк ҳақиқат», «Давр солнэмаси», «Ёрқин дастуриламал») тўпلامнинг бутунлигига, унинг ғоявий мундарижасига ёрқин нур сочиб туради. Бу мақолаларда «Қўриқ»нинг сиёсий ва ижтимоий аҳамияти таҳлил этилади. «Қўриқ»да илгари сурилган теран фикрлар Ўзбекистон ҳаёти учун ҳам хос эканлиги конкрет мисоллар далилида кўрсатилади: «Мирзачўл ва

Қарши даштлари, Жиззах ва Сурхон-Шеръ-обод, Қорақалпоғистондаги Эллиққалъа массиви ва Марказий Фарғона ерлари ҳам бу эпопеянинг нуносиб саҳифалари бўлиб қолгусидир» (8-бет).

Сўнгги ўн йилликда ўзбек адабий жараёни, шу жараён ривожига катта ҳисса қўшган санъаткорларимиз ижоди, поэзия, проза, драматургия, танқидчиликка бағишланган мақолалар китобда алоҳида саҳифани ташкил қилади. «Юксак масъулият», «Ҳаёт ва адабиёт», «Катта қарвон йўлидан», «Ёшлиқ илҳоми», «Тўйга тўеналар» сингари мақолаларда ана шу масалалар хусусида фикр юритилади. Бу юқоридаги мақолаларда адабиётимизнинг асосий йўналишлари ёритилиши билан бир қаторда бу тараққиётга ҳиссасини қўшган адиблар ижоди ҳам таҳлил этилади. Хусусан», Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» деб аталган янги романи нашр этилиши монументал прозамиз тарихида муҳим босқич бўлди... Унда адиб ҳозирги даврнинг энг муҳим ижтимоий ва маънавий проблемаларини, янги инсоннинг руҳий оламини чуқур бадиий тадқиқ этди. Унда инсон ва унинг жамиятдаги ўрни, меҳнатга муносабати, ривожланган социализм шароитида инсоний муносабатларнинг янги моҳияти сингари масалалар ҳам қамраб олинди» (46-бет) деган фикрда ёзувчининг мазкур асаридаги характерли белгилар ва ўзига хос хусусиятлари очиб берилди.

Шунингдек, қайд этилган бу мақолаларда бугунги кун ўзбек насрининг пешқадам вакиллари Ҳамид Ғулом, Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Раҳмат Файзий, Иброҳим Раҳим, Улмас Умарбеков, Худойберди Тўхтабоевларнинг конкрет асарлари тўғрисида мулоҳазалар юритилади.

Тўпламдаги «Тўйга тўеналар» номли мақолада: «Истеъдодли адибларимиздан Мирмуҳсиннинг кейинги йилларда йирик проза соҳасида самарали ишлаётганини айтиб ўтиш керак. Унинг «Дегрез ўғли» романи азамат ишчилар синфи ҳаёти ва меҳнатига бағишланган эди. Адиб ундан кейинги асари бўлган «Меъмор»да ўтмиш материалларига мурожаат этиб, халқ тарихининг очилмаган қатламларини қаламга олди» дейилган фикр бошқа мақолаларда тўлдирилади.

«Давр даъвати» китобидаги бадиий адабиёт масалаларига бағишланган мақолалар фақат ўзбек адабий жараёни ҳақидагина бўлмай, ундан анчагина кенг миқёсга эга. Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари конференциялари иштирокчиларининг ижтимоий сиймоси ва ижодий қиёфаси ҳақида чуқур партиявий руҳ билан ёзилган «Дўстлик ва қардошлиқ руҳида», «Адабий ҳамкорликнинг янги саҳифалари» каби мақолаларда ана шундай кенг кўламлилик хусусияти бўртиб кўрилади.

Михаил Шолохов ва ўзбек адабиёти, Николай Тихоновнинг адабиётимиз ривожига ўйнаган роли, Владимир Державиннинг шарқ шеърляти, хусусан ўзбек поэзияси намуналарини рус тилига тар-

жима қилиб, кўп миллатли совет халқларига етказиши, Антонина Коптяеванинг Ўзбекистон меҳнаткашлари, адиблари билан бўлган дўстона алоқалари ёритилган қатор мақолалар («Устоз сабоқлари», «Қардон дўстимиз», «Маданиятимизнинг улкан дўсти», «Меҳр ёлқини») замирида ўзбек халқининг рус адибларига бўлган чексиз меҳр ва миннатдорлик туйғулари уфуриб туради.

Китобда азамат ва бунёдкор халқимизнинг меҳнатдаги шижоатлари, конкрет меҳнат қаҳрамонларининг жасоратлари, орзу-умидлари, характерни, шахсий ташаббуси ҳамда ташкилотчилик қобилияти акс эттирилган очерк, лаҳзалар салмоқли ўрин тутади. Муаллифларнинг «Қардошлик шаҳри» очерки 1966 йил зилзиладан сўнг Тошкент шаҳрини қайтадан бунёд этган қаҳрамон шаънига битилган гимндек жаранглайди. Бу қаҳрамон — тошкентликлар оғир аҳволга тушган чоқда унга ёрдам қўлини чўзган — кўп миллатли совет халқидир. Бу қаҳрамонлик заминиде жонажон партиямиз раҳбарлигидаги совет халқларининг монолит дўстлиги ётади. «Аму соҳилларида» номли очеркда Хоразм воҳаси қалби олов халқининг меҳнати, ижод, маданият соҳасида серғайрат фаолияти тараннум этилса, «Водий чинорлари» очеркида эса «Навбахорлик замонамиз қаҳрамони Аҳмаджон Одилов образи гавдалантирилади.

Комил Яшин ва Эркин Носир бундай қаҳрамонлар қиёфасини чизар эканлар, улардаги шахсий қобилият, истеъдод, жасорат нечоғлик улкан бўлмасин, уларнинг муваффақиятини белгиланган асосий омил халқ билан партиянинг мустақкам ва ялакат бирлигидир, деган ғояни очеркларнинг мағзига синдирадилар.

«Бухоронинг юксак парвози» ва «Сурхоннинг ойдин йўли» сингари асарлари ҳужжатли қисса элементлари кучайиб бораётган очеркларнинг яши намуналари ҳисобланади. Унда бутун бир область ва унинг ҳўжалиги, меҳнаткашлари, қаҳрамонларининг ўзига хос олами очиб берилди. Ҳар икки очеркда сўз юритилаётган областларнинг қиёфаси, у ерда амалга оширилаётган янгилар ва бунёдкорлик ишлари кўрсатилиши билан бирга муваффақиятларнинг ташаббускорлари бўлмиш қаҳрамонларнинг — Болта Қурбонов, Маҳфират Шарипова, Тўшбия Назарова (Бухоро), Жовли Авлиёқулов, Жиянқул Рустамов, Холмўмин Сафаров, Хайрулла Қиёмов (Сурхондарё) сингари конкрет вакилларининг характери ҳам яратилади.

Китобдан юқоридагидек ҳужжатли қиссага яқин турдаги асарлар билан бир қаторда, маълум қаҳрамон ҳаёти ва характерини тасвирлашга қаратилган «Иккинчи учрашув», «Ғайратлар туташганда», «Режалар уфқи», «Тонг қизи» сингари очерклар ҳам ўрин олган.

Тўпламдаги яна бир туркум материалларда илм аҳли намояндалари ҳақида гап боради. Бу жиҳатдан машҳур ўзбек алломалари — Социалистик Меҳнат Қаҳра-

мони академик Обид Содиқов, Ленин мукофоти лауреати Ёлқин Тўрақулов, доришунос «Альфа» дефомгантининг муаллифи Норхўжа Мақсудов, физиотерапевт Аъзамжон Бурхонваларга бағишланган асарлар бадий қуввати билан ажралиб туради. Булар юқорида фикр юритилган очерклардан бир қатор фазилатлари билан фарқ қилади. Хусусан, бу очерклардаги қаҳрамонларнинг қиёфаси, фаолияти фақат шу кундаги меҳнатлари асосидагина эмас, балки босиб ўтган узоқ ва мураккаб, бетиним изланиш жараёнларини кўрсатиш орқали амалга оширилади. Натижада уларнинг олим, инсон ва гражданин сифатидаги характерларига хос хусусиятлар бадий чизгиларда акс эттирилади.

Бу китоб Комил Яшин ва Эркин Носир қиёфасида намён бўлган устоз ҳамда шоғирд ижодий ҳамкорлигининг ажойиб мевасидир. «Давр давъати»га кирган асарларда ўз ифодасини топган қаҳрамонлардан ташқари, китоб муаллифларининг ижодкорлик қиёфасини ҳам маълум даражада кузатиш мумкин. Натижада китоб муаллифларининг ўзи ҳам асар қаҳрамонларидан бирига айланадилар. Чунончи, Собир Раҳимов сиймосини ёритишга бағишланган «Моҳир саркарда» номли катта

очеркдан китоб муаллифларидан бири Комил Яшиннинг бу машҳур саркарда билан болалик йилларида, уруш даврида учрашгани, у билан қилган мулоқотлари, унинг характерини гавдалантирган асарларининг реал замини аён бўлади. Бу эса китобхонни маълум маънода адабининг ижодий лабораториясидан воқиф этади.

«Давр давъати» ҳақида айрим истак, мулоҳазаларимиз ҳам бор. Китобда ишчилар ҳаёти ва саноатимиз қаҳрамонлари ҳақида ҳикоя қилувчи очерклар учрамайди. Тараққиётимизга ҳисса қўшаётган замондошларимизнинг ана шу катта гуруҳининг ишлари ҳам бадий ифодасини топганда китоб яна мукамаллашарди.

Шу билан бирга тўпلامга кирган асарлар маълум бир йўналиш асосида тартиб қилинганда у янада яхлитлиқ касб этарди. Бу мулоҳазалар асарнинг кейинги нашрларида эътиборга олинса яхши бўларди.

Хулоса қилиб айтганда, «Давр давъати» қалб шуури ва нури билан ёзилган халқ давъатини ўзида ёрқин акс эттирувчи асарлар тўплами сифатида аҳамиятлидир.

Матлуба АЗИМОВА,
филология фанлари кандидати

ЧЎЛҚУВАРЛАР ҚЎШИҒИ

**ЎЗБЕКИСТОН ҚЎРИҚЛАРИ, Гафур
Ғулом номдаги адабиёт ва санъат
нашриёти. Тошкент — 1980.**

«Ўзбекистон қўриқлари» деб номланган бу китобда «чўлга чуқур томир отган» чинордек серсавлат чўл баҳодирлари ҳақида ҳикоя қилинади. Ўзбекистон қўриқларининг ўзлаштирилиш тарихини ва бугунда у ерларда амалга оширилаётган бунёдкорлик ишларини акс эттирувчи ушбу «Қўриқнома» Марказий Фарғона ва Мирзачўл, Жиззах ва Қарши даштларида, Сурхон-Шеробод ва қўйи Аму воҳасида машаққатли меҳнат эвазига боғ-роғлар, кўркам пахта водийларини барпо этаётган чўлқуварлар жасоратига бағишланган қаҳрамоннома ҳамдир. Коллектив муаллифлар томонидан ёзилган мазкур китоб ўзбек совет ҳужжатли прозасига қўшилган ҳиссадир. Чунки ҳозирги давр ўзбек прозаси тараққиётида ҳужжатли прозанинг ўрни ва роли ортиб бормоқда. Ҳаётда ҳар лаҳзада содир бўлаётган тарихий факт ва воқеалар моҳиятини чуқур таҳлил этиш эҳтиёжи ёзувчи билан ҳаёт оралиғидаги масофани тобора қисқартириб бораётганлиги ҳужжатли прозанинг ривожига асос бўлиб қолмоқда. Шу маънода мазкур китоб муал-

лифларининг меҳнати олим ва тарихчи сингари изланишларида, архив материалларини аниқлашларида, қаҳрамоннинг ўзи билан учрашиб у ҳақда материал тўплашида кўринади. Муаллифлар тарихан мазҳуд фактларни тўплаб, таҳлил этиш йўлидан борадилар. Шу таҳлитда ўқувчи кўз ўнгида бўлиб ўтган воқеалар, ҳужжатлар чўлқуварлар ҳаётдан олинган лавҳалар асосида меҳнат майдонидаги манзаралар яратилади.

Китоб КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи секретари, атоқли адиб Шароф Рашидовнинг сўз бошиси билан очилади. Унда қўриқ ерларни ўзлаштириш борасида олиб борилаётган кенг қўламдаги ишлар ҳақида фикр юритилади.

Мақсуд Қориев, Абдукарим Набихўжаев, Муроджон Мансуров, Миршароф Муҳсимов, Жўра Саъдуллаевлар томонидан яратилган бу эпопея олтига қўшиқ ва хотима ўрнидаги «Мингчинор» қўшиғидан ташкил топган. Китобдаги дастлабки икки қўшиқ факт ва воқеаларга, драматизмга бойлиги, ҳаёт қаҳрамонларининг жонли ва жозибали тасвирланиши билан ажралиб туради. Катта Фарғона канали ҳақида муаллифлар: «инқилобдан кейин...

Фарғона водийсида содир бўлган энг буюк, тарихга кирган воқеа нима, деб сўрасалар, ҳеч иккиланмай Фарғона каналининг қазилиши деймиз...»— деб ёзадилар ва бу ишда халқ жасоратини бағоят катта кучга эга эканлигини таъкидлайдилар.

Жанговар публицистик руҳнинг ёрқин намоён бўлиши мазкур китобдаги энг муҳим хусусиятлардан биридир. Унда тасвирланган чўл қаҳрамонларининг сиймосида иссиқ ҳовур уфуриб туради, коммунистик келажакнинг моддий бойликларини яратаётган бу инсонлар бизнинг замондошларимиз. Уларнинг кўнгли чўл каби кенг ва саҳоватли. Бир сўзли, матонатли чўл азаматлари барпо этган Меҳнатобод, Мингчинор, Комсомолобод, Навбаҳор, Шаҳридеҳқон сингари гўзал посёлка ва шаҳарлар, поёнсиз кўм-кўк пахтазорлар, ям-яшил боғлар осонликча барпо этилмаган. Чўл жўнгина ён бергани йўқ. У катта меҳнат, ҳатто қурбонлар эвазига бўйсунган.

«Кутилмаганда чап томондан, олов ловуллаб ёнаётган қамишзор томондан бақриқ кўтарилиб қолди. Одамлар қўлларидаги машъалларни ташлаб ўша томонга чопиб боришар, гувиллаб ёнаётган оловдан ўта олмай зир югуришар, кимдир ёрдам беринглар, кутқаринглар, деб қичқирар, бундан юраклар жунбушга келар, лекин ҳеч ким олов ҳалқасини ёриб ўтолмасди... Йигитлар олов ичида эгнилари ловуллаб ёниб турган кимнидир кўтариб чиқиб келишар, кимлигини бир қарашда таниб бўлмасди». Бироқ бундай ҳодисалар мард чўлқуварларнинг йўлини тўсолмади. Чўл таслим бўлди. Шу ўринда моҳир ирригатор Бузрукхўжа Усмонхўжаев, Бойматполвон, Дўнанполвон, Жўраполвон, Усарполвон, Умрзоқполвон ҳамда Аҳмад-жон Одилов, Турсуной Раҳмонова каби халқимизнинг асл фарзандлари шижоатини яна бир қарра ҳис қиласан киши. Йўлдош Охунбобоев, Усмон Юсупов, Шароф Рашидов каби партия ва ҳукумат раҳбарларининг беқиёс оталарча ғамхўрлигига тасаннолар айтгинг келади. Уларнинг қаҳрамонликларга бошловчи, ташиқлотчи, ташаббускор, заковатли раҳбар сифатидаги ғамхўрликларидан қалблар тўлқинланади.

Китобдаги иккинчи қўшиқ Мирзагулистоннинг яратилиш тарихи ва бугунги кўркам жамолини куйлашга бағишланган. Айрим ўринларда киши қалбини ларзага солувчи лавҳаларнинг келтирилиши муаллифларнинг воқеалар тасвирини беришдаги маҳоратидан дарак беради: «...ертўла ёмғир сувига тўлиб қолибди. Сувда сузиб юрган бешкини ғуж-ғуж илонлар қуршаб олишибди. Чақалоқ чир-чир йиғлайди». Бу воқеа Самарқанддан Мирза-чўлга кўчиб келган Оппоғой Рустамовнинг ҳаётида рўй берган. Шу сингари ҳаяжонли лавҳалар, жумладан тракторни ўраб олган юзлаб илонлар тўдаси, одам изидан тушган бўрилар галаси тасвирланган парчалар чўлқуварлар ҳаётининг барча қийинчиликларини чуқурроқ ҳис этишга ёрдамлашади.

Мирзачўл ҳақида битилган қўшиқ са-

ҳифаларини варақлар эканмиз, сувга тўғон бўлган В. А. Духовнин, чўлни бўстонга айлантириш ишини ўзининг коммунистик бурчи деб билган Ғанишер Юнусов ҳамда Жавод Кўчиев, Турсуной ва Инобат Охунвалар, Назира Йўлдошева, Мамажон Дадажонов, Қодирқул Султонов сингари машҳур пахтақору, донгдор механизаторларнинг меҳнатда эришган зафарларининг сирини нимадалигини тушуниб етамиз.

Жиззах чўлига сув чиқариш учун бошланган ҳаракатнинг тарихи ҳам узоққа бориб тақалади. Бухоро ҳукмдори Абдулла-хоннинг бу ерларга сув чиқаришга уриниб халқни не азобларга дучор қилгани ҳақидаги лавҳани ўқиб, ўтмишда ер ўзлаштиришнинг нақадар оғир бўлганлигини англаш мумкин.

Фақат социалистик жамиятгина чўлга ҳаёт бахш этишга имконият яратди. Бу ҳақда китобдан ўрин олган учинчи қўшиқда фикр юритилади.

Жиззах чўлида шижоатли меҳнати эвазига ўз бахтини, тақдирини яратаётган ҳамда чўлнинг бағрини яхшиликка буркаётган чўлқуварларнинг фаолияти ҳаётий лавҳаларда гавдалантирилиб, фактлар билан асосланган.

«Қарши қаҳрамонлари» ҳақида битилган тўртинчи қўшиқ ҳам ширадор оҳангга ёзилган. Унда Оловиддин тепалигини забт этиш борасида эришилган меҳнат зафарлари билан боғлиқ воқеа сингари ҳаяжонли дақиқалар бор. Бундай лавҳаларда қаҳратон кишининг изғирин совуғига, саратоннинг жазирамасига, кўм тўзонига сабот ва матонат билан чидаган чўлқуварларнинг меҳнати ёрқин чизилган. Амударё сувини 135—150 метр баландга кўтариб чўлга ҳаёт бахш этган ёш авлод ҳақидаги тасвирлар ранг-баранг бўёқларда товланиб, чўлдаги меҳнатни бутун мураккаблиги билан намоён этади. 1928 йилда Чирокчи даштларида фожиаи ҳалок этилган комсомол қиз Анзура Жўраева тўғрисидаги хотирот Қарши чўлини ўзлаштириш дастлабки беш йилликлардан бошланган дейишга асос бўлади. Аммо чўл бағрига юриш 1960—1970 йилларда оммавий тус олди. Бугунги кунда Қашқадарё воҳасининг «оқ олтин» ўлкасига айланиб бораётганлиги фактлар мисолида тасдиқланади.

Китобдаги бешинчи қўшиқда Сурхон-Шеробод чўллариини ўзлаштириш ҳақида ҳикоя қилинади. Бунда ҳам юқоридаги қўшиқларда куйланган каби чўлнинг заҳматини кечиби, уни саҳоват диёрига айлантирган қаҳрамонлар: Қодирали ота Аҳмедов, Шоймардон Қудратов, Светлана Продан, Отамурод Худойназаров, Абдусаттор Қурбанов, Жиянқул Рустамов сингариларнинг ҳалол меҳнати улуғланади.

Китоб сўнггида келтирилган — олтинчи қўшиқ Қорақалпоғистон область партия комитетининг биринчи секретари, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Қаллибек Камолов ҳикояси билан бошланади. Қардош қорақалпоқ халқининг кумуш дон ва оқ олтин учун олиб бораётган меҳнат жасоратлари ҳикоя қилинади.

«Қорақалпоқ кўриғини ўзлаштиришнинг ўз муамолари бор эди, уларни ечиш йўллари ҳам ўзига хос бўлди. Ернинг намини қочириш, шўрини ювиш, катта-катта майдонларда ғоят мураккаб суғориш иншоотлари куриш... Дастлабки пайтларда зах ертўлаларда яшашга, йўлсизлик азобини, ерларни қамишдан тозалаш машаққатини енгишга тўғри келди»,— дейди. Қорақалпоғистонда кумуш дон ва оқ олтин учун олиб борилаётган жасоратларни кўрсатувчи олтинчи кўшиқ қаҳрамонларидан бири Саидқосим Бароқов. Бундан аёнки бу кўшиқнинг мазмунини ҳам жасорат майдонидаги меҳнат машаққатларини акс эттириш ташкил қилади.

Сўз бошида китобнинг асосий йўналиши шундай қайд этилади: «...чўл ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган барча қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтган кишиларни, уларнинг жасоратини эслашимиз

ўринлидир. Шу жиҳатдан Ўзбекистон кўриқлари ҳақида алоҳида китоб ёзилиши эътиборга сазовордир. Бу кўриқларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида кўшиқ, қиссалар, ҳатто романлар ёзса арзийди».

Дарҳақиқат, ҳозирги кунги ўзбек насрида энг кичик очеркдан тортиб йирик эпик полотноларгача халқ жасоратини барча мураккаб қирралари билан кўрсатишга, аниқ ҳужжатлиликка интилиш тобора кенг тус олаётганини сезиш мумкин.

Энг муҳим, бундай асарларда фактлар турли ҳаётий ижтимоий, сиёсий-ахлоқий проблемаларга боғлиқ ҳолда таҳлил этилади. Бундай интилиш яхши самаралар бериши табиийдир. «Ўзбекистон кўриқлари» китобининг қиммати ҳам шу жиҳатларни гавдалантириши билан белгиланади.

Норқул БЕКМИРЗАЕВ,
филология фанлари кандидати

МАЗМУНЛИ УМР

ҚУРБОН БЕРЕГИН ИЖОДИ ҲАҚИДА

Хоразм халқ революцияси ғалаба қилган кундан бошлаб, то умрининг охиригача Улуғ Октябрь, Коммунистик партия, меҳнаткаш омма ишига астойдил хизмат қилган фидойилардан бири Қурбон Берегин (Оллоберганов)дир. Лекин унинг сермазмун ҳаёти ва фаолияти ҳали тўлиқ ўрганилганича йўқ.

Қурбон Берегин 1905 йилда Хивада истиқомат қилувчи камбағал тегирмончи оиласида туғилган. XX аср бошларида Хива аҳолисининггина эмас, балки бутун Хива хонлиги меҳнаткашларининг қандай азобларни бошидан кечиргани тарихдан маълум. Шу боис бу ерда меҳнаткашларнинг эски тузумга қарши кураши кучайди. Аваз Утар ўғли каби озодликни куйлаган, Отажон Абдалов сингари меҳнаткаш оммага маърифат тарқатган илғор кишилар зиндонга ташланди, қамоққа олинди. Хўрликларга тоқати чидайолмаган кўп оилалар ўз жойларини ташлаб, дарё ва кўл бўйларига, тўқайларга яширинди. Бундай ҳаёт фақат меҳнаткаш омманигина эмас, ҳатто ўзига тўқ оилаларни ҳам ғазабга келтирди. Хива шаҳридаги ҳарбийлар ўртасида ҳам парокандалик бошланди.

Худди шу даврда хонлик территориясида мамлакатимизнинг турли маданий марказларидан келган қатор илғор кишилар, инқилоб фидойилари оммага яқинлашиб келаётган бўронлар ҳақида таълим бера бошладилар. Бу пайтда ёш бўлишига қарамай Қурбон Берегин турмушнинг катта сабоғини олди, шунинг учун ҳам у Хива инқилоби ғалабасидан илгари бунда ташкил қилинган янги типдаги мактабга кириб ўқиб бошлади.

1917 йил 4 апрелида Хива шаҳрининг илғор кишилари прогрессив кайфиятдаги ҳарбийлар ёрдамида инқилобий ашулаларни айтиб хон саройига кириб бориши ва Асфандиёрхонни манифест эълон қилишга мажбур қилиши ёш Қурбонда катта таассурот қолдирди. 1920 йил Хива инқилоби арафасида Қурбон ўзининг зийраклиги ва билимдонлиги билан кўпчиликнинг ишончини оқлаган илғор ёшлардан бири

бўлиб майдонга чиқди. Шунинг учун ҳам Хива инқилоби ғалабасидан кейин кўп ўтмай ташкил қилинган Хоразм комсомол ташкилоти аъзолигига биринчилар қаторида ёзилди ва ташкилот ишларини кенг йўлга қўйишда жонбозлик кўрсатди.

Совет ҳокимияти учун бўлган жанглار, босмачиларга қарши курашда комсомоллар кўрсатган қаҳрамонликлар Қурбон Берегиннинг бир умр эсидан чиқмади. Шу давр воқеалари тўғрисида у кейинчалик шундай деб ёзган эди: «Хоразмдаги 1924 йил январь воқеасидан республиканинг пойтахти — Хива шаҳри хавф остида қолди. Душман шаҳарнинг тўрт томонидан деярли қамал қилди. Душманга қарши курашда тақдиримиз учун энг стратегик жойлардан саналган уруш районида, ҳал қилувчи даврларнинг бирида Тошовуз отряди жуда катта роль ўйнади. Мен шу курашган отряднинг комсомол группасида сиёсий раҳбар вазифасини бажарган эдим. Шу вақтнинг шароитида бу ишни кўпинча

окопларда олиб боришга тўғри келган эди».

Уқиш, ўрганиш алангали йиллар тажрибаси, комсомол-ёшлар орасидаги ташкилотчилик ишлари унинг сиёсий онгининг ўсишига катта таъсир кўрсатди. 1924 йилда партия сафига кирди.

У ўзининг дастлабки нутқ ва докладлари, шеър ва ҳикоялари, мақола ва ўз қўли билан ёзган қақирлиқларида ўша даврнинг муҳим масалаларини, конкрет вазифаларини кўтариб чиқишга ҳаракат қилган.

РКП(б) Марказий Комитети хотин-қизлар бўлими томонидан қақирилган кенгашларда Хоразм ва Бухоро республикаларида хотин-қизлар бўлими ташкил қилинмагани ва социалистик қурилишга етарли жалб этилмаётгани кўрсатиб ўтилган эди. Шу пайтларда Қурбон Берегин ўзининг ҳам амалий, ҳам ижодий фаолиятини шунга сарфлайди. Унинг 1924—1925 йилларда ёзган «Уйғонган қиз тарафидан», «Шарқ қизига», «Шарқ хотин-қизларига» каби шеърлари шундай масалаларга бағишланиб, уни амалга ошириш учун оммани жалб қилишга қаратилган.

Қурбон Берегиннинг Хоразмда биринчи бўлиб хотин-қизлар озодлиги мавзуи борасида қалам тебратишида Ҳамзанинг 1921—1924 йилларда ўша ерда кечган фаолияти катта роль ўйнаган.

Хива шаҳрида ташкил этилган театр ва труппаларда Ҳамза асарларининг сахналаштирилиши, уларда хотин-қизлар озодлиги масаласининг илгари сурилиши, шоир билан шахсан учрашишлар уни бу хусусда фикр юритишга руҳлантиради.

Қурбон Берегин 1924 йилда хоразмлик хотин-қизларга бағишланган шеърларидан бирида уларга мурожаат қилиб шундай ёзган эди:

Ётмадими шунча вақт.

Парда ичра юргандин.

Истармисан ё гафлат.

Ичра онгсиз ётганинг.

Йўқ керакмас жон йўлдош

Ташла парданг, оч юзинг!

Мен ҳам ёш. сен ҳам ёш

Илм уйига от ўзинг!

У хоразмлик хотин-қизларнинг оғир кулфатларга дучор бўлишининг асосий сабаблари хонлар замонининг даҳшатлари эканлини, энди ҳеч қачон бундай кўрқинчли ҳаёт қайтарилмаслигини, улар озод бўлиб, янги давр бошланганини уқтириб шеърини хотималайди:

Ётма сен тур гафлатдан,

Чунки гафлат даври йўқ.

Сен озодсан қулликдан.

Энди ҳаргиз қўрқув йўқ!

У бир қатор ҳикоялар ҳам ёзган. Унинг Хива меҳнаткашлари ҳаётидан олиб ёзилган «Олма отиш», «Чақир тиканак» ҳикоялари 1927 йилда «Ер юзи» журналида босилиб чиққан.

1925—1927 йиллар Хоразм область комсомол ташкилотининг секретари бўлиб ишлаган Қурбон Берегин 1927 йилдан Хоразм округ газетаси «Инқилоб қуёшининг» редактори қилиб тайинланди. Шундан

кейин газета саҳифаларида «Нималардан ёзиш ва нималарни қилиш керак», «Матбуот кунига докладчилар учун тезислар», «Мухбирларнинг ҳозирги вазифалари», «Ишчи-деҳқон мухбирлари ва меҳнаткашлар матбуоти», «Ишчи матбуоти ва Ленин», «Бизда матбуот ва унинг кечирган аҳволи» каби кўплаб редакцион мақолалар эълон қилинганки, бунда албатта редакторнинг ҳиссаси катта бўлган. Хоразмнинг шу давр тарихий шароитидан олиб ёзилган «Шодликли кунлар» ҳикояси 1928 йилда алоҳида китоб шаклида Хивада нашр қилинди.

Хоразм область партия комитети бюро аъзоси, ўзаро ёрдам комиссияси ва касабта ташкилоти область совети аъзоси, қишлоқда ишловчилар комиссияси ва «Қўшчи» союзи область комитетининг аъзоси, Хоразм область «Ҳужум» компаниясини ўлказиш комиссияси ва марказий олий ва ўрта махсус билим юрталарига талабалар танлаш комиссиялари аъзоси, Округ ерсув ислоҳоти ўтказиш комиссияси аъзоси каби масъулиятли ишларда унинг ташкилотчилик фаолияти ёрқин намоён бўлади.

1929 йилда Ўзбекистоннинг катта илмий маркази ГУС (Давлат илмий совети)нинг илмий-сиёсий секцияси аъзолигига сайланган Қурбон Берегин маориф ишларининг сифатини кўтариш, ёшлар тарбияси, оммада илмий дунёқарашни шакллантириш; интернационализм, коллективизм, илмий атеизм, ижтимоий фойдали меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш, синфий дунёқараш сингари масалаларни муҳокама қилиш ва ҳаётга татбиқ этишда актив иштирок қила бошлади.

Берегин ГУСда бевосита республикамизнинг машҳур олимлари, адиблари, санъаткорлари билан ижодий ҳамкорликда хизмат қилди. Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Гафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин каби илғор ижодкорлар билан яқин муносабатда бўлди. Кўп ўтмай у Ўзбекистон Ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилинди. Сал фурсатдан сўнг Қурбон Берегин, Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон, Элбек, Комил Яшин, Раҳмат Мажидий, Зиё Саидов, Анқобойлар қатори Ўзбекистон Ёзувчилар союзи президиуми аъзолигига сайланган эди.

Ўттинчи йилларнинг ўрталарида республикамизда «Социализм қуриш иши йўлида оммага онг-билим киритадиган кучга эга бўлган бадий асарлар яратиш мақсадида» номи билан эълон қилинган конкурснинг ташаббускорларидан бири ҳам Қурбон Берегин эди.

У республика театрларида сахналаштирилаётган сахна асарларини тақриз қилиш комиссияси аъзоси сифатида ҳам фаолият кўрсатди. Ўзбекистонда нашр қилинаётган «Коммунист», «Китоб ва инқилоб», «Маориф ва ўқитувчи», «Тарғиботчи йўлдоши» журналларининг ва «Мадааний инқилоб» газетасининг редактори бўлиб ишлаган Қурбон Берегин матбуот ишларини уюштира билиш иқтидорини намоён этди. Моҳир

таржимон сифатида танилди. Узи таржима қилган асарларидан, мақолаларидан, нутқларидан, докладларидан ва қарорларидан жамлаб бир неча тўпламлар чашр эттирди.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 1935 йилда қақирилган II пленумида «Гражданлар урушининг тарихи тўғрисида» қилган доклади республикамиз ижод аҳли олдида турган навбатдаги вазифаларини белгилаб олишда аҳамиятга эга бўлди. Докладда ўзбек совет адабиёти 30-йилларнинг ўрталарида ривожланишининг янги босқичига кўтарилгани мисоллар билан кўрсатилади. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида қардош халқларнинг юксак савиядаги асарларини таржима қилиш катта аҳамиятга эга экани муҳим вазифа сифатида илгари сурилади. Шу билан бирга Ватанимизнинг қахрамонона ўтмиши, гражданлар уруши мавзуси устида ишлаш муҳим масала экани ҳам қайд этилади.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг II пленумида кенг муҳокама қилинган масалалар ўзбек совет адабиётининг келгуси ривожланишида аҳамиятли бўлганлигини ўшандан кейин яратилган ва таржима қилинган асарлар мисолида кўриш мумкин.

Қурбон Берегин ўзбек халқининг бой офзаки ижоди дурдоналарини тўплаб, нашр этишни кенг йўлга қўйиш лозимлигини айтиб, бунга ёзувчилар диққатини қаратади. Бу ҳақда юқоридаги докладда тўхталиб, шундай деган эди: «Советлар ҳукуматини, большевиклар, комсомоллар ва қизил қўшинларимизнинг қаҳрамонликларини чин юракдан тараннум қилиб, чор, хон ва амир ҳукуматини — буржуазияни, босмачилар: Кўршермат, Эргаш, Исломуқул, хон Жунаидларни ғазаб билан лаънатлаб — фош қилиб айтилган эл адабиёти фольклор ва эпослар бойлигига эгамиз. Лекин биз бу-

ларни тўплаб нашр қилишга ҳалигача эътиборсизлик билан қараб келмоқдамиз. Бу бизлар учун ҳеч кечирилмасликдир».

Ўзбекистон давлат нашриёти директори, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Маданий-онг билим тарқатиш бўлими мудири лавозимларида ишлаган даврларида ҳам у республикамиз Ёзувчилар союзи билан доимий алоқада бўлди.

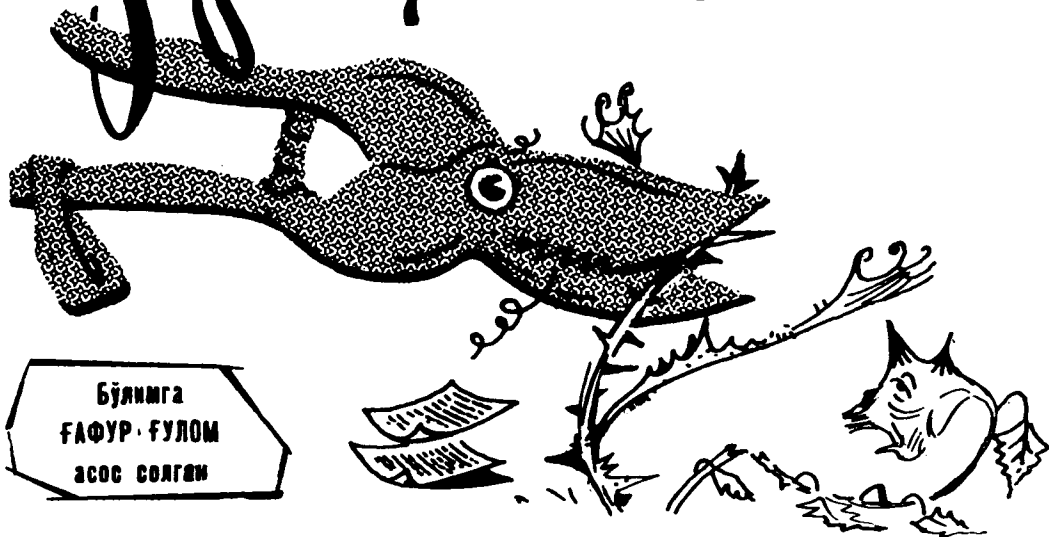
Қурбон Берегин фаолиятидаги энг яхши фазилатларидан яна бири — Ўзбекистон территориясида ҳаёт кечириётган ҳамма халқлар орасидан ёш истеъодларнинг камол топишига барча шарт-шароитларни яратиб бериш ишларидаги ташкилотчилигида кўринади. 1936 йил 19 ноябрда Ўзбекистон Марказий Ижроия комитети мажлисида «Уйғур халқларининг маданий қурилиши ҳақида» масала муҳокама қилиниб, амалий вазифалар белгиланади. Шу йили 23 декабрда уйғур маданияти ҳақида республика кенгашини ўтказиш бўйича Қурбон Берегин раислигида комиссия тузилди. Худди шу даврда Қурбон Берегин Пушкин вафотининг 100 йиллигини нишонлаш комиссиясининг аъзоси сифатида ҳам ташкилотчилик ишларини бажарди.

Ҳаммаси бўлиб, 32 йил умр кўрган Қурбон Берегин маданий қурилишининг барча соҳаларида маълум даражада ҳисса қўшди. Аммо унинг келгусида қилмоқчи бўлган ишлари янада каттароқ, янада аҳамиятлироқ эди. Бевақт ўлим бу режаларни амалга ошириш имконини бермади.

Унинг фаолияти чуқурроқ, атрофлича ўрганилиши лозим бўлган йирик тадқиқотларни талаб этади.

Оллоназар СОБИРОВ,
тарих фанлари кандидати

Тўнқарчи

Бўйнига
ҒАФУР-ҒУЛОМ
АСОС СОЛГАН

Аҳмаджон Абу-Бакар,

Доғистон халқ ёзувчиси

ҲИКОЯТЛАР

ҚўНҒИРОҚЧА

Абдул Маликни танимайдиган одам оламда йўқ. Жуда ҳурматли киши. У ҳақда мана шундай ҳикоя қилишади:

Кунлардан бир кун унинг бир бошлиққа иши тушиб қолибди. Абдул Малик бошлиқни қидириб, олдига бир борибди, икки борибди, қўйингчи, бир ҳафта қатнабди-ку уни учратолмабди. Бошлиқнинг пис-та даҳан, мўрча миён, қуюқ упа-элик қўйган секретарь қизи ҳар сафар «Ҳозир чиқиб кетдилар», деяверибди. Абдул Малик ўн биринчи бор келганда, ҳалиги нозанинга оғпоқ бошини эгиб, таъзим қилибди-да, мис қўнғироқча узатибди.

— Айланай қизим, бошлиқнинг келганда шуни бериб қўй.

— Вой, у киши буни нима қиладилар?— дебди қиз елкасини қисиб.

— Айтиб қўй, албатта, бўйнига осиб олсин. Ҳа, ҳа осиб олсин,— дебди чол.— Биласанми, қизим, бизлар овулда молларни ўтлоққа қўйганда бўйнига шундай қўнғироқча осиб кўямиз. Боши оғиб бир ёққа кетиб қолса, қўнғироқча овозидан топиб

оламиз. Хўжайиннинг бўйнига тақиб олса, кўчада тўқнаш келиб қолсам, қўнғироқча овозидан таниб оламан. Айт, албатта, тақиб олсин.

ШУ АДОЛАТДАНМИ!

Али Султон бир амал-тақал қилиб институтга кириб олди. Имтиҳон вақтларида, ҳар бир фанни топшириш учун камида уч мартадан кирарди. Биринчи курсдалигидаёқ факультет декани «Йигитча, бу билим билан олисга боролмайсиз», деб огоҳлантирган эди.

Али Султон беш йил ўқиш даврида бирон марта стипендия олгани йўқ. Ниҳоят бир амаллаб дипломни ҳимоя қилди. Буни қарангки, тавба, комиссия Али Султонни Магаданга ишга тайинлади.

Али Султон оламни бошига кўтариб шовқин кўтарди: «Нега, нега мени беш йилгача алдашди! Доимо «Олисга боролмайсан! Олисга боролмайсан!» дейишарди. Энди бўлса ҳаммадан олисга юбориш. япти. Шу адолатданми?!»

ИМТИХОН

Имтихонлар даврия ҳамма яхши билади. Бу шундай даврки, студент бир кунда, ҳар қандай идрокли одам бир йилда ўзлаштиролмайдиган билимни ўзлаштириб олади. Бир профессор имтихон пайтида бир студентга шундай дебди:

— Ҳамкасб, мэн сиздан билет бериб сўраб ўтирмайман. Шу саволимга жавоб берингчи: имтихон деб нимага айтилади?

— Домлажон, имтихон деб иккй ақли одамнинг суҳбатига айтилади,— деб жавоб берибди студент.

— Бордию, ўша икки кишининг бири аҳмоқ бўлса-чи?

Студент оғир хўрсиниб, шундай жавоб берибди:

— Унда иккинчиси стипендиядан маҳрум бўлади.

БОШЛИҚ

Бошлиқнинг димоғлари тошни ёради. Унча-мунча одамнинг саломига алик ҳам олмайдилар. Бир куни мажлисда у кишини роса танқид қилишди: ишга ҳам келмайди, фақат ойлик кунлари пул олгани келади, деган гаплар ҳам бўлди. Шунда

Танқидчи:

— Танқидбоп жойидан тортинг!

Бошлиғимиз чидолмай гапириб юбордилар:

— Уртоқлар, бу гаплар ёлгон, тухмат. Ойдигимни уйимга келтириб беришади!

Русчадан Тоҳир ИБРОҲИМОВ таржимаси.

Алдагани бола яхши

ПАРОДИЯЛАР

Ҳамидулла ЕҚУБОВГА.

«Навойи шаҳримга боқ,
Тўқувчи касбимга боқ,
Дастгоҳлар бор, қудратли,
Чеварлар бор ибратли».

«Газ тола тўқиймиз»
қўшиғидан

* * *

Уш, Қува шаҳримга, боқ,
Сир. Аму наҳримга боқ.
Гуллаган, гулшан диёр,
Марғилон — фаҳримга боқ.
Тинмагай дастгоҳлари,

Қўли гул чевар, бари,
Чора йўқ афсус демай,
Ланж экан қўшиқлари...
«Мендан салом айтиб қўй,
Анвар ОБИДЖОНГА

Кўн этикбой даданга.
Хиром туфли акангга,
Мулла Чориқ бобонгга».
«Калишнинг Ботинкага
ёзган хати» шеърдан

* * *

Ўчирғичман... Отим шу,
Сенга ёзган хатим шу.

Дўстим, оддий ручка-сен,
Қодирсан кўп кучга сен.
Тўғри келган нарсани
Ёз деб қўлга олсами,
Хижил бўлиб тоза мен
Кундан-кунга озамен.
Бурним ерга ишқалар,
Режадаги иш қолар.
Эҳтиёт қил, авайла,
Мен — ўчирғич дўстингни.
Қачонгача хаспўшлай,
Сенинг каму кўстингни?!

Турсунбой АДАШБОВ,
Уш шаҳри.

МАДАНИЙ ҲАЁТ

7 июлда Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида СССР Ёзувчиларининг VII съездига бағишланган йиғилиш бўлди.

Йиғилишда съезд делегатлари **Сарвар Азимов, Комил Яшин, Мирмуҳсин, Пирмат Шермухамедов** ва бошқа адиблар съезддан олган таассуротлари, ўзбек совет ёзувчиларининг адабиётни янада ривожлантириш юзасидан навбатдаги вазифалар ҳақида гапирдилар.

* * *

22 июль — 5 август кунлари афғонистонлик бир группа ёзувчилар республика-мизда меҳмон бўлишди.

3 августда Афғонистон Демократик Республикаси Ёзувчилар Союзи правле-

ниесининг биринчи секретари **Асадулло Ҳабиб** билан Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари **Сарвар Азимов** ўртасида ижодий суҳбат бўлиб ўтди.

Учрашувда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретарлари **Нормурод Нарзуллаев, Б. С. Пармузин**, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг масъул ходими **Уктам Усмонов** ва бошқалар қатнашдилар.

* * *

Тошкентда **Сергей Есенин** уй-музеи очилди. Уй-музей «Есенин ва Шарқ», «Тошкентдаги ижодий фаолият», «Шеър-иятда акс этган ўлка» каби мавзуларда экспонатлар қўйилган. Музей жамоатчилик асосида ишляпти.

ЗВЕЗДА ВОСТОКА

АВГУСТ СОНИДА

Журнал «Ун биринчи беш йиллик амалда» рубрикасида **А. Қаюмов**нинг «Беш йиллик йўлларида» сарлавҳали мақоласи билан очилади.

Поэзия бўлимида **Уйғун, Гулчеҳра Жўраева, Ҳолид Расул, Раим Фарҳодийлар**нинг шеърлари босилган.

Проза рубрикаси билан **С. Татур**нинг «Деҳқон» романи, **Мамадали Маҳмудов**нинг шингил ҳикоялари берилган.

Шунингдек, журналда «Публицистика», «Китоблар оламида», «Санъат», «Адабий мерос», «Хорижий Шарқ ёзувчилари» рубрикалари остида ҳам ранг-баранг материаллар берилган.

Бош редактор: Ҳ. АБДУСАМАТОВ.

Редколлегия: С. АЗИМОВ, ЗУЛФИЯ, МИРМУҲСИН,
Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳ. НИЁЗОВ (бош редактор ўринбосари),
У. НОРМАТОВ, И. РАҲИМ, Т. ТУЛА, УЙҒУН, У. УМАР-
БЕКОВ, У. УСМОНОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. ФОЗИЛОВ (масъул
секретарь), Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА,
Ҳ. ШАРИПОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, И. ЮСУПОВ, Ҳ. ҒУ-
ЛОМ.

Рассом Э. Рўзибоев.
Техредактор М. Мирражабов
Корректор А. Билолов.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)

№ 8.

Орган Союза писателей Узбекистана.
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1981.

Редәкцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 29.05.1981 й. Босишга рухсат этилди 6.09.1981 й. Р—03090. Қоғоз
формати 70×108¹/₁₆. Физ. листи 15. Шартли босма листи 22,0+0,35 (вкл.) Нашриёт
ҳисоб листи 22,0+0,3 (вкл.) Қабарик босма. Тиражи 210.075. Заказ № 1024.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси. Тошкент — 700029. «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© Шарқ юлдузи, 1981.

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ № 1
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 320828,
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА БЎЛИМИ — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАН-
КИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.